

ISSN 1392–8295

mokslo darbai transactions

RESPECTUS PHILOLOGICUS

2008 Nr. 13 (18)

RESPECTUS PHILOLOGICUS Nr. 13 (18)

MOKSLINIS TĘSTINIS LEIDINYS

Leidžia Vilniaus universiteto Kauno humanitarinis fakultetas ir
Jano Kochanovskio Šventojo Kryžiaus akademijos Humanitarinis fakultetas Kielcuose

CZASOPISMO NAUKOWE

Wydawcy: Uniwersytet Wileński – Wydział Humanistyczny w Kownie i
Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego – Wydział Humanistyczny w Kielcach

ONGOING ACADEMIC PUBLICATION

Published by Vilnius University Kaunas Faculty of Humanities and
Holy Cross Academy n. a. Jan Kochanowski Faculty of Humanities in Kielce

*Referuojamas ir atspindimas tarptautinėse duomenų bazėse / Referowane i indeksowane
w międzynarodowych bazach danych / Abstracted and indexed by the international databases:*

Balcan Rusistics (2004) http://www.russian.slavica.org	Russian Language, Literature and Cultural Studies
CEEOL (2005) http://www.ceeol.com	Central and Eastern European Online Library
EBSCO (2006) http://www.ebsco.com	Humanities International Complete Current Abstracts Humanities International Index TOC Premier
MLA (2007) http://www.mla.org/	Modern Language Association International Bibliography

Redakcijos adresas / Adres redakcji / Address of the editorial office:

Žurnalas „Respectus Philologicus“
Vilniaus universitetas
Kauno humanitarinis fakultetas
Muitinės g. 8, Kaunas LT-44280, Lietuva
Tel.: (370–37) 42 26 04
El. paštas / E-mail: respectus@gmail.com

Interneto svetainė / Strona internetowa / Homepage:

<http://filologija.vukhf.lt>

Redagavo / Redakcja / Edited by:

Gabija Bankauskaitė-Sereikienė (lietuvių kalba / język litewski / the Lithuanian language),
Beata Piasecka (lenkų kalba / język polski / the Polish language),
Jurga Cibulskienė (anglų kalba / język angielski / the English language),
Larisa Lavrinec (rusų kalba / język rosyjski / the Russian language)

Pagrindinė redaktorė / Redaktor prowadzący / Publishing editor:

Viktorija Makarova

ISSN 1392-8295

© Vilniaus universiteto Kauno humanitarinis fakultetas, 2008

© Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego w Kielcach – Wydział Humanistyczny, 2008

REDAKTORIŲ KOLEGIJA – KOLEGIUM REDAKCYJNE

- Eleonora Lassar** VU KHF profesorė, habil. dr. (04H), Lietuva, *vyriausioji redaktorė*
Profesor Uniwersytetu Wileńskiego – Wydział Humanistyczny w Kownie, dr hab. (04H), Litwa, *redaktor naczelny*
- Kazimierz Luciński** Jano Kochanovskio Šventojo Kryžiaus akademijos Kielcuose profesorius, habil. dr. (04H), Lenkija, *vyriausiojo redaktoriaus pavaduotojas*
Profesor Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego w Kielcach, dr hab. (04H), Polska, *zastępca redaktora naczelnego*
- Irina Uchvanova-Shmygova** Baltarusijos lingvistikos universiteto profesorė (04H), Baltarusija, *vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoja*
Profesor (04H) Uniwersytetu Lingwistycznego w Mińsku, Białoruś, *zastępca redaktora naczelnego*
- Gabija Bankauskaitė-Sereikienė** VU KHF docentė, dr. (04H), Lietuva, *atsakingoji sekretorė*
Docent, dr (04H) Uniwersytetu Wileńskiego – Wydział Humanistyczny w Kownie, Litwa, *sekretarz kolegium*
- Danutė Balšaitytė** VU KHF docentė, dr. (04H), Lietuva
Docent, dr (04H) Uniwersytetu Wileńskiego – Wydział Humanistyczny w Kownie, Litwa
- Wiesław Caban** Jano Kochanovskio Šventojo Kryžiaus akademijos Kielcuose profesorius, habil. dr. (05H), Lenkija
Profesor zw. Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego w Kielcach, dr hab. (05H), Polska
- Anatolij Čudinov** Uralo valstybinio pedagoginio universiteto profesorius (04H), Rusija
Profesor Uralskiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego (04H), Rosja
- Aloyzas Gudavičius** Šiaulių universiteto profesorius, habil. dr. (04H), Lietuva
Profesor Uniwersytetu w Šiauliai, dr hab. (04H), Litwa
- Juris Kastinš** Latvijos universiteto profesorius, habil. dr. (04H), Latvija
Profesor Uniwersytetu Łotewskiego w Rydze, dr hab. (04H), Łotwa
- Jurij Kleiner** Sankt-Peterburgo universiteto profesorius, habil. dr. (04H), Rusija
Profesor Uniwersytetu w Sankt Petersburgu, dr hab. (04H), Rosja

Aleksandras Krasnovas	VU KHF docentas, dr. (04H), Lietuva Docent, dr (04H) Uniwersytetu Wileńskiego – Wydział Humanistyczny w Kownie, Litwa
Jadvyga Krūminienė	VU KHF docentė, dr. (04H), Lietuva Docent, dr (04H) Uniwersytetu Wileńskiego – Wydział Humanistyczny w Kownie, Litwa
Irina Külmoja	Tartu universiteto profesore, habil. dr. (04H), Estija Profesor Uniwersytetu Dorpackiego, dr hab. (04H), Estonia
Gerald E. Mikkelson	Kanzaso universiteto profesorius (04H), JAV Profesor (04H) Uniwersytetu w Kansas, USA
Olegas Poliakovas	VU KHF profesorius, habil. dr. (04H), Lietuva Profesor, dr hab. (04H) Uniwersytetu Wileńskiego – Wydział Humanistyczny w Kownie, Litwa
Marek Ruszkowski	Jano Kochanovskio Šventojų Kryžiaus akademijos Kielcuose profesorius, habil. dr. (04H), Lenkija Profesor Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego w Kielcach, dr hab. (04H), Polska

EDITORIAL BOARD

Eleonora Lissan	Professor (04H), Vilnius University (Kaunas Faculty of Humanities), Lithuania, <i>editor-in-chief</i>
Kazimierz Luciński	Professor (04H), Holy Cross Academy n. a. Jan Kochanowski in Kielce, Poland, <i>deputy editor-in-chief</i>
Irina Uchvanova-Shmygova	Professor (04H), Belorussian University of Linguistics, Belarus, <i>deputy editor-in-chief</i>
Gabija Bankauskaitė-Sereikiene	Associate Professor (04H), Vilnius University (Kaunas Faculty of Humanities), Lithuania, <i>managing secretary</i>
Danutė Balšaitytė	Associate Professor (04H), Vilnius University (Kaunas Faculty of Humanities), Lithuania
Wiesław Caban	Professor (05H), Holy Cross Academy n. a. Jan Kochanowski in Kielce, Poland
Anatolij Čiudinov	Professor (04H), Ural State Pedagogical University, Russia
Aloyzas Gudavičius	Professor (04H), Šiauliai University, Lithuania
Juris Kastinš	Professor (04H), Latvian University, Latvia
Jurij Kleiner	Professor (04H), St. Petersburg University, Russia
Aleksandras Krasnovas	Associate Professor (04H), Vilnius University (Kaunas Faculty of Humanities), Lithuania
Jadvyga Krūminienė	Associate Professor (04H), Vilnius University (Kaunas Faculty of Humanities), Lithuania
Irina Külmoja	Professor (04H), Tartu University, Estonia
Gerald E. Mikkelson	Professor (04H), The University of Kansas, USA
Olegas Poliakovas	Professor (04H), Vilnius University (Kaunas Faculty of Humanities), Lithuania
Marek Ruszkowski	Professor (04H), Holy Cross Academy n. a. Jan Kochanowski in Kielce, Poland

TURINYS / SPIS TREŚCI

I. PROBLEMOS IR SPRENDIMAI / PROBLEMY I ICH ROZWIĄZANIA

Rudolph Binion (JAV / USA). Traumatic Reliving in Classic Fiction. Part I.....	10
Казимеж Люциньски (Lenkija / Polska). Общество потребления в свете современного процесса заимствований	20

II. FAKTAI IR APMASTYMAI / FAKTY I ROZWAŻANIA

Danguolė Melnikienė (Lietuva / Litwa). Dvikalbio žodyno straipsnio sandaros ypatumai. I dalis	27
Олег Н. Гринбаум (Rusija / Rosja). Два эпизода из жизни Онегина: ритм, эмоции и восприятие стиха	36
Анджей Янковски (Lenkija / Polska). Вильнюс и Каунас в творчестве Эфраима Севелы	57
Jekaterina Sadovska (Baltarusija / Białoruś). Metafiction / Metanovel in Contemporary Literature	64
Jolanta Chwastyk-Kowalczyk (Lenkija / Polska). Drugie życie niedosłej dysertacji <i>Niemcewicz od przodu i tyłu</i> Karola Zbyszewskiego	69
Gabija Bankauskaitė-Sereikienė, Iona Mickienė, Sandra Šiaučiulytė (Lietuva / Litwa). Balio Sruogos asmeninių laiškų kreipinių raiška	79
Олег Лещак (Lenkija / Polska), Юрий Ситько (Ukraina / Ukraina). Н. Я. Марр и функциональный прагматизм: опыт сопоставительного методологического анализа. Часть I	92
Wilma Bijeikienė (Lietuva / Litwa). Critical Discourse Analysis: an Overview and Appraisal	104
Dorota Połowniak-Wawrzonek (Lenkija / Polska). Ujmowanie sporu słownego w terminach militarnych, ujawniające się we współczesnej polskiej frazeologii	114
Виктория Макарова (Lietuva / Litwa). «Вечные вопросы» в современных российских политических лозунгах	124
Renata Piasecka-Strzelec (Lenkija / Polska). Rewizjonizm i kontrewolucja. Środki masowego przekazu PRL wobec interwencji wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji	133
Ernesta Stankevič (Lietuva / Litwa). The Developmental Analysis of the Associative Situational Component in Command Conceptualization	146
Skirmantė Šarkauskienė, Giedrė Petrilionienė (Lietuva / Litwa). Konceptas (<i>concors discordia</i>) M. K. Sarbievijaus odėse ir epodėse	158
Marek Marszałek (Lenkija / Polska). Dawne regionalizmy leksykalne w polskojęzycznych wydawnictwach książkowych a kwestia kształtowania się dialektu kulturalnego na powojennej Litwie	168
Людмила Гарбуль (Lietuva / Litwa). История лексем <i>затруднить, налгать, пограничье, родовитый</i> в русском и других восточнославянских языках	180

Дануте Балшайтите (Lietuva / Litwa). Особенности произношения носителей русского языка в Литве (безударные гласные в позиции после твердых согласных)	192
Laura Butkutė (Lietuva / Litwa). Okazionalijų frazeologizmų stilistinės išgalės publicistiniame stiliuje	199

III. NUOMONĖ / OPINIE I POGLĄDY

Элеонора Лассан (Lietuva / Litwa). О соотношении <i>сознания</i> и <i>национального сознания</i> в психической структуре личности	210
Алла Лихачева (Lietuva / Litwa). Русские синестемические глаголы говорения	222
Veronika Brazienė (Lietuva / Litwa). Worlds of Political Propaganda: Possible World Approach to the Fictionality of Propaganda	231

IV. MŪSŲ VERTIMAI / NASZE PRZEKŁADY

Fernando Leal, Rene Saran (Didžioji Britanija / Wielka Brytania). Dialogas apie Sokrato dialogą. Antra dalis. <i>Vertė / Tlum. Jurga Cibulskienė</i>	240
---	-----

V. MOKSLINIO GYVENIMO KRONIKA / KRONIKA BADAŃ NAUKOWYCH

Konferencijos / Konferencje

Daiva Aliūkaitė (Lietuva / Litwa). Susitikimas su Bernd Gliwa	246
Gabija Bankauskaitė-Sereikienė (Lietuva / Litwa). Susitikimas su Algiu Mickūnu	248

Knygų recenzijos / Recenzje książek

Nijolė Merkienė (Lietuva / Litwa). GUDAVIČIUS, Aloyzas, 2007. Gretinamoji semantika ...	250
Tomasz Chinciński (Lenkija / Polska). ZAJEWSKI, Władysław, 2007. Most Przechodni – Wilno – Nowy Świat (Wiersze autobiograficzne)	252
Virginijus Norvaiša (Lietuva / Litwa). Nauja akistata su B. Sruogos kūryba. BANKAUSKAITĖ-SEREIKIENĖ, Gabija, 2007. Balys Sruoga – tarp tradicijos ir modernumo	254
Ольга К. Ирисханова (Rusija / Rosja). ЮДИНА, Наталья Владимировна, 2006. Сочетания «прилагательное + существительное» в лингвокогнитивном аспекте	257

Anonsai / Zapowiedzi	261
-----------------------------------	-----

VI. REIKALAVIMAI STRAIPSNIAMS /

ZASADY OPRACOWYWANIA PUBLIKACJI	262
--	-----

CONTENTS

I. PROBLEMS AND SOLUTIONS

Rudolph Binion (USA). Traumatic Reliving in Classic Fiction. Part I	10
Kazimierz Luciński (Poland). Consumer Society in the Light of Current Process of Loanwords	20

II. FACTS AND REFLECTIONS

Danguolė Melnikienė (Lithuania). Bilingual Dictionary Entry: Peculiarities of Structure. Part I.....	27
Oleg N. Grinbaum (Russia). Two Episodes from Onegin's Life: Rhythm, Emotions and Verse Perception	36
Andrzej Jankowski (Poland). Vilnius and Kaunas in Efraim Sevela's Works of Literature	57
Jekaterina Sadovska (Belarus). Metafiction / Metanovel in Contemporary Literature	64
Jolanta Chwastyk-Kowalczyk (Poland). The Second Life of a Rejected Doctoral Dissertation: "Niemcewicz Front and Back" by Karol Zbyszewski	69
Gabija Bankauskaitė-Sereikienė, Ilona Mickienė, Sandra Šiaučiulytė (Lithuania). The Expression of Salutations in Balys Sruoga's Personal Letters	79
Oleg Leschak (Poland), Jurij Sitko (Ukraine). N. J. Marr and Functional Pragmatics: The Result of Comparative Methodological Analysis. Part I	92
Vilma Bijeikienė (Lithuania). Critical Discourse Analysis: An Overview and Appraisal	104
Dorota Połowniak-Wawrzonek (Poland). Expressing Verbal Argument in Military Terms in Current Polish Phraseology	114
Viktorija Makarova (Lithuania). "Perpetual Questions" in Contemporary Russian Slogans	124
Renata Piasecka-Strzelec (Poland). Revisionism and Counterrevolution. The Media on the Military Intervention and Warsaw Treaty	133
Ernesta Stankevič (Lithuania). The Developmental Analysis of the Associative Situational Component in Command Conceptualization	146
Skirmantė Šarkauskienė, Giedrė Petrilionienė (Lithuania). The Concept (<i>Concors Discordia</i>) in M. K. Sarbievijus' Odes and Epodes	158
Marek Marszałek (Poland). Old Lexical Regionalisms in Polish-Language Publications and the Issue of the Cultural Dialect Development in Post-War Lithuania	168
Liudmila Garbul (Lithuania). On the History of Words <i>Zatrudnit'</i> , <i>Nalgat'</i> , <i>Pogranič'e</i> , <i>Rodovityj</i> in the Russian and other East Slavonic Languages	180
Danutė Balšaitytė (Lithuania). Some Peculiarities in the Pronunciation of Native Speakers of Russian in Lithuania (Unstressed Vowels in the Position after Hard Consonants)	192
Laura Butkutė (Lithuania). Stylistic Recourses of Occasional Phraseological Units in Publicistic Style	199

III. OPINION

- Eleonora Lissan** (Lithuania). On the Relation of *Consciousness* and *National Consciousness* in the Psychical Structure of a Personality 210
- Alla Likhachiova** (Lithuania). Russian Synesthetic Verbs Denoting the Process of Talking 222
- Veronika Brazienė** (Lithuania). Worlds of Political Propaganda: Possible World Approach to the Fictionality of Propaganda 231

IV. OUR TRANSLATIONS

- Fernando Leal, Rene Saran** (the UK). Dialogue on Socratic Dialogue. Part II.
Translated by Jurga Cibulskienė 240

V. SCIENTIFIC LIFE CHRONICLE

Conferences

- Daiva Aliūkaitė** (Lithuania). Meeting Bernd Gliwa 246
- Gabija Bankauskaitė-Sereikienė** (Lithuania). Meeting Algis Mickūnas 248

Books reviews

- Nijolė Merkienė** (Lithuania). GUDAVIČIUS, Aloyzas, 2007. Gretinamoji semantika 250
- Tomasz Chinciński** (Poland). ZAJEWSKI, Władysław, 2007. Most Przechodni – Wilno – Nowy Świat (Wiersze autobiograficzne) 252
- Virginijus Norvaiša** (Lithuania). A New Approach to Balys Sruoga's Works.
BANKAUSKAITE-SEREIKIENE, Gabija, 2007. Balys Sruoga – tarp tradicijos ir modernumo 254
- Olga K. Irischanova** (Russia). ЮДИНА, Наталья Владимировна, 2006. Сочетания «прилагательное + существительное» в лингвокогнитивном аспекте 257

- Announce** 261

- VI. REQUIREMENTS FOR PUBLICATION** 262

I. PROBLEMOS IR SPRENDIMAI / PROBLEMY I ICH ROZWIĄZANIA

Rudolph Binion

Brandeis University

History Department

Mailstop 036

Waltham, MA 02454-9110 USA

E-mail: binion@brandeis.edu

Research interests: European cultural, political and demographic history, psychohistory.

TRAUMATIC RELIVING IN CLASSIC FICTION

Part I

This study explores six¹ literary classics that turn on a mechanism well known to psychohistory whereby the victim of a traumatic experience may afterwards contrive unawares to relive it in thin disguise. In the earliest of the six, Euripides' Ion, an unwed princess tearfully puts out her newborn son from a rape to die; he survives, their paths later cross, and she, recognizing him unconsciously, again tries to kill him, again unsuccessfully. In the second, the Francesca canto of Dante's Divine Comedy, two adulterous lovers caught and murdered in the act are doomed to relive the fatal moment symbolically ever after. In the third, Racine's Athalie, a queen has her own progeny put to the knife because of the guilt of her husband's blood line in her mother's ghastly death; years later she revisits that trauma in a nightmare, with the result that this time she calls for a grandson who had survived in secret to turn that same knife on her. Next comes Edgar Allan Poe's eerie Ulalume, with its poet-narrator retracing in a trance the steps by which he bore his beloved to her tomb the year before. The fifth is Herman Melville's Moby-Dick, about a demonic ship's captain doggedly hunting down a white whale that once severed one of his legs and that this time finishes him off. Finally, Henrik Ibsen's Rosmersholm centers around a widower who, haunted by his late wife's suicide, grooms her successor to commit that same suicide. The close study of each work in turn concludes with a comparison of the various aspects of traumatic reliving as between these six characteristic uses of it in fiction and the real-life pattern.

KEY WORDS: classics; trauma; reliving; Euripides, Dante, Racine, Poe, Melville, Ibsen.

Sigmund Freud put mental trauma on the clinical agenda in the 1890s, when he took adult neurosis to be relatively recent emotional stress or distress relived unconsciously. Toward 1900, however, his focus gradually shifted away from the relatively recent disturbances behind a neurosis, which he called traumas, to its presumed infantile underpinnings. Psychoanalytical trauma theory has followed this false turn ever since. The

psychiatric diagnostic category "posttraumatic stress disorder", introduced in the 1980s, has confused the subject further by taking bodily violence suffered, threatened, or witnessed, followed by incessant, anxious recall or else defensive memory blackout, to be the standard traumatic syndrome. Here psychiatry is wrong. As historic case studies of individual traumatic reliving show, a purely emotional upset can

¹ This is the first part of the article it discusses two literary classics, while the second part, which will be published in *Respectus Philologicus* Nr 14 (19), 2008, analyzes the remaining four. – *Editorial Board.*

traumatize on a par with an experience of bodily violence. The effect of either is of a blow too hard to be taken in stride that inflicts a wound too deep to heal on its own. The blow may indeed be incessantly remembered, in pain and dread, either waking or sleeping, particularly in response to outside reminders. But it may instead be memorialized with the affect controlled or repressed. Or else the affect may recur in eerie isolation, detached from any recollection of its source². Again, the blow may be defended against after the fact beyond all useful purpose without the original experience in mind. It may equally well enter into a chronic symptom, like a steady headache from a scary bang on the head. Finally, it may appear to be more or less absorbed except that, long months or years afterwards, the sufferer contrives to relive it unawares together with the key elements of the attendant experience. In this last case, the original experience itself may well be remembered in the process, but then with no connection drawn to the reliving underway. The most recognition that a reliving normally gets in its own time or afterwards is an unfocused *déjà vu*. As Ernest Hemingway put it for a traumatized narrator, “I had the feeling as in a nightmare of its all being something repeated, something I had been through and that now I must go through again” (Hemingway [1926] 2003, p. 71). This creepy feeling is about as close to consciousness as an individual reliving ever comes.

Take this option of unsuspecting contrived reliving, add a dash of fantasy, and vast poetic-dramatic prospects open up. Those prospects have actually been pursued since antiquity. Fiction notoriously privileges intense, often horrific, experiences. The reliving of such experiences in fiction ought to be notorious too by the same token, for it can be as riveting as is traumatic reliving in real life.

I propose to examine six literary classics built around individual traumatic reliving – one ancient, one medieval, one baroque, two romantic, and a modern one dating from shortly before psychoanalysis hit the world of letters. Once Freud caught on with fictionists, unconscious purposes in fiction lost their theoretical innocence. Freud’s schema, as we have seen, precluded traumatic reliving. Nonetheless, Freudian influence cannot be ruled out for even such original twentieth-century masterworks of traumatic reliving as Luigi Pirandello’s *Six Characters in Search of an Author* and *Henry IV*, Ernest Hemingway’s *The Sun Also Rises*, William Butler Yeats’s *Purgatory*, Tennessee Williams’s *Orpheus Descending*, Friedrich Dürrenmatt’s *The Visit*, Harold Pinter’s *Old Times*, or most recently Israel Horowitz’s *The Widow’s Blind Date*, free though they are each and all of childhood referents for the traumas that they show being relived. In any case, my six pre-Freudian specimens turn on relived traumas posited naively, not as applied theory. None of the six argues, let alone conceptualizes, traumatic reliving, though it informs all six equally. In each and all of them it is a dramatic device first and last. For this very reason it could not have scored as it did without striking a resonant note in a receptive public. It is this resonant note that I hope to sound out of the six works taken together. But first I must present them one by one.

To present the first of these six works I need to digress at the very outset. A few years ago I argued that traumatic reliving was the inside story of Sophocles’ *Oedipus the King* and, I added, of it alone in classic Greek letters as far as the records disclose (Binion 1997, pp. 7-20, 18). My argument about Sophocles’ masterwork itself stands. Its hero twice relives a primal trauma reconfigured. “This trauma” – to quote my introductory summation –

² Thus a clinical study of episodic hypertension attributes it “in almost every single case” to traumatic anxiety relived unconsciously: (Mann 1998, p. 97).

“is the one that he suffered when, because of a prophecy, he was thrust from his home in Thebes into exile before he was a full three days old. Some twenty years later he fled his adoptive home in Corinth into exile in Thebes because of that same prophecy somewhat elaborated. This was a classic reliving, with only the geographic reversal to disguise it. On stage, Oedipus relives the same trauma another twenty-odd years later when he goes into exile yet again from his home in Thebes because of that very same prophecy, now fulfilled” (Binion 1997, p. 10). Though I have had no second thoughts about the ensuing argument in all its complex detail, no sooner did I see it in print than I rued my incautious addendum to it about the singularity in the classic Greek corpus of this use of traumatic reliving by Sophocles. I had lost sight of Euripides’ *Ion* of c. 410 BC, the one other extant Greek foundling play (Giannopoulou 2000, p. 269). It too turns on the reliving long years afterwards of a neonate’s traumatic exposure³, only in *Ion* the reliver is the exposer rather than the exposed. In both works a mother has had to abandon her firstborn, a son, who, however, survives to find his way back to her some twenty

years later, Apollo having connived at his fate all the while. In both works, furthermore, the mother has been barren since exposing the boy, and in both she promptly recovers her fertility when he returns. Amusingly, as if to round out the parallels (geometry be damned), *Ion* followed *Oedipus the King* by about twenty years, which was roughly the length of the interval between trauma and reliving in both plays as also, for good measure, between the first and second reliving by Sophocles’ Oedipus. As for divergences between the two works, the sharpest one is that Sophocles scaled tragic heights in *Oedipus the King* whereas Euripides dipped deep into farce in whole chunks of *Ion*.

Naturalism vies with supernaturalism throughout Euripides’ fabulous tour de force. In the back story Creusa, princess and later queen of Athens, was brutally raped by Apollo in her youth. A son resulted whom she bore in secret and tearfully exposed. Then she married Xuthus, a valiant warrior allied to Athens. The on-stage action begins long years afterwards as the seasoned royal couple, childless despite their “longing for children”⁴, visit the shrine of Apollo to ask why.

³ Arguably *The Bacchae* by Euripides centers in a gestation trauma relived. In the back story, a disguised Zeus had sired Dionysus on mortal Semele of Thebes, who was consumed in flames when, on her insistence, she beheld her lover’s true visage. Zeus then hid embryonic Dionysus in his groin until delivering him in secret and whisking him abroad as he himself had traumatically been whisked. Dionysus grew up into the tempter wine god with most Thebans still scoffing at Semele’s tale of her divine lover. The play proper begins with Dionysus just returned to Thebes to avenge his mother’s memory – and relive his gestation trauma in the process. Disguised as a priest of his own cult and followed by a flock of bacchae drunk with his divine madness, he casts a spell over the Theban women such that they run riot on the mountainside behind Semele’s three surviving sisters including Agave, mother of the teenaged reigning tyrant, Pentheus. Pentheus plays the macho strongman, but from behind this front an effeminate baby boy peeps out longing to be cuddled in his mother’s womb-like embrace. Dionysus easily seduces him into dressing up as a bacchante and leads him to the edge of a forest where, from a treetop, he can peep at his mother’s frolics and then, Dionysus promises, return cuddled in his mother’s arms. And this he more or less does. The bacchic horde, Agave foremost, having spied him out, taken him for a lion, and torn him limb from limb, Agave leads a triumphal procession back to Thebes proudly sporting his severed head to show her son. This gruesome son-murder and the buildup to it engineered by Dionysus threw back to Dionysus’ own traumatic gestation. Like his father, Dionysus is a seducer. Like his father, he disguises himself. His switch to a male womb midway through his gestation, besides showing in his effeminacy, recurs displaced onto womb-fixated Pentheus’s cross-dressing that he invites. The babyish mother-craving that he elicits from Pentheus reflects his own want of a mother in babyhood. And the finale that he stages replicates in simple reverse his mother’s gruesome death with her child surviving. Everything fits – but, alas, the fit carries little conviction.

⁴ Here and hereafter I am quoting from (Euripides 1954, pp. 35-82).

Guarding the shrine is Creusa's son, its Delphic priestess having found and raised him by Apollo's devising. Now Apollo undertakes to maneuver the lad into his mother's home and arms without betraying her traumatic secret. Thus Apollo's oracle persuades gullible Xuthus that he fathered the foundling at a Dionysian fling in his bachelorhood. Delighted, Xuthus names him Ion and plans to take him home to Athens as a simple guest before gently breaking the supposed truth to Creusa. But the visit to Apollo's shrine has put Creusa for her part in such pained memory of her rape and its lacerating sequel that it takes only an old family slave twisting hints from the Chorus to convince her that Xuthus sired his alleged guest adulterously with a slave girl and reared him in secret so as to steal the throne of Athens for his own breed. Enraged, she again strikes out at the unwelcome bastard, this time with a vengeance as is the traumatic way. Again her intent miscarries, and Ion mobilizes Athens to stone or hurl her to death. She seeks refuge at Apollo's altar, where in the nick of time she recognizes the foundling's old wrappings brought by the nurturant priestess. A joyous mother-son reunion ensues. De-traumatized, Creusa promptly recovers her fertility within a marriage thenceforth subject to a multiplex deception on her part: besides still keeping her godly rape and ensuing maternity secret from Xuthus, she must now indulge Xuthus in his fond false belief, at once joyous and apologetic, that he is Ion's father. This messy happy ending announced by Athena as *deus ex machina* is the more farcical in that Creusa is de-sterilized by dint of learning that she no longer needs an heir⁵.

That Creusa's godly rape was meant as traumatic weeps out of Euripides' verses. Creusa

recalls it with pathetic immediacy when she reminds Apollo through the female Chorus: "Grabbing hold of my white wrists, you led me to a bed on a cave floor while I shrieked 'Mother!'" But it is her exposure of her resultant child out of shame and fear that was the supreme traumatic moment for her, again as fully present and painful all those long years afterwards as on the fateful day itself. At Apollo's temple she slowly unties her inner wraps on the festering sore spot so far as to tell Ion mournfully about a fictive girlfriend who abandoned her firstborn: "Poor little child! ... She went back to where she left him – and he was gone". Apostrophizing Apollo afterwards, she recalls outright how "in dread of my mother's eye, with many tears I laid him on the same cruel bed where you ravished me". And she asks: "Where is he now, our little child?" Then for the first time she tells her old slave of her bruising brush with divinity and its sorrowful issue, concluding: "I left him there in the cave – how could I bear to do it? I said my pitiful good-bye to him, steeling my heart to cruelty". When the loving old confidant ventures: "Cruel! But Apollo was crueller", she concurs only to castigate herself as well, as if still in shock at abandoning her son: "You would have said so if you had seen him stretch out his hands to me, reaching for my breast, feeling for my arms, wanting his rightful place, which I took from him". When later, upon their climactic happy reunion, Ion asks her: "Mother, how could you do it?" she replies: "I was in the grip of terror".

Such spaced quotations as these from *Ion* actually understate my point. Throughout the play the focus is unfailingly on Creusa traumatized, then de-traumatized. Its "central motif", to quote a textual exegete of Euripides, is the exposure of Ion as Creusa both recalls and relives it (Huys

⁵ Creusa's traumatic reliving therapeutically contrived by Apollo may have suggested the one stage-managed by a psychiatrist (which, however, miscarries) in Luigi Pirandello's *Henry IV*.

1995, p. 13). Four times the wrenching event that she had hitherto kept to herself in solitary remorse is recounted (Huys 1995, p. 94). As her memory of it revives in full force, so do the anxiety and shame that prompted her reluctant deed. To take the anxiety first, it looms gigantic in – I quote the same authority further –

the psychological substratum ... [of her later] attempt on her unrecognized son's life (cf. l. 1300: ... *μὴ ἀπέκτείνεις φόβω*). Thus Euripides suggests a parallel between the motivation of Creusa's abandonment of her child so many years ago and the psychological motives of the present abortive murder. A similar association between the remote past and the present is made for the other motive of the *ἔκθεσις* [exposure], shame. ... Shame has not only led her to conceal her pregnancy and childbirth, even from her loyal servant, and to remove her new-born child, but it has deterred her for many years from telling this traumatic experience to anybody. Only in the course of the play itself do the barriers of this shame break down. In her first conversation with Ion, *αἰδώς* [shame] still restrains her: therefore she twice interrupts her account and hides her own affair behind the fictitious adventure of a friend. But she entreats Ion to conceal even this invented story from her husband. Only when her tormented soul suffers a new blow, viz. the oracle giving Xuthus a full-grown son but seemingly leaving her without offspring, does she finally abandon all inhibitions (Huys 1995, p. 97-98)⁶.

More, just like the themes of anxiety and shame at the time of the exposure and again within the action of the play, so too is the theme of secrecy

explicitly exploited by Euripides to draw a connection between the crucial event of child abandonment and the present attempt on [Ion's] life. This shows how skillfully the tragedian has integrated the traditional motives for the *ἔκθεσις* [exposure], fear and shame, with the correlative secrecy, into the action of the play. Creusa's emotions are essential not only for the motivation of her deed many years ago, but also of her present

murderous attempt. ... The journey to Delphi where her memories of Apollo again become vivid, and the terrible oracle depriving her definitively, as she falsely believes, of a child, kindle her old grief so long suppressed by *αἰδώς* [shame]. This psychological shock, reflecting her panic at the moment of the *ἔκθεσις* [exposure], culminates in the rash attack against Ion by which she unknowingly endangers the life of her son for the second time (Huys 1995, p. 99).

Her trauma thereby leads “to a violent escalation” (Huys 1995, p. 148) as she relives it. It remains only to specify that, while she relives it wholly in its grip, she does not for all that even suspect the reliving underway.

Superficially seen, Creusa cannot be reliving her traumatic exposure of baby Ion when she tries to kill grownup Ion, as she identifies grownup Ion with baby Ion only afterwards. Unsuperficially seen, here is on the contrary just where Euripides' genius shines brightest: in establishing the emotional equivalence of Creusa's initial relationship to grownup Ion with her earlier agonized tenderness toward her secret, lost baby. The feel of Apollo's temple prompts her tormented return in spirit to the ground of her trauma. She weeps upon first encountering grown-up Ion there, for, she explains, the site has stirred up “an old memory” in her. Ion shortly chances to mention – on cue, as it were – Apollo's rocks where she was raped and where she later exposed their child. Her old pain revives anew because, as she puts it, “the caves there hold a certain shameful secret that I know of”. Her barren marriage comes up, and Ion asks: “You never bore any child all your life?” She evades that one affectionately: “Your mother is to be envied”. Ion counters that he was a foundling “never nursed at the breast”. “Poor child!” she exclaims, “you have suffered as I have” – and (subtlest touch of all) Ion lets this allusion to her

⁶ For consistency's sake I am changing Huys's spelling from Kreousa and Xouthos.

trauma over and beyond her later childlessness pass as if he understood it. The two enter into still closer tacit intelligence as Creusa cries: "Your poor mother! I wonder who she was," and Ion ventures: "Some woman who was wronged, perhaps". With mother and son both now back in their thoughts at the mutually traumatic moment, she exposes herself to him transparently: "Someone who has suffered the same fate as your mother", she tells him, fell prey to Apollo, abandoned the resultant baby boy, returned to search the spot, found no trace of him, and is now dying to learn his fate. How long has it been? asks Ion. Right on target Creusa replies: "If he were alive he would be just your age". Ion embraces her inwardly: "How sad! What you tell me echoes my own sadness". Creusa reciprocates: "You too – yes! Some poor mother must be longing for you". Euripides even pushes the inner rapport between them so far as to have Ion once call that fictive woman's case "your case" (Creusa rectifies only hesitantly: "her case"). With surpassing artistry, then, Euripides casts grownup Ion straight off as in Creusa's heart the beloved child she wanted to kill. To cite a second expert opinion on this encounter: "Between Ion and Creusa there is a natural sympathy, a kind of unconscious recognition of their real but unknown relationship" (Cronacher 1967, p. 268). By the time that brief scene is over, Ion's exposure in infancy as Creusa hears of it has fused with her trauma of exposing him in infancy as she remembers it. This "sensitive and tactful" (Cronacher 1967, p. 282) maternal-filial bond is thrown into still sharper relief by Ion's chilly, mocking reaction when Xuthus intrudes on the scene claiming to be his father, then climactically by her own subsequent trauma-driven, bloodthirsty attempt on Ion's life.

What triggers this attempt is the prank Apollo plays with Xuthus. Too crafty by half, it could not fail to sting Creusa to the quick so long as she was not privy to it. When Xuthus calls Ion his son, Ion

sensibly says of Creusa: "She will hate me, and rightly. When she has no son, how could she endure to see me stand next to my father's throne?" Indeed, when she hears the news she wants to "soar up through the melting sky, far from the land of Greece beyond the Western stars". The compassionate female Chorus laments: "There will be tears for this ... when the Queen sees him happy with his son, and knows herself left childless and alone". And the Chorus pursues, apostrophizing Apollo: "Why wrap up your chanted word in mystery? Who is this youth reared in your temple halls? In whose womb did he lie? I do not like your answer: it rings false. ... There's trickery here!" For all its impious suspicion of Apollo, the Chorus turns against Xuthus ("Curse him, traitor, curse him!") and by ricochet against Ion ("Let his new life be death to him!"). To Creusa the Chorus construes the oracle as that she will never have children, and she cries: "Oh! Let me die!" and again: "This answer has broken my heart, I cannot bear it, I will not live!" And when next, adding divine insult to divine injury, the Chorus tells her that Apollo has given Xuthus a son, she moans: "Oh! This is the bitterest of all!" Then it is that the old slave, augmenting Apollo's malevolence, slanders Xuthus: "He went behind your back to some slave-woman, and from her got this boy". The Chorus chimes in with this slander even though it has witnessed how guileless Xuthus exulted at finding himself a father by some forgotten bacchante of his bachelor days. Gripped by pity for Creusa, it even backs the old slave in urging her to murder Xuthus and Ion both.

Why does Euripides' Apollo let Creusa be so bitterly misled by his oracle about Ion's parentage? For that matter, why has he let her eat her heart out in solitary remorse over her lost son through so many long years of barren marriage? The answer is at once short and weighty: to set her up for reliving – for a reprise of her first, traumatic attempt on Ion's life. Note what feeble evidence

of Xuthus's treachery suffices to arouse her fierce vengefulness misdirected against Ion. When the outraged old slave bids her "Take your revenge!" after she recounts her traumatic rape and child exposure, she brushes aside both Apollo and Xuthus as prospective targets to snatch at innocent Ion instead – a politic choice except that she is not choosing politically. The slave first suggests burning Apollo's temple, and she begs off. Next he urges: "Kill your husband", and she objects incongruously that "he has been a good husband to me in the past" – she who has only just exclaimed: "My husband has turned traitor!" That leaves only Ion, and she shrieks for his death with unseemly promptitude and ferocity: "The sooner it comes, the sweeter!" Thus it takes no more than a slave's nasty hunch about Xuthus for her to move against Ion's life a second time. The Chorus backs her unthinkingly not with a brief against Ion, her victim designate, but with a bloodthirsty prayer to Hecate to spite Xuthus for enjoying a secret love and rearing a bastard heir. That she strikes out so rashly at Ion, and the Chorus with her, just goes to show how unproblematic, how much a mere fact of life, traumatic reliving was for Euripides and presumably for his public as well. His Creusa was not acting out a psychological mechanism; rather, I am spelling out a psychological mechanism that he evidently just took for granted.

Creusa promptly recovers her fertility when she finds her exposed son alive and learns of Apollo's invisible hand in his very exposure – when her fear and guilt dissolve. Hence her sterility had been due to her traumatic abandonment of her infant son rather than to any impact of her rape. Or did Euripides intend a curative effect of her reliving? Hardly. Athena tells Creusa at the end, after enumerating Ion's children to come: "You and Xuthus too shall have sons". If this seeming afterthought was Apollo's will, as would follow from its utterance in his temple, what did the trick was not the reliving, which Apollo did not intend,

but the reunion, which he did. Besides, Creusa's opposite number, Sophocles' Jocasta, did not relive but did likewise recover her fertility after her reunion with her exposed son.

Much is messy in *Ion*, beginning with Apollo's farcical scheme itself. According to Hermes in the prologue, the point of this scheme was "that the boy may come to his mother's house, and be recognized by her, and receive the position due to his birth, without any exposure of her union with Apollo" – that is, of her maternity of Ion. According to Athena in the epilogue, on the other hand, Apollo had intended to reveal Ion as Creusa's son after a mere brief spell as Xuthus's. But then by going public in Athens with Creusa's maternity of Ion, Apollo would have shown that he had played Xuthus for a fool besides raising the touchy question of Ion's paternity. Wiser Athena admonishes Creusa: "Now, tell no one Ion is your true son, so that Xuthus may enjoy his delusion, and you may enjoy the happiness you know to be yours". She gives Ion no hint, though, of what to tell the Delphic populace howling for Creusa's death. As for how Creusa can conceal her intense relationship with Ion indefinitely even from obtuse Xuthus, or for that matter how for starters she could ever have passed herself off even to credulous Xuthus as a virgin after a rape and a childbirth – well, no matter. Those loose ends all take scrutiny of the script to spot. They will pass unnoticed in any apt staging of such an earthy, unearthly trauma being relived so breathtakingly close to the brink.

On from the earthy-unearthly to the ghostly subterranean. In his great poetic record of his imaginary visit to the afterworld, *The Divine Comedy* of about 1314, Dante relates that in the teeming pit of lust on the inner edge of hell he summoned the shades of Francesca da Rimini and her lover, Paolo, to recount their plight to him. Slain together by Francesca's husband, who caught them indulging their reciprocal passion, the two

are being perpetually tossed about together, like other sinners of their ilk, by fierce winds forever rising and falling. In Dante's symbolic vision, their infernal situation represented their sin as its own punishment. The fierce winds were like lust at its height: no resistance availed against them as they blew their helpless victims up and down, round and round, in an arid parody of the sex act complete with breathers between successive rounds. For Dante, such forced reliving with a vengeance was not curative. As he saw it, souls could be purged of their sins not by symbolic overdosing but only by painful antidotes, as on the seventh terrace of purgatory, where lust is burned out of repentant brutish souls. It is hard to see how the lusty shades in hell can be wind-tossed, being immaterial: Francesca speaks of her fair body as having been "taken from me". Dante's imagery here is problematic also in that, in the theology of his day as of ours, submission is blameless where resistance is impossible, as to fierce winds of passion here or hereafter. Such winds, literalized in hell, are meant as punitive there in two ways at once. One way is tedious excess: though intermittent, they afford their victims no respite as compared with earthly lust, which yields to sleep if to nothing else. The other way is that their victims, being fleshless, cannot even feel, let alone enjoy, that nagging, engulfing sin of the flesh, now eternalized as a sin of the spirit. The torment is the greater for Francesca and her partner in that, having been traumatically slaughtered in sin together, they are traumatically stuck together forever while also bereft of the wherewithal to go on sinning. Had they loved instead of lusting, their eternal togetherness would be a deathless reward. However, in calling their lust by the fair name of love, they fool only the pilgrim Dante and not the poet Dante, let alone

themselves or divine justice. So much was it lust that their adultery, albeit a more sinful sin, does not even figure in their guilt down under. Slain in the very act of lust, they must crave each other's missing flesh eternally out of eternal memory alone and in perpetual weariness of each other's spirit – hers devious, his vacuous⁷.

Their torment is redoubled by what is peculiar to their case in that pit of lust as far as the poem indicates: that they were caught and slain in the act of lust, which left them eternally traumatized and eternally thwarted both at once. In the perspective of mortality, being slain precludes being traumatized. Not so in the poet's immortal perspective, with the afterlife abidingly focused on the life that it supposedly leaves behind but never does – the life that is in fact forever being relived, stripped down in each case to its crucial, defining feature. Just as they relive their lust perpetually in memory, so are these two hapless partners in sin eternally suspended in the fatal moment that cut their lust short. The poem singles them out to exemplify lust, then defines them instead by their traumatic death. It is in blaming their "woeful fate" on that death rather than on themselves that Francesca identifies herself and Paolo in the first place to the Tuscan tourist in hell. In sum, the poem treats their afterlife as an eternal traumatic reliving, and at that as the eternal reliving of a trauma that is cut in two like the lovers themselves. That is, the frustrated carnal traffic is incessantly relived but not recalled – Francesca, who does all the talking, talks around and away from the lust that is the very reason for her dismal posthumous lot – while the murder is incessantly recalled but not relived. Or again, she both recalls and relives the trauma by halves: she recalls the murder and relives the frustrated lust. It may seem contradictory that the perpetual reliving for its part

⁷See (Binion 1997, pp. 45-54).

is imposed from the outside, by divine ordinance, rather than generated from within like the perpetual recall, but that is exactly how traumatic reliving is experienced: as a woeful outer fate.

What business has a traumatic reliving in this keynote canto of Dante's hell? Its business is Dante's own: to define and illustrate hell. For Dante, hell was earthbound in the pain and futility of eternal reliving. His damned souls all relive hereafter like traumatized worldlings, without aim and without end. This view of damnation would seem to have arisen out of the same human depths

as traumatic reliving itself, which likewise has the unconscious feel of déjà vu and of no exit both at once. Like Dante's sinners, traumatic relivers are no penitents, but victims caught in a guilt trap that doubles as a recurrent punishment with the circularity of a loaded argument. And spent lust without love on earth – lust as a soulless repetitive craving with no aim or end beyond itself – is, like traumatic reliving, a foretaste of damnation in Dante's poetic justice except that in damnation according to Dante the soulless craving is fleshless too for good measure.

References

BINION, Rudolph, 1997. *Sounding the Classics. From Sophocles to Thomas Mann*. Westport, CT: Greenwood.

CRONACHER, D. J., 1967. *Euripidean Drama. Myth, Theme and Structure*. Toronto: University of Toronto Press.

EURIPIDES, 1954. *The Bacchae and Other Plays*. Tr. Philip VELLACOTT. Hammondswoth: Penguin.

GIANNOPOULOU, Vasilike, 2000. Divine Agency and Tyche in Euripides' Ion: Ambiguity and

Shifting Perspectives. In: Eds. Martin CROPP; Kevin LEE; David SANDONE. *Euripides and Tragic Theatre in the Late Fifth Century*. Champaign, IL: Stripes.

HEMINGWAY, Ernest, [1926] 2003. *The Sun Also Rises*. NY: Scribner.

HUYS, Marc, 1995. *The Tale of the Hero Who Was Exposed at Birth in Euripidean Tragedy: A Study of Motifs*. Leuven: Leuven University Press.

MANN, Samuel J., 1998. *Healing Hypertension: A Revolutionary New Approach*. New York: Wiley.

Rudolph Binion

Brandeis universitetas

Moksliniai interesai: Europos kultūrinė, politinė ir demografinė istorija, psichoistorija.

TRAUMOS IŠGYVENIMAS KLASIKINĖJE LITERATŪROJE. I dalis

Santrauka

Straipsnyje analizuojami šeši klasikinės literatūros kūriniai, kuriuose panaudotas psichoistorijoje gerai žinomas mechanizmas, kai traumą patyrusi auka po kiek laiko gali dar kartą tai nelauktai ir nesąmoningai

Rudolph Binion

Uniwersytet Brandeis

Zainteresowania naukowe: historia kulturalna, polityczna i demograficzna Europy, psychohistoria.

TRAUMATYCZNE PRZEŻYCIE W LITERATURZE KLASYCZNEJ. Część I

Streszczenie

W niniejszym opracowaniu przeprowadzono analizę sześciu klasycznych utworów literackich, w których zastosowano dobrze znany w psychohistorii mechanizm, gdy ofiara traumatycznego doś-

išgyventi. Pirmajame iš šešių kūrinių – Euripido „Jonas“ – netekėjusi princesė atėnietė Kreusa su ašaromis palieka mirti savo naujagimį sūnų, gimusį dėl išprievartavimo. Vaikas lieka gyvas, jo ir motinos keliai vėliau susikerta. Princesė, atpažinusi sūnų, nesąmoningai bando jį vėl nužudyti. Antrajame kūrinyje – Frančeskos giesmėje iš Dantės „Dieviškosios komedijos“ – du įsimylėjęliai, užtikti besimylintys ir nužudyti, yra amžinai pasmerkti simboliškai išgyventi mirties momentą. Trečiajame kūrinyje – Rasino „Atalija“ – karalienė peiliu bando nužudyti savo palikuonį, kadangi vyro giminė yra kalta dėl jos motinos šiurpios mirties. Ilgainiui ji išgyvena šią traumą sapnuose. Dėl šios priežasties po daugelio metų karalienė paskatina slapta išgyvenusį vaikaitį nukreipti peilį į ją pačią. Edgaro Allano Poe kūrinyje „Ulalumas“ poetas-pasakotojas transo būsenoje atsimeną, kaip jis prieš metus nešė savo mylimąją į kapą. Penktasis kūrinys – Hermano Melvilio „Mobis Dickas“ – apie demonišką laivo kapitoną, atkakliai gaudantį baltąjį banginį, dėl kurio kaltės kažkada buvo nupjauta kapitono koja ir kuris šį kartą jį pribaugia. Galiausiai Henriko Ibseno „Rosmersholme“ dėmesys sutelktas į našlį, kurį persekioja žmonos savižudybė. Jis priverčia žmonos įpėdinę tokiai pačiai savižudybei. Išsami kiekvieno kūrinio analizė apibendrinama palyginus įvairių traumų išgyvenimų aspektus. Remiamasi šiais šešiais literatūros kūriniais ir tikro gyvenimo pavyzdžiais.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: klasika, trauma, išgyvenimas, Euripidas, Dantė, Racinas, Poe, Melvilis, Ibsenas.

wiadczenia po pewnym czasie może raz jeszcze w sposób nieświadomy i ukryty „wywołać” to przeżycie. W pierwszym i najstarszym spośród sześciu badanych utworów – *Ionie* Eurypidesa – zniewolona królowa Kreuza ze łzami skazuje na śmierć swego nowo narodzonego syna, poczętego w wyniku gwałtu, który jednak pozostaje przy życiu. Później ich drogi się przecinają i królowa, która podświadomie rozpoznała syna, ponownie próbuje go zamordować, jednak nieskutecznie. W drugim utworze – w pieśni Francesci z *Boskiej komedii* Dantego – dwoje kochanków złapanych na gorącym uczynku i zamordowanych, jest odtąd skazanych na symboliczne przeżywanie momentu śmierci. W trzecim utworze – *Atalii* Racine’a – królowa zabija swoje dzieci, ponieważ krewni jej męża są winni okrutnej śmierci jej matki. Po latach królowa przeżywa to traumatyczne doświadczenie w nocnym koszmarze, co powoduje, że przywołuje ona swego pozostałego w tajemnicy przy życiu wnuka, by skierował przeciwko niej ten sam nóż. Kolejny utwór – to mroczne *Ulalume* Edgara Allana Poe, gdzie poeta-narrator w stanie transu odtwarza w pamięci tę samą drogę, którą pokonał przed rokiem, niosąc swoją ukochaną do grobu. Piąty utwór – *Moby Dick* Hermana Melville’a – traktuje o demonicznym kapitanie statku, zawzięcie polującym na białego wieloryba, w walce z którym stracił kiedyś nogę, i który tym razem rozprawił się z kapitanem definitywnie. Wreszcie *Rosmersholm* Henryka Ibsena skupia się na wdowcu, którego prześladowają myśli o samobójstwie żony, i który doprowadza jej następczynię do popełnienia identycznego czynu. Wyczerpującą analizę każdego utworu kończy porównanie różnych aspektów traumatycznych przeżyć z sześciu wymienionych utworów literackich, jak też przykładów z realnego życia.

SŁOWA KLUCZE: klasyka, traumatyczne przeżycie, Eurypides, Dante, Racine, Poe, Melville, Ibsen.

Казимеж Люциньски

Свентокшицкая Академия им. Яна Кохановского в Кельцах

ul. Leśna 16, 25-639 Kielce, Polska

Тел.: (48-41) 344 48 56

E-mail: ifs@pi.kielce.pl

Область научных интересов автора: сопоставительная лексикология, русский деловой язык, когнитивистика.

ОБЩЕСТВО ПОТРЕБЛЕНИЯ В СВЕТЕ СОВРЕМЕННОГО ПРОЦЕССА ЗАИМСТВОВАНИЙ

В статье анализируется группа заимствований последних лет из английского в русский язык, которая, при более внимательном рассмотрении, обладает внутренней структурой, отражающей структуру современно процесса потребления – вербализации этого процесса и служат анализируемые слова. Как выясняется, лексические и семантические заимствования рассматриваемой группы, структурируясь по «синтаксическим ролям», исполняемым ими, в процессе функционирования в современном дискурсе, способствуют «дегуманизации» современного индивида, создавая представление о нем как о некоем артефакте современной индустрии. Автор показывает, что в основе системного функционирования таких заимствований лежит базовая метафора – ЧЕЛОВЕК ЕСТЬ АРТЕФАКТ.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: общество потребления, идеология, семантические и лексические заимствования, базовая метафора.

Общество потребления – это выражение стало идиоматическим, используемым нами явно с пейоративным оттенком: такое общество ориентировано только на потребление материальных ценностей, оно хочет иметь и забывает, что при этом может престать быть (Эрих Фромм «Быть или иметь»). Философом общества потребления был известный французский философ Жан Бодрийяр, автор известных книг «Общество потребления» и «Система вещей», в которых он показал, что общество потребления, двигателем которого является реклама, ведет к ненасытному потреблению, искажающему картину мира, создающему свою ценностную иерархию. И делает это прежде всего реклама, цель которой – не столько способствовать продаже конкретного товара,

сколько внедрять в сознание людей целостный образ общества, одаривающего своих членов материальными благами. Вещи становятся культурными знаками, обмен которыми идет непрерывно и бесконечно. Эти знаки все больше отрываются от собственно человеческого (личностного или родового) смысла; это знаки дегуманизированной культуры, в которой человек отчужден от самого себя.

Общество потребления до определенного момента включало в себя страны Западной Европы и США. Страны Восточной Европы находятся в противоречивой ситуации. С одной стороны, это трансформирующиеся общества, существенно уступающие по уровню социально-экономического развития странам Запада. С другой стороны, здесь идет формирование

капитализма, хотя его основные контуры существенно отличаются от тех моделей, которые характерны для развитых рыночных обществ. В эти страны в массовом масштабе проникает западная культура потребления, формируется новая система средств потребления, копирующая иностранные образцы, возникает заметный слой людей, которые по своим материальным возможностям могут позволить воспроизводство стилей жизни зажиточных групп развитых стран мира. Однако большинство населения в пространстве общества потребления не допускается. Для него существуют виртуальное (в СМИ) и вторичное общества потребления (рынки подержанных и фальсифицированных товаров). Иначе говоря, это большинство живет в тени общества потребления: оно его ощущает, но может пользоваться его благами в очень ограниченных и суррогатных формах. Однако оазисы общества потребления являются источником желаний, надежд, иллюзий и мотивов для огромной части населения – особенно молодежи. Знаком приобщения к новому стилю жизни является слово, называющее атрибуты жизни тех стран, которые мы называем *цивилизованными*. Так, изменения в сфере политической жизни, экономики, культуры и нравственной ориентации общества приводят к небывалой экспансии иноязычной лексики во всех областях. Она занимает ведущие позиции среди обозначений политической жизни страны, привыкающей к новым понятиям, таким как, например, *инаугурация, спикер, импичмент, электорат, консенсус* и т. д. Иноязычные термины стали господствующими в самых передовых отраслях науки и техники, которые пользуются такими терминами как *компьютер, дисплей, файл, мониторинг, плейер, пейджер* и др., а также финансово-коммерческой деятельности: *аудитор, бартер, брокер* и т. д. В культурную сферу вторгаются

бестселлеры, вестерны, триллеры, хиты и т. д. Бытовая речь живо принимает новые реалии с их иноязычными названиями и появляются *сникерсы, твиксы, гамбургеры* и т. д.

Все увеличивающееся присутствие англицизмов и американизмов в современных речевых практиках, естественно, свидетельствует об авторитетности социокультурной модели тех обществ, которые мы привыкли именовать *обществом потребления*. Если язык отражает ценностные установки общества, его дух, то как отражается идеология такого общества в этих заимствованиях? Попробуем дать ответ на этот вопрос, остановившись на небольшом круге заимствований, составляющих при ближайшем рассмотрении целостную группу, формирующую представления индивида о современных ценностях и моделях поведения.

Проникновение людей, товаров, идей – это не новое, а очень старое явление. Европейская цивилизация издавна питалась достижениями древнего Ближнего Востока. Попало тогда в нее много полезных изобретений таких как, например, *хомут, арбалет, зонт*, но прежде всего *колокола* – символ христианской цивилизации. Неисчислимы следы внутриевропейских заимствований мы находим во всех языках. Это широко известные всем факты, но помнить о них стоит, с одной стороны, чтобы осознать неизбежность подобных процессов, а с другой – чтобы понять, что направление заимствования – явление переменчивое, зависимое от ветров времени, которые, хоть и медленно, но склонны менять характер движения.

Специфика нынешнего процесса заимствований реалий и их имен заключается в том, что, благодаря эффекту виртуального присутствия, новый продукт получает сразу массового потребителя, созерцающего этот продукт на

экранах телевизоров или видя его названия на вывесках многочисленных новомодных салонов. СМИ, демонстрирующие новый товар, становятся сегодня своеобразным учителем жизни: они рассказывают нам о новых достижениях технического прогресса и, побуждая пользоваться ими, учат жизни, формируют обычаи, нравственность и систему ценностей. Особая роль принадлежит сегодня глянцевым журналам, которые, создавая культ потребления, формируют общественный вкус, с одной стороны, приобщая читателей к «фэшн», «гламуру» – эстетически отработанному стилю великосветских тусовок, с другой, создавая у тех, кто так и не станет завсегдатаем Куршавеля, чувство идентификации с красивыми женщинами и спортивными мужчинами, регулярно посещающими фитнес-клубы, пользующихся услугами *визажистов, стилистов и фэшн-дизайнеров*, одевающихся *от кутюр* и носящих *деним* вместо *джинсов*.

И вот уже мы говорим о смене идеологии – не политической, но мировоззренческой: установки на приоритет нравственных ценностей сменяются установками на приоритет телесных и возрастных ценностей, строящихся на культе тела как машины сексуальных желаний, вечной молодости и красоты. Основным текстом таких идеологий становится реклама, основной «логоэпистемой» – лексическое заимствование преимущественно из языка страны, диктующей стиль мышления обществу потребления в силу авторитетности культивируемых массовой культурой ценностей. Мы не случайно употребляем здесь термин логоэпистема (*логос* – греч. «слово», *эпистема* – греч. «знание»), т. е. знание, хранимое в единице языка. Логоэпистема в целом выступает как знак, который требует осмысления на уровне языка (означающее) и на уровне культуры (означаемое) (Костомаров, Бурвикова 1999). Она по определению есть след культуры

– в нашем случае вненациональной культуры, ориентированной на потребительские ценности, эксплуатируемые вненациональным обществом потребления.

Мы обратили внимание на такие современные заимствования в русском и польском языках, как: **имидж**, поль. **image /imaż lub imidż/**, **имиджмейкер**, **модель**, поль. **modelka**, **кастинг**, **фэшн**, **боди**, **пирсинг**, **визажист**, поль. **wizażysta**, **стилист**, поль. **stylista**, **топ**, **деним**, чье усвоение в качестве логоэпистем должно побуждать к формированию представления о внешнем виде как определяющей ценности, присвоение которой делает субъекта членом особой касты современных индивидов, знающих, что «по одежке встречают» и уже способных не знать или не верить тому, что «провожают по уму». Современный человек ориентирован сегодня на ценности, представленные прежде всего визуально – его интересуется не сущность, а видимость – вот вывод, который можно сделать, наблюдая характер заимствований, весьма частотных в речевых практиках (напр., рекламе).

Далеко не все приведенные слова понятны с точки зрения своего означаемого носителю массовой культуры, однако популяризация «хорошего тона» и обещание вечной молодости в повторяющихся рекламных текстах делает столь популярными фитнес-клубы, лифтинги, пирсинги, шейпинги и т. д. Дальнейший анализ предполагает уточнение означаемого приведенных знаковых структур и установление соотношений между понятиями, обозначенными лексическими и семантическими заимствованиями, и понятиями, существовавшими в языке воспринимающей культуры до «нашествия» «новой идеологии» и ее текстов.

В целом, не останавливаясь подробно на точном описании значения приведенных заимствований, можно выделить воздействующую функцию воспринятых знаковых

структур, которая, на наш взгляд, сводится к формированию определенной концептуальной метафоры в сознании адресатов соответствующих текстов. Так, значительная часть заимствованных слов, приведенных выше, реализует идею воздействия, каузации явления. *Визажисты, создающие лицо* вместо устраняющих на нем ранее недостатки *косметологов; стилисты, создающие индивидуальный стиль*, который, как известно *есть человек*, вместо *модельеров*, работающих на создание одежды; *имиджмейкеры*, создающие портрет политического деятеля, в который должны поверить избиратели, вместо лакуны в этой области политического языка – в предшествующую политическую эпоху в наших странах о них либо не знали, либо их не было; *модель*, которая задает образец формирования внешности, вместо *манекенищицы*, просто служившей для демонстрации одежды – все эти слова внедряют в сознание идею, что лицо, тело, представление о внутренних достоинствах **можно сделать**. **ЧЕЛОВЕК ЕСТЬ КУЛЬТУРНЫЙ АРТЕФАКТ** – вот концептуальная метафора, существующая в сознании современного общества потребления и внедряемая в сознание вступающих в него через посредство новых слов преимущественно иноязычного характера.

Отметим, что приведенная выше группа слов имеет определенную организацию: так, если *имидж* – это сделанный образ, имеющий цель определенного воздействия – быть принятым в демонстрируемом качестве и, соответственно, получать нужные «дивиденды» от произведенного впечатления, то существуют и те, кто занимается созданием этого имиджа – имиджмейкеры; равным образом для того, чтобы быть *моделью*, необходимы услуги «делателей» *модели – визажистов, стилистов*

и т. п. Думается, что *модель*, кроме того, что ее деятельность связана не только и столько с показом одежды на подиумах, сколько с фото- и видеосъемками, отличается от *манекенищицы* тем, что призвана задавать параметры, по которым выстраивают себя или должны выстраивать себя те, кто стремится к производству должного впечатления в обществе, где господствуют визуально воспринимаемые ценности. См. первое значение слова *модель – образцовый экземпляр изделия, а также образец для изготовления чего-л.* (СРЯ). Нельзя не отметить и того обстоятельства, что на смену одушевленному существительному «манекенищица» пришла метафорическая номинация, производная от имени со значением неодушевленного предмета. Это обстоятельство коррелирует с постулированной нами выше метафорой ЧЕЛОВЕК – АРТЕФАКТ.

Таким образом, мы выделили в приведенных словах такой тип семантических отношений, как субъект / делатель (*имиджмейкер, стилист*) – и произведенный объект / результат (*имидж, модель*).

Естественно, для того, чтобы успешно добиваться результата, необходимы соответствующие средства – вот здесь и появляются *шейпинги* (система физических упражнений с гантелями, гириями, штангой и другими нагрузками для развития мускулатуры), *бодибилдинги, фитнесы* (англ. «пригодность, соответствие») – деятельность, направленная на повышение уровня здоровья. Основные виды деятельности в фитнесе: тренировка с отягощениями, аэробная тренировка, растяжка, повышение качества питания¹). Нельзя не обратить внимания на то, что пришедшие вместе с соответствующими реалиями номинации обозначают именно систему силовых упражнений. Трудно привести примеры номинаций,

¹ По данным «Мира здоровья». Режим доступа: www.herpes.ru/hudo/fit/a4.htm [См. 20.12.2007].

соотносимых с интеллектуальными упражнениями – видимо, наступившая эпоха, как уже говорилось, акцентирует телесные, силовые ценности, но не интеллектуальные. Конечно, и ранее существовали упражнения с гантелями, штангой и т. п. Однако только сейчас можно говорить об индустрии тела – не даром слово «культуризм», некогда используемое для обозначения системы упражнений по развитию мускулатуры, но не раскрывающее своей внутренней формой характера деятельности культуристов и способное вызвать ассоциации со словом «культура», сегодня вытеснено *бодибилдингом* – словом, вычленивающим в своем составе практически всем известное слово *body* с определенными эротическими коннотациями (см. французское значение *нижнее женское белье*) и означающим в переводе «строительство тела».

Таким образом, мы можем констатировать, что в рассмотренных случаях мы имеем заимствования, пришедшие вместе с заимствованным стилем жизни и мышления: в ряде случаев *имидж, модель, бодибилдинг* заменили или потеснили уже существовавшие номинации, и замена эта вызвана определенными различиями в трактовке обозначаемого явления как имеющего определенную социальную функцию – воздействовать на окружающих для пропаганды некоей ценности. Так, обладатель имиджа утверждает в качестве ценности самого себя, модель пропагандирует определенный стиль – одежды, макияжа, антуража и т. д., бодибилдинг – возможности воздействия на собственное тело с целью его соответствия эстетическому канону общества.

Среди слов, пришедших в русский язык недавно, есть и такие, употребление которых можно считать эвфемистическим: так, *лифтинг* звучит гораздо более интригующе, нежели синонимическое слово *подтяжка*, вызывающее представление о возрастных

проблемах, а *пирсинг* скрывает явную болезненность процедуры прокалывания различных частей лица и тела. К тому же сама озвученная идея прокалывания может возбудить представление об архаичных нравах племен, что может и не соответствовать воззрениям молодых поклонников пирсинга, желающих быть первооткрывателями нового в области модных течений (Хоть пирсинг и является современным направлением украшения, однако появился он довольно давно. Еще в Древнем Египте пирсинг пупка символизировал то, что данный человек обладает общинными правами. В Древнем Риме кольцо в соске было признаком мужества и отваги среди богатых телохранителей Юлия Цезаря. В эпоху Великих географических открытий серьгу в ухе носили моряки, пересекшие экватор, что считалось серьезным знаком отличия.). Впрочем, возможно, напоминание о древности пирсинга и не нуждается в запрете, но само явление боди-арта, частью которого является пирсинг, заставляет думать о возвращении к вкусовым пристрастиям архаичных народов. Явление боди-арта – искусства, делающего своим объектом живое тело, в свою очередь позволяет говорить об отношении к человеку как к неодушевленному объекту, меняющему свой вид под воздействием определенной «обработки».

Следование утверждаемым ценностям, ориентированным на «красивую жизнь», в которой у человека «все прекрасно» – и лицо, и одежда и тело, создает стиль фэшн – модный, светский, предназначенный для «богатых и красивых». И здесь интересна история некоторых слов, ранее не отмеченных принадлежностью стоящих за ними реалий к стилю фэшн, но приобретающих соответствующие коннотации в последнее время. Мы говорим о паре *джинсы – деним*.

Если *фэшн* не то чтобы вытесняет, но замещает слово *мода* в определенных текстах,

принадлежащих определенным носителям, опознающих друг друга, по определенным словам, то пришедшее вместе с названием одежды и ткани в середине прошлого века слово *джинсы* все чаще начинает замещаться на страницах различных модных изданий словом *деним*, в сущности родившимся одновременно с первым. Как известно, предназначенные вначале для шахтеров и золотоискателей, джинсы на протяжении полутора веков меняли свою символическую значимость: они были символом молодежного неконформизма в Европе 60-х, их надевали люди среднего возраста, чтобы подчеркнуть сохранившуюся энергию, молодость и демократизм. В СССР джинсы, кстати, были с момента появления символом состоятельности и особых возможностей в силу того, что достать их было трудно. И вот: «В 1980-е годы имидж джинсов вновь сменился. Они стали символом самодлюбия и богатства», – пишет автор одного из интернет-изданий, где заглавие статьи называется «Джинсы ничто. Их имидж все!»².

Итак, круг замкнулся: теперь имиджем – знаком социальной характеристики – обладают и неодоушевленные джинсы, именуемые теми, кто живет в стиле *фэшн* словом *деним*. Из разговора с 30-летним аспирантом из Америки: «Когда я в юности носил пальто из джинсовой ткани, я стеснялся говорить *деним*, так как это бы звучало слишком высокопарно, хотя *деним* – это ткань, из которой шьют джинсы. Я и сейчас чаще говорю *джинсы*». Из разговора с журналисткой, пишущей для модных российских журналов: «Говоря о себе, я говорю, что ношу *деним*». Так что же произошло с джинсами? Почему мы стали носить *деним*? Украсившись драгоценными камнями, став одеждой ве-

ликосветских тусовок, они сменили свое название, чтобы предать забвению свое «рабочее» происхождение. *Деним* сегодня – это одежда успешных и амбициозных, обладающих или стремящихся обладать более высоким статусом, чем носители джинсов. Во многих случаях иллюзия приобщения к миру избранных происходит, как и в случае *фэшн*, через употребление соответствующего слова, укрепляющего имидж современного успешного человека.

Проведенное исследование позволяет говорить о том, что:

1. Рассмотренные заимствования образуют группу с определенными семантическими отношениями: здесь присутствуют имена субъектов, создающих артефакт (*имиджмейкер, стилист, визажист*); имена результата деятельности создателей (*имидж, модель*); имена средств создания нужного внешнего вида (*лифтинг, бодибилдинг, фитнес, пирсинг*); имена общего стиля жизни «богатых и красивых» (*фэшн*);

2. Эти заимствования внедряют в сознание концептуальную метафору **ЧЕЛОВЕК ЕСТЬ АРТЕФАКТ**. Эта метафора, с одной стороны, расчеловечивает человека, с другой – требует от него соответствующих средств на создание, «делание» этого артефакта. Укоренение этой концептуальной метафоры есть модификация картины мира современного человека. В наших культурах она происходит под воздействием приходящих слов и реалий.

Предпринятый анализ заимствованной лексики, как представляется, коррелирует с философскими выкладками критиков общества потребления: в свете этих заимствований человек стремится стать образом и подобием, но не Господа, а *модели*, место которой на *подиуме* освящается почти сакральным ореолом.

² По данным информационного экологического агентства ИНЭКА. Режим доступа: <http://www.ineca.ru/?dr=bulletin&cs=2&pg=content&number=0090014> [См. 20.12.2007].

Литература

КОСТОМАРОВ, В. Г.; БУРВИКОВА, Н. Д., 1999.
Единицы семиотической системы языка как предмет
описания и усвоения. *In: Материалы IX Конгресса
МАПРЯЛ*. Братислава, 252-260.

СРЯ - *Словарь русского языка в четырех томах*,
1981-1984. Под. ред. А. П. ЕВГЕНЬЕВОЙ. Москва:
Русский язык.

Kazimierz Luciński

Holy Cross Academy n. a. Jan Kochanowski in Kielce
Research interests: comparative lexicology, Russian
for Specific Purposes, cognitive linguistics.

**CONSUMER SOCIETY IN THE LIGHT OF
CURRENT PROCESS OF LOANWORDS****Summary**

The article analyses a group of loanwords from the
English language to Russian, which has its own inner
structure reflecting the structure of the current

process of usage – the analyzed words undergo a
process of verbalization. As the research has shown,
lexical and semantic loanwords of the analyzed are
structured according to “syntactic roles” in the process
of functioning in the contemporary discourse and they
contribute to the “dehumanization” of an individual
creating an image of a certain artefact of contemporary
industry. The author claims that the underlying
conceptual metaphor of functioning of such loanwords
is **A HUMAN BEING IS AN ARTEFACT**.

KEY WORDS: consumer society, ideology, lexical
and semantic loanwords, conceptual metaphor.

II. FAKTAI IR APMĄSTYMAI / FAKTY I ROZWAŻANIA

Danguolė Melnikienė

Vilniaus universitetas

Užsienio kalbų institutas

Romanų kalbų katedra

Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius, Lietuva

Tel.: (370–5) 268 72 75

El. paštas: dang3@takas.lt

Moksliniai interesai: prancūzų ir lietuvių kalbų leksikografija ir leksikologija.

DVIKALBIO ŽODYNO STRAIPSNIO SANDAROS YPATUMAI I dalis

Šiame darbe aptariami dvikalbio žodyno **straipsnio**, kaip pagrindinio jo vieneto, sandaros ypatumai. Analizės objektu buvo pasirinkti penki 2001–2006 metais įvairiose Lietuvos leidyklose išleisti didelės apimties dvikalbiai žodynai, kuriuose lietuvių kalba yra pagrindinė. Straipsnyje analizuojama, kuo yra panašūs ir kuo skirtingi toms pačioms lemos – daugiareikšmiams daiktavardžiams **koja** ir **galas** – skirti straipsniai. Tyrinėjami trys svarbiausi žodyno mikrostruktūros aspektai: 1) lemos pateikimo straipsnio pradžioje ypatumai; 2) atitikmenų parinkimas verčiamąja kalba; 3) lemos reikšmės iliustravimas laisvaisiais ir pastoviais žodžių junginiais. Autorės atlikta pastarųjų žodynų analizė parodė, jog juose lemos **koja** ir **galas** yra pateikiamos ir aiškinamos remiantis šiuolaikiniais leksikografijos principais. Tačiau taip pat buvo pastebėti ir aptarti kai kurie trūkumai, kuriuos pašalinus, būtų galima gerokai patobulinti pastarųjų žodynų mikrostruktūrą ir taip juos optimaliai priartinti prie vartotojo.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: žodyno mikrostruktūra, žodyno straipsnis, lema, atitikmuo.

Pastarąjį dešimtmetį nepaprastai išaugęs susidomėjimas užsienio kalbomis itin suintensyvino leksikografinę veiklą Lietuvoje. Nuo 2000 metų įvairiose šalies leidyklose pasirodė daugiau nei dešimt vidutinės ir didelės apimties aktyviųjų bei pasyviųjų dvikalbių žodynų, skirtų tiek tradicinėms „pagrindinėms“ (anglų, vokiečių, prancūzų), tiek „egzotiškesnėms“ (norvegų, danų, ispanų, italų) Europos kalboms. Tačiau šis procesas vyko ir vyksta visiškai spontaniškai: per tuos metus „mažne nepaskelbta nė vienos solidesnės recenzijos apie

dabar išleidžiamus žodynus, parašytas vos vienas kitas straipsnelis apie esmines teorines leksikografijos problemas (žodynų tipologiją, struktūras, rengimo metodiką)“ (Jakaitienė 2005, p. 16)¹. O tiek dvikalbių žodynų **makrostruktūros** (žodynų bendrosios struktūros), tiek jų **mikrostruktūros** (žodyno straipsnio sandaros) įvairiapusis tyrinėjimas turėtų ne vien teorinę, bet ir praktinę reikšmę: atsižvelgus į dabar egzistuojančių žodynų trūkumus, ateityje būtų galima juos pataisyti ir patobulinti.

¹ Iki šiol Lietuvoje yra išleista vienintelė monografija – tai pastarųjų eilučių autorės prof. Evaldos Jakaitienės „Leksikografija“, kurioje didžiausias dėmesys yra skiriamas vis tik teorinėms leksikografijos problemoms.

Šiame darbe norėtume aptarti dvikalbio žodyno *straipsnio*, kaip pagrindinio jo vieneto, sandaros ypatumus. Kodėl šis aspektas yra ne mažiau svarbus, negu, tarkim, žodyno sąvado tyrinėjimas? Neretai maždaug tiek pat lemų, arba antraštinių žodžių, turintys žodynai iš esmės skiriasi ne vien tik straipsniuose pateikiamos informacijos apimtimi, bet ir jų vartojimo patogumu. Taigi, analizės objektu pasirinkę penkis 2001-2006 metais Lietuvoje išleistus didelės apimties dvikalbius žodynus, kuriuose lietuvių kalba yra pagrindinė², pamėginsime pagnarinėti, kuo yra panašūs ir kuo skirtingi juose toms pačioms lemoms skirti straipsniai. Kaip tipiškus pavyzdžius, kuriais pasinaudodami aptarsime pagrindines problemas, išskyrėme du daugiareikšmius daiktavardžius *koja* ir *galas*. Tačiau pirmiausiai norėtume apibrėžti pagrindines sąvokas, kurios bus panaudotos mūsų straipsnyje.

1. Faktinė ir gramatinė lemų *koja* ir *galas* charakteristika

Leksikografijos teorijoje įvairūs autoriai neretai nurodo skirtingą žodyno *mikrostruktūros* arba *straipsnio sandaros* dalių skaičių: nuo trijų iki aštuonių (Béjoint, Thoiron 1996; Berkov 2004; Collinot, Mazière 1997; Jakaitienė 2005). Tai būtų galima paaiškinti tuo, jog mokslininkai, nurodantys mažesnę dalių skaičių, tiesiog kelias jų sujungia (pvz., kaip apie vieną visumą kalbama apie fonologinę, morfologinę, sintaksinę informaciją ir pan.). Tačiau visi autoriai sutaria dėl dviejų dalių: ne visos išvardintos dalys yra būtinos kiekvienam žodynui; nepriklausomai nuo to, kokios apimties yra žodynas, jo straipsnio branduolys visuomet yra *lema*.

Lema – tai „sutartinis metaleksikografinis žymiklis, t. y. dažniausiai pajuodintais rašmenimis pažymėta viena kalbos sistemos leksinio vieneto, apie kurį teikiama informacija, forma. Jei tas vienetas kaitomas, lema reprezentuoja visas šio žodžio formas“ (Jakaitienė 2005, p. 21).

Tokiu „sutartiniu metaleksikografiniu žymikliu“ visuose penkiuose žodynuose bus analizei pasirinkti moteriškos giminės daiktavardis *koja* ir vyriškos giminės daiktavardis *galas*³.

LIKŽ, LITKŽ (2003, 2005), DLPKŽ pastovioji daiktavardžių dalis nuo kaitmens yra atskirta dviem lygiagretėmis (**koj** | **a**, **gal** | **as**), o toliau, pateikiant kitas jo formas, straipsnyje vietoj pastoviosios dalies rašomas tildės (~) ženklas. O LNKŽ kaip antraštinis žodis pateikiama ne tik daiktavardžio vardininko, bet ir vienaskaitos kilmininko forma (*koja* ~*jos*, *galas* ~*lo*). Pagrindinė žodžio forma nuo kaitmens neatskiriama lygiagretėmis, bet straipsnyje ji taip pat žymima tildės ženklu. Abu šie lemos pateikimai turi tiek savo privalumų, tiek trūkumų. LITKŽ, LITKŽ (2003, 2005), DLPKŽ pastoviąją žodžio dalį nuo kaitmens atskyrus lygiagretėmis, žodyno vartotojui, ypač svetimkalbiui, kyla mažiau abejonių, prie kurios būtent lemos dalies reikia pridėti pateiktą straipsnyje kaitmenį. LNKŽ šalia antraštinio žodžio pateikta vienaskaitos kilmininko forma rodo linksniavimo tipą: taigi vartotojui tarsi iškart suteikiama informacija, leidžianti sudaryti bet kurią to daiktavardžio formą (pastarosios informacijos nėra kituose keturiuose žodynuose). Tačiau, kita vertus, neatskirtas lygiagretėmis nuo pagrindinės žodžio formos kaitmuo bei „nenatūrali“ kilmininko galūnė⁴ trikdo žodyno vartotoją. Galvojant apie žodyno vartotojo interesus, būtų galima pasiūlyti

² „Lietuvių–norvegų kalbų žodynas“ 2001 (toliau straipsnio tekste – LNKŽ), „Lietuvių–ispanų kalbų žodynas“ 2002 (LIKŽ), „Lietuvių–italų kalbų žodynas“ 2003 (LITKŽ 2003), „Lietuvių–italų kalbų žodynas“ 2005 (LITKŽ 2005), „Dydysis lietuvių–prancūzų kalbų žodynas“ 2006 (DLPKŽ).

³ Šioms lemoms skirti straipsniai iš pastarųjų žodynų yra pateikiami straipsnio gale, priede.

⁴ „[...] formų baigmenys pateikiami pradėdant ta raide, kuri, žodį kaitant, lieka nepakitusi“, pvz.: *koja*, ~*jos*, *galas*, ~*lo* (LNKŽ 2001, 7).

kompromisą – prie vienaskaitos vardininko formos, kurioje pagrindinė žodžio dalis lygiagrečiai brūkšniais yra atskirta nuo kaitmens, pridėti ir vienaskaitos kilmininką: **koj| |a ~os, gal| |as ~o**.

Informacija, suteikiama apie lemą, pasitelkus jos realų kalbinę medžiagą pavidalą (mūsų nagrinėtuose pavyzdžiuose nekaitoma žodžio dalis buvo atskirta nuo kaitmens, o linksniavimo tipas buvo nurodytas pagal vienaskaitos kilmininką), leksikografijoje vadinama *faktine gramatine charakteristika* (Berkov 2004, p. 102). Tačiau žodyne paprastai egzistuoja ir kitaip pateikiama gramatinė informacija apie lemą ir jos ekvivalentus. Tai vadinamoji *simbolinė gramatinė charakteristika*, nurodanti žodžio priklausymą vienai ar kitai kategorijai, jo kaitymo, kirčiavimo tipą ir pan. sąlyginę formą, t. y. tam tikrais simboliniais ženklais – raidėmis, trumpiniais, skaičiais.

Mūsų analizuojamuose žodynuose, išskyrus LITKŽ (2005), simbolinė gramatinė charakteristika apie lemų **koja** ir **galas** kirčiavimo tipą yra pateikiama vienodai – jos yra sukirčiuotos, o skliaustuose nurodyti skaičiai (1) ir (4), kurie reiškia, jog daiktavardžiai atitinkamai priklauso pirmajai ir ketvirtajai kirčiuotėms. Be to, LNKŽ ir LITKŽ (2003) šalia lemų pažymima ne tik kirčiuotė, bet ir pateikiami raidiniai trumpiniai: *sf* (substantivum femininum), *sm* (substantivum masculinum) ir *s* (sostantivo), priskiriantys pastaruosius daiktavardžio kategorijai bei nurodantys jos giminę (LNKŽ).

Ar būtina šalia taisyklingų pirmosios ir antrosios linksniuotės daiktavardžių nurodyti jų priklausymą kalbos daliai, vienai ar kitai giminei? „Dabartinės lietuvių kalbos žodynas“ (toliau – DLKŽ), kurio pagrindu paprastai sudaromas dvikalbio žodyno sąvadas, šios informacijos nepateikia. Jo prarmėje yra nurodoma, jog „giminė žymima tik trečiosios ir penktosios linksniuotės daiktavardžių, nes jų galūnė giminės nerodo“, o „visų kitų linksniuotė daiktavardžių giminė aiški iš jų vardininko galūnės“ (DLKŽ 2000, p. X). Visuomet yra

pažymima tik daiktavardžių bendroji giminė, pvz.: **naktibalda b**. Kai dėl kalbos dalies, tai „vienos giminės daiktavardžiams ji nežymima“, „bet daiktavardžiams, turintiems ir vyriškąją, ir moteriškąją giminę, kad nesusimaišytų su būdvardžiais, kalbos dalis pažymima, pvz.: **darbinink| |as, -ė dkt.**“ (DLKŽ 2000, p. X). Taigi, mūsų manymu, taupant vietą dvikalbiame žodyne, visiškai nėra būtina nurodyti taisyklingų daiktavardžių giminės bei jų priklausymo kalbos daliai. Šio principo buvo laikomasi sudarant LITKŽ ir DLPKŽ.

Kalbėdami apie simbolinę gramatinę lemos charakteristiką, norėtume atkreipti dėmesį į LNKŽ ir LITKŽ (2003) pateikiamus raidinius trumpinius. Nors abiejų žodynų pagrindinė kalba yra lietuvių, pirmajame trumpiniai yra pateikiami lotynų, o antrajame – italų kalbomis. Jeigu šiuos du žodynus laikytume aktyviaisiais, t. y. skirtais lietuviams, verčiantiems gimtosios kalbos žodžius į norvegų ar italų kalbas, tai trumpiniai šalia lietuviško žodžio, beje, kaip ir reikšmės aiškinimas, turėtų būti lietuvių kalba. Juk pasyvusis vartotojas (norvegas, italas), verčiantis iš užsienio kalbos į gimtąją, supras žodžio reikšmę iš ekvivalento norvegų ar italų kalba. O aktyvusis vartotojas (lietuvius), verčiantis iš gimtosios kalbos į užsienio, negalės to padaryti. Deja, leisti grynai aktyviuosius dvikalbius žodynus, skirtus tik lietuviams, yra per didelė prabanga tokiai mažai tautai. Vadinasi, žodynai, kurių pagrindinė kalba yra lietuvių, kartu, kiek tai įmanoma, skiriami ir svetimkalbiams. Vadovaudamiesi tuo, LNKŽ rengėjai pasirinko raidiniams trumpiniams trečiąją kalbą – lotynų, kuri yra vienodai „svetima“ abiems pusėms. Idėja tikrai verta dėmesio, tik abejonių kelia šiuolaikinio vartotojo lotynų kalbos žinios. Kai dėl LITKŽ (2003) trumpiniams pasirinktos italų kalbos, manytume, jog pastarosios būtų geriau atsisakyti, kad būtų išlaikyta vieninga sistema, t. y. vartoti trumpiniuose, kaip ir reikšmių aiškinime, lietuvių kalbą.

2. Lemų koja, galas *filiacija ir semantizacija*

Regis, jau aksioma tapo teiginys, kad žodžio reikšmių išskyrimas – filiacija – yra viena sudėtingiausių leksikografijos problemų. Iš tiesų, „dvių kalbų leksinės struktūros niekuomet nėra izomorfiškos“ (Rey-Debove 1998, p. 267), kiekvienoje jų žodis turi savitą prasminę sandarą, kuri dažniausiai pakankamai sudėtinga ir yra skaidoma į kelias reikšmes. Sudarant dvikalbio žodyno sąvadą, paprastai pasinaudojama antriniais šaltiniais, t. y. įvairiais jau anksčiau parengtais žodynais. Kai pagrindinė tokio žodyno kalba yra lietuvių, pamatinis jo šaltinis paprastai esti „Lietuvių dabartinės kalbos žodynas“. Pagal jo antraštinę sudaromi naujų dvikalbių žodynų antraštiniai, iš jo yra perimama lemos filiacija, o neretai ir reikšmių definicijos. Kai dvikalbis žodynas yra didelės apimties, svarbiausios lemos reikšmės, pateiktos LDKŽ, turėtų būti įtrauktos į jo mikrostruktūrą ir išverstos į svetimą kalbą. Kitaip tariant, lemos prasminė sandara keliuose panašios apimties dvikalbiuose žodynuose, kurių pagrindinė kalba yra ta pati, iš esmės turėtų sutapti.

DLKŽ lema **galas** yra pateikiama šešiomis reikšmėmis. Visos jos įtraukiamos į LNKŽ, tuo tarpu į DLPKŽ ir LITKŽ (2003) yra išskirtos penkios, į LITKŽ (2005) – keturios, o į LIKŽ – tik dvi lekšemos. Savaiame suprantama, jog net didelis dvikalbis žodynas negali atkartoti absoliučiai visų pagrindinės kalbos žodyne esančių antraštinių žodžių, o juo labiau visų jų reikšmių. Tad visiškai natūralu, jog dvikalbio žodyno sudarytojas savo nuožūra atsirenka tik svarbiausias verčiamo žodžio reikšmes, atsižvelgdamas į jų funkcinį vaidmenį tiek pagrindinėje, tiek verčiamojame kalboje. Pavyzdžiui, DLPKŽ buvo atsakyta reikšmės „*trobos viena pusė*“, kadangi ji lietuvių kalboje asocijuojasi veikiau su etnografiniu paveldu (*trobos gerasis g.*), nei su dabartiniame gyvenime egzistuojančia realybe. Juo labiau, jog prancūzų kalboje būtų problematiška jai parinkti atitikmenį, nes kal-

bant apie pastato skirstymą į dalis, yra pasitelkiamos visai kitos sąvokos nei „namo galai“. LITKŽ (2005) autorė atsisako tiek pastarosios reikšmės, tiek reikšmės „*kelio ar laiko tarpas*“, tačiau prie reikšmės „*gabalas*“ pateikia vartojimo pavyzdį (*dar liko eiti geras (kelio) gabalas*). LITKŽ (2003) irgi atskirai neišskiriama reikšmė „*kelio ar laiko tarpas*“, bet pateikiant vartojimo pavyzdžius ji yra prijungta prie reikšmės „*gabalas*“.

Taigi nors pastaruosiuose žodynuose į prancūzų ir italų kalbas lema **galas** išverčiama mažiau reikšmių, negu jų yra pateikiama DLKŽ, semantinė žodžio struktūra vis dėlto išlieka iš esmės nepakitusi. Tačiau to negalėtume pasakyti apie LIKŽ, kuriame lemos **galas** straipsnis yra sutrumpintas iki dvių reikšmių – „*baigiamoji dalis*“ ir „*pabaiga*“, nors būtent jos galėtų būti sujungtos į vieną („*baigiamoji dalis*“: 1. *pieštuko galas*, 2. *kori-doriaus galas*), o tokios svarbios reikšmės kaip „*gabalas*“, „*kelio ar laiko tarpas*“, „*žuvinas*“ nediferencijuojamos. Tačiau vartojimo pavyzdžiuose atsiranda pastoviųjų žodžių junginių, pavartotų šiomis reikšmėmis *gauti galą, padaryti kam galą*. Tai, be abejo, suteikia vartotojui iškreiptą ir prieštaringą informaciją apie lemą.

Išanalizavę penkis dvikalbius žodynus, galime konstatuoti, jog nepaisant kai kurių neatitikimų su DLKŽ, lemos **galas** reikšmės LNKŽ, LIKŽ (2003, 2005), DLPKŽ yra diferencijuojamos atsižvelgiant į lietuvių kalboje egzistuojančią žodžio semantinę struktūrą, nekreipiant dėmesio į tai, keliais ekvivalentais jo reikšmė perteikiama verčiamojame kalboje. Tai atitinka daugumos dvikalbių žodynų sudarytojų požiūrį į verčiamosios lemos filiaciją. Tačiau leksikografinėje praktikoje galima pastebėti ir kitokią pagrindinės kalbos žodžio reikšmių išskyrimo koncepciją. Remiantis pastarąja, lemos reikšmės diferencijuojamos, orientuojantis į verčiamųjų ekvivalentų skaičių. Šias dvi koncepcijas iliustruoja ir mūsų nagrinėjami žodynai, kuriuose pateikdamos lemos **koja** reikšmės.

Kaip ir DLKŽ, LNKŽ, DLPKŽ bei LITKŽ (2005) yra išskiriamos dvi daiktavardžio **koja** reikšmės: 1) *galūnė, kuria žmogus ar gyvūnas eina*; 2) *baldo, įrankio atremiamoji dalis*. LITKŽ (2003) ir LIKŽ išskiria po tris reikšmes: 1) *žmogaus*; 2) *gyvūno*; 3) *baldo*, t. y. DLKŽ pateikta pirmoji lemos **koja** reikšmė „*galūnė, kuria žmogus, gyvūnas eina*“ suskaidoma į dvi savarankiškas. Ko gero, tokiai filiacijai įtakos turėjo tai, jog abiejų žodynų autoriai yra užsieniečiai, kuriems lietuvių kalba nėra gimtoji. Juk lietuvių sąmonėje žodis **koja** pirmiausia asocijuojasi su „*galūne, kuria einama*“, neatsižvelgiant į tai, kam – žmogui, gyvūnui ar paukščiui – ta galūnė priklauso. Taigi vienos reikšmės ribose („*galūnė, kuria žmogus, gyvūnas eina*“) visiškai natūraliai atrodo greta pateikti žodžių junginiai *gražios kojos* ir *priekinės, užpakalinės kojos*. Žodyno vartotojui nekyla jokių abejonių, kad pirmasis naudojamas kalbant apie žmogų, o antrasis – tik apie gyvūną. Taigi reikšmės išskaidymas į dvi nėra itin logiškas. Vadovaujantis šia nuostata, t. y. nusakant lietuviško žodžio reikšmes pagal verčiamos kalbos ekvivalentų skaičių, ispanų kalbos žodyne reiktų išskirti dar vieną reikšmę: *paukščio koja*, nes jis verčiamas žodžiu *zanca*, o ne *pata*. O sudarant dvikalbį lietuvių ir, tarkim, kinų kalbų žodyną, tektų išskirti gal ir ketvirtą ar penktą reikšmę: pavyzdžiui, *vabalo koja* ir pan. Tačiau juk lietuvių kalbos žodis **koja**, nepriklausomai nuo to, su kokia kalba jį begretintume, išlaiko savo vidinę struktūrą ir neišsiskaido į keturias ar šešias reikšmes.

Teikiant daugiareikšmį žodį dvikalbiame žodyne, jis paprastai ne tik suskaidomas į kelias leksemas, bet ir skliaustuose pateikiami papildomi reikšmių aiškinimai, kurie vadinami *semantizacija*. Nors leksikografijoje yra keli semantizacijos būdai (Berkov 2004, p. 134; Jakaitienė 2005, p. 156; Béjoint, Thoiron 1996, p. 56-57), o tame pačiame žodyne, aiškinant žodžių semantinę sandarą, gali būti taikomas ne vienas jų, vis dėlto reiktų rinktis tą, kuris būtų kuo prieinamesnis vartotojui ir kuris optimaliai išryškintų visus lemos niuansus.

Pavyzdžiui, DLPKŽ dvi lemos **koja** reikšmės semantizuojamos, pateikiant trumpą reikšmės paaiškinimą: 1) *galūnė, kuria žmogus ar gyvūnas eina*; 2) *baldo, įrankio atremiamoji dalis*. LNKŽ ir LITKŽ (2005) skliaustuose po skaičiaus paaiškinama tik antroji reikšmė. Nors kartais žodynuose, kai pirmoji lemos reikšmė yra dominuojanti, o antroji – rečiau vartojama, prie pirmosios paaiškinimo gali nebūti. Vis dėlto manytume, kad žodynu yra kur kas patogiau naudotis, jei visos žodžio reikšmės yra semantizuojamos. Norėtume atkreipti dėmesį ir į tai, kaip semantizuojamos pastarosios reikšmės LITKŽ (2003, 2005) ir LIKŽ. Jei DLPKŽ, ir LNKŽ skliausteliuose po skaičiaus reikšmės definicija yra pateikiama sakiniu, pvz., 2) *baldo, įrankio atremiamoji dalis*, tai LITKŽ (2003) ir LIKŽ sudarytojais skliaustuose reikšmę nusako vienu daiktavardžiu, kuris nurodo požymio turėtoją, pvz., 3) (*baldo*), o LITKŽ (2005) – 2) (*daikto*). Nors, kaip minėta, leksikografijoje yra žinomi keli žodžių semantizacijos būdai (taip pat požymio turėtojo nurodymas), manytume, jog didelės apimties žodynuose, kurie skirti bent jau svetimos kalbos pagrindus turinčiam vartotojui ir kuriuose lema vidutiniškai pateikiama dviem ar trimis reikšmėmis, vertėtų aiškiai suformuluoti reikšmės definiciją, kurioje atsispindėtų pastarosios esmė ir niuansai. Pateikdamas tik vieną žodį reikšmės aiškinimui, žodyno autorius kartais rizikuoja ne tiek padėti vartotojui, kiek jį suklaidinti. Pavyzdžiui, antrasis daiktavardžio **koja** reikšmės paaiškinimas LITKŽ (2005) yra pernelyg neapibrėžtas. Žodyno autorius kaip požymio turėtoją nurodo *daiktą*. Kur kas funkcionaliau būtų buvę jį sukonkretinti – ne **bet kokio daikto**, o *baldo* ar *instrumento* koja. Tą patį nekonkretumą galima prikišti ir lemos **galas** semantizacijai LNKŽ, kur prie pirmosios reikšmės kaip požymio turėtojas irgi nurodomas *daiktas*. Tačiau argi *pastatas*, kuriuo aiškinama antroji lemos reikšmė, irgi nėra *daiktas*? Ir ar nebūtų natūraliau prie pirmosios reikšmės teikiamą vartojimo pavyzdį *lauko gale pasėjome ru-*

gių (lauko galas = *daiktas*?) dėti prie ketvirtosios reikšmės *kelio, laiko atkarpa*, kur kaip vartojimo pavyzdys pateikiamas laisvasis žodžių junginys *dar geras kelio g. iki namų*. Kur kas informatyvesnė lemos *galas* semantizacija yra pateikta LIKŽ (2005) ir DLPKŽ, kur kiekvienos reikšmės paaiškinimai yra daug konkretesni: pvz., pirmoji reikšmė nusakoma ne kaip *daiktas* apskritai, o kaip *baigiamoji daikto dalis* ar *baigiamoji ilgesnio daikto dalis*. Mūsų nuomone, sąvoką *daiktas* reikėtų vartoti atsargiai ir labai apibrėžtame kontekste – tarkim, kai daiktą norima priešpastatyti reiškiniui ar žmogui. Pavyzdžiui, verčiant įvardžio *kas* reikšmes į italų kalbą, LITKŽ (2003) visiškai motyvuotai buvo pateikta tokia jų semantizacija: *kas* (*apie žmogų*) *chi*; (*apie daiktą*) *che cosa, che, cosa*.

Kalbant apie abiejų lemų semantizaciją, reikėtų išskirti LIKŽ. Žodyno sudarytojas skliausteliuose reikšmių aiškinimui pasitelkia dvi kalbas – ir lietuvių, ir ispanų. Galima numanyti, jog autorius mėgino sukurti universalų žodyną, kuriuo vienodai lengvai naudotųsi tiek lietuviai, tiek ispanai. Tačiau tokia užduotis, kaip rodo leksikografijos patirtis (Béjoint, Thoiron 1996, p. 31-520), deja, yra praktiškai neįgyvendinama – tiesiog fiziškai neįmanoma viename žodyne sutalpinti lygiavertės fonetinės, gramatinės, sintaksinės, stilistinės ir kt. medžiagos abiejų kalbų vartotojams. Jis būtų tiesiog perkrautas informacija ir nepatogus vartoti. Štai kaip LIKŽ pateikiama lemos *koja* antroji reikšmė: 2. (*gyvūno/del animal*) *pata* (*arklio del caballo*), (*paukščio/de ave*) *zanca*; *k. plėvėta* *pie palmeado* (*anties de un pato*). Pirmiausiai krenta į akis tai, jog tiek semantizuojant reikšmę, tiek pateikiant vartojimo pavyzdžius, yra naudojami vienodi lenktiniai skliaustai. Vartotojui yra gana sunku susigaudyti, kur baigiasi reikšmės formulavimas ir kur prasideda vartojimo pavyzdys. Tai veikia panašiu į žodžių kratinį, tad tenka brautis per dviejų kalbų leksiką, ieškant atitikmens. Be to, tokia „skliaustų sistema“ nėra nuosekli. Kai kur lietuvišką reikšmės paaiškinimą nuo ispaniško ski-

ria pasviręs brūkšny: 1. (*žmogaus/del hombre*), kai kur ne: 3. (*baldo de un mueble*); paaiškinimas teikiamas tai prieš ispanišką atitikmenį, tai po jo. Tokių problemų nekyla dėl pirmosios žodžio reikšmės, kurią autorius aiškina pasitelkdamas tradicinį atitikmens pateikimo būdą, t. y. vartojimo pavyzdį: *kūdikio ~os las piernas del niño*; *užsidėti ~q ant ~os cruzar las piernas*; (*pėda*) *pie v./m.*; *mindžioti ~omis pisotear con los pies*.

3. Atitikmenų parinkimas lemons koja, galas

Formuluodamas sąvokos *atitikmuo* apibrėžimą, V. Berkovas išskiria du labai svarbius momentus. Atitikmuo yra ne tik „verčiamos kalbos leksema, maksimaliai atitinkanti pagrindinės kalbos leksemą leksiniais ir kitais parametrais“, kurį autorius jį vadina *natūraliu optimaliuoju atitikmeniu* (2004, p. 21). Atitikmuo – tai ir žodyno sudarytojo pateiktas vertimas, kurį jis traktuoja kaip pagrindinės kalbos žodžio analogą, arba, anot V. Berkovo, *žodyninis atitikmuo*. Būtų idealu, jei žodyninis atitikmuo visuomet sutaptų su natūraliu optimaliuoju atitikmeniu. Tačiau taip toli gražu nėra – ir ne vien dėl subjektyvių priežasčių, kai žodyno sudarytojas stokoja kalbinių ar leksikografinių žinių. Neretai pagrindinės kalbos leksemos apimties iš viso neįmanoma perteikti viena verčiamosios kalbos leksema. Tuomet ją tenka perteikti dalinių atitikmenų suma.

Iš pirmo žvilgsnio, mūsų analizuojamas daiktavardžio *koja* vertimas neturėtų sudaryti sunkumų. Tai gana aukšto vartojimo dažnumo žodis, kuris įvardija visam gyvajam pasauliui būdingą atributą. Tačiau peržvelgus visus penkis analizuojamus lemos straipsnius, akivaizdžiai matyti, jog dėl skirtingo „kalbų specializacijos lygio“, kai vienos kalbos žodžio reikšmė yra daug talpesnė (šiuo atveju lietuvių kalbos), žodis *koja* tos pačios reikšmės ribose yra perteikiamas keliais svetimų kalbų atitikmenimis. Prancūzų, italų, ispanų kalbose jos reikšmė diferencijuojama į „*apatinę kojos da-*

lį, *pėdą*“, „*kojos dalį nuo pėdos iki kelio*“, „*viršutinę kojos dalį, iki pėdos*“, „*šlaunį*“; norvegų kalboje – į „*pėdą*“, „*koją nuo klubo iki pėdos*“, „*blauzdą*“. Taigi mūsų nagrinėjamų žodžių straipsniuose pateikti lietuvių kalbos vartojimo pavyzdžiai verčiami svetimų kalbų junginiais, kuriuose atitikmenys reiškia tiek **koja**, tiek **pėda**, tiek **blauzdą** ir net **leteną**. Pvz., DLPKŽ verčiant žodžių junginius *turėti ilgą kojas, sukryžiuoti kojas, šlubuoti viena koja*, vartojamas daiktavardis „jambė“ (avoir des jambes longues; croiser les jambes; boiter d'une jambe), junginius *plautis kojas, nušalti kojas, sušlapti kojas* – daiktavardis „pied“ (se laver les pieds, avoir les pieds gelés, se tremper les pieds), o žodžių junginį *užpakalinės, priekinės kojos* – pasitelkiamas daiktavardis „patte“ (pattes de devant, de derrière).

Tačiau leksikografas, kurdamas žodyno straipsnį, turi surasti ne tik optimalų leksinį atitikmenį. Itin svarbu teisingai perteikti pastarojo stilistinį atspalvį, parodyti jo sintagminius santykius, vartojimo perkeltine prasme galimybes. Be abejo, čia daug priklauso ir nuo verčiamosios kalbos turtingumo, jo užfiksavimo leksikografiniuose šaltiniuose. Lema **koja** lietuvių kalboje yra stilistiškai neutralus žodis, tad ir bet kuria svetima kalba jį galima būtų perteikti vien stilistiškai neutraliu ekvivalentu. Tačiau DLPKŽ pateikiami ne tik neutralūs atitikmenys „jambė“ *n. f.* ir „pied“ *n. m.*, bet ir šnekamosios kalbos žodžiai „béquille“ *n. f.*, „gambette“ *n. f.*, „patte“ *n. f.* Kadangi prancūzų šnekamoji kalba – labai turtinga, o jos pagrindu Prancūzijoje jau yra sudarytas ne vienas žodynas, manytume, kad besimokantiejiems prancūzų kalbos būtų labai pravartu susipažinti bent jau su pagrindiniais šnekamojoje kalboje paplitusiais žodžiais. Atsidūrus prancūzakalbėje aplinkoje būtent šnekamosios kalbos spragos sukelia daugiausiai problemų.

Kalbėdami apie atitikmenų parinkimą lemai **galas**, susiduriame su kita problema. Verčiant į užsienio kalbą lemą **koją**, dėl skirtingo „kalbų specializacijos lygio“, mūsų analizuojamuose žody-

nuose buvo pateikta po kelis atitikmenis. Tačiau jų, nors ir pateiktų prie vienos žodžio reikšmės, negalėtume pavadinti sinonimais. Jie visi yra savotiški daliniai atitikmenys, žymintys skirtingas galūnės dalis, kuriomis perteikiama visuminė lietuviško žodžio **koja** reikšmė. Tačiau tiek prie pirmosios lemos **galas** reikšmės – „*baigiamoji pailgo daikto dalis*“, tiek prie reikšmės „*pabaiga*“ trijuose analizuojamuose žodynuose yra pateikta po kelis sinonimus: LITKŽ (2003) – 1. estremità, capo, fondo, (*plonas*) punto; 2. fine mot. tèrmine vyr, conclusionè mot; (*mirtis*) morte mot, fine mot; LITKŽ (2005) – 1. capo *m*, testa *f*, estremità *f*, punta *f*; 2. fine *f*, tèrmine *m*, limite *m*; DLPKŽ – 1. bout *n. m.*, extrémité *n. f.*, pointe *n. f.*; 4. fin *n. f.*, terme *n. m.* Sinonimų pateikimas dvikalbio žodyno straipsnyje dažnai atsiduria leksikografijos teoretikų dėmesio centre. Žodžių sudarytojams dažniausiai yra prikišamas ne skurdus verčiamosios kalbos sinonimų pateikimas, o atvirkščiai – jų nemotyvuota gausa. Būtent pastarąją V. Berkovas įvardija kaip vieną iš dažniausių pasitaikančių dvikalbių žodžių trūkumų ir pavadina savo sukurtu terminu *sinonimitu* (Berkov 2004, p. 151). Vargu, ar galėtume teigti, jog mūsų analizuojamuose žodynuose lemos **galas** straipsnis yra perkrautas sinonimais – trys ar keturi atitikmenys didelės apimties žodynui yra visiškai pageidautinas dalykas. Tačiau vertėtų atkreipti dėmesį į tai, kaip žodyno sudarytojai išryškina siūlomų sinonimų reikšmių skirtumus. Kaip matome iš cituotų pavyzdžių, nė viename žodyne, išskyrus LITKŽ (2003), šalia sinonimų nėra jokių papildomų paaiškinimų, diferencijuojančių jų niuansus. Žodynų vartotojui informacija apie juos suteikiama vartojimo pavyzdžiuose, kuriuos plačiau paanalizuosime kitame skirsnyje. Vis dėlto dar norėtume sugrįžti prie LITKŽ (2003), kuriame ne tik pavyzdžiuose, bet ir tiesiogiai šalia atitikmenų bandoma šifruoti kai kurių sinonimų skirtumus. Pavyzdžiui, prie pirmosios reikšmės, pateikdamas atitikmenį „punto“, autorius, skliaustuose nurodo

plonas. Tačiau ar iš tiesų būdvardis *plonas* geriausiai charakterizuoja daiktavardį „punto“? Jeigu *plonumas* būtų išskirtinė jo savybė, tai tuomet kalbant apie tokio plono daikto kaip virvė galus, neabejotinai reikėtų jį pavartoti. Tačiau žodžių junginyje *virvės galai* pasitelkiamas visai kitas žodis „capo“: *i due capi di una fune*, o daiktavardis „punto“ pateikiamas tokiuose junginiuose kaip *pirštų galais* – *in punta di piedi* ir *ant liežuvio ~o* – *sulla punta della lingua*. Vadinasi, norint patikslinti atitikmens „punto“ reikšmę, skliausteliuose būtų buvę geriau aiškinimą formuluoti tiksliau, pvz. (*apie pirštus, liežuvį*). Kalbant apie šiame žodyne prie antrosios reikšmės pateiktus atitikmenis, abejonių kelia tarp jų paminėti „morte“ ir „fine“. Autorius skliausteliuose paaiškina, kad čia kalbama apie mirtį. Žinoma, žodžių *pabaiga* ir *mirtis* reikšmės tam tikrame kontekste gali būti labai artimos ar netgi tapačios. Tačiau šiuo atveju šių dviejų reikšmių nevertėtų suplakti į vieną, nes lemos **galas** semantinėje sandaroje jos yra visiškai savarankiškos. Juolab, LITKŽ (2003) jos ir yra pateikiamos kaip savarankiškos (2 ir 5 reikšmės).

Išvados

Išanalizavę lemons **koja** ir **galas** skirtus straipsnius penkiuose 2001-2006 metais išleistuose dvikalbiuose žodynuose, kuriuose lietuvių kalba yra pagrindinė, galime konstatuoti, kad jie yra sudaryti remiantis šiuolaikiniais leksikografijos principais. Vis dėlto, leidžiant pakartotinus leidimus, vertėtų peržiūrėti ir pakoreguoti tokius dalykus: 1) pateikiant lemą vertėtų lygiagretėmis atskirti nekaitomą žodžio dalį nuo kaitmens, o šalia pateikti vienaskaitos kilmininko formą; 2) simboliškai raidinė lemos charakteristika straipsnyje turėtų būti pateikta pagrindine žodyno kalba; 3) žodžių reikšmės turėtų būti išskiriamos atsižvelgiant į žodžio vidinę struktūrą pagrindinėje kalboje; 4) didelės apimties dvikalbiame žodyne, aiškinant daugiareikšmės lemos reikšmes, vertėtų pasirinkti tokį semantizacijos būdą, kuris leistų vartotojui suvokti pateikiamos leksemos esmę ir jos išskirtinius bruožus; 5) pagal galimybes reikėtų pateikti ne tik neutralų, bet ir stilistiškai ekspresyvių lemos atitikmenį.

Literatūra

BÉJOINT, H.; THOIRON, P., 1996. *Les dictionnaires bilingues*. Paris: Editions Duculot.

COLLINOT, A.; MAZIÈRE, F., 1997. *Un prêt à parler: le dictionnaire*. Paris: PUF.

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas, 2000. IV leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

JAKAITIENĖ, E.; BERG-OLSEN, S., 2001. *Lietuvių–norvegų kalbų žodynas*. Vilnius: Baltos lankos.

JAKAITIENĖ, E., 2005. *Leksikografija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

LANZA, S., 2003. *Lietuvių–italų kalbų žodynas*. Vilnius: Tyto alba.

MELNIKIENĖ, D., 2006. *Didysis lietuvių–prancūzų kalbų žodynas*. Vilnius: In Re.

RASCON, A., 2002. *Lietuvių–ispanų kalbų žodynas*. Vilnius: Žodynas.

REY-DEBOVE, J., 1998. *La linguistique du signe. Une approche sémiotique du langage*. Paris: Armand Colin.

ŽINDŽIŪTĖ-MICHELINI, B., 2005. *Lietuvių–italų kalbų žodynas*. Vilnius: Žodynas.

БЕРКОВ, В., 2004. *Двухязычная лексикография*. Москва: Астрель.

Danguolė Melnikienė

Vilnius University

Research interests: lexicography and lexicology of the French and Lithuanian languages.

BILINGUAL DICTIONARY ENTRY: PECULIARITIES OF STRUCTURE. Part I

Summary

The article discusses structural peculiarities of a bilingual dictionary **entry**. Five wide scope bilingual dictionaries, the main language of which was Lithuanian, were selected as the subject of the research. The dictionaries were published in 2001-2006 by different publishers in Lithuania. An attempt was made to analyse similarities and differences of the entries representing the same lemmas – polysemantic nouns **koja** (foot/leg) and **galas** (end). The research focuses on the three main aspects of the dictionary microstructure: 1) peculiarities of presenting lemmas at the beginning of the entry; 2) selection of equivalents in the translative language; 3) illustrating the meaning of lemmas by providing collocations and free word combinations. The analysis of the dictionaries carried out by the author showed that the lemmas **koja** and **galas** are presented and explained on the basis of modern lexicography principles. However, some drawbacks were noticed and discussed how the microstructure of the dictionaries could be improved, thus making them more effective for users.

KEY WORDS: dictionary microstructure, dictionary entry, lemma, equivalent.

Danguolė Melnikienė

Uniwersytet Wileński

Zainteresowania naukowe: leksykografia i leksykologia francuska i litewska.

OSOBLIWOŚCI BUDOWY ARTYKUŁU HASŁOWEGO W SŁOWNIKU DWUJĘZYCZNYM. Część I

Streszczenie

W artykule zostały omówione osobliwości budowy artykułu hasłowego jako podstawowej jednostki opisu leksykograficznego w słowniku dwujęzycznym. Jako przedmiot analizy wybrano pięć słowników dwujęzycznych dużej objętości wydanych w latach 2001–2006 w różnych litewskich wydawnictwach; językiem podstawowym w tych słownikach jest język litewski. Celem analizy jest wskazanie podobieństw i różnic w budowie artykułów dotyczących tych samych wyrazów hasłowych – wieloznacznych rzeczowników **'koja'** i **'galas'**. Badaniu poddano trzy najważniejsze aspekty mikrostruktury słownika: 1) osobliwości opisu wyrazów hasłowych na początku artykułu hasłowego; 2) dobór odpowiedników w języku docelowym; 3) ilustrowanie haseł przykładami użycia luźnych i stałych związków wyrazowych. Przeprowadzona przez autorkę analiza słowników wykazała, że wyrazy hasłowe **'koja'** i **'galas'** są w nich opisywane i objaśniane zgodnie z zasadami współczesnej leksykografii. Zauważono wszakże i omówiono niektóre niedociągnięcia, których usunięcie mogłoby znacznie udoskonalić mikrostrukturę wymienionych słowników i w taki sposób optymalnie przybliżyć je odbiorcy.

SŁOWA KLUCZE: mikrostruktura słownika, artykuł hasłowy, wyraz hasłowy, odpowiednik leksykalny.

Gauta 2007 12 30

Priimta publikuoti 2008 01 18

Олег Н. Гринбаум

Санкт-Петербургский государственный университет

Университетская наб., 11, 199034 Санкт-Петербург, Россия

Тел.: (812) 328 95 19

E-mail: oleg@og3580.spb.edu

Область научных интересов автора: поэтика, гармония, когнитивная лингвистика, «золотое сечение».

ДВА ЭПИЗОДА ИЗ ЖИЗНИ ОНЕГИНА: РИТМ, ЭМОЦИИ И ВОСПРИЯТИЕ СТИХА

В статье рассмотрены вопросы, связанные с двумя фрагментами из романа Пушкина «Евгений Онегин», в которых описаны «хандра» (глава первая) и «апатия» (глава восьмая) его главного героя. С позиций гармонического (эстетико-формального) стиховедения и анализа единого ритмо-смысла поэтического текста продемонстрированы различия в эмоциональном восприятии этих двух (и ряда других) фрагментов текста, что позволяет уточнить некоторые известные в литературоведении положения о творческом методе и гармонической природе стиха Пушкина.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Пушкин, стиховедение, гармония, ритмика, математика, «золотое сечение».

Все должно быть изложено так просто, как это возможно, но не проще.

А. Эйнштейн

«...По совершенному равновесию содержания и формы, – писал Д. Мережковский, – по сочетанию вольной, творящей силы природы с безукоризненной сдержанностью и точностью выражений, доведенной почти до математической краткости, Пушкин, после Софокла и Данте, – единственный из мировых поэтов» (Мережковский 1990, с. 150).

Вспоминать эти известные слова Д. Мережковского не было бы особой надобности, если бы не ряд нерешенных в стиховедении вопросов, которые непосредственно влияют на полноту исследований и анализа одного из

наиболее значимых героев русской литературы – Евгения Онегина. Несмотря на огромную по этой теме и кажущуюся безмерной литературу (критическую и литературоведческую, научную), проблема *совершенного равновесия*¹ содержания и формы пушкинского романа «Евгений Онегин» (далее – *ЕО*) до сих пор не решена. Дело в том, что в основе формы романа лежит одна поэтическая конструкция – онегинская строфа, а содержание романа настолько разнообразно и многопланово, что никакие попытки современных стиховедов (в рамках научного направления «метр и смысл»² и даже

¹ Здесь и далее курсив наш, другие случаи оговариваются особо.

² См.: (Гаспаров 1999). В этой работе приведен весьма подробный обзор исследований по «семантике стихотворных размеров». Критические замечания см., напр.: (Вейдле 2002, с. 191-220).

«ритм и смысл»³) не приводят к убедительным результатам. И не могут привести, поскольку в основании таких исследований отсутствует *базовый* исследовательский постулат, который с необходимостью вытекает из поэтического *кredo* Пушкина: «Истина страстей, *правдоподобие* чувствований в предполагаемых обстоятельствах – вот чего требует сердце наше» (Пушкин 1949, с. 421).

Ярким примером приверженности Пушкина собственному поэтическому кредо может служить история с письмом Онегина Татьяне Лариной, особо отмечаемая Г.П. Макогоненко: «необходимость письма Пушкин понял не сразу... Последняя глава – это рассказ о любви Онегина, о его страданиях, о признании Татьяне... Для понимания всего романа было важно, чтобы читатель *поверил* чувству Онегина... <и сам прочитал> это письмо так же, как раньше он читал письмо Татьяны» (Макогоненко 1963, с. 7)⁴.

Вне пушкинского кредо изучение литературного наследия первого поэта России оказывается, по нашему мнению, неполным, т. е. безусловно убедительным в разных своих аспектах, но в конечном итоге – бессистемным. Системность же предполагает не только и не столько доказательное оперирование фактами, которые выявляются в результате анализа разных качественно-количественных сторон поэтического текста (на разных уровнях его структурной организации), но – более всего – исследования *совзаимодействия* этих разных компонент в едином целом пушкинского стиха.

И если *правдоподобие чувствований* есть первейшее и важнейшее качество, к которому устремлен стих Пушкина, то и в основание любой исследовательской концепции должна быть положена установка ориентировать,

направлять усилия на выявление средств и способов такой организации художественного текста, которые позволяют добиваться в этом направлении – *истины страстей* – максимальной выразительности. Пушкин, как писал Г.О. Винокур, «думал строфами своего романа» (Винокур 1941, с. 176). Но мысль поэта по большей части вовсе не ограничивалась рамками одной строфы – и поэтому изучение каждого фрагмента повествования, представленного рядом «гениально построенных» (Шенгели 1960, с. 111) онегинских строф, требует *динамического* анализа *совершенного равновесия* содержания и формы в аспекте их соотносительности с поэтическим кредо Пушкина.

В этом отношении крайне интересно обратиться к тому эмоциональному состоянию Онегина, которое поэт описал дважды (в первой и последней главах романа – с уточнениями, о которых мы скажем ниже) и обозначил словом «хандра». Интересным и познавательным это будет, как мы надеемся, не только литературоведам, не только представителям психо- и нейролингвистики, но и всей когнитивной науки в целом.

1. «Хандра» Онегина: классический аспект анализа

Восемь строф первой главы *EO* (XXXV–XLV, строфы XXXIX–XLI пропущены) и шесть строф восьмой главы (XXXIII–XXXVIII) посвящены весьма близким эмоциональным состояниям Онегина, близким, но не идентичным. В первом случае автор сам обозначил состояние Онегина словом «хандра», а для второго случая мы будем использовать слово «апатия (тоска любви)».

³ См., напр., выводы в одной из недавних работ на эту тему: (Хворостянова 2006, с. 322-324).

⁴ Курсив Г. П. Макогоненко.

Конечно, содержание пушкинских глав хорошо известно, но все же мы кратко представим их в изложении известных литературоведов, особо обращая внимание на эмоциональные оценки критиков. Сюжет первой главы в изложении В.В. Набокова выглядит следующим образом (Набоков 1998, с. 44):

«Главные герои <главы> – авторское “я” (более или менее стилизованный Пушкин) и Евгений Онегин. Центр главы, ее яркий и быстро раскручивающийся стержень, заключен в двенадцати строфах (XV–XVII, XXI–XXV, XXVII–XXVIII, XXXV–XXXVI), описывающих шестнадцать часов городской жизни Онегина, двадцатичетырехлетнего денди. Историческое время – зима 1819 г., место – Санкт-Петербург, столица России. Идет восьмой год светской жизни Онегина; он все еще любит щегольски одеваться и роскошно обедать, но ему уже надоел театр, и он оставил бурные любовные наслаждения. День петербургского денди, прерываемый трижды (XVIII–XX, XXVI, XXIX–XXXIV) воспоминаниями и размышлениями Пушкина, введен между рассказом об онегинском образовании и описанием его сплина. Рассказ об образовании предваряется краткой зарисовкой, в которой изображен Онегин, отправляющийся на почтовых в дядюшкино имение (в мае 1820 г.), а за описанием сплина следует повествование о дружбе Пушкина с Онегиным и о приезде последнего в деревню, где дядя его уже умер».

В развитие представления первой главы В. В. Набоков указывает, что «вереница из пяти строф <XXXIX–XLIV> описывает онегинский сплин, < а > разрыв, оставленный пропущенными строфами XXXIX–XLI, производит впечатление *долгой тоскливой зевоты*. Онегин утратил интерес к светским красавицам и к куртизанкам. Он заперся нынче дома и без всякого толку пытается писать и читать...» (Набоков 1998, с. 47). Яркий анализ рифмуемых слов в строфах «дня Онегина», предложенный В. С. Непомнящим (*брегет, обед, лет, цвет, балет, кабинет, котлет,*

побед), позволил исследователю сделать вывод о том, что «эхо брегета, возвестившего сначала обед, а потом балет, звучит на всем протяжении онегинского дня, *мертвый механизм* управляет всей жизнью героя» (Непомнящий 1999, с. 98):

Проснется за полдень, и снова
До утра жизнь его готова,
Однообразна и пестра.
И завтра то же, что вчера.

Именно этот итог, по мысли В. С. Непомнящего, непосредственно подводит читателя к теме хандры: мерный «*ход часов*» повсюду сопровождает Онегина, а его погоня «за наслаждениями (“помчался”, “полетел”, “стремглав... поскакал”, “взлетел”, снова “стремглав... поскакал”) превращает жизнь в ряд *механических* движений, что напоминает о концепции “человека-машины” Ламетри» (Непомнящий 1999, с. 97-98).

Вот еще одна характерная деталь: «появление героя в театре после восторженного описания автором танца Истоминой знаменуется <в тексте XXI строфы> точкой – разрубавшей строку пополам (“Все хлопает. Онегин входит”), резко отделяющей автора от Онегина, дающей *спад* в жестко *прозаическую тональность* (“Идет меж кресел по ногам”))» (Непомнящий 1999, с. 101-102). Если вспомнить, что «лишь у *плохих* поэтов аллегоризируется смысл, насильственно отрываясь от ритма» (Белый 1929, с. 67), то В. С. Непомнящий с очевидностью должен был бы пытаться обнаружить те особые нюансы ритмического движения, которые сопровождают этот смысловой «*спад* в жестко *прозаическую тональность*», но... Сделать этот шаг придется нам.

Интересен и вопрос, связанный с эмоциональностью пушкинской лексики: экспрессивно-оценочные глаголы действия были с очевидностью важны для автора, но для

чего? Обсуждая этот вопрос и лишний раз отмечая тот факт, что при подготовке первой главы к печати Пушкин попросил брата, «заменить стих “Звонок раздался” на “Швейцара мимо он *стрелой*”», В. А. Кожевников делает вывод, на наш взгляд, не совсем верный: «эта экспрессивная лексика точно передает состояние <Онегина>. Он “и жить торопится и чувствовать спешит”» (Кожевников 1993, с. 80). Такому выводу, однако, явно противоречит отмеренная по часам «однообразная» жизнь петербургского денди (жизнь как ряд *механических* движений – В. С. Непомнящий). Думается, что причины, которые побудили Пушкина использовать экспрессивную глагольную лексику, лежат в иной плоскости. Стремительностью перемещений своего героя Пушкин дает понять, что полный сил и энергии Онегин не знает, на что эту энергию употребить, поскольку к традиционным для высшего света занятиям (развлечениям) он стал совершенно равнодушен. Чем быстрее человек двигается, тем меньше деталей он способен замечать вокруг себя: для Онегина детали жизни были скучны и поэтому лишь собственное ускоренное движение поддерживало в нем иллюзию активной жизни – и то до поры, до времени. Время это пришло, и названо оно поэтом «хандра».

Итак, «в первой главе Пушкин демонстрирует “неудачу” в создании образа “живого человека”; “неудача” словно бы заранее запланирована им, введена в художественный замысел: такой и живущий такою жизнью герой и не может быть “живым”. “Лица”, в сущности, еще нет, оно собирается из отдельных деталей внешней жизни, тем самым демонстрируя свой распад – как распадается на отдельные мертвые детали волшебство театра под взглядом Онегина, – и вот в таком процессе собирания-распада является читателю» (Непомнящий 1999, с. 99). Вспомним

слова Пушкина из его письма П. А. Плетневу: «Эй, смотри: хандра хуже холеры, одна убивает только тело, другая убивает душу» (Пушкин 1941, с. 197). Ниже мы убедимся в том, что никакой заметной экспрессивности движения поэтической мысли в описании «хандры» Онегина не наблюдается – вопреки, повторимся, особому составу глагольной лексики стихотворного текста. Поведение ритмико-экспрессивных параметров в этом эпизоде первой главы *ЕО* наглядно демонстрирует полную аналогию ритмического движения с мерным ходом часов, исключая любые эмоциональные всплески и переживания. Именно так «ритм аккомпанирует смыслу» (Белый 1981, с. 139), именно так реализуется пушкинское кредо: *правдоподобие чувствований...*

2. «Хандра» Онегина в галерее ритмико-экспрессивных ореолов

Ранее нам уже доводилось обнаружить первые результаты изучения динамики семи эмоционально-смысловых состояний пушкинских героев (Гринбаум 2007, с. 16-20). Задачей такого рода исследований является попытка соотнести *правдоподобие чувствований* при чтении стихов Пушкина с возможностями анализа этих текстов на основе математики гармонии. В данной работе мы приводим расширенный вариант галереи ритмико-экспрессивных ореолов с целью достичь максимальной наглядности в представленном ниже сопоставительном анализе состояний «хандры» и «апатии» Онегина. На рис. 1 показаны графики десяти пушкинских ритмико-экспрессивных ореолов, соответствующих следующим пушкинским текстам: 1) «зависть» («Моцарт и Сальери», первая сцена, первый монолог Сальери, «белый» 5-стопный ямб, 66 строк, 704 слога); 2) «ненависть» («Моцарт и Сальери», первая сцена,

второй монолог Сальери, «белый» 5-стопный ямб, 41 строка, 431 слог); 3) «восхищение» (стихотворение А.С. Пушкина «Кто знает край, где небо блещет», астрофический 4-стопный ямб, 61 строка, 516 слогов); 4) «вдохновение» (*ЕО*, 8-я глава, Муза Пушкина, строфы I–VI, 4-стопный ямб, 78 строк, 658 слогов); 5) «любовь, ревность, печаль» (стихотворение А.С. Пушкина «Признание», 1826, астрофический 4-стопный ямб, 41 строка, 349 слогов); 6) «ужас» (*ЕО*, 5-я глава, Сон Татьяны, строфы XVIII–XXI, 4-стопный ямб, 48 строк, 406 слогов); 7) «страх» (*ЕО*, 5-я глава, Сон Татьяны, строфы XI–XVI, 4-стопный ямб, 74 строки, 708 слогов); 8) «безнадежность» (*ЕО*, 6-я глава, Дуэль Ленского, строфы XXIII–XXIX, 4-стопный ямб, 98 строк, 826 слогов); 9) «апатия (тоска любви)» (*ЕО*, 8-я глава, строфы XXXIII–XXXVIII, 4-стопный ямб, 84 строки, 708 слогов); 10) «хандра» (*ЕО*, 1-я глава, строфы XXXV–ILV, 4-стопный ямб, 112 строк, 826 слогов).

Векторные графики на рис. 1 даны в одинаковом масштабе как по вертикали (экспрессивность K_3 , шкала значений от нуля до 70), так и по горизонтали (время, измеренное объемом прочитанного текста в слогах, шкала от нуля до 830 слогов) с той целью, чтобы получить максимально ясную картину для сопоставления полученных результатов. Данные представляют и отражают процессы восприятия фрагментов пушкинских текстов при их естественном прочтении от начала (например, от начала соответствующей главы *ЕО*) и до своего логического завершения. Только в этом случае мы имеем возможность следить за изменениями эмоционально-гармонического накала повествования, сопоставляя его со

смысловой динамикой развития сюжета. Как видно из рис. 1, графически наименее выразительны эмоциональные состояния «страх», «безнадежность», «апатия» и «хандра», т.е. те психологические состояния, которые являются следствием отсутствия или подавленности внутренней мотивировки к какой-либо деятельности. Заметим, что основной в психологии классификационный принцип, разделяющий эмоции на положительные и отрицательные, не играет в нашем случае определяющего значения: экспрессия «зависти» громадна, а «хандры» – минимальна, более того, экспрессия, например, «ужаса» сопоставима с экспрессией «восхищения» и «вдохновения» (если опираться в своих выводах на средние значения параметра K_3). Это означает лишь то, что процедуры исследования психологических аспектов восприятия художественных текстов не могут базироваться на анализе поведения отдельных параметров стиха и требуют более разнообразных и тонких наблюдений, о чем, собственно, и пойдет речь ниже. Для иллюстрации этого положения на рис. 2 показана динамика изменения параметра ритмико-гармонической точности РГТ для двух эмоциональных состояний: «восхищение» и «ужас» (шкала значений РГТ от нуля до 10; шкала «время» та же, что и на рис. 1)⁵. Даже самое первое разглядывание кривых этих эмоциональных состояний показывает, что различное поведение параметров РГТ (рис. 2) и K_3 (рис. 1) с необходимостью требует интегрального подхода к изучению проблемы соположения ритма и содержания стиха.

Возвращаясь к панораме пушкинских ритмико-экспрессивных ореолов (рис. 1) отметим, что самым «ровным» (по параметру K_3) является график состояния «хандра» и что

⁵ Анализ и обсуждение эмоциональных состояний «восхищение» и «ужас» представлены в работах: (Гринбаум 2005; Гринбаум 2006).

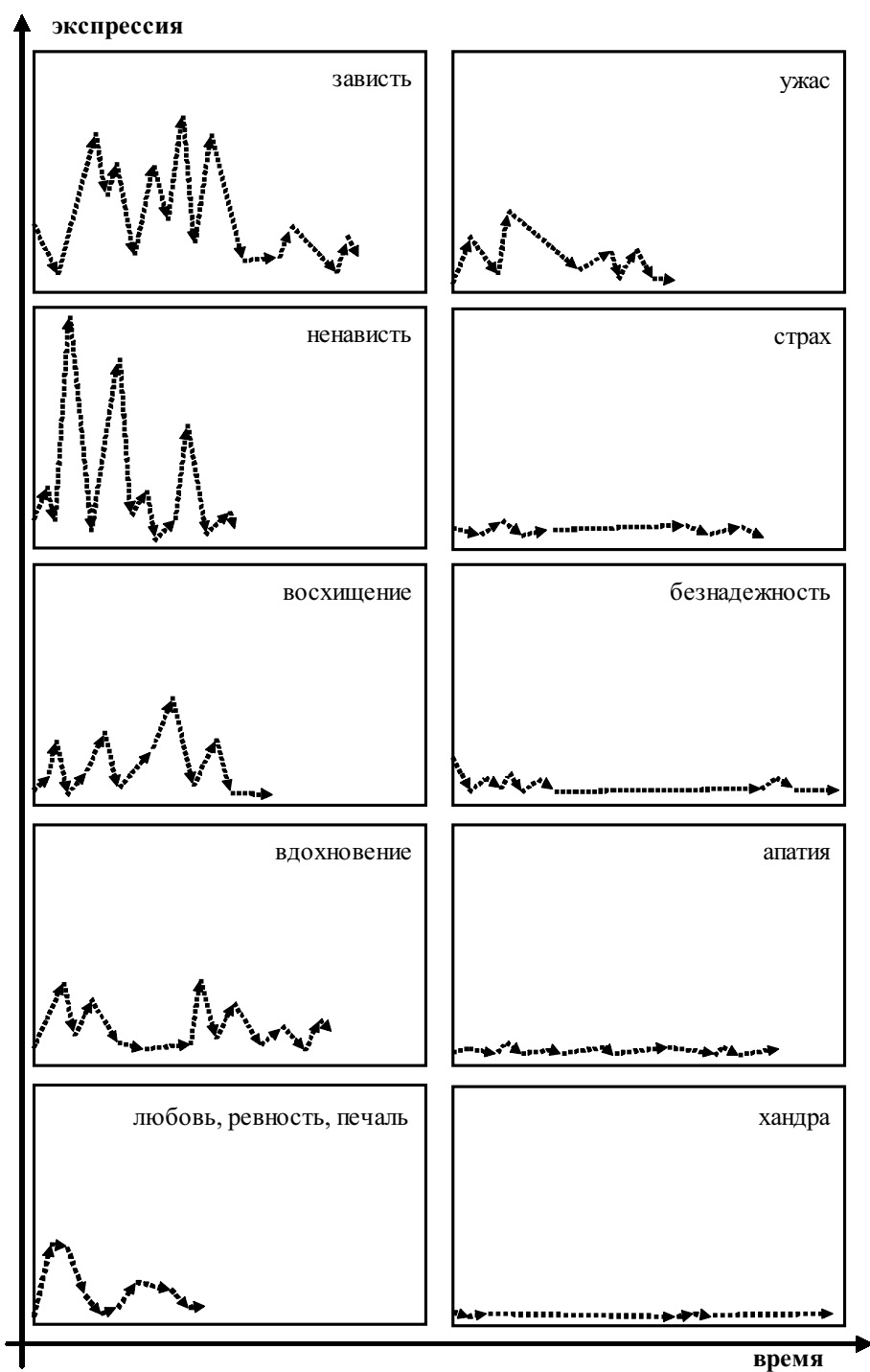

Рис. 1. Галерея ритмико-экспрессивных ореолов

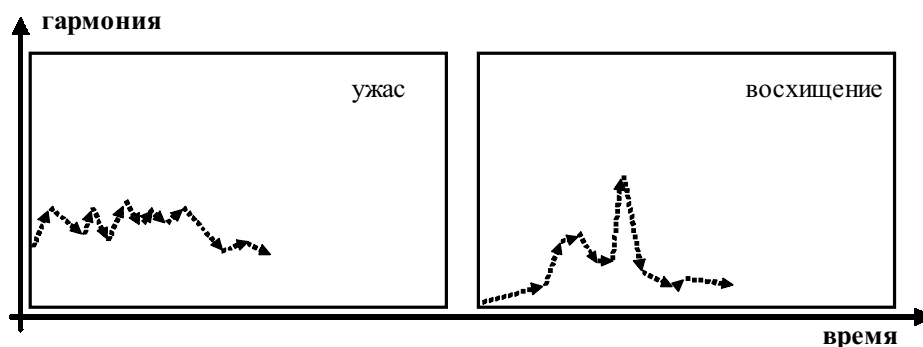

Рис. 2. Гармония ритма для двух эмоциональных состояний

он не во многом, но все же отличается от графика состояния «апатия»: этот факт ни литературоведов, ни, например, психологов удивить не может, ибо *так и должно быть!* Но для любого стиховеда, изучающего ритмику поэтических текстов традиционными методами (на основе «ритмических профилей»), это – недостижимый результат. Более того, результат *невозможный* в принципе, ибо в кругу структурно-статистических методов не только не позволительно изучать ритм стиха в его динамическом аспекте, т. е. по мере развертывания повествования, т. е. шаг за шагом следя за развитием единого *ритмо-содержания* стиха, но и, что не менее принципиально, не существует и не может существовать способа сопоставительного анализа ритмики стихов, написанных *разными* стихотворными размерами (Гринбаум 2006а). Отмечу, что стихи, представленные в галерее ритмико-экспрессивных ореолов написаны 4-, 5- и 6-стопным ямбом.

3. «Хандра» и «апатия» Онегина в ракурсе гармонического стиховедения

Графики изменения параметров гармонии и экспрессии эмоциональных состояний «хандры» и «апатии» Онегина в увеличенном масштабе представлены на рис. 3 и 4. На этих

рисунках показаны и строки пушкинского романа, соответствующие некоторым характерным точкам кривых РГТ и K_3 , что позволяет увидеть соотношенность ритмико-экспрессивного движения стиха и его содержания.

Вспомним, что основной эмоциональной оценкой фрагмента «хандры» Онегина является «механицизм» движения: «И завтра то же, что вчера». *Мертвый механизм* управляет всей жизнью Онегина – именно этот эффект «однообразия» и отсутствия эмоциональных переживаний демонстрируют графики на рис. 3. Кривая гармонии РГТ на всем протяжении восьми строф XXXIV–XLV изменяется крайне слабо: при среднем значении РГТ=1,57 степень колеблемости значений РГТ_i относительно среднего не превышает 0,1 – этот показатель самый низкий среди всех десяти эмоциональных состояний пушкинских героев. Параметр экспрессивности K_3 также характеризуется самыми низкими значениями: средняя величина K_3 равна 0,4 при степени колеблемости 0,3. Ниже мы более подробно рассмотрим интегральные характеристики восприятия стиха Пушкина, пока же для сравнения отметим, что, например, для состояния «ужас» степень колеблемости величин K_3 почти в 20 раз больше, чем для состояния

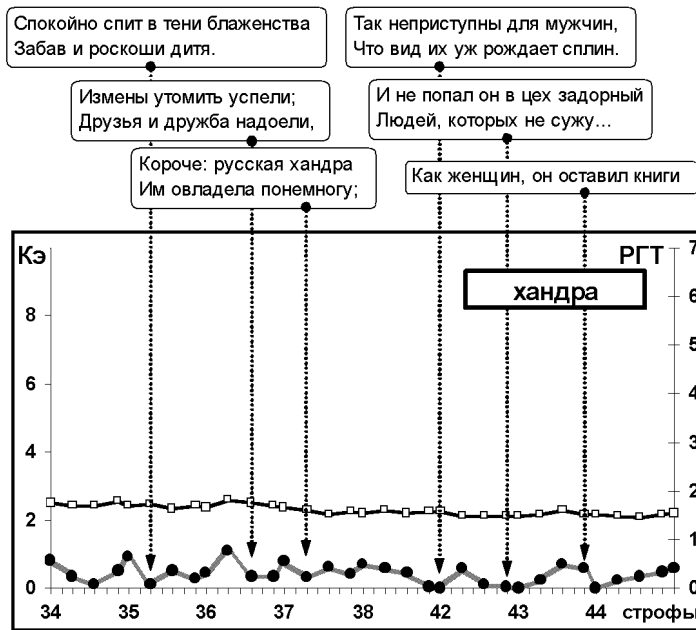

Рис. 3. Гармония и экспрессия для состояния «хандра»

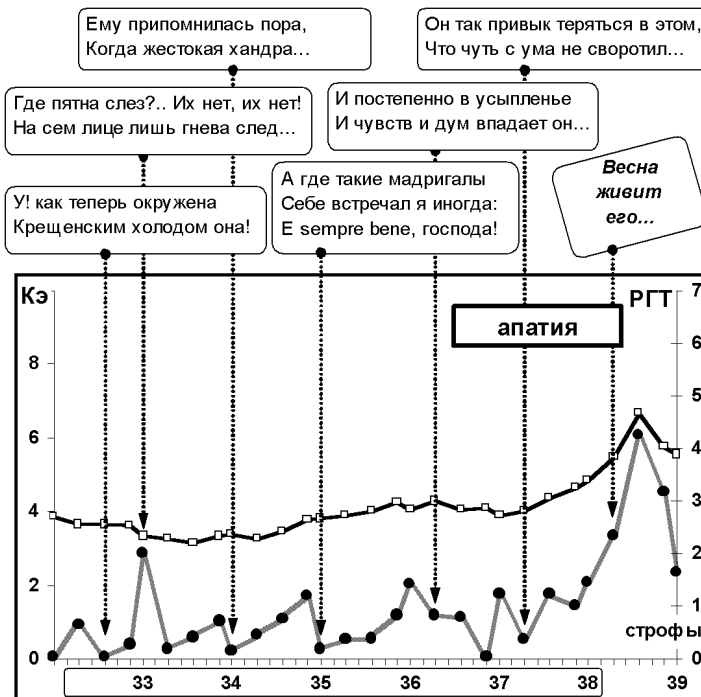

Рис. 4. Гармония и экспрессия для состояния «апатия»

«хандра» (5,8 против 0,3). Показанные на рис. 3 текстовые фрагменты соответствуют почти нулевым значениям K_3 : именно этими строчками романа Пушкин формирует в читателе представление о своем герое как о разочаровавшемся в жизни человеке: «Измены утомить успели; / Друзья и дружба надоели...» Еще раз взглянув на наши графики, вспомним позицию Ю. Н. Чумакова, который отмечая «навязчивое» повторение у Пушкина фраз типа «Ему наскучил света шум» или «Ничто не трогало его» и др., сделал вывод: «Немудрено здесь *остыть чувствам*» (Чумаков 1999, с. 37). Конечно, речь у Ю. Н. Чумакова идет о чувствах самого Онегина. Мы же – в свете пушкинского кредо – должны и ведем речь не только о чувствах Онегина (о содержательной части пушкинского повествования), но и о *читательских* ощущениях, возникающих при чтении пушкинского рассказа о жизни и чувствах Онегина. В этой связи отметим, что *остывшим* чувствам Онегина (содержательный аспект анализа) полностью соответствует *механический* характер движения поэтической мысли, выявляемый с помощью пропорции «золотого сечения» (гармонический аспект анализа).

Обратимся теперь к эпизоду из восьмой главы (строфы XXXIII–XXXVIII), в котором повествуется об «одиноким зимнем *прозябании* Онегина» (Набоков 1998, с. 64). Эти строфы расположены сразу за текстом письма Онегина, а описываемое в них эмоциональное состояние главного героя романа наиболее точно, на наш взгляд, соответствует словупонятию «апатия» (с необходимым уточнением: «тоска любви»). Пушкин, как мы помним, разворачивает повествование в такой последовательности: первое и два последующих письма Онегина к Татьяне остаются без ответа, а их новая встреча («Она навстречу. Как сурова! / Его не видят, с ним ни слова»)

не оставляет Онегину иного выбора – он уезжает в деревню. Далее следует «великолепное описание отшельнической жизни Онегина... Теме хандры, о которой мы помним со времен главы первой (строфы XXXVIII и LIV); теме “запереться и читать”, о которой шла речь в главе первой (XLIV); и теме сочинительства, которая рассматривалась в связи с поэзией в главе первой (XLIII, 7-14), – всем этим темам первой главы сейчас придается новая жизнь, они модулируются в *новой тональности...*» (Набоков 1998, с. 67).

Итак, *прозаическая тональность* «хандры» Онегина (В. С. Непомнящий) сменяется в восьмой главе *новой тональностью* «апатии» (В. В. Набоков) – эти высказывания интуитивно понятны и особых возражений не вызывают, но располагаясь в красочном метафорическом пространстве аналитическо-смысловых рассуждений, они не дают ответа на главный вопрос: ощущает ли эту новую тональность читатель или нет. Должен ведь ощущать – вспомним *правдоподобие чувствований* – но как и в чем? Графики кривых РГТ и K_3 (рис. 3 и 4) позволяют наглядно увидеть, как и чем отличаются *тональности* повествования в эпизодах «хандры» и «апатии» Онегина. Во-первых, практически горизонтальная для «хандры» кривая гармонии (РГТ) имеет постоянную тенденцию к уменьшению своих значений, тогда как для «апатии» эта кривая снижается на протяжении XXXIV и XXXV строф, а затем начинается ее неизменный подъем, медленный и слабый вплоть до начала XXXVIII строфы, но все более явный и значительный в строфах XXXVIII и XXXIX. При этом среднее значение гармонии ритмоощущений для состояния «апатия» в 1,7 раза больше, чем для состояния «хандра» (2,68 против 1,57).

Поведение параметра экспрессивности K_3 еще более выразительно. Резкий всплеск

экспрессивности в конце XXXIII строфы в особых комментариях не нуждается:

Где, где смятенье, состраданье?
Где пятна слез?.. Их нет, их нет!
На сем лице лишь гнева след...

Но далее начинается крайне интересный отрезок повествования (XXXIV–XXXVI), в пределах которого наблюдаются три следующих друг за другом и постоянно увеличивающихся по амплитуде локальных максимума (рис. 4). Важен и тот факт, что расстояние от очередного минимума до очередного максимума постоянно растет: сначала это 8 строк (XXXIV), затем 12 строк (XXXV) и, наконец, 14 строк (XXXVI). Здесь, таким образом, наблюдается волнообразное (и все более выразительное) нарастание экспрессивности ритмоощущений, хотя, казалось бы, содержательно из текста этих трех строф такой вывод сделать невозможно.

Однако сравнение графиков K_3 для состояний «апатия» и «безнадежность» дает первый импульс к разгадке этого кажущегося противоречия. В случае «безнадежности» (ЕО, глава 6 – см. рис. 1) три локальных максимума экспрессии приходятся именно на те строки текста Пушкина, в которых еще продолжает теплиться надежда на благополучный исход ссоры Онегина и Ленского: а) «Приди, приди: я твой супруг!» (XXII, 14); б) «Онегин, верно, ждет уж нас.» (XXIII, 14); в) «но постель / Еще Онегин не покинул...» (XXIV, 8-9). Но здесь и амплитуда, и расстояние между всплесками экспрессивности только уменьшаются и поэтому каждый раз такой эмоционально-смысловой всплеск воспринимается как еще не полностью утраченная иллюзия, которая с каждым разом становится все более призрачной. *Надежда* на примирение Онегина и Ленского жи-

мается как шагреневая кожа и тает на глазах⁶.

Для состояния «апатия» (как мы только что отмечали) картина обратная: *характером* движения своей поэтической мысли (будто бы парусами, раскрывающимися на ветру) Пушкин не только поддерживает, но и мало-помалу усиливает в читателе *надежду* на онегинское пробуждение – и оно наступит в строфе XXXIX явным усилением и гармонии, и экспрессии, и смысла: «Весна живит его...» (см. рис. 4). Второй импульс на пути к разрешению кажущегося противоречия между ритмом и содержанием строф восьмой главы дает наш предшествующий опыт изучения ключевых эпизодов из первой, третьей и пятой глав ЕО, где роль ритма как *предвестника* эмоционально-смысловых модуляций речи не вызвала сомнений (Гринбаум 2004; Гринбаум 2004а). Теперь же (в восьмой главе) мы вновь сталкиваемся с аналогичной ситуацией: Пушкин еще только начинает рассказ о деревенской жизни Онегина, повествуя о том, какие книги читает Онегин (XXXV строфа, *худшая*, по мнению В.К. Кюхельбекера), и о том, как он «впадает в усыпленье» (строфы XXXVI–XXXVII, *гениальнейшие*, по мнению В. В. Набокова), но характером, повторимся, своего повествования поэт передает читателю *надежду* на то, что его герой «не своротит» с ума и сумеет справиться со своим «безумством». Вот мнение В.В. Набокова: «строфы XXXVI и XXXVII выделяются как нечто *совершенно особенное*. Сначала лексический набор может обмануть читателя, ибо кажется привычным перечнем формул, к которым нас уже приучил ЕО, – “мечты”, “желания”, “преданья” и соответствующие эпитеты – “тайные”, “темные” и т.д. Но очень скоро внутреннее око и внутренний слух начинают различать

⁶ Более обстоятельно эти вопросы рассмотрены в работе: (Гринбаум 2006б).

иные оттенки и звуки. Составляющие элементы все те же, но их сочетание порождает *удивительное преобразование смысла*» (Набоков 1998, с. 584). Вспомним и слова Л. Н. Толстого о Пушкине: «...он довел гармоническую правильность распределения предметов до совершенства».

Третий импульс дает сравнение эпизода «апатии» с эмоциональным состоянием «восхищение» (стихотворение А.С. Пушкина «Кто знает край, где небо блещет» – см. рис. 1): несмотря на значительную разницу в значениях параметра K_3 , характер поведения кривых весьма и весьма близок – те же три нарастающих волнообразных всплеска, следующих друг за другом с чуть увеличивающимся временным интервалом.

Нам представляется вполне обоснованным следующий вывод: эмоциональный ореол *прозаической* тональности «хандры» Онегина можно сопоставить с монотонно *скручивающейся* и сходящей на нет пессимистической спиралью, тогда как *новая* тональность «апатии» ассоциируется с чуть более заметным движением по спирали *раскручивающейся* – из глубин «сумеречного состояния» к свету, людям, любимой.

4. Субъективное время в эпизодах «хандры» Онегина

В психологической науке экспериментально доказано, что у «человека, испытывающего положительные эмоции, субъективное течение времени убыстряется; при отрицательных же эмоциональных переживаниях наблюдается субъективное замедление времени» (Леонов, Лебедев 1971, с. 76). Следовательно, темпоральные характеристики *ритмики* эмоционально разных фрагментов пушкинского текста должны в той или иной

степени подтверждать выводы, сделанные на основе анализа лексико-синтаксических, структурных и содержательных особенностей эпизодов романа *ЕО*.

Субъективное время порождается ритмом как отношением между элементами движения речевого потока: «Время определяет *отношение* представлений в нашем внутреннем состоянии... <оно> есть форма созерцаний и не содержит ничего, кроме *отношений*» (Кант 1964, с. 136). Природа (биологическая организация) не предоставила живым существам какого-либо иного способа воспринимать и оценивать собственное время, и для человека этот способ вовсе не является исключительным приобретением, поскольку он достался ему от своих «животных предков» и основан на «механизмах так называемого “опережающего отражения”» (Анохин 1962). Рассматривая два аспекта поэтической речи – аспект порождения и аспект восприятия произведений искусства – мы и в том, и в другом случае сталкиваемся с двумя видами субъективного времени: поэта и читателя. Если согласиться с мнением А. Белого о том, что поэзия есть «узловая форма, связывающая время с пространством» и, в то же время, что поэзия – это «мост, перекинутый от пространства к времени» (Белый 1994, с. 91), то психологическая картина заметно проясняется. Для поэта собственное субъективное время преломляется сквозь призму определенной художественной формы и фиксируется в конкретном словесном облике этой формы. Для читателя художественная форма выступает как внешняя объективированная пространственно-временная схема, *расправляемая* им при чтении и позволяющая именно в этом действии и только в самом процессе чтения ощущать собственное субъективное время как *дление*⁷.

⁷ Для большей простоты и определенности далее мы будем использовать термины «объективное» и «субъективное» время.

«В мире господствует движение, имеющее форму познания время, а представление является моментальной фотографией этой непрерывной смены явлений, этого вечного движения» (Белый 1994, с. 93). Субъективное, эмоционально-содержательное время (дление) базируется на ритме, который есть имманентная и, одновременно, латентная качественно-количественная основа стиха. Это та основа, которая, с одной стороны, найдена поэтом и неявно зафиксирована им в тексте, а с другой – это та сущностная характеристика стиха, которая обнаруживается (или не обнаруживается) читателем в процессе *сотворческого* осмысления им поэтического мира автора. Это и есть тот ритм, который должен найти читатель и который для него «не задан, а загадан», ибо, по А. Белому, ритм есть то, что «надо найти» (Белый 1929, с. 60).

Теперь вспомним слова И. Бродского: «...поэт постоянно имеет дело со временем. Что такое стихотворение, вообще стихотворный размер? Как и любая песнь, это – реорганизованное время. Птичка поет – что это такое? Реорганизация ритма. А откуда ритм? Кто отец – или мать – ритма? Вот. И поэт все время имеет с *этим* дело!»⁸.

Общие и практические выводы из сказанного мы формулируем следующим образом. Ритм стиха, понимаемый как отношение между сущностными элементами поэтической речи, формирует в читателе смену ощущений, лежащую в основе субъективного времени виртуально проживаемой им жизни. Если на основании читаемого «мы *воссоздаем* образы и их смену» (Белый 1994, с. 92)⁹, то ритм читаемого текста проявляет себя посредством *опережающего действия* как эмоционально-экспрессивный пред-

вестник будущих событий в виртуально-временном пространстве поэтического текста. Вот слова В.В. Вейдле: «... проза порой возникает из *предчувствуемых* интонаций и ритма будущих фраз; так едва ли не всегда возникают стихи» (Вейдле 2002, с. 84).

Вернемся к вопросу о субъективном времени, наблюдаемом в тех фрагментах романа *ЕО*, которые соотносятся с эмоциональными состояниями «хандра» и «апатия (тоска любви)». Субъективное время, воспринимаемое читателем как *дление*, представляется в виде сменяющихся друг друга векторов параметра K_3 – скорости изменения величин ритмико-гармонической точности стиха. Именно в таком виде и показаны графики K_3 на рис. 1, которые позволяют заметить разность между ритмико-экспрессивными ореолами «хандры» и «апатии» Онегина. В случае «апатии» график K_3 представляет собой *бугристую* линию весьма малой интенсивности (среднее значение K_3 равно 1,0), тогда как векторы линии «хандры» практически горизонтальны, а среднее значение экспрессивности здесь в 2,5 раза меньше, чем для «апатии». Далее в табл. 3 мы приведем детальные значения параметров гармонии и экспрессии для всех исследованных нами десяти ритмико-экспрессивных ореолов, а пока отметим следующее. И максимальные, и средние значения РГТ и K_3 для «хандры» не менее чем в два раза уступают тем же величинам для состояния «апатия», то же соотношение имеет место для степени разброса этих параметров относительно средних значений. По характеру векторов K_3 состояние «хандра» значительно ближе к состоянию «безнадежность», чем к состоянию «апатия» – долгие горизонтальные векторы «хандры» и «безнадежности» указы-

⁸ Цит. по: (Волков 1998, с. 152). Курсив С. Волкова.

⁹ Курсив А. Белого.

вают на отсутствие каких-либо эмоциональных переживаний: субъективное время здесь словно бы заторможено, и читатель ничего кроме отрицательных ощущений не испытывает¹⁰. Именно такая – сведенная к нулевой отметке – экспрессивность ритма и есть прямой коррелят замирания, предельного замедления субъективного времени читателя, если последний способен *сопереживать* автору и его героям.

Для состояния «апатия» ситуация иная – чуть заметные, но все же различимые и регулярно возникающие всплески экспрессивности при пусть медленно, но неуклонно нарастающей гармонии явным образом воздействуют на читателя своими положительными импульсами, предвосхищая благополучный для Онегина выход из душевного кризиса. Субъективное время читателя здесь, безусловно, не галопирует, но оно и не заторможено, оно легкими экспрессивно-ритмическими импульсами то чуть ускоряется, то чуть притормаживает – чтобы резко (на фоне предыдущего дрожания) усилиться в XXXIX строфе: «Весна живет его...» Важнейшим в характере этого движения является то, что фазы торможений (см. рис. 4) слабее и короче ускорений, а снижение величин K_3 в XXXVII строфе (строки 1–12), в той *гениальной* строфе, в которой «постепенно в усыпленье / И чувств и дум впадает он», сменяется ярким скачком экспрессии в двух последних строчках – как только Онегину привиделся «сельский дом – и у окна / Сидит она... и все она!..» (XXXVII, 13–14).

В свое время Б.В. Томашевский настойчиво пытался донести до исследователей ритмики стиха свое понимание сути аналитических изысканий: «Повторяю – ритм не продукт внешних средств выражения. Ритм предсуществовал выражению, ритм сопро-

вождал художника в творчестве. Лишь мы, лишенные возможности познать художника иначе, как воспринимая *чувственные* формы его созданий, мы принуждены по внешним признакам, в эксперименте, *восстанавливать первоначальное ритмоощущение творца*. Но глубоко ошибаются те, кто принимает этот процесс восстановления *при восприятии* за процесс создания ритма и полагает, что ритм механически рождается из внешних форм поэтического произведения» (Томашевский 1929, с. 76).

По нашему мнению, выявленные на основе *божественной* пропорции ритмико-экспрессивные ореолы «хандры», «апатии» и других эмоциональных состояний и есть видимый (а не только интуитивно ощущаемый) способ суггестивного воздействия на читателя поэтических текстов Пушкина. *Правдоподобие чувствований в предполагаемых обстоятельствах* реализуется не только в словах и их сочетаниях, которые порождают «удивительные преобразования смысла» (В. В. Набоков), оно заложено в самом *характере* движения поэтической мысли, том уникальном (для каждого поэтического фрагмента) характере движения, которому подчинен и сам выбор слов, и способ их взаимного расположения в стихе.

5. Интегральные характеристики ритмико-экспрессивных ореолов

Временные характеристики, представленные на рис. 1–4, являются основными показателями ритмического движения поэтического текста. Они позволяют анализировать эмоционально-смысловые процессы восприятия стиха в процессе его *развертывания* от начала текста к его завершению. Другими возможностями, *дополнительными* к темпоральным,

¹⁰ Анализ эмоционального состояния «безнадежность» см.: (Гринбаум 2006б).

выступают интегральные параметры движения, характеризующие некоторый процесс посредством его средних значений. Интегральные характеристики динамических процессов широко используются в самых разных областях знаний, например, в медицине, где давление или пульс человека (показатели здоровья) определяются как средние величины для определенного временного интервала измерений. При аккуратном и осторожном использовании подобных параметров исследователь получает дополнительные возможности для описания и анализа динамических процессов.

Применительно к экспрессивно-гармонической динамике ритма мы уже использовали следующие интегральные параметры стиха: 1) средние для некоторого текста значения ритмико-гармонической точности РГТ O_{cp} (наряду с максимальным значением O_{max}); 2) средние значения экспрессивности ритмоощущений $K_{э, cp}$ (наряду с максимальным значением $K_{э, max}$) для того же текста. Дополним характеристики восприятия ритмики стиха новыми параметрами, характеризующими *степень уравновешенности* (устойчивости) ритмического движения в аспекте его гармоничности и экспрессивности. Использование такого расширенного перечня изучаемых параметров как совокупного (обобщенного) индикатора процесса восприятия стиха позволяет, не вступая в противоречие с самой природой поэтического текста, устанавливать крайне любопытные аналогии с данными когнитивной науки (в т.ч. психолингвистики и психофизиологии). Введем в рассмотрение следующие параметры: 1) импульсивность гармонического ритма IMP – колеблемость (размах) величин РГТ O_i относительно среднего значения O_{cp}

(стандартное отклонение); 2) нестабильность ритмоощущений NS – колеблемость (размах) величин $K_{э}$ относительно среднего значения $K_{э, cp}$ (стандартное отклонение); 3) индекс ритмико-чувственной активности IND. Первые два параметра позволяют оценить степень вариативности (изменчивости, разброса) ритмического движения в стихе с использованием стандартных средств математической статистики¹¹. Параметры IMP и NS поэтического текста, связанные с устойчивостью ритмики стиха, позволяют ввести в исследовательский оборот новое понятие экспрессивно-гармонических, *креативных зон ритмики* текста (КЗР, см. рис. 5), а также соотнести это понятие с *зонами активации* в мозгу человека и результатами изучения мозговой активности методами психофизиологии и нейролингвистики (Бехтерева 2006, с. 6-10).

Для большей наглядности будем представлять креативные зоны ритмики КЗР стиха в форме прямоугольников (рис. 5), стороны которого образованы значениями $O_{cp} \pm (IMP/2)$ – по горизонтали, и $K_{э, cp} \pm (NS/2)$ – по вертикали, а центры расположены в точках $(O_{cp}, K_{э, cp})$. Данные на рис. 5 показаны двумя частями с тем, чтобы сохранить отчетливость их графического изображения, а приведенная здесь же КЗР с номером 11 (ЕО, глава первая) позволяет расширить область сопоставительного анализа полученных результатов. Значения всех параметров приведены в табл. 1.

Эти данные требуют весьма обширного комментария, но цель их обнародования состоит вовсе не том, чтобы массой числовых соотношений запутать заинтересованного читателя¹². Наоборот, нам представляется естественным для исследователя пушкинских

¹¹ Обоснование и способ вычисления параметра IND см.: (Гринбаум 2007а).

¹² В этой таблице приведены новые и (для ряда эмоциональных состояний) уточненные данные по всем параметрам гармонии и экспрессии пушкинского стиха.

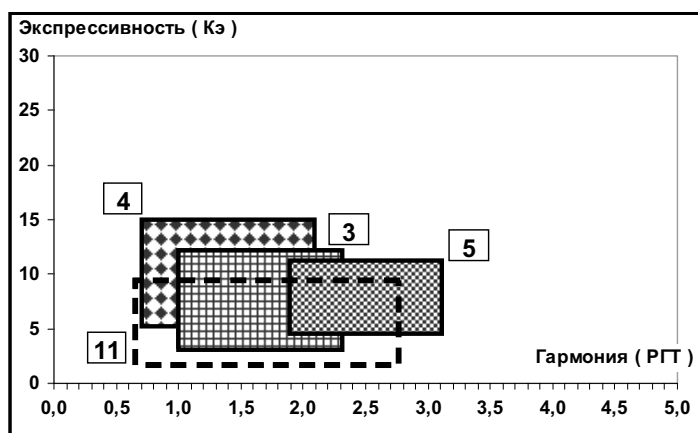
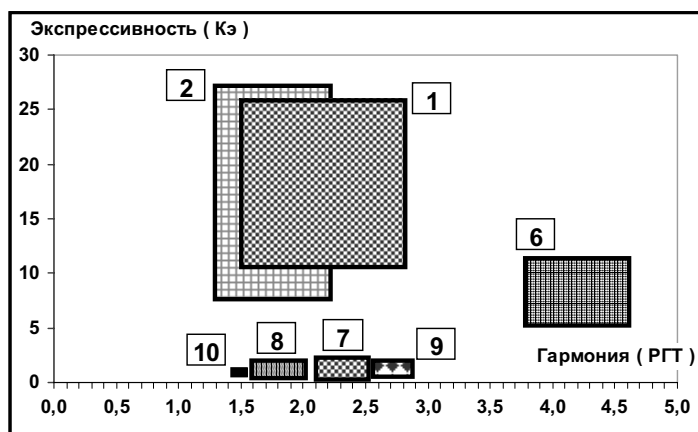

Рис. 5. Креативные зоны ритмики чувственных состояний пушкинских героев: 1) зависть; 2) ненависть; 3) восхищение; 4) вдохновение; 5) любовь, ревность, печаль; 6) ужас; 7) страх; 8) безнадежность; 9) апатия (тоска любви), 10) хандра; 11) ЕО, глава первая.

текстов попытаться сопоставить свои *собственные* впечатления (от чтения соответствующих поэтических фрагментов) со значениями как динамических, так и интегральных параметров стиха Пушкина – в надежде обрести дополнительные подтверждения (гармонические и математические) словам В. Брюсова («Сонет к форме»):

Есть тонкие властительные связи
Меж контуром и запахом цветка...

Мы же (в соответствии с темой данной

работы) рассмотрим и обсудим лишь те значения параметров, которые относятся к эмоциональным состояниям «хандра» и «апатия (тоска любви)». На рис. 5 отчетливо видны две особо крупные зоны КЗР (1 – зависть, 2 – ненависть), которые представляют фрагменты текста трагедии «Моцарт и Сальери». В сравнении с ними КЗР «апатии» и «хандры» (КЗР с номерами 9 и 10) выглядят карликовыми – эмоциональные переживания, отражаемые в значениях импульсивности IMP и нестабильности NS здесь минимальны.

Таблица 1. Детальные значения ритмико-экспрессивных параметров стиха Пушкина (рецептивный аспект поэтического текста)

Поэтический ореол	Объем текста V	Гармонический ритм стиха РГТ			Экспрессивность ритмоощущений Kэ			Коэффициенты сглаживания пульсаций			IND
		Omax	Ocp	IMP	Kэ_max	Kэ_cp	NS	Kv	Kτ	Ks	
1. Зависть	704	5,43	2,17	1,24	47,7	18,1	14,9	0,889	1,032	1,92	35,3
2. Ненависть	431	4,17	1,78	0,93	67,7	17,3	19,3	0,932	0,755	1,70	30,4
3. Восхищение	516	7,05	1,68	1,28	28,7	7,7	8,2	0,918	1,701	2,56	27,0
4. Любовь, ревность, печаль	349	4,17	1,79	1,15	28,2	10,0	9,7	0,945	0,752	1,71	19,0
5. Вдохновение	658	4,17	2,50	1,15	23,2	8,1	6,2	0,896	0,526	1,47	10,5
6. Ужас (во сне)	406	5,47	4,22	0,83	20,5	8,2	5,8	0,936	0,396	1,37	6,5
7. Безнадежность	826	3,20	2,26	0,41	6,7	1,2	1,6	0,869	0,298	1,26	0,8
8. Страх (во сне)	726	3,13	1,80	0,38	5,9	1,2	1,2	0,885	0,421	1,37	0,6
9. Апатия	708	3,38	2,68	0,31	2,9	1,0	0,7	0,888	0,220	1,20	0,3
10. Хандра	826	1,80	1,57	0,09	1,1	0,4	0,3	0,869	0,071	1,06	0,03
11. ЕО, глава 1	6326	3,2	1,73	2,11	9,2	1,0	7,6	0,000	0,453	1,00	16,1

Состояние «хандра» описывается (см. табл. 1) следующим набором значений: самыми низкими средними значениями гармонии ритма ($O_{CP} = 1,57$; $O_{MAX} = 1,80$; $IMP = 0,09$) и самыми низкими значениями экспрессивности ритмоощущений ($K_{э,CP} = 0,4$; $K_{э,MAX} = 1,1$; $NS = 0,3$) среди всех одиннадцати изученных фрагментов. Те же параметры для «апатии» не менее чем в два раза превосходят аналогичные значения для состояния «хандры». Весьма интересно сопоставление данных по фрагментам «хандры» и «апатии» с данными по первой главе ЕО (КЗР с номером 11), поскольку, напомним, среднее значение экспрессивности ритмоощущений K_0 именно первой главы ЕО было принято нами за единицу и, следовательно, все значения экспрессивности ($K_{э,CP}$, $K_{э,MAX}$) для других текстов являются величинами *относительными*, т.е. вычисленными по отношению к значению K_0 . Величины же нестабильности NS и импульсивности IMP не зависят от средних значений $K_{э,CP}$ и O_{CP} соответственно (факт математический), что придает этим параметрам дополнительный исследовательский вес. Так, значения параметров гармонии

и экспрессии для «хандры» Онегина не менее чем в 1,5 раза ниже, чем в среднем по первой главе ЕО, а значение импульсивности IMP меньше в 20 раз. Вспомним еще раз: жизнь Онегина в первой главе ЕО есть ряд *механических движений*... (В. С. Непомнящий), а механические движения (как движения маятника) никаких эмоций, кроме однообразия бытия («И завтра то же, что вчера.»), не выражают и выразить не могут.

Для состояния «апатии» картина иная. Во-первых, среднее значение гармонии здесь в 1,6 раза выше, чем для всей первой главы ЕО (при примерном равенстве ее максимальных значений), а импульсивность меньше почти в семь раз: сравним эти данные с мнением В.В. Набокова, который оценивал первую главу как одну из двух наиболее *красочных* глав романа, а две строфы «апатии» – как *гениальные*. Многоплановость повествования первой главы в отличие от фрагмента восьмой главы, описывающего состояние «апатия», не могла не отразиться на значениях параметра IMP, который, напомним, отражает степень вибрации (колеблемости) ритмико-гармонического движения поэтической мысли в

стихе. Тот же вывод следует и из сравнения величин экспрессивности движения: если средние их значения совпадают, то разброс индивидуальных значений для состояния «апатия» на порядок меньше, чем для всей первой главы *ЕО*. Именно эти факторы обуславливают громадную разницу значений, формирующих КЗР (рис. 5) для состояний «апатия» (зона 9), «хандра» (зона 10) и первой главы *ЕО* (зона 11). Еще раз отметим, что зона 9 (КЗР «апатия») не только крупнее зоны 10 (КЗР «хандра») – она располагается на оси гармонии значительно правее (рис. 5, центр в точке 2,68; для «хандры» – 1,57). Экспрессия «хандры» при этом в несколько раз меньше – все эти факты подтверждают вывод, представленный нами ранее: характером своего повествования в восьмой главе *ЕО* Пушкин оставляет читателю *надежду* на то, что его герой «не своротит» с ума и сумеет справиться со своим «безумством», тогда как в первой главе читатель ничего подобного не испытывает. Вспомним, что Пушкин в первой главе даже не делает попытки намекнуть читателю на то, какие же силы или обстоятельства способны вывести Онегина из состояния «хандры», а чередование фрагментов жизнеописания героя с яркими авторскими отступлениями (блестящий композиционный прием) удерживают читателя от чрезмерного погружения в атмосферу онегинской скуки и безрадостного существования.

Итак, сравнение значений интегральных параметров «хандры» и «апатии» с представленным выше анализом экспрессивно-гармонической *динамики* развития ритмообразов этих состояний показывает высокую степень их эмоционально-смысловой корреляции.

6. Ритмико-экспрессивные ореолы и психофизиология

Рассмотрим теперь вопрос о возможной связи креативных зон ритмики КЗР с известными

в психофизиологии *зонами активации* мозгового кровотока человека при выполнении им разных творческих заданий. Одним из направлений работ нейро- и психофизиологов является картирование активности локальных зон мозга с помощью позитронно-эмиссионной томографии (ПЭТ). Результаты таких исследований рисуют «все более убедительную картину о главных мозговых зонах, наиболее значимых для вербального творчества» (Бехтерева 2006, с. 10-25), т.е. о выявлении различий в мозговой активности в т.н. полях Бродмана, характерных для разных в творческом отношении задач. При сопоставлении результатов исследовательской работы нейро- и психофизиологов с нашими собственными данными, мы можем высказать осторожное предположение о том, что использование методов ПЭТ при изучении восприятия поэтических текстов с явной эмоционально выраженной окраской позволит психофизиологам получать результаты в более естественных условиях эксперимента, ибо «великие произведения поэзии требуют от читателя чрезвычайных усилий и огромного *сотворчества*» (Флоренский 1993, с. 62). Что же касается сопоставления КЗР и зон активации мозга, то здесь, на наш взгляд, возможны весьма любопытные аналогии при условии, что исследованию методами ПЭТ и нашим методом будут подвергнуты одинаковые поэтические тексты.

Более отчетливо прослеживается аналогия между нашими данными и данными количественной электроэнцефалографии (ЭЭГ). В психофизиологии известны пять основных диапазонов частот колебаний нейронов головного мозга человека, соответствующих его разным психологическим состояниям: возбуждение – *гамма-ритм*; умственная работа – *бета-ритм*; покой – *альфа-ритм*; неприятности – *тэта-ритм*; сон – *дельта-ритм*. Этим психологическим состояниям

Таблица 2. Ритмико-экспрессивные характеристики восприятия стиха Пушкина

Поэтический ореол	Гармонический ритм стиха		
	IMP	NS	IND
1. Зависть	1,24	14,9	35,3
2. Ненависть	0,93	19,3	30,4
3. Восхищение	1,28	8,2	27,0
4. Любовь, ревность, печаль	1,15	9,7	19,0
5. Вдохновение	1,15	6,2	10,5
6. Ужас (во сне)	0,83	5,8	6,5
7. Безнадёжность	0,41	1,6	0,8
8. Страх (во сне)	0,38	1,2	0,6
9. Апатия	0,31	0,7	0,3
10. Хандра	0,09	0,3	0,03
11. ЕО, глава 1	2,11	7,6	16,1

Таблица 3. Биоритмы головного мозга (данные психофизиологии)

Диапазон частот, гц	Состояние человека	Биоритм
более 33	возбуждение	γ-ритм
14 - 33	умственная работа	β-ритм
8 - 13	покой	α-ритм
4 - 7	неприятности	θ-ритм
менее 3,5	сон	δ-ритм

соответствуют определенные интервалы частот головного мозга, например, состоянию покоя соответствует диапазон частот от 8 до 13 герц, а состоянию умственной работы – от 14 до 35 Гц. Отметим и тот факт, что «каждому состоянию мозга соответствуют пики спектральной мощности», составляющие ряд чисел (2–5–10–21–42), которые разнятся величинами, кратными коэффициенту «золотого сечения» $\Phi = 1,618$ (Коробко, Коробко 2002, с. 133)¹³. «Числа должны переживаться как качество... – писал Б.В. Томашевский. – В стихах Пушкина наиболее совершенным образом осуществились какие-то строгие законы речевого ритма» (Томашевский 1929, с. 56; Томашевский 1990, с. 63).

Данные, приведенные в табл. 2 и 3, показывают, что ритмообразы десяти поэтических ореолов в части их индексов ритмико-чувственной активности IND полностью аналогичны данным психофизиологии.

Значение IND для ритмообраза «зависть» не только больше всех остальных – оно соотносится с γ-ритмом, наблюдаемым у человека в состоянии *реального*, а не вирту-

ального *возбуждения*. Возбуждения, однако, *слабого* – если судить по величине $IND = 35,3$ (что близко к *нижней* границе γ-диапазона) – но реального, имеющего подобные значения у человека, действительно переживающего некоторые события особого эмоционального накала. Значение IND для ритмообраза «ненависть» несколько меньше, чем у «зависти» – оно соотносится с состоянием «умственная работа», но весьма близко к нижней границе ЭЭГ-диапазона для состояния «возбуждение».

Обратим внимание и на поэтический ореол «ужас» (заключительная часть сна Татьяны, пятая глава ЕО, XVIII–XXI), для которого особым является не только положение его КЗР по отношению к другим креативным зонам ритмики (рис. 5), но и величина IND, соотносимая с *реальным* состоянием «неприятности» ($IND = 6,5$ – табл. 2). В сравнении с первой частью сна Татьяны («страх») значение IND после появления во сне Онегина увеличивается более чем в девять раз, что отчетливо видно по поведению динамических векторов параметра K_z (рис. 1) и без сомнения

¹³ В психофизиологии известны и другие, более дробные шкалы ритмов головного мозга (альфа1, альфа2, бета1, бета2 и т.д.), но на данном этапе наших исследований вполне достаточно использование пяти основных частотных диапазонов.

соответствует смысловой динамике этого эпизода¹⁴:

Начало (XVII, 9-12)

Но что подумала Татьяна,
Когда узнала меж гостей
Того, кто мил и страшен ей,
Героя нашего романа

Середина (XIX, 1-5)

И страшно ей; и торопливо
Татьяна силится бежать:
Нельзя никак; нетерпеливо
Метаясь, хочет закричать:
Не может;..

Финал (XXI, 1-6)

Спор громче, громче; вдруг Евгений
Хватает длинный нож, и вмиг
Повержен Ленской; страшно тени
Сгустились; *нестерпимый* крик
Раздался... хижина шатнулась...
И Таня в ужасе проснулась...

Теперь рассмотрим значения параметра IND для состояний «хандры» и «апатии», которые расположены в нижней части табл. 2. Для этих состояний величины IND наименьшие, и они соотносятся с диапазоном частот головного мозга, характерных для состояния «сон» (табл. 3). Прочитав В. В. Набокова, который в своих комментариях к тексту «апатии» Онегина писал: «Онегин погружается в одно из тех *сумеречных* состояний, в которых грани смысла слегка смешиваются и всполохи миражей изменяют очертания случайных мыслей... Веселая скороговорка стиха 13 <строфа XXXVI> напоминает оживленную разноголосую болтовню, звучащую в голове *засыпающего* человека...» И далее: используя слово *магнетизм* («И точно: силой магнетизма», XXXVIII, 5), Пушкин, «вероятно, имел здесь в виду *самогипноз*, ведущий иногда к бессознательной рифмовке,

графомании». Более того, «Онегин *впал в спячку* непосредственно перед бедственным наводнением 7 ноября 1824 года... Другими словами, Пушкин с большим удобством для структуры романа заставил Онегина *проспать* катастрофу». Но и чуть позже, в XI строфе, в доме княгини «все погружено в атмосферу *сна*. Как в сказке, перед <Онегиным> бесшумно отворяются двери, и он проникает в заколдованный замок. И *как во сне*, он находит Татьяну, которая перечитывает одно из трех его писем» (Набоков 1998, с. 584-588).

Вспомним еще раз пушкинские слова о *правдоподобии чувствований*...

В параллели подобного рода было бы трудно поверить, если бы речь не шла о поэзии Пушкина: «посредством гения природа дает правило искусству» (И. Кант), а «искусство, – писала М. Цветаева, – есть та же природа» (Цветаева 2000, с. 89).

На этом мы позволим себе остановиться, поскольку все дальнейшие комментарии видятся нам излишними – у исследователя нет никакой возможности убедить читателя в реальность выявленных аналогий: по отношению к чувственному восприятию художественного текста афоризм Плавта Тита Макция «каждый слышит лишь то, что понимает» – бесспорен. Повторимся: нам остается надеяться на то, что заинтересованному читателю пушкинских текстов будет вполне по силам соотнести свои собственные впечатления с нашими данными и решить, насколько эстетико-формальные методы изучения стиха близки гармонической природе поэзии Пушкина.

Что касается самого гармонического стиховедения и его эстетико-формального метода, то впереди – огромное поле исследовательской деятельности: другие чувственные состояния, другие тексты, другие авторы.

¹⁴ Подробнее см.: (Гринбаум 2006в).

Литература

- АНОХИН, П. К., 1962. Опережающее отражение действительности. *Вопросы философии*, № 7, 97-110.
- БЕЛЫЙ, А., 1981. О ритмическом жесте. *Ин: Структура и семиотика художественного текста. Учен. записки Тартуского ун-та*. Тарту, вып. 515.
- БЕЛЫЙ, А., 1929. *Ритм как диалектика и «Медный Всадник»*. Москва: Федерация.
- БЕЛЫЙ, А., 1994. Формы искусства. *Ин: А. БЕЛЫЙ. Символизм как миропонимание*. Москва: Республика.
- БЕХТЕРЕВА, Н. П., 2006. *Магия творчества и психофизиология: Факты, соображения, гипотезы*. Санкт-Петербург: Сова.
- ВЕЙДЛЕ, В. В., 2002. *Эмбриология поэзии. Статьи по поэтике и теории искусства. Серия "Studia philologica"*. Москва: Языки славянской культуры.
- ВИНОКУР, Г. О., 1941. Слово и стих в «Евгении Онегине». *Ин: Пушкин: Временник Пушкинской комиссии*. Москва; Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР.
- ВОЛКОВ, С., 1998. *Диалоги с Иосифом Бродским*. Москва: Независимая газета.
- ГАСПАРОВ, М. Л., 1999. *Метр и смысл*. Москва: РГГУ.
- ГРИНБАУМ, О. Н., 2004. Ритмика стиха как имманентный фактор суггестивного воздействия. *Ин: Пушкин и Калиостро: Внушение в искусстве и в жизни человека*. Санкт-Петербург: Пушкинский проект, 136-156.
- ГРИНБАУМ, О.Н., 2004а. *Динамические модели ритмики пушкинского стиха. Ин: Материалы XXXIII междунар.филологич. конф. Вып. 25*. Санкт-Петербург: СПбГУ, 10-23.
- ГРИНБАУМ, О. Н., 2005. Субъективное время и ритм стиха. *Ин: Материалы XXXIV между. филологич. конф. Вып. 21*. Санкт-Петербург: СПбГУ, 8-25.
- ГРИНБАУМ, О.Н., 2006. *К вопросу о поэтике несбывшихся мечтаний Пушкина*. Вестник СПбГУ. Сер. 9. 2006. Вып. 1, 18-29.
- ГРИНБАУМ, О. Н., 2006а. «Кто там шагает правой...», или как сохранить статус-кво в стиховедении. *Ин: Язык и речевая деятельность*. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2004, т. 7, 170-197.
- ГРИНБАУМ, О.Н., 2006б. Была ли случайной гибель Ленского, или ритм как поэтический буревестник. *Ин: Случай и случайность в литературе и жизни: Материалы конференции*. Санкт-Петербург: КПО «Пушкинский проект», 37-51.
- ГРИНБАУМ, О. Н., 2006в. Гармонический строй пушкинского стиха. Часть I. Ритмодинамика романа «Евгений Онегин» и современное стиховедение. *Ин: Язык и речевая деятельность*. СПбГУ, 2003, т. 6, 85-121.
- ГРИНБАУМ, О. Н., 2007. *Гармония стиха Пушкина и математика гармонии*. Санкт-Петербург: СПбГУ.
- ГРИНБАУМ, О. Н., 2007а. Ритмообразы «зависти» и «ненависти» в пушкинской галерее поэтических ореолов. *Ин: Зависть. Формы ее оправдания и разоблачения в культуре: Матер. между. конф.* Санкт-Петербург, 22-47.
- КАНТ, И., 1964. *Сочинения в шести томах*. Москва: Мысль, т. 3.
- КОЖЕВНИКОВ, В. А., 1993. «*Вся жизнь, вся душа, вся любовь...*»: *Перечитывая «Евгения Онегина»*. Москва: Просвещение.
- КОРОБКО, В. И.; КОРОБКО, Г. Н., 2002. *Золотая пропорция и человек*. Москва: Изд-во Ассоциации строительных вузов.
- ЛЕОНОВ, А. А.; ЛЕБЕДЕВ, В. И., 1971. *Психологические особенности деятельности космонавтов*. Москва: Наука.
- МАКОГОНЕНКО, Г. П., 1963. *Роман Пушкина «Евгений Онегин»*. Москва: Гослитиздат.
- МЕРЕЖКОВСКИЙ, Д. С., 1990. Пушкин. *Ин: Пушкин в русской философской критике: Конец XIX – первая половина XX в.* Москва: Книга.
- НАБОКОВ, В. В., 1998. *Комментарий к роману А.А. Пушкина «Евгений Онегин»*. Санкт-Петербург: Искусство; Набоковский фонд.
- НЕПОМНЯЩИЙ, В. С., 1999. *Пушкин. Русская картина мира*. Москва: Наследие.
- ПУШКИН, А. С., 1941. *Полное собрание сочинений в 16 томах*. Москва; Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, т. 14.
- ПУШКИН, А. С., 1949. *Полное собрание сочинений в 17 томах*. Москва; Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, т. 11.
- ТОМАШЕВСКИЙ, Б. В., 1929. *О стихе*. Ленинград: Прибой.
- ТОМАШЕВСКИЙ, Б. В., 1990. *Пушкин. Работы разных лет*. Москва: Книга.
- ФЛОРЕНСКИЙ, П. А., 1993. *Анализ пространственности и времени в художественно-изобразительных произведениях*. Москва: Прогресс.
- ХВОРОСТЬЯНОВА, Е. В., 2006. Ритмика шестистопного ямба XVIII века: к проблеме «ритм и смысл». *Ин: Индоевропейское языкознание и классическая филология – X. Матер. между. конф.* Санкт-Петербург, 314-324.
- ЦВЕТАЕВА, М. И., 2000. Искусство при свете совести. *Ин: А. С. Пушкин: pro et contra*. Санкт-Петербург: РХГИ, т. II.
- ЧУМАКОВ, Ю. Н., 1999. *Стихотворная поэтика Пушкина*. Санкт-Петербург: Гос. Пушкин. театр. центр.
- ШЕНГЕЛИ, Г., 1960. *Техника стиха*. Москва: Художественная литература.

Oleg N. Grinbaum

Saint-Petersburg State University

Research interests: theory of poetry, harmony, cognitive linguistics, “Golden Section”.

**TWO EPISODES FROM ONEGIN’S LIFE:
RHYTHM, EMOTIONS AND VERSE PER-
CEPTION****Summary**

The article discusses the problems dealing with two fragments of Pushkin’s novel “Eugene Onegin”

which describe “spleen” (chapter 1) and “apathy” (chapter 8) experienced by the main hero. Differences in emotional perception of those (and some other) fragments are revealed from the standpoint of harmonic (aesthetic and formal) prosody combined with the analysis of unified rhythm-sense expressed in the poetic text. The given research allows us to specify certain statements which are well-known in literary criticism, namely, assumptions on the creative method and harmonic nature of Pushkin’s verse.

KEY WORDS: Pushkin, prosody, harmony, rhythmic, mathematics, “Golden Section”.

Gauta 2007 07 15

Priimta publikuoti 2008 01 18

Анджей Янковски

Свентокишская Академия им. Яна Кохановского в Кельцах

ul. Leśna 16, 25-639 Kielce, Polska

Тел.: (48-41) 349 71 34

E-mail: ajankow@pi.kielce.pl

Область научных интересов автора: история русской литературы XX-XXI вв. – проза третьей эмигрантской волны, женская проза, современная массовая литература.

ВИЛЬНЮС И КАУНАС В ТВОРЧЕСТВЕ ЭФРАИМА СЕВЕЛЫ

В статье анализируется образ Вильнюса и Каунаса – двух уникальных по своим историко-географическим, архитектурным и национально-культурным параметрам городов Литвы – в творчестве Эфраима Севелы, неотъемлемой частью вполне «космополитической» биографии которого они стали¹. Эмоционально окрашенное и живописное пространство Каунаса и особенно Вильнюса становится местом разворачивания коллизий изменчивой, порой драматической истории многонациональной Литвы в таких произведениях писателя, как снятый Севелой в 90-е годы фильм «Попугай, говорящий на идиш» (1993), в основу которого была положена его небольшая повесть «Мама» (1982), опубликованная в Иерусалиме, цикл рассказов «Мраморные ступени» (1974), повесть «Продай твою мать» (1982), роман «Тойота Королла» (1984). Эти произведения, созданные писателем в эмиграции, в силу содержащегося в них описания города на Вилии – его исторического колорита, его ландшафта, его многонационального духа – могут быть зафиксированы как малоизвестная, но интегральная часть виленского текста, создаваемого по аналогии с петербургским текстом русской литературы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: русская проза третьей эмигрантской волны, Эфраим Севела, виленский текст, художественное пространство.

Вильнюс и Каунас – два живописных, выделяющихся своим географическим положением, уникальной историей, старинной архитектурой, скрещением национальностей, религий и культур города Литвы – являются неотъемлемой частью как биографии, так и эмигрантского творчества Эфраима Севелы, одного из представителей неоднородной по

своим идейно-художественным параметрам русскоязычной литературы третьей эмигрантской волны. Об этих городах, особенно о Вильнюсе как форме духовной жизни, правда, несколько ранее, вели эпистолярную беседу, опубликованную в 1978 г. на страницах «Старого литературного обозрения», два поэта: польский поэт, лауреат Нобелевской премии

¹ Один из самых популярных русскоязычных писателей, киносценарист и режиссер Эфраим Севела родился в 1928 г. в Белоруссии, эмигрировал в Израиль в 1971 г. Пытаясь найти свою судьбу в США и Израиле, Севела в начале 90-х годов вернулся в Россию, и завоевал здесь сердца зрителей и читателей. О месте рождения Э. Севелы см. (Kassak 1996, с. 565; Jankowski 2004, с. 15; Чупрынин 2003, с. 366).

От редакции: существуют также данные о том, что местом рождения Э. Севелы была Литва (см. *Эфраим Севела*. Режим доступа: <http://www.benzion.ru/main.php?topic=lit&page=sevela> [См. 10.01.2008]; Ян. ШЕНКМАН, 2003. *Эфраим Севела*. Режим доступа: <http://www.peoples.ru/art/literature/story/sevela/> [См. 10.01.2008]).

Чеслав Милош и рожденный в Клайпеде замечательный литовский поэт-эмигрант Томас Венцлова (Милош, Венцлова 2001).

Связь Эфраима Севелы с Литвой, в особенности с Вильнюсом и Каунасом, охватывает, несмотря на трудное послевоенное время, семь – по признанию самого писателя – самых счастливых лет его жизни (1949-1956). Окончивший в 1948 году отделение журналистики на филологическом факультете Белорусского университета в Минске и прославивший космополитом еще во время студенческого прохождения журналистской практики в Бресте, Севела не смог устроиться на работу в родном Бобруйске. Воспользовавшись случаем, 20-летний тогда безработный юноша с «подмоченной» в Белоруссии репутацией переехал в Литву, где редакция основанной в Вильнюсе русскоязычной газеты «Молодежь Литвы» искала профессиональных сотрудников-журналистов. В литовском аналоге «Комсомольской правды», редактором которой был тогда А. А. Козунов, он не только стал заведовать отделом «Сельской молодежи», но и активно проявлять себя как журналист. Он писал многочисленные производственные очерки, статьи, портреты ударников труда в городе и коллективизируемой деревне, и «опусы» Севелы были выдержаны в духе времени и официозной публицистики тех лет. Но он вынес богатство впечатлений из своих многочисленных поездок «по глубинке», и правда, которую он тогда сказать не мог, «сказалась» позже: свое стремление, пользуясь определением Александра Солженицына, «никому не перегородить путей правды» (Солженицын 1967), автор «Викинга»² дал в нескольких художественных произведениях, написанных уже после его демонстративного выезда из брежневской России в знак протеста

против нарастающего в СССР антисемитизма, выезда, как оказалось, повлекшего за собой продолжавшийся 18 лет период вынужденной эмиграции в Европе, Израиле и Соединенных Штатах Америки.

Пребывание Э. Севелы в Вильнюсе и Каунасе отмечено также его интересом и к искусству кино. В результате бесед со своими друзьями – Михаилом Антоненковым и Илей Рудгерцовским – о неудовлетворительном уровне советского кино, он написал свой первый сценарий «Золотые паруса». По его сценарию в Литве был снят также фильм «Пока не поздно». Однако в контексте вильнюско-каунаской темы творчества писателя особого внимания заслуживает снятый в Литве в 90-е годы фильм «Попугай, говорящий на идиш» (1993), в основу которого была положена небольшая повесть «Мама». Нельзя не сказать, что живописным фоном, открывающим сюжетное действие кинокартины Севелы, является панорама «как бы» довоенного Вильнюса, показанная художником и «с высоты птичьего полета» – мы видим общий ракурс города со шпилями его знаменитых соборов издалека и с высоты, и «крупным планом» – в виде снятых старинных переулков, улиц и дворики еврейского квартала, состоящего, по словам польского поэта, «из лабиринта узких улочек, совершенно средневековых, с арками между домами, с изрытой мостовой шириною в два, может в три метра» (Милош, Венцлова 2001). Мы видим «довоенный» Вильнюс и слышим звон вильнюсских колоколов и музыку полонеза Михаила Огинского «Прощание с родиной». Уже первые кадры способны вызвать глубочайшее волнение у тех, кому дорог и близок этот уникальный город.

Эфраим Севела не принадлежит к тем писателям, для которых Вильнюс стал единс-

² О литовской проблематике романа шире см. (Jankowskis 1999, p. 4).

твенным «героем» их творчества или отдельных произведений. Однако многочисленные упоминания и немногие по количеству описания двух литовских городов существенным образом обогащают еврейско-литовские сюжеты и мотивы созданных Севелой в разное время произведений. К ним в первую очередь относятся: впервые опубликованный в американском издательстве “Doubleday” цикл рассказов «Мраморные ступени» (1974), написанные и увидевшие свет в Иерусалиме повести «Мама» и «Продай твою мать» (1982), писавшийся в американской эмиграции и вышедший в Нью-Йорке роман «Тойота Королла» (1984). В этих произведениях эмоционально окрашенный вильнюско-каунасский хронотоп вписан в определенный сегмент изменчивой, порой драматической истории Литвы, в которой писатель особо выделяет годы войны и послевоенное десятилетие, непосредственно связанное с советизацией Литвы и жестоким усмирением «непорочных» и «неблагонадежных». Писатель не обходит молчанием и историческую судьбу Вильнюса, как и населяющих Литву народов.

Если верить ученым, – пишет Севела, – Вильно основали литовцы и город долго был их столицей. Потом там обосновались поляки, потеснив литовцев. Потом туда докатились татарские орды. Потом город заняли русские, побив и тех, и других, и третьих. Потом город снова стал польским. Потом его взяли немцы и уступили русским. А те его вернули Литве, но при этом захватили Литву и вместе с ней Вильно. Потом... (Севела 1966, т. V, с. 277-278)³.

Наиболее ярким примером созданного Севелой облика Вильнюса как части этнографической истории многонациональной Литвы является его поистине «кинематографическое»

описание в упоминаемой выше киноповести «Мама».

Для главного героя повести Янкеля Лапидуса, еврейского мальчика, который в поисках матери и потерянного в годы войны дома исколесил в течение почти двадцати лет почти полсвета (как, впрочем, и для самого писателя), Вильно является не только пространством близким и родным, но также городом уникальным, местом «удивительной красоты и еще более удивительной судьбы» (V, 276). Эту удивительную красоту читатель чувствует с первых страниц повести:

Я начну рассказ не с утра, а с вечера. Когда солнце, устав любоваться нашим городом, скатывается за тихую речку Вилию и там, за кудрявыми зелеными холмами, укладывается на ночь. А город, уютно залегший среди мягких холмов, прощается с солнышком, переливчато играя на золотых куполах церквей (V, 276).

Пространственную картину предвоенного города, сочетающего в себе (несмотря на преобладающую барочность) стили разных эпох и порой напоминающего субъекту повествования то дорогостоящие декорации кино, то древние Афины или Рим, создают также в повести описания его площадей, дворцов, костелов, церквей, синагог, деталей памятников и красных руин крепостной башни Гедимины, до сих пор являющихся для жителей города и туристов знаком и символом прошлого:

Я не знаю города в мире, где было бы столько церквей как в Вильно. Может быть, только в Риме. Но Рим есть Рим. Там живет сам папа римский (V, 276).

В вильнюсских церквях Севела видит украшение и прелесть неповторимого города

³ Далее в тексте все цитаты из произведений Э. Севелы приводятся по данному изданию с указанием тома и страниц в скобках.

на Вилии. Приведем сравнительно пространную цитату, способную стать фразой из путеводителя – в ней названы почти все знаменитые виленские костелы:

Хоровод многоцветных колоколен над красной с черепицей крыш, над дымоходами с кружевными железными флюгерами под перезвон колоколов больших и малых.

Костел Святых Петра и Павла, костел Святой Терезы, костел Святого Рафаила, костел Святого Казимира, Святого Иоанна, Святого Михаила.

Город, где поселились все Святые!

Костелы и монастыри кармелиток, францисканцев, доминиканцев, августинцев.

Неповторимая красота виленских храмов, – добавляет повествователь, – приводила в восторженный трепет гордых чужеземцев, и французский император Наполеон Бонапарт, увидев каменное кружево костела святой Анны, вымолвил, когда к нему вернулся дар речи, слова, которые не забыли в Вильно до сих пор:

– Я бы это чудо унес на ладони в Париж (V, 277).

Достойными восхищения в «архитектурной топологии» Вильнюса являются также его средневековые домишки, его булыжные улочки, образующие «старый город». Там:

Всего в ширину раскинутых рук, улочки с подслеповатыми домишками с железными резными флюгерами под красной черепицей крыш. Стены у домишек толстые, как у старинных крепостей, и окошечки глубокие, как бойницы. Потому и устояли они не один век, и булыжник их неровных мостовых помнит цокот копыт прикрытых латами коней... (V, 276).

Однако центральным пунктом географического пространства Вильно является Кафедральная площадь с его величественным белокаменным Кафедральным собором и «фигурами апостолов в нишах между колонн» (V, 276).

Не менее живописны руины башни Гедимина (литовского князя и основателя города), возвышающиеся на зеленом холме над Кафедральной площадью и находящиеся за ним «три огромных каменных креста». И если они сохраняют память об «обращении в христианство язычников, населявших долину Вилии у подножья этих холмов» (V, 277), то тонущие в зелени парков и садов «дворцы всех стилей и эпох», с каменными львами, стерегущими входы, с могучими атлантами, плечами подпирающими балконы, – «живая история польского королевства» (V, 276), неотделимая, подчеркивает писатель, от имен их владельцев – Сапегов, Чарторыйских, Тышкевичей и Радзивиллов.

Создаваемый в повести Севелы образ Вильнюса и живописен, и познавателен одновременно: он дает пищу как для зрительного воображения, так и для философических размышлений по поводу преходящности времени и вечности запечатлевшей себя истории. Этим размышлениям способствуют и описания проживающего преимущественно на Погулянке колоритного еврейского анклава, для которого Вильно было «Иерусалимом Европы»:

Потому что отсюда на все страны, где жили евреи, исходил свет мудрости древнейшего народа, его горький юмор, со слезою смешанный, и древние песни, пережившие века и погромы и поныне согревающие сердца людей (V, 278).

Восстановленный в ретроспективном повествовании образ столичного Вильно меняет свою эмоциональную окраску в заключительной части повести. Для постаревшего за годы скитаний Янкеля Лapidуса «город тот и не тот». С изумлением он констатирует:

И Погулянка уже не Погулянка. Улица, к счастью, сохранилась и горбится домами вверх

по склону холма. Но называется по-другому. По-литовски. Улица Донелайтиса (V, 278).

Правда, в водовороте исторических катаклизмов сохранилась «удивительная» красота старого Вильнюса, с его архитектурными достопримечательностями, с его соборами, но почти «исчезли не только средневековые улочки старой части города, где во время гитлеровской оккупации находилось вильнюсское гетто, но и их говорящее на идиш население» (Jankowski 2004, с. 107).

С мотивом геноцида и усиливавшегося после войны антисемитизма связано ограниченное пространство вильнюсской парикмахерской в сборнике рассказов «Мраморные ступени». Воспроизводя внешний облик крохотного, но по сути дела уникального в силу своего интернационального характера заведения, исчезнувшего после войны вместе с целой этнической группой вильнюсских евреев, Севела отмечает не только топографические «координаты», польское название и происхождение парикмахерской „Droga do szczęścia”, но описывает также свойственные ее архитектурному оформлению детали. Вписанная в городской пейзаж Вильнюса, она находилась:

На первом этаже большого старого дома, прямо на углу улиц Гедимина и Татарской (перед ним. – А. Я.), у входа были три ступени. Из настоящего белого мрамора. И неизвестно откуда сюда попавшие.

Заказали их, возможно, двести лет тому назад для какого-нибудь дворца Радзивилла или, на худой конец, Потоцкого. А попали они сюда. И по ним люди поднимаются в парикмахерскую номер... Номера не помню (V, 223).

На каждой из белых мраморных ступеней красным гранитом было выгеснено по-польски одно слово. На нижней – DROGA, на средней – DO и на верхней – SZCZĘŚCIA (V, 224).

Без этой парикмахерской с белыми мраморными ступенями, в новой послевоенной

действительности замененной аптекой, тоже с тремя ступенями, но жуткими, сделанными из серого цемента, овеянное романтической дымкой пространство старого Вильнюса потеряло в какой-то мере свой необыкновенно живописный, исторический колорит.

К сказанному следует добавить, что этот периферийный для повести мотив отдельного дома, открывающий иную грань облика города на Вилии, без сомнения, удачно дополняет описанный Севелой в повести «Мама» художественный *хронотоп* Вильно.

Менее детально и живописно обрисовано географическое пространство Каунаса и его окрестностей в эмигрантских произведениях Э. Севелы «Продай твою мать» и «Тойота Королла».

В первом из них оно вписано в военный сегмент сюжетного времени повести и конструируется в воспоминаниях рассказчика как преодолеваемое им враждебное пространство, опорными пунктами которого является расположенное в Вильямполе еврейское гетто с одной стороны и, с другой, Зеленая гора – единственный для еврейского мальчика, сбежавшего из гетто, ориентир в городе.

Путь к родному дому – пишет Севела – пересекала река Неман с большим железным мостом (...) За рекой начиналась нижняя часть города – центр Каунаса с многолюдными улицами... (II, 351).

В другом месте повести Севела рисует также полностью лишённую живописного стаффжа панораму Каунаса, увиденную спускающимся с холмов мальчиком:

Я шел к городу с холмов, и весь Каунас открывался передо мной в низине. Посвечивало зеркало реки (...) Два моста повисли над Неманом. Тот, к которому я шел, и второй, железнодорожный, пустой в это время (...) с высоты они казались игрушечными. И вся

панорама города. С тонкими фабричными трубами в Шанцах, с широкой и прямой стрелой центрального проспекта – Лайсвес аля (Аллея свободы). Этот проспект мне тоже предстояло пересечь.

Дальше, еще через несколько улиц, город обрывался, упершись в песчаные обрывы Зеленой горы. Маленький вагончик фуникулера карабкался по рельсам, влекомый вверх стальным канатом (...) Это был путь к моему дому. Зеленая гора кудрявилась садами, за ними проглядывали уютные домики-особняки (II, 352).

В романе «Тойота Королла» заметно меняется семантическое наполнение эпизодических описаний географического пространства Каунаса. Организованное точкой зрения Олега пространство этого города, сохраняя свою топографию, сводится в нем к выделенным опорным точкам и, на наш взгляд, лишено необходимой для художественной литературы выразительности. В сравнении с повестью «Продай твою мать», оно приобретает явно угрюмый, а порой и враждебный оттенок. Столкновение главного героя, московского журналиста-корреспондента, живущего в реквизированном доме сосланных в Сибирь

каунасцев, с жестокой действительностью Литвы 50-х годов, наложило свой отпечаток на пунктирное изображение каунасского «топоса». Некогда спасительному дому на Зеленой горе Олег предпочитает казенный уют гостиницы «Метрополис» на центральной аллее Свободы, переименованной в советское время в проспект Сталина; небезопасными для литовцев и советских пришельцев становятся и Лайсвес аля, и путь на Зеленую гору, и она сама. Подводя некоторые итоги нашим наблюдениям, нельзя не отметить, что эмигрантские произведения Эфраима Севелы вносят свой вклад в «виленский текст» русской литературы и, в конечном итоге, могут быть зафиксированы как его малоизвестная, но интегральная часть. Пользуясь мыслями В. Н. Топорова над «языком» Петербурга, можно сказать, что «Вильно» (в большей степени, чем Каунас) «говорит нам своими улицами, площадями, водами, островами, садами, зданиями, памятниками, людьми, историей, идеями и может быть понят как своего рода гетерогенный текст, которому приписывается некий общий смысл и на основании которого может быть реконструирована определенная система знаков, реализуемая в тексте» (Топоров 1984, с. 13).

Литература

МИЛОШ, Чеслав; ВЕНЦЛОВА, Томас, 2001. Вильнюс как форма духовной жизни. (Перевела с польского А. Израилевич). *Старое литературное обозрение*, № 1 (277). Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/slo/2001/1/> [См. 30.12.2007].

СЕВЕЛА, Эфраим, 1966-1997. *Собрание сочинений в шести томах*. Москва: «Грамма».

СОЛЖЕНИЦЫН, Александр, 1967. *Письмо IV Всесоюзному съезду Союза советских писателей (Вместо выступления)*. Режим доступа: <http://teljonok.chat.ru/pisateli.htm> [См. 30.12.2007].

ТОПОРОВ, В. Н., 1984. Петербург и петербургский текст русской литературы. *Труды по знаковым системам*, Вып. XVIII. Тарту.

ЧУПРЫНИН, Сергей, 2003. *Новая Россия: мир литературы. Энциклопедический словарь-справочник в двух томах*. Москва, т. 2.

JANKOWSKI, A., 2004. *Проза Эфраима Севелы. Из истории русской литературы третьей эмигрантской волны*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.

JANKOWSKIS, A., 1999. Pokarinė Lietuva Efraimo Sevelos romane „Vikings“. *Literatūra ir menas*, № 28 (2752).

KASSAK, Wolfgang, 1996. *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku. Od początku stulecia do roku 1996*. Wrocław; Warszawa; Kraków.

Andrzej Jankowski

Holy Cross Academy n. a. Jan Kochanowski in Kielce
Research interests: history of Russian literature of the 20th and 21st centuries, prose of the third emigration wave, feminine prose, contemporary mass literature.

VILNIUS AND KAUNAS IN EFRAIM SEVELA'S WORKS OF LITERATURE**Summary**

The article is an attempt to analyse the pictures of Vilnius and Kaunas – two towns of Lithuania unique in their historical, geographical, architectural, national and cultural parameters – being part of Efraim Sevela's (1928) biography and literary works written during his exile. Emotionally coloured and

picturesque descriptions of Vilnius and Kaunas form inseparable aspects of the varied, frequently dramatic, historical and ethnographic history of Lithuania in his works such as *Mama* (Мама, a film-script published in Jerusalem in 1982) and a film based on it, *A Yiddish-Speaking Parrot* ('Попугай, говорящий на идиш', 1993) made in the 1990s, a collection of stories *Marble Stairs* ('Мраморные ступени', 1974) and novels *Sell your Mother* ('Продай твою мать', 1982) and *Toyota-Corolla* ('Тойота Королла', 1984). These works by Sevela, especially those containing historical and geographical descriptions of Vilnius, can be treated as little-known but integral part of the Vilnius text (on the analogy of the Petersburg text) in Russian literature.

KEY WORDS: Russian literature of the third emigration wave, Efraim Sevela, Vilnius text, artistic space.

Gauta 2007 12 04

Priimta publikuoti 2008 01 18

Jekaterina Sadovska

Department of Modern Translation Techniques

Faculty of Intercultural Communication

Minsk State Linguistics University

Zakharova st. 21, 220034 Minsk, Belarus

Tel.: (375-17) 227 77 64

E-mail: kutka2000@mail.ru

Research interests: contemporary American literature, creative work of American writers of European origin, translation of contemporary fiction from English into Russian.

METAFICTION/METANOVEL IN CONTEMPORARY LITERATURE

The terms “metafiction” and “metanovel” evade clear definitions and are often misinterpreted/misunderstood by scholars of literature. Metafiction in general and metanovel in particular have come to the focus of scholarly attention only quite recently as the terms emerged only in the 1970-80s. However, the term metafiction can actually be applied to many literary works starting with masterpieces that go back to the 17th century and finishing with the novels of numerous postmodernist writers. Today the terms are used to describe various literary works that do not always seem to fall under the definition because there is a discrepancy in opinions concerning the terms. The peculiarity of such works is that they are self-reflexive and show the process of their creation. Various games like authorial interventions, sophisticated word games, intellectual constructions help to create fictional worlds that are both artful and artificial, captivating and alienating.

KEY WORDS: metafiction, metanovel, interpretation, narration, self-reflection.

The 1970s saw a growing interest in how people create, receive, and reflect their experience in art and literature. There began to appear novels by John Barth, Umberto Eco, John Fowles, Jerzy Kosinski, Thomas Pynchon, and many others in which the focus was on self-reflexivity and the process of literary production. Meta-forms started to attract people in other arts. Andy Warhol and Georges Braque come to mind when we think of painting. TV has found an inexhaustible source of ideas in meta-art. Thornton Wilder's *Our Town* or plays by Luigi Pirandello, which date back to the first part of the 20th century, contain the seed of metadrama that became popular at the end of the century in the repertory of many theatrical com-

panies, e.g. the Modern Theater in Minsk, Belarus. Federico Fellini and Peter Greenaway are forerunners of meta- in the cinema. At the same time it has to be emphasized that meta- ideas became most pronounced in literature and, particularly, in the genre of novel because it is directly connected with language and representation of reality and changes much more quickly and dramatically than other arts.

Metanovel reflects the intellectual experience of the second half of the 20th century. The popularity of metafiction was determined by the enormous transformations in all spheres of life during the last decades of the 20th century. It was the time when it became clear that the diktat of the

rigid norms that had regulated people's behavior and forms of self-expression could work no more. This is the result of the enormous political and social changes that were taking place all over the globe. They have greatly affected the consciousness of every person who no longer cares for the so-called grand narrative but instead wants to narrate his/her own story and make him/herself heard. The time for grand narratives seems to be over. Humankind has arrived at a point when it looks that the world is made up not by eternal truths but by a series of constructions and changeable structures. Art seems to address the "offhand, even flip treatment of the dreadful, apocalyptic themes; mass-mediated characters" (Hilfer 1992, p. 127), and the fragmented *self* feels lost in the chaos of disconnected postmodern reality and simulacra. Literature is more and more divorced from reality and is becoming self-reflexive. It explains why literary canons and age-long traditions were defied. One can observe how the concept of "writing" and "criticism" is being destroyed and turned into the concept of "interpretation" and "deconstruction".

The terms "metafiction" and "metanovel" are somewhat elusive and are often misinterpreted or misunderstood by scholars of literature. Metafiction, in general, and metanovel in particular have come to the focus of scholarly attention quite recently, and the terms themselves emerged only in the 1970–80s. Though the writer and critic William Gass introduced the term "metafiction" as far back as 1970, it still requires clarification as there is a discrepancy in opinions of different researchers concerning the term. Baldick calls it "fiction about fiction; or more especially a kind of fiction that openly comments on its own fictional status" (Baldick 1991, p. 133). Following Robert Scholes, Ross Murfin and Supryia M. Ray define it as "novels that specifically and self-consciously examine the nature and status of fiction itself and that often seek to test fiction as a form in one way

or another" (Murfin 2003, p. 259). In their definition they refer to Patricia Waugh who describes metafiction as "fictional writing which self-consciously and systematically draws attention to its status as an artifact in order to pose questions about the relationship between fiction and reality" (Murfin 2003, p. 259). It is of great importance that by revealing the process of its own creation metafiction shows the process of creating reality in a literary work. However, this is not an end in itself. Metaworks also include those literary texts in which the forms of fiction serve as the material upon which further forms can be imposed.

The relationship between the language as a linguistic system and the world to which it refers and helps to reflect becomes a major concern; representation of reality mediated through language emphasizes fictionality; signifier tends to be understood through another signifier within the text losing its connection with the signified. Murfin and Ray claim that in postmodernism "literary language is its own reality, not a means of representing reality" (Murfin 2003, p. 360), and Hilfer points out that "[M]etafiction reduces all to discourse while doubting the validity of that discourse" (Hilfer 1992, p. 128). One may conclude that metafiction theorizes the novel adding a strong philosophical background and affecting the structures of the novel.

Following the tendencies of the modern world, novelists do not hide behind the scenes pulling the strings of the puppets that present their characters but become exposed to the very process of writing explaining and commenting on the writing procedures and techniques. Self-reflexivity of such works is revealed in the complex interaction of the reader with the text. This affects the very idea of plot, character, and structure, which lose their importance in metafiction. John Hawkes goes as far as saying that they are "the true enemies of the novel". However, the term "metafiction" may be applied to many literary pieces of the past star-

ting with the famous *Tristram Shandy* by Laurence Sterne with its clean pages and broken chronology up to the latest postmodernist experiments. In Sterne's novel the protagonist tries to tell the story of his life but it is quite irregular; Tristram can hardly arrange his material as he is constantly engaged in digressions and authorial comments and in Volume VI he simply disappears. The protagonist constantly interferes in the writing process, and Sterne introduces a number of fictional devices that will be in great demand at the end of the 20th century and may be considered a precursor of metafiction.

Tristram Shandy has an unusual structure when the beginning, climax, and end are not clearly defined. The novel contains a great number of allusions and references to philosophers and writers of the past that reveal various intertextual links. These writing strategies distinguish a number of metanovels written during the last decades of the 20th century.

Among the most interesting ones are the novels by Federman, Galkovsky, and Kosinski. Some of them consist of unnumbered pages and are written in the form of vignettes so that the reader might start reading them from any place in the book. It does not really matter in what order the reader is going to do the reading. They contain a multitude of quotations of a whole host of different authors and famous people. For example, *The Hermit of 69th Street* by Kosinski revolves around numerous quotations from novels, philosophical pieces, etc. and the author Koski's extended comments on them while the plot itself is quite insignificant. In fact, we might call novels like this "comments" or "notes" as they contain so many comments and notes on the main text that in the end there is little left of the main text, and the reader is busy reading the comments and notes. They can be page-long and include even more comments and quotations that require additional comments. A simple enumeration of all pe-

ople cited in *The Hermit of 69th Street* could take dozens of pages, to say nothing of the quotations proper, though some of the quotations arouse questions concerning authenticity: they act as simulacra emphasizing the fictionality of the world dealt with in the novel. The quotes used in the novels are presented in different ways graphically as authors play with the size, type and boldness of fonts, letters, and symbols. Thoughts dance chaotically from subject to subject with the author's self-conscious attempt to investigate his/her own novelistic assumptions.

One of the most insightful contemporary writers whose works can be aptly called metafiction is Milan Kundera. His novel *Immortality* is not just a story of creating a novel described in the book. It is a novel, metanovel, and commentary combined. In it Kundera ponders on the disappearance of reality for a person living in a modern city, influence of mass media on the people resulting in disconnected images and fragmentation of human identity, and the end of history and ideology. The writer presents his thoughts supporting them with commentaries, all in his own name avoiding the names of real people whom he quotes. While showing the principles of creating a literary work, the writer involves the reader in an intellectual game the result of which is an attempt to get an idea about the ever-changing world. The reader gets an insight not so much into social consciousness as into the consciousness of the main character and through him into the consciousness of the writer himself. Emphasis shifts from the author as the center of a literary work to the main character-author and the created text. Thus, the author is equalized with his character. It is often expressed in the same or similar names of the author and the main character (Kosinski – Koski), the split of the author's consciousness into fragments that belong to the narrator and to the protagonist of the metanovel or even the direct rivalry between the author and his main character.

Traditional stories depend on coherence and wholeness and do not require self-reflection as a major parameter of a literary piece. Metafiction has a different character. The author constantly interrupts the narration at any point with a discussion of the nature of fiction. Abandonment of coherence, bricolage, pastiche, *mise-en-abyme* and other experimental devices challenge the role of convention in fiction and produce the impression that modern fiction is derived of any sense; it is predeterminedly illogical, irrational, or surreal. Only through the joint efforts of the author and the readers will it be possible to discover the meaning in the fictive discourse.

With the loss of conventional literary strategies, contemporary novels rely on the self-reflexive mode, which helps to keep narration intact, especially if we consider the experimental form of many novels. Dealing with the new phenomena of the postmodern, the novel renews its own artistic structure. The changes in the relationship between a person and the outside world brought about by the movement of history determine the new qualities of metanovel, which corresponds to the nature of the artistic search at the crossroads of time. Various games like authorial interventions, sophisticated word games, and intellectual constructions help to create fictional worlds that are both artful and artificial, captivating and alienating. The reality of reality is, therefore, constantly called in question.

Metafiction implies motives of inventing a story through the presence of the author-creator who has a text double in the image of the character-writer. More often than not, he is the author of the book the reader is reading, thanks to which narration acquires a mirror-like character. Authorial commentary on the nature of fiction exposes the techniques used to construct or reconstruct fictional world that is a construct and not a

representation of reality. It explains the role of parodies, allusions, puzzles, word games, etc. as well as the author's spatial and temporal freedom in metanovel.

Thus, the understanding of the term "metafiction" assumes that a metanovel is a literary work that at the same time presents fiction and reflects the process of its creation, i.e., the process of fictionalization. Ambivalence that constantly provokes doubt in the authenticity of pictures created by the writer, the feeling of uncertainty concerning the relations between reality and fiction, and emphasis on interaction with the reader have become inalienable characteristics of metafiction.

It is necessary to stress that while reading a metanovel certain changes occur in the reader in the process of perception of a work of art. Complex interaction of the writer-author-text-reader turns the process into a form of art. Consequently, we can talk about complete or nearly complete power of the reader, his freedom from the author or his dependence on the authorial signs that marshal the trajectory of reading embodied in the text. The reader gets a chance not only to observe the creative process but also to get involved in it.

In general, such books are difficult to read; it is really a tough job for the reader. Mass media offer a glamorous picture of the world that imposes consumerist values and is absolutely unlike the world outside TV studios. Bestseller lists advertise pulp fiction. Light enjoyable reading requires no effort unlike metafiction that is quite demanding as far as the reader goes. Metaart with its complicated nature turns out to be a challenge for which the reader must be prepared. The task of a literary critic is to "demystify" the ambiguous terms and help get a clearer idea of what is happening in literature today. After all, why can not metanovels be a source of intellectual pleasure?

References

BALDICK, C., 1991. *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*. Oxford – New York: Oxford University Press.

HILFER, T., 1992. *American Fiction since 1940*. Harlow: Longman Group UK Ltd.

MURFIN, R.; RAY, S. M., 2003. *The Bedford Glossary of Critical and Literary Terms*. Boston – New York: Bedford/St. Martin's.

Jekaterina Sadovska

Valstybinis Minsko lingvistikos universitetas
Moksliniai interesai: šiuolaikinė amerikiečių literatūra, Amerikos europiečių kūryba, šiuolaikinės grožinės literatūros vertimas iš anglų kalbos į rusų kalbą.

METAGROŽINĖ LITERATŪRA / METAROMANAS ŠIUOLAIKINĖJE LITERATŪROJE

Santrauka

Literatai, apibrėždami terminus „metagrožinė literatūra“ ir „metaromanas“, susiduria su problemomis – dažnai juos klaidingai supranta ar interpretuoja. Metagrožinė literatūra, kaip apibendrinantis terminas, ir metaromanas, kaip tam tikra rūšis, tik 1970-1980 m. tapo mokslinio susidomėjimo objektais. Metagrožinės literatūros terminas gali būti taikomas daugeliui darbų – nuo XVII a. šedevrų iki postmodernistinių rašytojų romanų. Šiandien šiais terminais apibūdinami įvairiausi literatūros kūriniai, tačiau jie ne visada atitinka apibrėžimą, kadangi nuomonės dėl terminų skiriasi. Šių darbų ypatybė ta, kad jie yra savireflektyvūs – atskleidžia kūrybinį procesą. Įvairūs žaidimai – autorius įsikišimas, įmantrūs žaidimai žodžiais, intelektualinės konstrukcijos – padeda sukurti fiktyvius pasaulius, meniškumą ir kartu netikrumą, žavius, bet ir susvetimėjusius.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: metagrožinė literatūra, metaromanas, interpretacija, pasakojimas, savi-refleksija.

Jekaterina Sadovska

Państwowy Uniwersytet Lingwistyczny w Mińsku
Zainteresowania naukowe: współczesna literatura amerykańska, twórczość Europejczyków w Ameryce, tłumaczenie współczesnej literatury pięknej z języka angielskiego na język rosyjski.

METAFIKCJA / METAPOWIEŚĆ W LITERATURZE WSPÓŁCZESNEJ

Streszczenie

Terminy „metafikcja“ i „metapowieść“ nastreczają badaczom literatury pewnych trudności w definiowaniu, wynikających z ich błędnego rozumienia czy interpretacji. Metafikcja, jako pojęcie ogólne, oraz metapowieść, jako określony gatunek, dopiero w latach 1970–1980 stały się przedmiotem zainteresowań naukowych. Choć termin „metafikcja“ może być zastosowany wobec wielu utworów, począwszy od siedemnastowiecznych arcydzieł i kończąc na powieściach pisarzy postmodernistycznych. Dziś terminy te są stosowane przy opisie rozmaitych utworów literackich, które nie zawsze odpowiadają definicji ze względu na rozbieżności opinii dotyczących wymienionych terminów. Cechą charakterystyczną takich utworów jest ich autotematyzm oraz ukazywanie samego procesu twórczego. Różnego rodzaju gry, jak na przykład ingerencje autora, wyszukane gry słów, intelektualne konstrukcje, pomagają w wykreowaniu światów fikcyjnych, które jednocześnie są nacechowane artyzmem i nieprawdziwe, fascynujące i odpychające.

SŁOWA KLUCZE: metafikcja, metapowieść, interpretacja, narracja, autorefleksja.

Gauta 2007 11 25

Priimta publikuoti 2008 01 18

Jolanta Chwastyk-Kowalczyk*Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego w Kielcach**Wydział Humanistyczny**Instytut Bibliotekoznawstwa i Dziennikarstwa**Ul. Leśna 16, 25-509 Kielce, Polska**Tel.: (48-41) 349 71 42**E-mail: chwastyk@pu.kielce.pl**Zainteresowania naukowe: literatura, polska prasa emigracyjna, prasoznawstwo.***DRUGIE ŻYCIE NIEDOSZŁEJ DYSERTACJI NIEMCEWICZ
OD PRZODU I TYŁU KAROLA ZBYSZEWSKIEGO**

Artykuł prezentuje kontrowersyjną, niedoszłą dysertację naukową historyka, a zarazem satyryka, publicysty i literata Karola Byszewskiego napisaną przed wybuchem II wojny światowej u profesora Marcelego Handelsmana pt. Niemcewicz od przodu i tyłu, którą odrzucił Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Warszawskiego. Siedmioletnia kwerenda źródeł archiwalnych dotyczących ostatniego króla Polski i wielkiego księcia litewskiego, Stanisława Augusta Poniatowskiego, ukazała inne, niezgodne z powszechnym mniemaniem oblicze władcy na tle epoki. Zastrzeżenia Rady Wydziału Uniwersytetu Warszawskiego wzbudził niewybredny, wulgarny język autora, który zamiast pracy naukowej zaprezentował „straszny i zawzięty” paszkwil. Nie do przyjęcia przez grono uczonych było również „szarganie świętości” narodowych. W lutym 1939 roku książka ukazała się nakładem Towarzystwa Wydawniczego „Rój”. Z miejsca stała się bestsellerem, doczekała się kolejnego nakładu, wzbudziła wielką polemikę na łamach ówczesnej prasy polskiej. Zbeletryzowana biografia Juliana Ursyna Niemcewicza, będąca okrutną diagnozą polskich wad narodowych, ukazała się ponownie na emigracji w Londynie w 1986 roku dzięki Polskiej Fundacji Kulturalnej. Doświadczenia II wojny światowej sprawiły, że ta intrygująca książka nie wzbudziła niesmaku, traktowano ją wręcz jako rarytas dla ludzi o wyrobionym „podniebieniu literackim”. Podkreślano jej uniwersalny charakter, bo ukazywała rzeczywistość Polski po 1945 roku, w której „plenila się bezwstydnie czerwona neotargowica”, zdrada i służalczość wobec okupanta moskiewskiego.

SŁOWA KLUCZE: polemiki literackie dwudziestolecia międzywojennego, polska literatura emigracyjna, paszkwil, Julian Ursyn Niemcewicz, Stanisław August Poniatowski.

W lutym 1939 roku nakładem Towarzystwa Wydawniczego „Rój” ukazała się nieprzyjęta przez Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Warszawskiego praca doktorska Karola Zbyszewskiego, pisana u profesora Marcelego Handelsmana, z przedmową Stanisława Mackiewicza. Książka była efektem siedmioletniego badania 193 źródeł archiwalnych przez autora, „przeczytanych trzy

razy tyle książek i przewertowanych stosów rękopisów” (Zbyszewski 1939, s. 7) na temat ostatniego króla Polski i wielkiego księcia litewskiego, Stanisława Augusta Poniatowskiego. Późniejszy emigracyjny kpiarz i satyryk, znakomity publicysta rozżalony stwierdził, że ma dość wiadomości na napisanie pół tuzina rozpraw doktorskich. „Nasłuchałem się ich dużo, wiem jak

powinno wyglądać meee—muuu... coś pośredniego między sprostowaniem urzędowym a obwieszczeniem o licytacji. Pedantyczna dokładność, rozwlekłość i oschłość, zagmatwany styl, zupełne lekceważenie ewentualnego czytelnika. [...] Piwnice Towarzystwa Naukowego w Pałacu Staszica są wypchane po sufit nietkniętymi nakładami rozpraw doktorskich. [...] Są to studnie wiedzy, z których nikt nie czerpie. Zabierając się do Niemcewicza, postanowiłem napisać pracę doktorską i jednocześnie rzecz, którą by ktoś jeszcze przeczytał oprócz profesora” (Zbyszewski 1939, s. 7). Zbyszewski zapewniał, że nie było jego zamysłem „szarganie świętości”, z drugiej jednak strony stwierdził: „nie mogę ludzi, którzy doprowadzili Polskę do upadku, przedstawiać w korzystnym świetle. [...] Polska nie upadła z powodu Katarzyny, czy Prus, lecz z winy Poniatowskiego, magnatów, biskupów i szlachty. [...] Gdyby w XVIII wieku kler stał na właściwym poziomie, nie doszłoby do takiego rozpicia, nieróbstwa, przedajności, spodlenia. Nie należy tego przemilczać” (Zbyszewski 1939, s. 8). Zbyszewski napisał, że książka została rzetelnie oparta na źródłach, że oprócz tytułu nic nie wymyślił. Poświęcił ją młodemu historykowi.

S. Mackiewicz w przedmowie nie krył, że dzieło jest „strasznym i zawziętym paszkwilem” na Stanisława Augusta Poniatowskiego. Dla złagodzenia poczucia niesmaku po lekturze książki przez potencjalnego czytelnika przypomniał początki pracy redakcyjnej Zbyszewskiego w konserwatywnym „Słowie” wileńskim, gdzie „młody, małowówny, wysoki, trochę ociążały w ruchach” (Mackiewicz 1939, s. II) redagował początkowo dział depeš, a potem pisał felietony. Jego krótki, obrazowy styl, obrażanie kobiet (pisał o nich „kuchty”, „kluchy”) nie przysporzyło mu zwolenników, a redakcję narażało na przykrości. Mackiewicz, pomimo grubiaństwa Zbyszewskiego, uważał, że był największym talentem w „Słowie”. Jego zdanie podzielał Adolf Nowa-

czyński, który w korespondencji do redakcji „Słowa” napisał: „Powiedźcie Waszemu Karolowi, że stary Nowaczyński wróży mu wielką dickensowską przyszłość. Tylko, kto to jest Karol?” (Mackiewicz 1939, s. II).

Mackiewicz uważał, że talent, wielkość pióra Zbyszewskiego polegała na jego „niesłuchanej jedności i wyrazistości. [...] Lapidarność Karola, chociażby brutalna, obelżywa, staje się tym, czym zimna woda dla spoconego w duchocie ciała” (Mackiewicz 1939, s. III). Cenił w nim również patriotycznego satyryka, „kiedy targa przyżółkłą staroświecczyzną naszego XVIII wieku” w *Wirach stolicy* w „Słowie”, w *Ryżowej szczołce* w „Prosto z mostu”. Podkreślił, że „książka jest oryginalnym anachronizmem, który polega na tym, że ma treść historyczną, a została napisana metodą żywej i ostrej polemiki dziennikarskiej. Książkę tę można nazwać «parodią historii», [...] W osobie Karola zbiegł się i historyk o nie byle jakiej erudycji i dziennikarz pierwszorzędny, więc książka ta staje się lekturą wspaniałą, oryginalnym rarytasem dla ludzi o wyrobionym podniebieniu literackim” (Mackiewicz 1939, s. III).

Książka po ukazaniu się wywołała prawdziwy skandal. W prasie ukazało się kilkanaście rzeczowych recenzji w „Ilustrowanym Kurierze Codziennym”, „Merkuriuszu”, „Myśli Polskiej”, „Kurierze Wileńskim” i ponad 50 „wściekłych napaści przypominających kubły pomyj” (Zbyszewski 1986, s. 15) w „Gazecie Polskiej”, „Zacznynie”, „Głosie Narodu”, „Świecie”, „Naszym Przeglądzie”, które zarzucały autorowi, że jest szkodliwym obraźliwym, oraz że wytyka same czarne strony epoki, nie podkreślając dodatnich. Zbyszewski zgodził się jedynie ze sprostowaniami prof. Skalkowskiego i Grzymały-Siedleckiego, natomiast obnażył całkowitą i rażącą nieznamość tekstów źródłowych epoki przez historyka, prof. dra Mariana Kukiela, dyrektora Muzeum Czartoryskich, późniejszego generała, który zarzucał autorowi fałszowanie źródeł w

pięćsetwierszowej filipice pt. *Klio w rysztoku* w katowickim tygodniku „Zwrot” (Kukiel 1939, s. 4-7). Kpił z Kukieła, demaskując jego niewiedzę w tym zakresie: „Charakter pisma Niemcewicza [w *Pamiętnikach – J.C.-K.*] jest wielce nieczytelny; męczyć się, sylabizować 500 stron rękopisu – dobre to dla skromnego doktoranta historii – nie dla profesora. Ja jeździłem specjalnie do Krakowa, do Muzeum Czartoryskich, odcyfrowywałem rękopis; pan dyrektor Muzeum mając go pod nosem nie zadał sobie trudu nawet doń zajrzeć. Po co? I tak łapnie artykuł pouczając co w nim jest” (Zbyszewski 1939, s. 16-17). Przytaczał konkretne przykłady, obalając tezę Kukieła o dyskrecji Niemcewicza w kwestii jego życia intymnego (Zbyszewski 1986, s. 166); znajomości reguł ortografii przez księcia Adama Czartoryskiego, cech charakteru księżnej Izabeli Czartoryskiej itp. Zbyszewski dobitnie, powołując się na źródła historyczne, zdemaskował Kukieła i wykazał, że w kwestii Niemcewicza wie więcej od profesora. Przypomniał, że opisane w książce „bezeceństwa i obrzydliwości” są prawdziwe. Zadał pytanie, czy jakiegokolwiek zasługi na polu kulturalnym mogą równoważyć zbrodnię dopuszczenia do rozbiorów? I sam na nie odpowiedział: „Stanisław August nie stanął po stronie barzan, ale podpisał pierwszy rozbiór; nie walczył w 1792 roku, ale przystąpił do Targowicy; był na żołdzie Katarzyny; za pieniądze gotów był abdykować, podpisywać cokolwiek mu kazano; Kościuszkę uważał za wariata, a insurekcję za przestępstwo... Na to mi odpowiadają: tak, ale założył Szkołę Rycerską, popierał malarzy, zapraszał literatów na obiad, zbudował Łazienki” (Zbyszewski 1986, s. 18). Z naciskiem podkreślił, że są chwile w życiu każdego narodu, gdy paktować z wrogiem nie wolno. Wobec zbrodni podpisania rozbiorów żadne pseudozasługi nie mają znaczenia. „To, co się działo w Polsce za panowania Kluchosława [tak określał króla – *J.C.-K.*] było uosobieniem zła” (Zbyszewski 1986, s. 19).

Zbyszewski pouczenia Antoniego Słonimskiego na łamach „Prosto z mostu” skwitował krótko: „jeszcze do tego nie doszło, by taki Słonimski uczył mnie historii Polski. Gdy będę pisał życiorys reb Altera z Góry Kalwarii, albo sporządzał wykaz Żydów osadzonych w Jabłonnie podczas wojny 20-go roku – wtedy poproszę go o pomoc” (Zbyszewski 1986, s. 19).

Książka Zbyszewskiego jest obrazem epoki, w której żył Julian Ursyn Niemcewicz, poseł na Sejm Wielki, adiutant Tadeusza Kościuszki, pisarz polityczny, którego współcześni uczcili przydomkiem „człowiek Polska”. Postać ta posłużyła za pretekst do napisania niewybrednego paszkwilu na epokę rozbiorów. Autor z talentem, posługując się bezceremonialnym językiem, obnażył poza faktami biograficznymi Niemcewicza: hipokryzję tzw. wychowania państwowego w Szkole Kadetów; prywatę Kluchosława, jego służalczość wobec carycy Katarzyny – „starej, zdezelowanej prostytutki” (Zbyszewski 1986, s. 163); szukanie sojuszu z Prusami, ograniczoną inteligencję króla; prawdziwy obraz obiadów czwartkowych u króla, ukazujący ich miałkość; rozpustnych, sprzedających się, bawiących się, pijących na umór i obżerających się magnatów oraz ograniczonych umysłowo biskupów, wstępowanie do Łóż Masońskich; pruderię, ogólny brud, brak higieny, zabobony; codzienne życie szlachty; nieuctwo magnatów i ich otoczenia, zdobywanie zasług inną drogą niż wiedzą, wykształceniem i pracą (np. „Za głośne śmianie się z dowcipów księcia można było awansować na generała” (Zbyszewski 1986, s. 54); przekupstwo sędziów w sądach; nieudolność Komisji Wojskowej.

Diagnoza wad narodowych przedstawiona przez Zbyszewskiego jest o tyle okrutna, co ponadczasowa. Wysztydził ślepotę i samozadowolenie szlachty, jej głupotę, pychę, nienawiść wzajemną, zacietrzewienie, demagogię. Doskonałe są opisy obrad Sejmu, gdzie „spóźniający się tylko jedną godzinę uchodzili za bardzo

punktualnych” (Zbyszewski 1986, s. 152), pokazujące, jak absurd i groteska współtworzą historię (Stawiarska 1999, s. 16). Zbyszewski dowodził, że Polska upadła, bo w porę nie napiętnowano i nie ukarano zdrajców, Kościół nie chciał ponieść żadnej ofiary dla Polski, „niedołęzna Polska nie miała przed Moskwą sekretów, bo ambasador Bułhakow opanował otoczenie króla polskiego” (Zbyszewski 1986, s. 249), „Targowiczanie zasypywali kraj kłamliwymi odezwaniami (Zbyszewski 1986, s. 253), „Kluchosław machnął na wszystko ręką” (Zbyszewski 1986, s. 256), napisał ukorzony list do Katarzyny proponując, by „wyznaczyła mu 100 000 dukatów rocznej pensji – to on abdykuje, wyjedzie do Włoch, nie mieszając się do niczego, tam dopleśniej żywota, a ona w Polsce będzie robić, co chce” (Zbyszewski 1986, s. 253) i ogłosił na Zamku, że zgłosił akces do Targowicy (Zbyszewski 1986, s. 261, 265).

Trzecia część książki opisuje losy patriotów na wygnaniu: Niemcewicza, Kościuszki oraz ich powrót do kraju, patriotyczną postawę polskiego mieszczaństwa i rzemieślników w czasie insurekcji, podczas oblężenia Warszawy. „Na wszystkich placach ćwiczyły oddziały obdartusów uzbrojonych w piki, klingi szabel uwiązane sznurkami do długich kijów, topory i wałki do ciasta. [...] Podczas nabożeństw modlono się: «Wierzę w Tadeusza Kościuszkę, stwórcy wielu mogącego powstania Narodu, Wolności, Całości, Niepodległości». [...] Nikt nie zapraszał króla, był niepotrzebnym człowiekiem. Po pustych salach Zamku wałęsał się lokaj, jeden oddany Kicki. Panowie króla ignorowali ostentacyjnie. Nikt go nie odwiedzał. Stanisław August nie wierzył w powstanie, uważał insurekcję za zbrodniczy wyczyn szaleńców. Zamęczał jednak Kościuszkę, że chce zamieszkać w obozie, wiedzieć o wszelkich planach, obrotach wojennych, posunięciach dyplomatycznych” (Zbyszewski 1986, s. 299). Szlachetny Kościuszko „cmokał króla w rękę, okazywał mu nadmierny

szacunek, zapewniał bezpieczeństwo. Lecz pełen zdrowego sensu rozumiał całą szkaradę jego skompromitowanej osoby. Nie dowierzał mu wcale, nie pozwalał mieszać się do niczego, odgradzał go zupełnie od świętego dzieła rewolucji...” (Zbyszewski 1986, s. 301). Lud wierzył w Kościuszkę, ślepo, „uważano go za zesłanego przez Boga, padano przed nim na kolana, matki taszczyły swe dzieci do obozu, by dotknęły, zobaczyły choć z daleka Naczelnika. Trembecki chciał, żeby Niemcewicz go zapoznał z Kościuszką, ale Niemcewicz nie lubił go za służalstwo względem króla, więc spławił go z niczym” (Zbyszewski 1986, s. 305).

Zbyszewski nie ukrywał, że król odmówił Kościuszce użyczenia map kraju, o które prosił Naczelnik, aby pokonać wroga, bo „w obozie się zniszcza, pobrudzą, będziecie je szpilkami nakłuwać. A ja 20 lat zabiegałem o nie, jeometrom płaciłem. Nie. Nie mogę. Od wiernej mapy wygranie bitwy może zależeć. Mnie też są one niezbędne. Podczas podróży kieruję się nimi gdzie na obiad, gdzie na nocleg zająchać” (Zbyszewski 1986, s. 320). W końcu „wojska polskie rozłaziły się jak karaluchy na wszystkie strony” (Zbyszewski 1986, s. 326), złe mapy zawiodły Kościuszkę, „sknerstwo Kluchosława spowodowało klęskę” (Zbyszewski 1986, s. 332). A obrońcy polskości znów musieli uciekać z ojczyzny.

Paszkwil Zbyszewskiego nie znalazł uznania w oczach uczonych i krytyków, jednak zdobył wielką popularność w narodzie, od razu stał się najbardziej poszukiwaną książką w Polsce jako świetne, szokujące, sensacyjne i nieprzyzwoite czytadło (Stawiarska 1999, s. 16). Wydawnictwo „Rój” wznowiło książkę już po dwóch miesiącach.

Zbyszewski z obrzydzeniem odnosił się do wszystkiego, co było w Polsce nieeuropejskie – biedy, zacofania, anachronicznej struktury społecznej, jednocześnie przed wojną był antysemitą i nacjonalistą.

Urodził się w 1904 roku we Frantówce na

Humanśczożynie (Ukraina), w zamożnej polskiej rodzinie ziemiańskiej, a zmarł w 1990 roku w Londynie. Doświadczył grozy rewolucji bolszewickiej. W 1920 roku przedostał się do Polski. Ukończył w Warszawie studia historyczne i został dziennikarzem. Jako felietonista współpracował od 1928 roku z wileńskim „Słowem”, od 1936 – z „Prosto z mostu”. Był zapalonym sportowcem, grał w piłkę nożną, w tenisa, startował w zawodach pływackich, jeździł motorem po Europie. W czasie II wojny światowej brał udział jako ochotnik w kampanii w Narwiku w 1940 roku, jako goniec motocyklowy sztabu Brygady Podhalańskiej. Ewakuowany z Norwegii wraz z pozostałymi żołnierzami polskimi do Anglii, pozostał tam już na stałe. Zasiłił na czterdzieści lat grono redakcyjne emigracyjnego „Dziennika Polskiego i Dziennika Żołnierza” [dalej: DPiDŻ] – w latach 1973-1984 jako autor popularnej rubryki *To i owo i Tydzień w Londynie*, czyli *Tylon* – będącej kroniką życia emigracji. Na obczyźnie do antysemickiego tonu nigdy nie powrócił. Na emigracji wydał następujące książki: współautorstwo z Józefem Natansonem *The Fight for Narvik. Impressions of the Polish Campaign in Norway*, Londyn 1940 (II wyd. w języku angielskim, Londyn 1941, The Chiswick Press; III wyd., *Bitwa o Narwik: impresje z polskiej kampanii w Norwegii*, Warszawa 1990, PWN), *Z Marszałkowskiej na Piccadilly*, Letchworth 1943, (II wyd., Calle 1946), *Warsaw was a beautiful City...*, Londyn 1945, The Library of Fighting Poland, *Anglicy w dzień i w nocy*, Bruksela 1947, Polski Instytut Wydawniczy, *Polacy w Anglii*, Londyn 1947, Biblioteka Polska w Wielkiej Brytanii, *Kluski z custardem*, Newtown 1957, zbiór felietonów nagrodzonych w 1965 roku przez redakcję londyńskich „Wiadomości” jako książka roku – *Wczoraj na wyrwyki*, Londyn 1964, Polska Fundacja Kulturalna (II wyd., Londyn 1997, PFK), powieść *Ktoś, kto jest kimś*, Londyn 1972, PFK, *Nogami do sławy. Piłkarskie mistrzostwa świata*, Londyn 1974, PFK, *Niemce-*

wicz z przodu i tyłu, Londyn 1986, PFK (wyd. III i IV, Warszawa 1991, Gebethner i Ska, reprint z wyd. PFK, Londyn 1986; wyd. V, Warszawa 1999, Świat Książki). Zmarł 16 listopada 1990 roku w Londynie.

Zbeletryzowana biografia Juliana Niemcewicza, która ukazała się w Londynie w 1986 roku dzięki Polskiej Fundacji Kulturalnej, odbiła się szerokim echem w londyńskiej prasie emigracyjnej. Komentarze jednak zasadniczo różniły się od przedwojennych. Okrucieństwa II wojny światowej, tułaczka na obczyźnie spolaryzowały świadomość, poczucie estetyczne i gusta czytelnicze Polaków. Nabrano dystansu. Tym razem książkę przyjęto bardzo życzliwie, pisano o swawolnych „igraszkach Zbyszewskiego z historią”. Anna Wołek, publicystka DPiDŻ, która studia kończyła w kraju, w czasach PRL-owskich przypominała, że choć książki Zbyszewskiego nigdy nie wznowiono w Polsce (dopiero w 1991 – J.C.-K.), krążyły o niej opowieści w kręgach historyczno-filozoficznych, że słyszała legendy o „niewiarygodnej kpinie historycznej, obecnie pisarza emigracyjnego, Karola Zbyszewskiego” (Wołek 1986, s. 2). W swej recenzji londyńskiego wydania streściła opowieść autora o panoramie Polski międzyrozbiorowej, na której tle widzimy Juliana Ursyna Niemcewicza – jego przyjsie na świat, szkołę Kadetów, dwór Czartoryskich i początki, w sumie przypadkowej, kariery politycznej, dojrzałą działalność, Sejm, powołanie do życia „Gazety Narodowej i Obcej” (1791-1793), twórczość literacką (*Powrót posła, Fragment Biblii Targowickiej – księgi Szczęsnowe*), rok 1796 – uwolnienie z więzienia i wyjazd z T. Kościuszką do Ameryki.

Recenzentka uznała szyderstwa Zbyszewskiego za droczenie się z czytelnikiem, zmuszające do myślenia. Za najcelniejsze natomiast, pełne pasji dziennikarskiej fragmenty dotyczące wielkich wydarzeń, tj. obrady Sejmu Wielkiego, uchwalenie Konstytucji, oblężenie Warszawy, insurekcja kościuszkowska. „Czytelnik ma wrażenie, że jest

to sprawozdanie naoczego świadka”, co czyni lekturę tej książki tak zajmującą, w niczym nie przypominającą większości opracowań historycznych opartych na materiałach źródłowych, zazwyczaj pełnych „drętowych zestawień, cyfr, dat, faktów” (Wołek 1986, s. 2). Byszewski, „ożywiając” pomniki poprzez ich odbrazowanie, pokazuje, że historia może być „fascynująca, pełna niespodzianek, bez stęchlizny i kurzu”. Wołek poleciła czytelnikom gazety tę „bulwersującą chwilami, ale doskonałą lekturę”.

Z kolei Maciej Cybulski należący do pokolenia tzw. „młodych”, toczących odwieczny spór ze „starymi” na łamach emigracyjnych „Konturów. Młodzi mówią”, „Merkuriusza” czy „Oficyny Poetów” napisał, że „nie można pisać konwencjonalnej recenzji o wydarzeniu literackim” (Cybulski 1986, s. 3), za jakie uważał książkę K. Zbyszewskiego. Cybulski wspomina, że gdy ukazało się pierwsze wydanie *Niemcewicz od przodu i tyłu*, był jeszcze uczniem liceum im. Hetmana Jana Zamoyskiego w Warszawie. W kilka miesięcy później „poszedł na wojnę ze wszystkimi konsekwencjami tego przypadkowego zaplątania się w historię powszechną”. W latach tułaczki zaginął egzemplarz *Niemcewicza*, który jego ojciec przyniósł do domu, a on czytał go wieczorami, ku dezaprobie jego matki. Cybulski po tragicznym zakończeniu powstania warszawskiego znalazł się w obozie jenieckim w Niemczech. Tam właśnie, przekupiony papierosami strażnik niemiecki, dostarczył mu poszarpany egzemplarz książki Zbyszewskiego z obozowej biblioteki francuskiej, która zawierała duży dział książek polskich. Recenzent przyznał, że *Niemcewicz od przodu i tyłu* jest jedną z niewielu książek, którą przeczytał kilka razy.

Kolejny recenzent W. T. w DPiDŻ również zachwalał antyposagowość dziejową postaci, które zaludniają karty historycznego romansu (romansowej biografii, „vie romancée”) o Niemcewiczu lub raczej romansowej historii czasów stanisła-

wowskich (W. T. 1986, s. 7). Uważał, że jest rezultatem złożonego procesu demitologizacji, w której Zbyszewski celuje. W przeciwieństwie do swego brata, Wacława Alfreda Zbyszewskiego, w którego stylu było coś z elegancji języka, jakim mówią w kraju, gdzie mieszkał [Francja – J.C.-K.], gdy nadsyłał swe korespondencje do Londynu, Karol Zbyszewski „świadomie unika eufemizmów i wyraża się tak, że nieraz słuchać hadko – jakby rzekł Longinus Podbięta. Takie są cechy satyry, która zgodnie z definicją Krasickiego: «prawdę mówi, względów się wyrzeka...»” (W. T. 1986, s. 7).

Maja Elżbieta Cybulska, krytyk literacki, w swojej stałej rubryce w DPiDŻ *W moich oczach* analizowała, dlaczego ta „intrygująca książka” została odrzucona jako dysertacja naukowa (Cybulska 1986, s. 9). Przyznała, że epitety Zbyszewskiego „oszałamiają czasem zwykłego śmiertelnika, a cóż dopiero jakąś akademicką znakomitość”. Eufemistyczne odbrazowanie historii zupełnie nie pasowało do zamiaru autora, bowiem intencją jego było nie tylko zdemaskowanie poszczególnych osób, obnażanie nędzy ich postępowania, ale całego społeczeństwa w przeszłości i mitów, jakie na swój temat głosi w teraźniejszości. Zwróciła uwagę, że Zbyszewski „dokonał bardzo prostego, z pozoru, zabiegu. Wkroczył w epokę stanisławowską, skomentował każde jej posunięcie polityczne „od wewnątrz” i powiedział jakim, obok tragicznych następstw dziejowych, dziedzictwem czasy te nas obarczają. A jest to dziedzictwo straszne, zupełnie przeciwne do zakorzenionych mniemań jacy kulturalni, pobożni, niewinni, skrzywdzeni, kochający sztukę i literaturę jesteśmy” (Cybulska 1986, s. 9). Zbyszewski dał setki przykładów, że byliśmy tępymi, ciemnymi nierobami, pijakami i łapówkarzami, analfabetami pozbawionymi kultury, podstawowej wiedzy o świecie, pogrążonymi w zabobonach, z zupełnie nieuzasadnionych powodów wywyższającymi się nad innych. Cybulska przyznała, że może jest to zbyt skrajny

obraz społeczeństwa, ale wiarygodny, a wiarygodność boli. Trudno pogodzić się z faktem, że znów Polacy strwonili szansę, przy współudziale zdrajców i Kluchosława. Zbyszewski nie oszczędza nikogo. Jeśli zdarzyło mu się wypowiedzieć pozytywną opinię o Niemcewiczu, Kościuszcze czy Kilińskim, to zawsze znajdzie okazję, żeby znaleźć ich słabości, choć są to postaci, które wzbudzają jego szacunek. Recenzentka skonstatowała: „*Niemcewicz...* jest świetnie napisany z żółcią, z sarkazmem. Ale nie jest to książka przyjemna, ani broń Boże wesoła. [...] Jątrzy, złości, odpycha, olśniewa, wciąga i nie pozwala, aby ją odłożyć. Za te efekty ściskam autorowi z uzasadnieniem prawicę” (Cybulska 1986, s. 9).

Redakcja DPiDŻ zamieściła fragmenty wypowiedzi na temat kontrowersyjnej książki Zbyszewskiego Barbary Toporskiej i Stanisława Cata Mackiewicza (Dwugłós 1986, s. 8-9). Cat-Mackiewicz przypomniał awanturę z prof. Kukielkiem po pierwszym wydaniu książki oraz nietakt gen. Kukiela wobec podkomendnego szeregowca K. Zbyszewskiego (którego nie poznał) w Szkocji. Pewnego wieczora autokolumna, do której przydzielony był Zbyszewski, stała wzdłuż plaży. Minister obrony narodowej, gen. Kukiel, nie poznając swego adwersarza w dyskusji historycznej, zaczął go: „– Powiedźcie mi strzelcze, czemu ta autokolumna stoi? – Bo, panie generale – odpowiedział Karol, szoferzy pogasili motory. – Ach tak, powiedział Kukiel” (Dwugłós 1986, s. 8).

Barbara Toporska porównała *Niemcewicza* Zbyszewskiego z *Marysienką Sobieską* Tadeusza Boya-Żeleńskiego (Toporska 1939/1940, s. 5), ponieważ obie książki ukazały się prawie w tym samym czasie. Obie były oparte na żmudnych szperaniach w historii, legitymowały się wiarygodnymi wykazami bibliograficznymi, „obie aż do znudzenia, aż do obrzydliwości weszły wśród dawno opustoszałych sypialń, obie zostały napisane z bezsprzecznym talentem, obie należały

do modnej literatury odbrażwiającej, obie ukazały się w okresie, który był schyłkiem jeszcze jednego rozdziału w długiej historii Polski” (Dwugłós 1986, s. 9). *Marysienka* ukazała się pierwsza. Przyjęto ją na ogół przychylnie, w niektórych kręgach literackich – entuzjastycznie. „Boy zdjął ze ściany stary, szacowny ale i zapomniany portret bohatera spod Wiednia, odkurzył go, wziął kredki, podretuszował i z dobrze znanych rysów, stworzył karykaturę. – Doskonale! Świetna! – okrzyknęli wszyscy i wzruszali ramionami na tych, którzy uważali to za profanację” (Dwugłós 1986, s. 9). Wkrótce K. Zbyszewski napisał paszkwil na Stanisława Augusta. „«Wiadomości Literackie», których szpalty były pieluszkami ostatniego dziecka Boya, zachnęły się z oburzeniem. Młodego autora nazywano nieukiem i barbarzyńcą. Wskazywano na zasługi wyrafinowanego smakosza sztuki, nieszczęśliwego króla Stasia... Oburzały się pisma żydowskie i krytycy z lewej strony” (Dwugłós 1986, s. 9).

Toporska w wileńskiej „Gazecie Codziennej” z 31 grudnia 1939 na 1 stycznia 1940 roku napisała, że „Zbyszewski jest patriotą. Niedawno wyjechał z Litwy do Londynu. Boy-Żeleński pisze we Lwowie adresy hołdownicze. Jeździł już ponoć także do Moskwy” (Toporska 1939/1940, s. 5). Apelowwała, by patrzeć na historię realnie. „Na obojętność nie ma miejsca. I dlatego nigdy w piersiach nie może być za mało uwielbienia dla tego, co wielkie, a nienawiści dla tych, co tę wielkość w słabości, głupocie i prywatnie zaszargali”.

W książce Stanisława Cata-Mackiewicza pt. *Stanisław August*, wydanej przez Gryf w 1953 roku w Londynie, odnalazłam opinię autora mówiącą o tym, że Karol Zbyszewski „w swoim *Niemcewicz od przodu i tyłu* pisze historię trochę manierą Marka Twaina, co zresztą bynajmniej nie wpływa ujemnie na trafność i plastyczność spostrzeżeń. Ale na króla patrzy oczami dziennikarza z pisma opozycyjnego, którego zadaniem jest go wyśmiać

i wyszydzić. Nienawidzi króla nienawiścią stronnika partii pruskiej w Sejmie Wielkim. Król dla niego to nie wodzirej menuetowy, jak dla Wasylewskiego, ale próżniak, sybaryta, oportunistą słuchający Katarzyny, pozbawiony patriotyzmu, kłamca: «Kluchoślawicz». Zbyszewski napisał swą książkę z jędrnością słowa godną Krasickiego, tylko tam, gdzie u Krasickiego jest dążenie do precyzji, u Zbyszewskiego występuje dążenie do lapidarności” [...] Do książki Zbyszewskiego napisałem przedmowę solidaryzującą się z nim. Obecna ma książka jest tamtego mego stanowiska poważną korekturą” (Cat-Mackiewicz 1953, s. 173).

Niemcewicz od przodu i tyłu wydane w Londynie w 1986 roku dostrzeżono również w miesięczniku „Orzeł Biały”, organie Stowarzyszenia Polskich Kombatantów. Przemysław Szudek w rubryce *Przegląd wydawnictw* przypomniał przedwojenne wydania książki Zbyszewskiego, zbierające napastliwe recenzje, w których „czepiano się drobiazgów, pozornych nieścisłości; głównie atakowano dosadny [...] język autora” (Przegląd 1986, s. 5-7). Recenzent nie krył, że rażą go antysemickie obsesje Zbyszewskiego, co – jak mniemał – ułatwiło personalne ataki na niego przeciwników tej publikacji. Z uznaniem napisał, że

„Główną ideą jest szczerą, uczciwą, piękna nienawiść do Rosji, wyrażona słowami ostrymi, bez najmniejszego skrępowania. Ale również: pogarda dla zdrajców – targowiczów, dla sług i

pomocników Moskwy w dziele niszczenia Polski, z arcypadalcem korumpowanym przez Katarzynę, królem Stanisławem Augustem na czele. Przeciwwstawia im autor heroiczną a tragiczną postać Kościuszki i innych patriotów, w tym Juliana Ursyna Niemcewicza, adiutanta Kościuszki, którego ukazuje w pełnym świetle i zalet – patriotyzmu – i wad” (Przegląd 1986, s. 6).

Książka dla przedstawiciela pokolenia „niezłomnych” była jedną z

„najgłębiej patriotycznych, [...], przepełniona prawdą. Gdy w pierwszej części autor opowiada o haniebnej zgniliźnie, głupocie, bigoterii pozbawionej cech prawdziwej religijności magnaterii – to nie brak patriotyzmu – to sprawia, wprost przeciwnie: najgłębszy patriotyzm autora, jakieś rozpaczliwe wołanie, pragnienie, by to piętnowane przez niego bez litości, haniebne bagno nie powtórzyło się, by zostało zasypane, zadławione raz na zawsze grobowym kamieniem narodowej pogardy” (Przegląd 1986, s. 7).

Według recenzenta, książka Zbyszewskiego była, niestety, bardzo aktualna. Ukazywała bowiem rzeczywistość Polski po II wojnie światowej, w której „plenila się bezwstydnie czerwona neotargowica”, zdrada i służalczość wobec okupanta moskiewskiego. Wspomniał o książkach S. Żeromskiego *Urodzie życia i Róży*, które obok *Niemcewicza...* niosły w swym przesłaniu wzgardę dla „janczarów Moskwy”.

Bibliografia

CAT-MACKIEWICZ, Stanisław, 1953. *Stanisław August*. Londyn.

CYBULSKA, Maja Elżbieta, 1986. W moich oczach. *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza* [Londyn], 176 [dodatek „Tydzień Polski” Nr 30], 9.

CYBULSKI, Maciej, 1986. Gdzie przód – gdzie tył? *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza*, 132, 3.

Dwugłós o Karola Zbyszewskiego herbu Topór.

„Niemcewicz od przodu i tyłu”, 1986. *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza* [Londyn], 248 [dodatek „Tydzień Polski” nr 42], 8-9.

KUKIEL, Marian, 1939. Klio w rysztołku. *Zwrot*, 11, 4-7.

MACKIEWICZ, Stanisław, 1939. Przedmowa. In: Karol

ZBYSZEWSKI. *Niemcewicz od przodu i tyłu*. Warszawa.

Przegląd wydawnictw. 1986. *Orzeł Biały* [Londyn], 1408/1409, 5-7.

STAWIARSKA, Agnieszka, 1999. Pałka, drwina, bździna. *Gazeta Wyborcza* z dn. 16-17 stycznia, 16.

TOPORSKA, Barbara, 1939/1940. Marysieńka i Niemcewicz. *Gazeta Codzienna* [Wilno], 33, 5.

WOLEK, Anna, 1986. Karola Zbyszewskiego igraszki z historią. *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza* [Londyn], 129, 2.

W. T., 1986. Juliana Niemcewicza biografia zbeletryzowana. *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza*, 146, 7.

ZBYSZEWSKI, Karol, 1939. *Niemcewicz od przodu i tyłu*. Warszawa.

ZBYSZEWSKI, Karol, 1986. Przedmowa do drugiego wydania (odpowiedź recenzentom. In: Karol ZBYSZEWSKI. *Niemcewicz od przodu i tyłu*. Londyn.

Jolanta Chwastyk-Kowalczyk

Holy Cross Academy n. a. Jan Kochanowski in Kielce
Research interests: literature, emigratory Polish press, press research.

THE SECOND LIFE OF A REJECTED DOCTORAL DISSERTATION: "NIEMCEWICZ FRONT AND BACK" BY KAROL ZBYSZEWSKI

Summary

The article presents a controversial and unsuccessful doctoral dissertation by a historian, who at the same time was a satirist, columnist and writer. Karol Zbyszewski wrote this dissertation entitled *Niemcewicz front and back* before the outbreak of the World War II under the supervision of Prof. Marceli Handelsman. The study was rejected by the Faculty of Humanities of the Warsaw University. A seven-year long preliminary archival research by Karol Zbyszewski concerned the last Polish king and the Great Duke of Lithuania – Stanisław August Poniatowski. The study showed a different and incompatible general opinion about the ruler taking into consideration the epoch.

The reservations of the Faculty Council of the Warsaw University were about the author's unrefined and vulgar style as well as the language, which instead of being of scientific character presented a "terrible, fierce and virulent lampoon". The desecration of national sacredness could not be accepted by the scientists. The book came out under the publication of the famous publisher "Rój" in February 1939. It became a bestseller overnight. This was followed by another edition, which provoked great polemics in the contemporary Polish press. In 1986 the literary biography of Julian Ursyn Niemcewicz, which was a cruel evaluation of national

Jolanta Chwastyk-Kowalczyk

Jano Kochanovskio Šventoji Kryžiaus akademija
Kielcuose

Moksliniai interesai: literatūra, lenkų emigracinė spauda, spaudos tyrimas.

ANTRASIS ATMESTOS DISERTACIJOS GYVENIMAS: KAROLIO ZBYSZEWSKIO „NIEMCEWICZIAUS ŠVIESIOJI IR TAMSIOJI PUSĖS“

Santrauka

Straipsnyje nagrinėjama kontraversiška ir nesėkminga daktaro disertacija, parašyta istoriko, kuris buvo satyrikas, laikraščių straipsnių autorius ir rašytojas. Vadovaujamas profesoriaus Marcelio Handelsmano, Karolis Zbyszewskis parašė disertaciją „Niemcewicziaus šviesioji ir tamsioji pusės“ prieš pat Antrąjį pasaulinį karą. Deja, Varšuvos universiteto Humanitariniame fakultete disertacija buvo atmesta. Septynerių metų archyviname tyrime Karolis Zbyszewskis analizavo paskutiniojo Lenkijos karaliaus ir Lietuvos Didžiojo kunigaikščio Stanisłavo Augusto Poniatovskio gyvenimą. Disertacijoje, atsižvelgus į laikmetį, buvo pateiktas kitoks požiūris į valdovą, sunkiai suderinamas su bendrąja nuomone. Varšuvos universiteto fakulteto tarybai nepatiko autoriaus nerafinuotas ir vulgarus stilius bei kalba. Darbas esą parašytas nemoksline kalba, tai „siaubingai nuožmus ir kandus pamfletas“. Mokslininkai negalėjo priimti šventų nacionalinių dalykų išniekinimo. 1939 metais garsus to meto leidėjas „Rój“ išleido disertaciją kaip knygą. Ji tapo „bestseleriū“ per naktį. Po to buvo išleistas dar vienas leidimas, kuris sukėlė didelę polemiką to meto lenkų spaudoje. Lenkų kultūros fondas literatūrinę Juliano Ursyno Niemcewicziaus biografiją – žiaurų lenkiškų

Polish vices, was published again in exile in London, thanks to the Polish Cultural Foundation. The experiences of the World War II led to this intriguing book, which did not arouse disgust. It was treated as a rarity for people having a refined “literary taste”. Its universal character was acknowledged in Polish reality after Russian occupation in 1945.

KEY WORDS: literature polemics, the period of twenty years between the World Wars, emigratory Polish literature, lampoon, Julian Ursyn Niemcewicz, Stanisław August Poniatowski.

nacionalinių ydų įvertinimą – dar kartą išleido Londone 1986 metais. Antrojo pasaulinio karo patirtis sugrąžino šią intriguojančią knygą, kuri dabar jau nebekėlė pasibjaurėjimo. Ji buvo vertinama kaip retenybė žmonių, turinčių gerą literatūrinį skonį. Jos universalumas tapo ypač aktualus po 1945 metų, kai Rusija okupavo Lenkiją.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: literatūrinė polemika, dvidešimties metų laikotarpis tarp Pasaulinių karų, emigracinė lenkų literatūra, pamfletas, Julianas Ursynas Niemcewiczius, Stanisław Augustas Poniatowski.

Gauta 2007 11 29
Priimta publikuoti 2008 01 18

Gabija Bankauskaitė-Sereikienė*Vilniaus universitetas**Kauno humanitarinis fakultetas**Muitinės g. 12, LT-44280 Kaunas, Lietuva**Tel.: (370–37) 42 26 04**El. paštas: smilgavejyje@gmail.com**Moksliniai interesai: XX a. pr. ir pirmosios pusės literatūra, modernizmas, literatūros teorijos ir metodai, literatūros kritika, pedagogika, el. mokymas.***Ilona Mickienė***Vilniaus universitetas**Kauno humanitarinis fakultetas**Muitinės g. 12, LT-44280 Kaunas, Lietuva**Tel.: (370–37) 42 26 04**El. paštas: ilonam36@delfi.lt**Moksliniai interesai: leksikologija, žodžių daryba, onomastika.***Sandra Šiaučiulytė***Vilniaus universitetas**Kauno humanitarinis fakultetas**Muitinės g. 12, LT-44280 Kaunas, Lietuva**Tel.: (370–37) 42 26 04**El. paštas: sandrasiauciulyte@yahoo.co.uk**Moksliniai interesai: semantika, leksika, pedagogika.***BALIO SRUOGOS ASMENINIŲ LAIŠKŲ KREIPINIŲ RAIŠKA**

Straipsnyje aptariami Balio Sruogos asmeniniai laišakai. Analizuojami jų etiketo aspektai, aiškinamasi, kokias kreipimosi formas vartotojas rašytojas. Surinkti kreipiniai klasifikuojami pagal morfoloines ir leksines ypatybes. Šiais aspektais B. Sruoga savo laiškuose vartoja labai įvairias žodžių formas: vienisinius, išplėstinius (dvinarius, daugianarius) ir kitus kreipinius. Išsamiai aptariamos B. Sruogos asmeninių laišku kreipinių semantinės ypatybės. Laiškų kreipiniai analizuojami tarpdalykiniame kontekste – pasitelkiamos psichologinės bei kultūrologinės išvalgos. Dominuoja ne įprastiniai, o kupini jausmo ir poetikos antraštiniai kreipiniai, itin dažni demityviniai kreipiniai, neretai įgyjantys tautosakinės metaforinės reikšmės. Ieškoma galimų laišku ir eilėraščių kreipinių paralelių. Vienais atvejais antraštiniu kreipiniu išreiškiami jausmai paslėpti po metafora, simboliu. Kitais atvejais antraštinis kreipinys, kaip ir liaudies dainose, tampa tam tikru raktu, nusakančiu asmens emocijų būseną, susijusių su istoriniu ir visuomeniniu kontekstu. Asmeninių laišku antraštiniuose kreipiniuose tautosakinės raiškos formas B. Sruoga kūrybiškai stilizuoja, nevengia autorinių naujadarų, familiarios raiškos.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: laiškas, etiketas, kreipinys, adresatas, tautosaka, metafora.

Leonoros Barzdžiukienės teigimu, pamatinis kultūros komponentas – kalba (2000, p. 16). Apie žmogaus elgesį, gebėjimą bendrauti pirmiausia sprendžiama iš kalbos. O papročiais virtę bendravimo bei elgesio įpročiai ilgainiui įgauna tam tikrą tautinį savitumą, neatsiejamą nuo bendrosios tautos kultūros. Anot Claire Kramsch, kalba išreiškia kultūros realybę (1998, p. 3). Žmonės, bendraudami tar-

pusavyje, perteikia vieni kitiems informaciją. Taip jie kaupia kalbinį klodą, kuris atspindi ir nacionalinės kultūros savitumą – pokalbiuose išryškėja tautos, kuriai atstovaujama, kultūros požymiai.

Kalba – tai istorija, perduodama ne tik iš lūpų į lūpas, bet ir išsaugotais rašytiniais paminklais. Todėl raštas tampa pagrindine gija tarp praeities ir šiandienos. Įvairių rašto paminklų randama ir

tyrinėjama labai daug: papirusai, religiniai raštai, literatūriniai kūriniai, laišškai ir pan.

Laiškas – raštiškas kreipimasis į konkretų adresatą – asmenį ar asmenų grupę. Laiškai rašomi nuo rašto atsiradimo pradžios (III tūkst. pr. Kr.), jų forma tobulėjo Antikos, Viduramžių, Renesanso ir Švietimo laikais. Lietuvos istorijos šaltiniai nurodo, jog ir LDK buvo rašomi laišškai (Ragauskienė, Ragauskas 2001; Ročka 2002; Ulčinaitė, Jovaišas 2003 ir kt.). Įvairūs asmeninio ar oficialaus pobūdžio laišškai traktuojami kaip istoriniai rašto paminklai, nes dažnai atspindi tam tikrą gyvenamąjį momentą ir turi nevienadienę reikšmę. Tokie laišškai, ypač žymių visuomenės veikėjų, svarbūs jau tą pačią dieną, bet, kaip tikina Aleksandras Žirgulyš, vis didesnį aktualumą įgyja didėjant laiko atstumui (1989, p. 163). Taigi laišškai – epochos dokumentai. Įžymių žmonių laiškuose be istorinių faktų galima atrasti ir įvairių laiško savininko biografijos elementų, nemažai užuominų, kurios leidžia geriau pažinti autorių, jo charakterį, pomėgius, mąstymo ir elgsenos būdą, kūrybinės virtuvės detales. Šie dalykus atspindi ir laiškų turinys, ir jų etiketas.

Kalbos etiketas – tai nusistovėjęs kalbinio bendravimo normos, rodančios mandagius ir pagarbius pašnekovų santykius. Daugelis bendravimo situacijų yra bendražmogiškos (pasisveikinimas, atsiveikinimas, prašymas, padėka ir pan.), tačiau skirtingų kultūrų bei skirtingų tautų kalbos etiketo reikalavimai ir raiška gali gerokai skirtis (Čepaitienė 2000, p. 30). Pastaruoju metu plintant elektroninio laiško formoms, keičiantis jo etiketui, įprastas epistolinio žanro etiketo tyrimas gali atrodyti nebeaktualus. Tačiau visuomenę visais laikais domino neeilinių asmenybių likimai ir gyvenimo detalės. Viena tokių kūrybiškų ir įsimintinų XX a. Lietuvos kultūrinio ir literatūrinio gyvenimo asmenybių – Balys Sruoga (1896–1947), rašęs

poeziją, kritiką, publicistiką, dramas, memuarus. Jaunasis Balys Sruoga buvo visoks – kartais spontaniškas, karštakošis, kartais nugrimzdęs į savo svajones, dausose klajojantis arba teatrališkai kenčiantis poetas-filosofas, dažnai stebinės kauniečius ir kaimiečius nuogom blauzdom, gintarais ant kaklo, ilgais plaukais, neįprastu elgesiu. O po dešimtmečio, tarpukario Kaune – jau savotiška lietuvių poezijos legenda, poetas, mokslininkas, vienas rimčiausių kritikų, dramaturgas. Buvo fundamentaliai išsilavinęs, plačių interesų, gyvai rūpinosi lietuvių literatūra, teatru, apskritai visa kultūra. Niekada nepasidavė siūlymams rašyti ditirambus, nenorėjo lengvos duonos. Kritinėje polemikoje B. Sruogos plunksna buvo itin ironiška ir tiesi, poezijoje – romantiška, su modernizmo prieskoniu, vertimuose – itin įsiklausanti ir kūrybiška. Straipsnio tikslas sietinas su kuo išsamesnio rašytojo braižo atskleidimu – paanalizuoti jo visiškai netyrinėtus laiškus, jų etiketą. Laiškai gali būti įdomūs keliais aspektais: atskleidžia kūrėjo laiškų kalbos santykį su tuometiniu kalbos etiketu, atveria ar netikėtai nušviečia tam tikrus mažiau žinomus rašytojo biografijos ir kūrybos momentus, atskleidžia nestandartinius kūrybinius sprendimus.

Dauguma išlikusių B. Sruogos laiškų saugomi Lietuvos literatūros institute, iš viso 5853 laišškai. Dalis laiškų kopijų saugomi Balio ir Vandos Sruogų namuose Kaune¹ – 279 laišškai, tačiau įskaitomi tik 239. Jie rašyti trisdešimt ketverius metus – nuo 1913 iki 1947 m. Šio tyrimo šaltiniu pasirinkti asmeniniai laišškai, kurių yra daugiausia – 186, iš kurių 142 skirta Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, 53 laišškai – kitiems asmenims (Marijai Nemeškai-Tei, Albinui Rimkai, broliui Juozapui Sruogai, įvairioms redakcijoms ir kt.). Toks gausus laiškų kiekis V. Daugirdaitei-Sruogienei parodo glaudų poros tarpusavio bendravimą ir pasitikėjimą vienas kitu.

¹ Balio ir Vandos Sruogų namai-muziejus, B. Sruogos g. 21, LT-50250, Kaunas. <http://www.mairioniomuziejus.lt/332> [žiūrėta: 2007-06-26].

Siekiant atlikti kuo išsamesnį tyrimą, pasirinkta tik viena Sruogos laiškų tyrimo problematikos dalis – asmeninių laiškų kreipimosi formos. 13 proc. visų tirtų laiškų kreipinių sudaro vientisiniai antraštiniai kreipiniai. Daug daugiau išplėstinių kreipinių. Juos galima išskirti į dvinarius, kurių yra 38 proc., ir daugianarius, kurių rasta 25 proc. 3 proc. antraštinių kreipinių pavartota vokiečių kalba. Išskirta dar viena grupė (8 proc.) antraštinių kreipinių, kurie aiškintini meniniu-interpretaciniu aspektu, kadangi pradedami ne įprastiniu antraštiniu kreipiniu, o jausmine, poetine gaida, yra panašūs į eilėraščių pirmąsias eilutes.

B. Sruogos asmeninių laiškų kreipinių morfologinės ir leksinės ypatybės

Paprastai laiškas pradedamas kreipiniu – specifiniu žodžiu, atskleidžiančiu besikreipiančiojo jausmus, požiūrį į asmenį, daiktą ar reiškinį, į kurį kreipiamasi. Kreipiniu vadinamas kalbos adresatą (asmenį ar įsmeintą daiktą) žymintis žodis ar žodžių junginys, kurio struktūrinį pagrindą sudaro šauksmininko linksnis (Dab. liet. k. gramatika 2005, p. 637), pvz., *Vandukai*. Kreipinys yra įterpinys, nuo kitų įterpinių besiskiriantis tuo, kad yra specialiai adresuojamas pašnekovui – turi ryškia kontaktavimo funkciją (Labutis 1998, p. 355). Jo funkcija priklauso nuo sakomojo dalyko santykio su bendraujančiu asmeniu (Valeckienė 1998, p. 211). Tad kreipimosi žodžiai gali būti labai įvairūs.

Vientisinių kreipinių sudaro vienas žodis. B. Sruogos asmeniniuose laiškuose tokių kreipinių – 26. Stebėtina tai, jog nei viename iš laiškų, skirtų žmonai, nėra parašyta vardo forma *Vanda*. Visi vientisiniai antraštiniai kreipiniai vartojami deminutyvine forma, kuri nurodo šiltus bendraujančių santykius. Dažniausiai vientisiniu kreipiniu eina tikrinių daiktavardžių šauksmininkas: *Vandukai*, *Vandužėli*, *Vanduk* ir kt. Tik viename laiške pavartotas vardo vardininko linksnis *Vandukas*.

Dauguma lietuvių kalbininkų tvirtina, kad didelė kalbos klaida vartoti vardininko linksnį vietoj šauksmininko (Labutis 1998, p. 354; Šukys 2003, p. 123; Sintaksė 2005, p. 21; Dab. liet. k. gramatika 2005, p. 638). Tik Jonas Jablonskis kreipinio vardininką pateisino, kai „kalbėdami su tokiu žmogum, kurį nuolat matom, su kuriuo nuolat drauge dirbam ir labai dažnai širdingai pasišnekam; tokiu vardininku kalbėtojas nė kiek nenori bartis, nenori bendrakalbiui nė atšiaurus žodžio pasakyti, bet juo, tuo vardininku, tarytum nė nesikreipia į tą paprastąjį, dažnai branginamąjį žmogų, tik jį paprastuoju „vardu“ pavadina“ (1957, p. 568).

B. Sruoga su savo žmona V. Daugirdaite-Sruo-giene visada mielai ir artimai bendravo, vienas kitą be galo mylėjo. Tai liudija jos atsiminimai (Balyš Sruoga mūsų atsiminimuose 1996, p. 104-136), kitos biografinės žinios (Samulionis 1986, p. 103, 104, 176, 182, 347 ir kt.). Taigi nors šiandien toks vardininko vartojimas nėra leistinas, tačiau būtų netikslinga B. Sruogos antraštinius kreipinius, parašytus vardininko linksniu, vertinti kaip klaidą, nes tuometinėse lietuvių kalbos gramatikose tai buvo leidžiama. Šį faktą galima interpretuoti ir kaip kūrybišką laiškų rašymo variantą – B. Sruoga niekada, nei viešai, juo labiau kamerinėje aplinkoje nebijojo pasirodyti estetiškai eklektiškas, „daugiaveidis“. Jis visą gyvenimą jautė aistrą įvairiausioms teatralizuotoms mistifikacijoms, ekstravagantiškoms išdaigoms, gyvenimui-teatrui. Kone du šimtai slapyvardžių, pasirašinėjimas kitų kultūros veikėjų pavardėmis, straipsnių skelbimas pačiuose netikėčiausiuose leidiniuose ir visur prasi-mušantis ironiškas šypsnyis buvo jo teatrinė kaukė, apsigynimo būdas, protestas prieš beprasmybę. Negalėjo sau leisti būti nuobodus B. Sruoga ir rašydamas laiškus.

Pasitaikė keli išskirtiniai, itin kūrybiški kreipiniai, skirti Albinui Rimkai – tai jo pirmoji vardo raidė *A!* ir šachmatų kombinaciją reiškiantis žodis *Šach!* Kaip teigia Algis Samulionis, su ekonomistu A. Rimka B. Sruoga buvo pažįstamas ir pa-

laikė santykius dar nuo studijų laikų Rusijoje, daug bendravo dirbdamas dienraščio „Lietuva“ redakcijoje, vėliau mokydamasis Miunchene (1986, p. 184). Jų nuoširdus ir draugiškas bendravimas juntamas ir skaitant B. Sruogos laiškus. V. Daugirdaitė-Sruogienė rašo, kad jos vyras su A. Rimka dažnai ir ilgai žaisdavo šachmatais. Būdavę labai įdomu juos stebėti: ateina vienas pas antrą koku nors svarbiu politiniu momentu kontroversinį klausimą aptarti, beveik be žodžių sėdasi abu prie šachmatų lentos, po ilgesnės tylos vienas kito klausia, ką manęs tuo ar kitu dienos reikalu, vėl tyli, po geros pertraukos seka lakoniškas atsakymas. Toks dialogas tęsdavęs kelias valandas (Balys Sruoga mūsų atsiminimuose 1996, p. 127).

Galima teigti, kad principas „Mažai žodžių – daug minčių“ galiojo ne tik bendraujant su kai kuriais kolegomis betarpiškai, bet ir susirašinėjant.

Toks lakoniškumas atsispindi ir B. Sruogos laiškų antraštiniuose vientisiniuose kreipiniuose.

Visi kreipiniai, kuria kalbos dalimi beiečių, dažnai gali būti išplėsti. Neretai kreipiniai turi pažyminių, kuriais paprastai eina būdvardžiai, dalyviai (ypač įvardžiuotiniai), bendriniai daiktavardžiai, neretai – savybiniai įvardžiai *mano, mūsų*. Šie pažyminiai dar gali turėti ir kitų pažyminių (Dab. liet. k. gramatika 2005, p. 638-639). Išplėstinių antraštinių kreipinių B. Sruoga savo laiškuose vartoja daugiausia – net 160. 118 iš jų skirti V. Daugirdaitei-Sruogienei. Išplėstiniai kreipiniai gali būti išskirstyti į dvinarius ir daugianarius (sudarytus iš trijų, keturių ir daugiau kalbos dalių) (žr. 1 ir 2 lenteles).

B. Sruoga, nuo 1943-03-16 iki 1945-05-13 kalbėdamas vokiečių koncentracijos stovykloje, taip pat rašė laiškus savo artimiesiems. Nors laišškai parašyti vokiečių kalba, dažniausiai antraštiniai

1 lentelė. *Dvinariai kreipiniai*

Dvinaris kreipinys	B. Sruogos laiškuose pavartotas kreipinys
Išplėstas derinamaisiais pažyminiais.	<i>Vanduži mano!</i> (7); <i>Širduže mano!</i> (1); <i>Vandusis mano!</i> (1).
Išplėstas būdvardžiais.	<i>Miela Maryte</i> , (11); <i>Mielas Vanduk</i> , (13); <i>Vandukai mielas</i> , (3); <i>Vandunėli miela</i> , (2); <i>Miela Ortute</i> . (2); <i>Miela Prietelka</i> , (1); <i>Brangi žmona</i> (1); <i>Mielas Juozapai!</i> (16); <i>Mielas Juozukai!</i> (1).
Išplėstas dalyviais, kurie atlieka derinamojo pažyminio funkciją.	<i>Vandukai mylimas</i> , (1); <i>Mylimas Vandunėli</i> (4); <i>Vanduk, mylima!</i> (6); <i>Mylima Vanduk!</i> (1); <i>Gerbiamas Juozai</i> .(2)
Išplėstas daiktavardiniais (ypač mandagumo) priedėliais.	<i>Vanduk, Gyvenimėli!</i> (2); <i>Vandukai, meiluži</i> , (1); <i>Vanduk, mažutėlis</i> , – (1); <i>Maryte, širdele!</i> (1).
Išplėstas kartojamaisiais tikriniais daiktavardžiais.	<i>Vanduk, Vanduk!</i> (2)

2 lentelė. *Daugianariai kreipiniai*

Daugianaris kreipinys	B. Sruogos laiškuose pavartotas kreipinys
Tikrinis daiktavardis + savybinis įvardis + būdvardis	<i>Mielas mano Vandukai!</i> (2); <i>Vanduk mano miela!</i> (4); <i>Brangus mano Daliuk</i> ,(1).
Tikrinis daiktavardis + būdvardis + neveikiamosios rūšies dalyvis.	<i>Vanduk, miela, mylima!</i> (2); <i>Vanduk, mylima miela!</i> (4).

Būdvardis + būdvardis + tikrinis daiktavardis.	<i>Mielas, brangus Vandunėli (1); Mielas, mielas Vandukai, (1); Miela, miela Vanduk, (1).</i>
Tikrinis daiktavardis + neveikiamosios rūšies dalyvis + įvardis.	<i>Vanduk, mylima mano! (1); Vandukai mylimas mano, (1).</i>
Tikrinis daiktavardis + įvardis + aukščiausiojo laipsnio būdvardis.	<i>Vandulėli mano mieliausias (1).</i>
Asmeninis įvardis + savybinis įvardis + tikrinis daiktavardis vardininko linksniu.	<i>Tu mano Vandukas! (1).</i>
Tikrinis daiktavardis + būdvardis + savybinis įvardis.	<i>Vanduk, meiluži mano, (1); Vanduži, mažutis mano (1); Vanduk, vargšele mano! (1); Vanduk, Rūpintojėli, mano! (1); Vanduk Rūpintojėle mano! (1); Vanduk, Varguolėle mano! (1).</i>
Tikrinis daiktavardis + tikrinis daiktavardis + būdvardis.	<i>Vanduk, Rūpintojėli miela (2).</i>
Tikrinis daiktavardis + bendrinis daiktavardis + neveikiamosios rūšies dalyvis.	<i>Vandukai, svajonėle mylima! (1).</i>
Bendrinis daiktavardis + įvardis + bendrinis daiktavardis.	<i>Vargše mano mažulė! (1).</i>
Būdvardis + bendrinis daiktavardis + savybinis įvardis.	<i>Miela sesule mano, (1).</i>
Pasikartojantys tikriniai arba bendriniai daiktavardžiai.	<i>Vanduk! Vanduk! Vanduk! (1); Saulė, saulė, saulė (1).</i>
Būdvardis + būdvardis + neveikiamosios rūšies dalyvis + tikrinis daiktavardis.	<i>Miela, miela mylima Vanduk! (2).</i>
Būdvardis + būdvardis + savybinis įvardis + tikrinis daiktavardis.	<i>Mielas brangus mano Vandučėli, (1).</i>
Tikrinis daiktavardis + neveikiamosios rūšies dalyvis + neveikiamosios rūšies dalyvis + įvardis.	<i>Vandukai mylimas, mylimas mano! (1).</i>
Tikrinis daiktavardis + tikrinis daiktavardis + savybinis įvardis + būdvardis.	<i>Vanduk, Vanduk mano miela! (1).</i>
Tikrinis daiktavardis + savybinis įvardis + būdvardis + būdvardis + tikrinis daiktavardis.	<i>Vanduk, mano mielas geras Vanduk! (1).</i>
Tikrinis daiktavardis + savybinis įvardis + būdvardis + savybinis įvardis + neveikiamosios rūšies dalyvis.	<i>Vanduk, mano miela, mano mylima! (2).</i>
Tikrinis daiktavardis + bendrinis daiktavardis + savybinis įvardis + būdvardis.	<i>Vanduk, Rūpintojėle miela mano! (1); Vanduk, varguolėle mano miela! (1); Ortute miela, širdėle mano! (1).</i>
Tikrinis daiktavardis + neveikiamosios rūšies dalyvis + bendrinis daiktavardis + savybinis įvardis.	<i>Vanduk, mylima, varguolėle mano! (1); Vanduk mano miela, Rūpintojėle, mano! (1).</i>
Būdvardis + tikrinis daiktavardis + jungtukas + tikrinis daiktavardis.	<i>Mielas Vanduk ir Daliuk! (2).</i>
Būdvardis + bendrinis daiktavardis + jungtukas ir + bendrinis daiktavardis.	<i>Brangioji Kaimyne ir Prietelka, (1); Brangus Bičiuli ir Načalninke! (1).</i>

kreipiniai lietuviški, tik kai kada antraštiniame kreipinyje pavartojami vokiečių kalbos žodžiai. Jie gana paprasti, nėra tokie kūrybiški, kaip lietuviški. Vyrauja tik kelios kalbos dalys – tai būdvardis *liebe* („miela“, „brangi“), savybinis įvardis *meine* („mano“), jungiamasis jungtukas *und* („ir“), kuris nurodo kelis adresatus kreipinyje. Tik vienintelį kartą pasitaikė, kad V. Daugirdaitės-Sruogienės vardo pirmoji raidė būtų parašyta *W* vietoj *V*: *Vanduk und Daliu; Meine lieben Wanduk und Daliuk!*

B. Sruogos asmeninių laiškų kreipinių semantinės ypatybės

B. Sruoga su V. Daugirdaite artimiau bendrauti pradėjo 1919 metų rudenį ir, kaip rašo A. Samulionis, pažintis netruko išaugti į abipusę simpatiją ir draugystę (1986, p. 102). Iš visų B. Sruogos asmeninių laiškų savo kitiškumu išsiskiria būtent šio draugystės laikotarpio (1920-1922 metų) laišakai, kurie yra itin subtilūs. Nuo kitų jie skiriasi ne tik savo turiniu, bet ir tuo, jog pradedami ne įprastiniu antraštiniu kreipiniu, o poetiniu posakiu: *Laukiu laukiu Tavęs!; Tokia tyli – tyli naktis*. Tokius žodžių junginius (iš viso yra 19 ir jie nesikartoja) taip pat galima laikyti antraštiniais kreipiniais, nes jie parašyti pirmoje laiško eilutėje.

Dažnai toks laiškas pradedamas ilgesingo laukimo kupina eilute, ilgesys dažnai akcentuojamas ir laiško turinyje. Tokiomis antraštėmis tarsi siekiama sužadinti skaitytojo jausmus, perteikti autoriaus emocinę būseną, mylimosios ilgesį, galbūt išvelgti paskatinimą kuo greičiau atrašyti. Mylimosios paminėjimas, jog gavo *laiškelį*, B. Sruogai tarsi reikštų mažą dienos šventę, dovaną, sušildančią širdį: *Laukiu laukiu Tavęs! Diena iš dienos laukiu...* Hiperboliškai ir metaforiškai apibūdinama neviltingas, pasimetimas, dažnai romantiškai išreiškiamas dvasinis jausmų polėkis: *Kokia begalinė gėla!; Mano galvoj devyni chaosai.; Toli, toli – ir mintys dar toliau. Laukai,*

miškai lekia, skrenda, o aš paskendęs mintyse. Šios poetinės mintys – tai kone viso laiško pagrindinė tema. Pavyzdžiui, B. Sruoga, rašydamas, jog jo *galvoj devyni chaosai*, skundžiasi dėl prasidėjusio semestro Berlyno universitete. Romantiškai vaizduodamas peizažus, rašytojas stengiasi viską – ką jaučia, mato – perteikti V. Daugirdaitei. Poetas tarsi siekia, kad ir ji viską pajustų bei džiaugtųsi kartu su juo.

Iš antraštinių kreipinių galima nuspėti laiško rašymo laiką. Laiškuose fiksuojamas ir konkretus paros laikas. Taip greičiausiai siekta sukurti kuo ryškesnį abipusio, tiesioginio bendravimo įspūdį, įteigti, jog mintimis visuomet mylimasis šalia, galbūt sužadinti itin mielus prisiminimus, kai būta kartu: *Labas labas rytas!; Labas rytas! Su saulužė...; Saulė, saulė, saulė; Labas vakaras – labanaktis –*.

„Su saule..“ – taip, anot B. Sruogos, sveikindavosi aisčiai. Saulė – kone pagrindinė tema B. Sruogos poezijoje, ir ne tik. Poetą ypač domino soliarinė poetika. Jis išvertė Konstantino Balmonto eilėraštį *Будем как солнце*, Viačeslavo Ivanovo *Proemion*, Anos Achmatovos *Память о солнце в сердце слабеет*, iš K. Balmonto vertimų knygos į lietuvių kalbą išvertė daug Rytų poezijos: *Saulei himnas, Tekančios saulės rytų šalies žiburėliai* ir kt. Ne vienas literatūrologas yra atkreipęs dėmesį į tai, kad būtent B. Sruoga – ne tik demoniškai paslaptingas, bet ir vienas saulėčiausių, skaidriausių lietuvių poetų. 1930 m. E. Radzikauskas (Liudas Gira) teigė, kad, žvelgiant į XX a. pirmos pusės lietuvių poeziją, „saulės poeto“ vardas labiausiai tiktų Sruogai, nes jis vienas pirmųjų uždegė „saulės kulto gabiją“ (Radzikauskas 1930, p. 248-258). Ir B. Sruogos laiškuose V. Daugirdaitei labai dažna *saulės / sielos / meilės* poetinė paralelė: *Ho-ho Seniai aš tiek Saulės beregėjau. [...]. Saulė mano! Visas kunas raudonas dega kaip žarijos, rodos [...] žiežirbos triks, o aš einu į saulę ir ilgas valandas svilinuos. Ir kūnas dar labiau dega. [...] Aš mėgstu kai nuo*

saulės spindulių skauda. [...] Tegu Tavo dūmos būna kaip vėjas, kuris atbėgęs į marių pakrantę [...] sudilgins mano krūtinę. Tegu tavo mintys būna kaip svaigulys, kuris mane iš užuomaršos beprotingam žygiui pažadins. Ir, kad Tu mano meilėj taip apsvaigtum kaip Saulės karštis jauną gėlę suaugina. Aš noriu, kad Tu manęs pasiūltum, kad Tu būtum mano mano – mano – Saulėta. (Sruoga 1921). Ši poetinė paralelė itin ryški ankstyvajame B. Sruogos eilių rinkinyje *Saulė ir smiltys* bei vėlyvųjų eilių rinkinyje *Giesmės Viešnelei Žydriajai*. Šią paralelę bei itin švelnius poetinius kreipinių variantus poetas neretai iškelia ir į eilėraščių pirmąsias eilutes, kaip ir laiškuose: *O numylėta, / Saulės žadėta; Užmiršai mane, aušruže...; Būk nors mirksnį lengva viešnia; Dėl tavęs žadėjau būti; Tu ateik į vyšnių sodą!; Atėjai; Ne užmiršk, sapnų lūkėta; Laukiu tavęs; Eikš, pri-glausk rasotą veidą / Prie krūtinės* (Sruoga 1996). C. Kramsch teigimu, žmogus, norėdamas kuo ekspresyviau išreikšti savo intymius jausmus kitam asmeniui, dažnai pasirenka (kartais net pats to nesuvokdamas) tam tikrus giliai įsišaknijusius nacionalinius simbolius, pavyzdžiui, gamtos, religijos ir kt. (1998, p. 5). Mėgstama dainose *saulės* analogija su *sesule* arba dažnos vestuvių dainose *saulutės, sauluželės*, sietinos su dar neište-kėjusios merginos motyvu (Sauka 1970, p. 200, 201). Galima teigti, kad B. Sruoga, mylimąją vadindamas Saule, akcentuoja mylimosios teigiamas savybes – švelnumą, šilumą, skaištumą, t. y. visas stereotipines charakteristikas, atkeliavusios iš lietuvių folkloro į šnekamąją bendrinę kalbą.

Dauguma asmeninių B. Sruogos laiškų kreipinių parašyti deminutyvine forma. Deminutyvais arba mažybiniais-maloniniais žodžiais bei mažybinėmis-maloninėmis žodžių formomis gali eiti ne tik daiktavardžiai, bet ir kai kurių kitų

kalbos dalių žodžiai. Jais laikomi priesagų vediniai, padaryti iš daiktavardžių ar kitų kalbos dalių ir žymintys tą patį ar bent tos pačios rūšies dalyką, kaip ir pagrindinis žodis, tačiau paprastai skirtingo dydžio ar bent taip nusakyta, kad būtų matyti to dalyko vertinimas bei su juo susijusios emocijos (Dab. liet. k. gramatika 2005, p. 87). Mažybinės ir maloninės žodžių formos dažniausiai vartojamos kalbant su mažais vaikais, gerais draugais, mielais, artimais žmonėmis. Šiuos žodelius ypač mėgsta įsimylėjęliai. Izabela Savickienė, tvirtindama, jog deminutyvai gali modifikuoti visą kalbėjimo aktą, nes vien tik šių žodžių pavartojimas gali suteikti pasakymui kuo įvairiausių reikšmių – nuo meilės ir simpatijos iki ironijos, prieina prie išvados, kad toks tarpusavio bendravimas nėra tinkamas formaliose situacijose, bet girtinas ir teiktinas draugiškoje bei intymioje aplinkoje (2005, p. 92).

B. Sruogos laiškuose deminutyviniai kreipiniai – vardai, bet pasitaiko ir bendrinių daiktavardžių, kai kada būdvardžių. Visi jie skirti moterims, daugiausia – V. Daugirdaitei-Sruogienei. Tai rodo, kad rašytojas buvo korektiškas ir pagarbiai bendravo su kiekviena moterimi. Daugeliui jis buvo orumo, pagarbos, kultūringo elgesio su kiekvienu žmogumi pavyzdys.

B. Sruoga visada mėgo lietuvių liaudies tautosaką, ypač dainas (Samulionis 1986, p. 35, 51), žavėjosi liaudies kūrybos metaforinėmis konstrukcijomis ir simboliais, mitinio mąstymo modelio panaudojimu kūryboje. 1924 m. Miuncheno Liudviko Maksimilijano universitete apgynė darbą vokiečių kalba „Dainų poetikos etiudai“, gavo filosofijos daktaro laipsnį. Iš karto pradėjo rengti habilitacinį darbą „Bylinų aiškinimo teorijų apžvalga“, po truputį komplektavo „Lietuvių liaudies dainų rinktinę“². Nemažą jo po-

² Visi B. Sruogos darbai apie tautosaką šiuo metu surinkti ir publikuojami knygoje: SRUOGA, B., 2003. *Raštai. Tautosakos studijos 1921-1947*. T. 9 (1). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas. SRUOGA, B., 2004. *Raštai. Tautosakos studijos kitomis kalbomis 1924-1932*. T. 9 (2). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

ezijos dalį sudaro lietuvių liaudies dainų stilistikos eilėraščiai. Būtina pabrėžti, kad ir B. Sruogos asmeninėje korespondencijoje gausu kreipinių, neretai įgyjančių tautosakines metaforines reikšmes.

Rašytojo vartojamų bendrinių daiktavardžių ir būdvardžių pamatinis žodis dažniausiai yra abstraktai (*meiluži, svajonėle, vargšele, Gyvenimėli*), retai – konkretūs objektai (*širdede, Širduže, sesule*). Šių žodžių priesaginė daryba ir semantika tradicinė – priesagų reikšmės būdingos tradiciniams folkloro ir šnekamosios kalbos stereotipams. Tokie ir panašūs deminutyviniai žodžiai, į šnekamąją kalbą atėję iš lietuvių liaudies dainų, bendravimui suteikia subtilumo, familiarumo (Dab. liet. k. gramatika 2005, p. 87-94). Ši teiginį patvirtina ir I. Savickienės mintis, jog deminutyviniai vardai, pvz., *Rūtuliukas, Rūtūželis* ir pan., vartojami tik tarp labai artimų žmonių (2005, p. 96). B. Sruogos laiškuose taip pat vartojami maži-maloniniai priesagų vediniai: *Vandukai, Vanduk,; Vanduk, Rūpintojėli, mano!; Rūpintojėli miela,; Vanduk, Gyvenimėli!; Širduže mano!; Vandukai, meiluži,; Miela sesule mano,; Vargše mano mažulėle!; Vandukai, svajonėle mylima!; Vanduk, Varguolėle mano!*. Keliuose laiškuose pasitaikė autorinių naujadarų: *Vandusis mano!; Mielas Vandusi,*.

Šios priesagos turi gryną mažumo reikšmę, tačiau kartais ji gali visai nesisieti su realiu mažumu, būti subjektyvi, remtis vien tikrai noru suvokti ar pavaizduoti dalyką mažinamai (Dab. liet. k. gramatika 2005, p. 88). Tokių deminutyvinių priesagų stilistinį mažumo-malonumo atspalvį Donatas Sauka pastebi liaudies dainose, kur jos atlieka itin ryškią ekspresinę-emocinę funkciją (1970, p. 178). Taigi B. Sruogos laišku deminutyvinių kreipinių metaforinė semantika glaudžiai susijusi su lietuvių liaudies tautosaka. „Metaforoje gretinami reiškiniai imami iš skirtingiausių ir tolimiausių „pasaulių“. Gretinamų reiškinų analogijos neretai būna visiškai subjektyvios, te-

suvokiamos paties autoriaus“ (Župerka 1983, p. 76). D. Saukos teigimu, vaizdinga metafora dainų kalboje įgauna svarbią vietą – tai ne tik prašmatniausias elementas vaizdiniame audinyje, bet ir visos dainos raktas (1970, p. 197-198). Tai būdinga ir B. Sruogos stilizuotiems eilėraščiams. Akcentas dažniausiai iškeliamas į pirmąją eilutę, kaip antraštė ar savotiškas kreipimasis: *Suk, sesule, tamprias nytis; Anksto ryto kėlėjėlė; Sesulei giesmės, sesulei dainos; Vainikėli, palūkėk; Iš kalnelio žaliūnėlio; Saulužėlė mylimoji; Audžia, audžia auksagijį audimėlį* (Sruoga 1996). Laiškuose antraštinis kreipinys taip pat tampa reprezentatyvia priemone – siekiama išreikti kuo gilesnius žmogaus jausmus.

Akivaizdžią B. Sruogos laišku kreipinių ir jo mokslinių bei poetinių interesų sąsają galima paaiškinti ir Dalios Černiauskaitės teiginiu, kad vienas iš liaudies dainų metaforos narių akcentuoja vidinį žmogaus pasaulį, išgyvenimus, rūpesčius, o antrasis žymi įvairius objektus (dažniausiai gamtos) ir abstraktus. Tokia metaforinė opozicija dažniausiai atlieka herojaus vertinimo, idealizavimo funkciją arba išreiškia dainos lyrinio subjekto santykį su opozicijoje minimu asmeniu – ryšio artumą, šilumą, pagarbą, šią opozicijos funkciją dar labiau išryškina deminutyvinės žodžių formos (2002, p. 212). Todėl galima teigti, jog B. Sruoga antraštiniu kreipiniu išreiškia savo jausmus skaitytojui, kurie paslėpti po metafora, simboliu. Kartu antraštinis kreipinys, kaip ir liaudies dainose, tampa tam tikru raktu, nusakančiu asmens emocinę būseną, glaudžiai susijusią su istoriniu ir visuomeniniu kontekstu.

Daugumos vartojamų metaforinių kreipinių pamatinis žodis yra abstraktas – tai *vargas, mažumas, meilė, svajonė, gyvenimas*. Gana dažnas laiškuose *varguolėlės, vargšėlės* kreipinys. Tokių ir panašių žodžių konotacija lietuvių folkloristikoje aprėpia karčią išnaudojamos ir skriaudžiamos liaudies patirtį (Sauka 1970, p. 202). Anot Birutės Jasiūnaitės, maloniniai kreipiniai *naba-*

gėli, vargšeli, vargdienėli, varguolėli, vargeli, laime, džiaugsmeli ir pan. yra tipiški emocinės derivacijos atvejai, kurie nusako asmens būseną, nusiteikimą. Jie gana universalūs, vartojami guodžiant, stengiantis pralinksminėti adresatą (1998, p. 51). Laiškai su šiais kreipiniais rašyti tuomet, kai B. Sruoga kalėjo Štuthofio koncentracijos stovykloje. Kreipiniais žymima ne tik paties autoriaus jausena šiuo skaudžiu gyvenimo laikotarpiu, bet numanoma, konotuojama ir nuo jo atskirtos šeimos, mylimos žmonos ir dukros būseną. Galima teigti, kad kreipdamasis tokiais žodžiais į žmoną, B. Sruoga nori paguosti, užjausti savo mylimąją, kad tenka tokius vargus kentėti. Kreipinį *gyvenimėli* būtų galima lyginti su *likimo, dalios* reikšme. Greičiausiai siekta akcentuoti dvasinį mylimųjų artumą.

Svajonė ir mylimas žmogus – tai gana dažnas metaforinis junginys įsimylėjėlių kalboje. Tiek pasakose, tiek kiekvieno žmogaus sąmonėje gyvuoja svajonių vyro ir moters prototipai. Jį ar ją suradus, tampama pačiu laimingiausiu žmogumi. B. Sruoga, kreipdamasis *Vandukai, svajonėle mylima!*, išreiškia savo laimę, jog V. Daugirdaitė-Sruogienė – tai jo svajonių, idealumo moteris. Kaip ir kreipiniai *mažutėlis, mažutis*, kuriuos dažnai vartoja vyrai, kreipdamiesi į mylimą moterį, *svajonėlė* žymi švelnumo bei familiarumo santykį. Laiškuose dažnai vartojamas pažymimasis žodis *mylimas, -a*, skiriamas tik V. Daugirdaitei-Sruogienei, bet pasitaikė ir bendrinis daiktavardis *meilužė: Vandukai, meiluži; Vanduk, meiluži mano*.

Šiuolaikinėje bendrinėje šnekamojoje kalboje žodis *meilužis* vartojamas neigiamai, menkinamąja reikšme – taip kalbama apie tuos žmones, kurie be santuokos palaiko lytinius santykius (Dab. liet. k. žodynas 1993, p. 390). Tačiau ši reikšmė B. Sruogos laiškų kontekste visiškai netinkama – būtina pasitelkti tautosakinį kontekstą. Priesagos -užis, -užė gana būdingos liaudies dainoms. O už liaudies poezijos ribų pasi-

taikantys deminutyvai dažniausiai žymi malonumą (kreipiantis į asmenis – paprastai kartu ir savotišką familiarumą) (Dab. liet. k. gramatika 2005, p. 92). Lietuvių liaudies dainuose itin dažni žodžiai *mergužėlė, bernužėlis, rūtužėlė* ir pan. Šią priesagos darybą galima pritaikyti ir žodžiui *meilė – meilužė*. Kaip dainose *mergužėlė, bernužėlis* dažniausiai turi teigiamą konotaciją, taip ir *meilužė* reiškia mylimą ir gerbiamą moterį. B. Sruoga aistringai domėjosi tautosaka, Vincą Krėvę laikė vienu žymiausių lietuvių rašytoju, žavėjosi jo sugebėjimu savitai atskleisti „Liaudies Psichologiją“ „Dainavos šalies senų žmonių padavimuose“. Galima teigti, kad šią vardo formos reikšmę jis siejo su V. Krėvės knygos heroje Meiluže ir suteikė jam pačias gražiausias, poetiškiausias tautosakines konotacijas.

Įdomūs ir prasmingi kreipiniai, kuriuose vartojamas metaforinis *Rūpintojėlio* simbolis, paimitas iš liaudies kultūros bei tautosakos konteksto ir čia pavartotas kaip ekspresinė-emocinė priemonė. Dažnai našlaičių raudose saulė, mėnuo ir kiti dangaus kūnai vaikams atstoja motiną ir tėvą, šis santykis yra guodžiantis, raminantis (Černiauskaitė 2002, p. 215). Rūpintojėlis – dievdarbū išdrožta sėdinčio Kristaus statulėlė (Dab. liet. k. žodynas 1993, p. 668), materialus dieviškumo, dangiškumo atvaizdas. Tokiu kreipiniu B. Sruoga kreipiasi į V. Daugirdaitę-Sruogienę kalėdamas Štuthofio koncentracijos stovykloje. „Dievų miške“ B. Sruoga rašė, jog čia Dievo nebėra, jog čia žmonės – ne žmonės, jie niekam nereikalingi (Sruoga 1997, p. 239-566). Tokia vidinė žmogaus būseną kiekvienam primintų sunkią našlaičio dalį, todėl, kreipdamasis į mylimąją *Rūpintojėlio* vardu, rašytojas ją idealizuoja, tapatina su pagoda ir viltimi.

Pastebėtina, kad kai kuriems bendrinių daiktavardžių kreipiniams B. Sruoga suteikia tikrinio daiktavardžio funkciją, kreipinį rašo didžiąja raide (*Rūpintojėle, Varguolėle, Gyvenimėli*). D. Černiauskaitės teigimu, senovės žmonės abst-

rakčius, juslėmis neapčiuopiamus dalykus, pvz., *vargą, laimę, nelaimę, pyktį* ir pan., suvokė konkrečių dalykų patirtimi (2002, p. 210). Todėl įvairiose lietuvių liaudies pasakose, dainose ir kitur šie abstraktai įgauna gyvos būtybės pavidalą, pavyzdžiui, *laumės, giltinės, aitvarai* ir pan. Savo eilėraščiuose poetas taip pat itin dažnai kreipiasi į moterį, įvardija ją didžiąja raide, nužymi abstrakčią viltį, nuotaiką, svajonę, tikėjimą: *Karalaitė, Karaliūnaičia, Gėlių karaliūnaitė, Numylėta, Tu, Baltoji gulbė, Svajonė* (Sruoga 1996). Šie kreipiniai – tik maža dalelė asmeniniuose laiškuose išsakytų įvairiausių, išmoningiausių, nuoširdžiausių mylimosios įvardijimų.

Daugumoje kreipinių, skirtų V. Daugirdaitei-Sruogienei, rašomas jos vardas, tik viename laiške B. Sruoga įvardija santuokinę priklausomybę bendrinio daiktavardžiu *Brangi žmona*. Nevengia į žmoną kreiptis *sesulės* kreipiniu *Miela sesule mano*, parodo, jog adresatas yra labai mielas ir artimas žmogus. Šis kreipinys, kaip ir kreipinys *Gyvenimėli*, asocijuojasi su gyvenimo dalimi, su amžina, begaline meile. Nuoširdų meilės jausmą V. Daugirdaitei-Sruogienei B. Sruoga pabrėžia metaforiniu širdies kreipiniu *Širduže mano!* Lietuvių liaudies dainose gana dažnai vartojama tėvų ir širdies opozicinė metafora. D. Černiauskaitė, kalbėdama apie tokios semantikos metaforas, teigia, jog čia pabrėžiama ne išorinė žmogaus ypatybė, o tėvo ar motinos brangumas, išskirtinumas (širdies ir tėvų bendroji sėma – širdis, kaip ir tėvai, – vienintelė; taip pat širdis – gyvybiškai svarbiausias, brangiausias organas; taip ir dukrai bei sūnui ilgą laiką brangiausi šeimos nariai yra tėvai). Ši opozicija pirmiausia pabrėžia artimą emocinį ryšį tarp lyrinio subjekto ir dainoje minimų tėvelio ir motinėlės (2002, p. 213). Šios širdies konotacijos būdingos ir B. Sruogos kreipiniams: *Aš tave taip myliu, jog širdis tuoj plyš!*

Kaip teigia B. Jasiūnaitė, tokių ir panašių ma-

loninių kreipinių konotacija šnekamojoje kalboje formuojasi pagal tam tikrus tautinės kultūros stereotipus bei simbolius (1998, p. 45). B. Sruoga, tyrinėdamas tautosaką, joje ieškojo tautiškumo ir individualizmo sąveikos, todėl ir antraštiniuose kreipiniuose jaučiamas ne tik folkloro stereotipiškumas, bet ir laiško autoriaus individualumas, t.y. sąmoningai parinktas kreipinys, kurį galima sieti su istoriniu-kultūriniu kontekstu bei asmenine B. Sruogos patirtimi ir emocija.

Išanalizavus laišku antraštinius kreipinius, pastebėta, kad B. Sruoga į savo žmoną dažnai kreipiasi vyriškąja giminės forma: *Vandukai!*; *Mielas Vandunėli*; *Vanduk, mano mielas geras Vanduk!*. Išsamesnių tyrinėjimų dėl tokio specifinio kreipimosi lietuvių mokslininkų dar nėra pateikta. I. Savickienė yra pastebėjusi, kad moterys daug dažniau linkusios vartoti būdvardžius, jautukus, deminutyvus nei vyrai. Tačiau meilės, artumo, švelnumo kupinose situacijose daug dažniau deminutyvus vartoja vyrai nei moterys. Vyrai, kreipdamiesi į savo mylimą moterį, dažnai jų deminutyviniams vardams suteikia vyriškąsias fleksijas, pavyzdžiui, *Linuk, Rūtuk* ir pan. Be to, gana dažnai mylimos moterys dar vadinamos įvairių mielių gyvūnų pavadinimais, pavyzdžiui, *zuikeli, paukšteli* ir pan. (2005, p. 93), kurie, kaip matyti, taip pat turi vyriškosios giminės reikšmes. Kita vertus, daiktavardžio linksniavimo sistemoje pati didžiausia yra pirmoji paradigma su galūne -as. Šios paradigmos dominavimą lemia labai dažnas priesagos -uk- vartojimas. Vyriškosios giminės daiktavardžiai su priesaga -uk- gauna galūnę -as (Savickienė 1999, p. 22-23). B. Sruoga, vartodamas V. Daugirdaitės-Sruogienės vardą deminutyvine forma su priesaga -uk- (*Vandukai, Vanduk, Vandukas*), pažymimuosius žodžius greičiausiai tiesiog derino su deminutyviniu vardu, todėl rašė vyriškosios giminės formą *Vandukai mylimas, mylimas mano!*; *Vanduk, mano mielas geras Vanduk!*

Apibendrinimas

Atlikus Balio Sruogos asmeninių laiškų kreipinių analizę, galima teigti, kad laiškam būdinga išskirtinė rašytojo kalbinė raiška. Šis žanras buvo itin artimas B. Sruogai ir jo mėgtas, kadangi leido jam atskleisti savo kūrybiškumą, individualumą. Asmeniniuose laiškuose jaučiama stipri emocinė ekspresija, tik teigiamas ir familiarus požiūris į adresatus, ypač į V. Daugirdaitę-Sruogienę.

Rašydamas kreipinius, B. Sruoga ne tik mandagus ir subtilus, išmano laiško rašymo etiketa, tačiau gana dažnai ir spontaniškas, išmoningas, lyriškas, kai kada net ironiškas, parodantis savo neeilinę asmenybę, platų interesų ratą bei nuoširdžius jausmus. Tai atsispindi ir mažiausios antraštinųjų kreipinių grupės vokiečių kalba etikete, ir dominuojančios išplėstinių dvinarių kreipinių grupės rašymo manieroje. Itin kūrybiški kreipiniai užfiksuoti neįprastais atvejais – pirmose laiškų eilutėse. Šios poetinės mintys skiriamos V. Daugirdaitei-Sruogienei, juose jaučiami lai-

ko autoriaus ilgesingi jausmai, begalinė meilė adresatui.

Dominuoja kreipiniai, išplėsti įvairiomis kalbos dalimis (bendriniiais ir tikriniais daiktavardžiais, būdvardžiais, dalyviais, savybiniu įvardžiu *mano*). Dažniausias – šauksmininko linksnis, labai retas – vardininko (skiriama tik V. Daugirdaitei-Sruogienei), jie žymi švelnumo ir familiarumo santykį.

Asmeninėje korespondencijoje gausu kreipinių, neretai įgyjančių tautosakines metaforines reikšmes. B. Sruoga, kreipdamasis į savo žmoną, vartoja tik deminutyvines vardo formas, atliekančias itin ryškią ekspresinę-emocinę funkciją, taip pat dažnai pasitelkia įvairias metaforines priemones, metaforines opozicijas, kuriomis išsakomas itin familiarus ir nuoširdus santykis su kreipinyje minimu asmeniu. Taigi kreipiniai, kaip ir laiškų turiniai, padeda pažinti B. Sruogos asmenybę, atskleidžia tam tikrus jo asmeninio ir kūrybinio gyvenimo momentus.

Literatūra

Balys Sruoga mūsų atsiminimuose: Balio Sruogos 100-ajai gimimo sukakčiai, 1996. Sud. V. Daugirdaitė-Sruogienė. 2-as leid. Vilnius: Regnum fondas.

BARZDŽIUKIENĖ, L., 2000. Tekstas – laikotarpio kultūros atspindys. *Tekstas kaip pasaulio atspindys: tarptautinės konferencijos tezės, 2000 m. lapkričio 9-10 d.* Šiaulių universitetas. Humanitarinis fakultetas. Ats. red. K. Župerka. Šiauliai: ŠU I-kl., 22-36.

ČEPAITIENĖ, G., 1999. G. Petkevičaitės-Bitės laiškų etiketas. *Filologija. Kalbotyra*. Nr. 2 (6). Šiauliai: Šiaulių univ. I-kl., 15-25.

ČEPAITIENĖ, G., 2000. Tautos istorija kaip kalbos etiketo veiksnys. *Tekstas kaip pasaulio atspindys: tarptautinės konferencijos tezės, 2000 m. lapkričio 9-10 d.* Šiaulių universitetas. Humanitarinis fakultetas. Ats. red. K. Župerka. Šiauliai: ŠU I-kl., 25-33.

ČERNIAUSKAITĖ, D., 2002. Lietuvių liaudies dainų metafora. *Tautosakos darbai*. T. XVI (XXIII). Parengė L. Sauka. Vilnius: Petro ofsetas, 208-225.

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas: apie 50000 žodžių lizdų, 1993. Vyr. red. S. Keinys. 3-iasis patais. ir papild. leid. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų I-kl.

Dabartinės lietuvių kalbos gramatika, 2005. 4-oji patais. laida. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų I-kl.

JABLONSKIS, J., 1957. *Rinktiniai raštai*. Sud. J. Palionis. T. 1. Vilnius: Valst. polit. ir moksl. lit. I-kl.

JASIŪNAITĖ, B., 1998. Mūsų maloniniai kreipiniai. *Kalbotyra: mokslo darbai. Lietuvių kalba*. T. 47 (1). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 43-59.

Sintaksė, 2005. Sud. R. Misiūnaitė. 2-asis patais. leid. 2 d. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

KRAMSCH, C., 1998. *Language and Culture*. New York: Oxford University Press.

LABUTIS, V., 1998. *Lietuvių kalbos sintaksė*. 2-asis patais. leid. Vilnius: Vilniaus universiteto I-kl.

- RADZIKAUSKAS, E., 1930. Saulės ir žvaigždės glorifikacija lietuvių poezijoje. *Gaisai*. Nr. 2, 248-258.
- RAGAUSKIENĖ, R.; RAGAUSKAS, A., 2001. *Barboros Radvilaitės laišakai Žygimantui Augustui ir kitiems: studija apie XVI a. Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės moterų korespondenciją*. Vilnius: Vaga.
- ROČKA, M., 2002. *Rinktiniai raštai*. Sud. M. Vaicekauskas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- SAMULIONIS, A., 1986. *Balys Sruoga*. Vilnius: Vaga.
- SAUKA, D., 1970. *Tautosakos savitumas ir vertė*. Vilnius: Vaga.
- SAVICKIENĖ, I., 1999. *Lietuvio vaiko daiktavardžio morfologija*. Humanitarinių mokslų daktaro disertacija. Kaunas: VDU.
- SAVICKIENĖ, I., 2005. Morfopragmatika: deminutyvų vartojimas dabartinėje lietuvių kalboje. *Kalbotyra: Mokslo darbai. Lietuvių kalba*. T. 54 (1). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 91-100.
- SRUOGA, B., 1997. *Raštai. Dievų miškas*. T. 4. Vilnius: Alma littera.
- SRUOGA, B., 1996. *Raštai. Poezija*. T. 1. Vilnius: Alma littera.
- SRUOGA, B., 1921. *Laiškas V. Daugirdaitei*. Rugsėjo 5 d. Balio ir Vandos Sruogų namai-muziejus, P5146.
- ŠUKYS, J., 2003. *Kalbos kultūra visiems*. Kaunas: Šviesa.
- ULČINAITĖ, E.; JOVAIŠAS, A., 2003. *Lietuvių literatūros istorija: XIII–XVIII amžius*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- VALECKIENĖ, A., 1998. *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos inst.
- ŽIRGULYS, A., 1989. *Tekstologijos bruožai*. Vilnius: Mokslas.
- ŽUPERKA, K., 1983. *Lietuvių kalbos stilistika*. Vilnius: Mokslas.

Gabija Bankauskaitė-Sereikienė

Vilnius University

Research interests: Lithuanian literature of the first half of the 20th c., modernism, theories and methods of literature, literary criticism, pedagogy.

Ilona Mickienė

Vilnius University

Research interests: lexicology, word derivation, onomastics.

Sandra Šiaučiulytė

Vilnius University

Research interests: semantics, lexicology, pedagogy.

THE EXPRESSION OF SALUTATIONS IN BALYS SRUOGA'S PERSONAL LETTERS

Summary

The article reviews personal letters written by Lithuanian writer Balys Sruoga (1896-1947). In the analysis the emphasis is put on some aspects of etiquette and forms of salutation used by the author. The salutations collected are classified according to morphological and lexical characteristics. Taking into consideration these aspects, Sruoga uses various forms of words: simple, extended (binomial and po-

Gabija Bankauskaitė-Sereikienė

Uniwersytet Wileński

Zainteresowania naukowe: literatura litewska początku i 1 poł. XX w., modernizm, teoria literatury i metodologia badań literackich, krytyka literacka, pedagogika.

Ilona Mickienė

Uniwersytet Wileński

Zainteresowania naukowe: leksykologia, słowotwórstwo, onomastyka.

Sandra Šiaučiulytė

Uniwersytet Wileński

Zainteresowania naukowe: semantyka, leksyka, pedagogika.

FORMY ADRESATYWNE W LISTACH PRYWATNYCH BALYSA SRUOGI

Streszczenie

W artykule zostały omówione listy prywatne litewskiego pisarza Balysa Sruogi (1896-1947). Analizie poddano aspekty ich etykiety, wyodrębniono używane przez pisarza formy adresatywne. Zebrane zwroty sklasyfikowano na podstawie cech morfologicznych i leksykalnych. W tym ujęciu należy stwierdzić, że B. Sruoga używał w swoich listach

lynomial) and other types of salutations. Semantic characteristics of Sruoga's salutations in personal letters are also discussed thoroughly. The salutations are analyzed in cross-disciplinary context – psychological and cultural insights are considered. The headword salutations which are full of feelings and poetics and diminutive salutations which acquire folklore metaphorical meanings prevail. The article aims at finding possible parallels in his letters and in his poetry salutations. In some cases the feelings hidden under a metaphor are expressed. In other cases the headword salutation becomes the key outlining a person's emotional state related to historical and social context. Furthermore, Sruoga stylizes the forms of folklore expressions and does not try to avoid neologisms and familiar style in the headword salutations of personal letters.

KEY WORDS: letter, etiquette, salutation, addressee, folklore, metaphor.

bardzo różnych form wyrazowych: pojedynczych, rozwiniętych (dwuczłonowych, wieloczłonowych) i in. Wyczerpująco omówiono cechy semantyczne form adresatywnych występujących w korespondencji prywatnej B. Sruogi. Formy zwracania się do adresata są analizowane w kontekście interdyscyplinarnym – ze szczególnym uwzględnieniem aspektów psychologicznych i kulturologicznych. W listach przeważają nie szablonowe formy adresatywne, a zwroty poetyckie o dużym ładunku emocjonalnym. Szczególnie często występują zdrobnienia, niejednokrotnie uzyskujące znaczenia metaforyczne o proveniencji ludowej. Poszukuje się ewentualnych paraleli między zwrotami w listach i w wierszach. W jednych przypadkach uczucia wyrażane zwrotem inicjalnym są ukryte pod metaforą czy symbolem, w innych zaś tytułowa formuła, podobnie jak w pieśniach ludowych, staje się określonym kluczem wyrażającym stan emocjonalny osoby, związany z kontekstem historycznym i społecznym. Formy inicjalne o charakterze ludowym w nagłówkach listów prywatnych B. Sruoga poddaje twórczej stylizacji, nie unika autorskich neologizmów i zwrotów o charakterze familiarnym.

SŁOWA KLUCZE: list, etykieta, forma adresatywna, adresat, folklor, metafora.

Олег Лещак

Свентокшицкая Академия им. Яна Кохановского в Кельцах

ul. Leśna 16, 25-639 Kielce, Polska

E-mail: olegleszczak@op.pl

Область научных интересов автора: методология гуманитарных наук, теория языкознания, философия языка, онома-
сиология, славяноведение, история языка.

Юрий Ситко

Севастопольский городской гуманитарный университет

пр. Гагарина 15, Севастополь, Украина

E-mail: sitko@pochta.ru

Область научных интересов автора: теория языкознания, история языкознания, методология грамматических исследований

Н. Я. МАРР И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ПРАГМАТИЗМ: ОПЫТ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА Часть 1

Личность Николая Яковлевича Марра, равно как и его творческое наследие, в истории советского и постсоветского языкознания уже неоднократно вызвали самые противоположные оценки. Имя Марра с поразительной регулярностью «восстает из пепла» забвения, особенно в периоды теоретического брожения и пересмотра парадигм, так как при всем нарочитом догматизме суждения Марра раздражают мозг мыслящего ученого и ломают веками создававшуюся стройность традиционных теоретических конструкций. Авторы статьи, находя в концепции Марра некоторое соответствие своей научной позиции – функционального прагматизма, – стремятся представить определенные элементы этой концепции с позиций современной научной парадигмы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: мифы марризма, мифы о марризме, методология, стадильная теория развития языков, «палеонтология языка».

Каждый ищет в наследии прошлого то, что соответствует его научной позиции и познавательному темпераменту (как выразился бы Вильям Джемс). Мы не исключение. Н. Я. Марр интересует нас не как предмет чисто исторического, «объективного» интереса. Мы относимся к его концепции с явным пристрастием, поскольку подсознательно чувствуем близость многих высказанных им тезисов и предположений отстаиваемой нами

функционально-прагматической методологии. Это вовсе не значит, что мы относим Н. Марра к «сонму» отцов-основателей этой методологии. К ним относятся Д. Юм, И. Кант, В. Джемс, А. А. Потебня, И. А. Бодуэн де Куртенэ, Ф. де Соссюр, Л. С. Выготский, Л. В. Щерба, В. Матезиус, Н. С. Трубецкой, В. Б. Шкловский и ряд других философов и ученых¹. Тем не менее, Н. Марр, сам не будучи ни функционалистом, ни даже менталистом,

¹ Этой проблеме была посвящена монография О. Лещака «Языковая деятельность. Основы функциональной методологии лингвистики» (1996) и ряд других работ того же автора.

вольно или невольно повлиял на становление одного из ответвлений функциональной методологической парадигмы – Ленинградской школы функциональной лингвистики (С. Д. Кацнельсон, А. В. Бондарко, Ю. С. Маслов).

Прежде чем мы перейдем к презентации и анализу функциональных по своей сущности элементов в концепции Н. Я. Марра, остановимся на положении, высказанном в свое время профессором П. Сериио и имеющим, как нам кажется, большое методологическое значение: «В лингвистике (и вообще в гуманитарных науках) парадигмы не сменяют друг друга и не отрицают друг друга (в смысле «не устраняют» – *О. Л.*), но накладываются одна на другую, сосуществуют в одно и то же время, игнорируя друг друга» (Сериио 1993, с. 52). Парадигмы, методологические подходы и течения – это не объективные, существующие независимо от ученых и философов концептуальные феномены, а ментальные инварианты коммуникативного поведения ученых в сфере познавательной деятельности. Они возникают, функционируют, изменяются, развиваются по тем же закономерностям, что и все остальные феномены социально-психологического плана. В строгом смысле научная или философская концепция вне сознания ее создателя может существовать только в качестве смыслового субстрата текстов, в которых она изложена *explicité*, или же некоторого ряда опирающихся на нее текстов, в которых она присутствует лишь *implicité*.

Процесс выявления методологической и мировоззренческой базы некоторой научной или философской концепции в силу сказанного оказывается процессом весьма непростым даже в тех случаях, когда эти посылки, казалось бы, явно обозначены автором. Методология далеко не всегда представлена в сознании исследователя как система рационально осознаваемых постулатов. История познавательной деятельности человека знает огром-

ное количество примеров несовпадения декларируемых и реально проводимых принципов исследования: сознательное познавательное стремление нередко вступает в конфликт с подсознательными верованиями и установками ученого. Такое положение усугубляется в ситуации, когда на ученого начинает давить общественное мнение, традиция, новаторские тенденции или просто идеология его времени. Так было практически со всеми советскими учеными и философами, которые в силу сложившихся общественно-политических обстоятельств вынуждены были провозглашать «под маркой» марксизма совершенно различные, подчас противоположные концепции. Мы далеки от того, чтобы называть их жертвами режима или цензуры. Все гораздо сложнее. Многие из советских мыслителей, совершенно по-своему осознав суть происходящих в стране перемен, искренне стремились осуществлять свою деятельность в русле этих перемен. В связи с этим они либо приспособивали свои взгляды к марксизму, либо приспособивали марксизм к своим взглядам. Риторически и терминологически это выглядело как единый марксистский дискурс. На деле же это была многоголосица позиций, эклектизму которой сегодня приходится только удивляться. Основными критериями оценки исследований в тот период служило соответствие / несоответствие позициям «марксистской материалистической» науки. Соответственно, исследования, предаваемые анафеме, получали ярлык «немарксистских» и «идеалистических».

Мы оставляем в стороне вопрос о том, насколько осознанно Н. Я. Марр «подгонял» свою явно «нематериалистическую», отчасти лейбнизианско-гумбольдтовскую, отчасти платонистическую лингвистическую методологию под марксизм. Это неважно. Важнее то, насколько релевантны были для его социотристской концепции языка социологические,

классовые и экономические постулаты марксизма. Но разобраться в этом можно, только приняв критическую точку зрения на многие распространенные мифы марризма и мифы о марризме.

Несомненно к самым известным относятся миф о **марксизме** и **диалектическом материализме** Марра. Мы полагаем, что основные постулаты марризма были, с одной стороны, завуалированы под материализм и марксизм, а с другой – были прочитаны по-марксистски, в смысле – по-гегельянски и отчасти по-аристотелевски. Но именно здесь и была допущена главная ошибка и самим Марром (не заметившим или не пожелавшим заметить принципиальной несовместимости своей концепции с концепциями Маркса), и его критиками (не говоря уже о его последователях). Стараясь выразить «новое учение» на марксистском языке Марр подгоняет свою концепцию не только под марксизм, но и под ее материнскую философию – гегельянство: «Яфетидология еще на первых этапах своего развития фактически слагалась на гегелевском положении, не зная тогда этого положения, а придя к нему под напором фактов, изучавшихся ею, именно положения, у Гегеля представляющего следующее высказывание: „чтобы познать явление, нужно выйти за его пределы”» (Марр 2002, с. 51). Насколько это положение может быть названо «гегелевским»? Ведь это элементарное ноуменологическое положение, которое признает всякий, кто признает инвариантность, системность, всякий, кто признает наличие, помимо физических фактов, некоторого смысла, выходящего за их пределы.

Ничего нет странного в том, что Марр называет свой социологический идеализм «диалектическим материализмом» («дело идет о материализме не по вещественности трактуемых предметов, а о материализме по методу – об историческом и диалектическом материализме» (Марр 2002, с. 80)), ведь и сами

основоположники марксизма полагали, что их идеал – реалистическая метафизическая концепция – является концепцией материалистической. Один из ведущих советских марксистов Ильенков честно отмечал, что «объективность „идеальной формы” – это увы, не горячечный бред Платона и Гегеля, а совершенно бесспорный, очевидный и даже каждому обывателю знакомый упрямый факт [...] Идеализм – это совершенно трезвая констатация объективности идеальной формы, то есть факта ее независимого от воли и сознания индивидов существования в пространстве человеческой культуры» (Ильенков 1984, с. 57). В определенном смысле Марр оказался в лингвистике более последовательным «диалектическим материалистом», чем сами марксисты, поскольку более последовательно связывал язык с внеязыковой предметной действительностью (с материальной историей – как лейбницианец Гердер, с культурой – как лейбницианец Гумбольдт, с общественной жизнью – как позитивисты Конт и Спенсер или же с территорией – как платонисты-евразийцы). В любом случае Марр не пытался открыть какие-то имманентные законы развития языка вне тенденций развития общественной производительной деятельности, частью (надстройкой) которой он считал язык. Марксисты же постоянно «сползали» с этого, базисного для их концепции, положения в имманентизм и общую абстрактную диалектику всемирного единства.

Вспомним абсолютистский системцентризм Гегеля, посмотрим на абстрактно-обобщающий характер марксизма, игнорирующий частности и исключения, и сравним их с марровским подчеркиванием значения материальных памятников истории для лингвистики: «Только обращением к вещам, к памятникам материальной культуры и независимым их изучением была поставлена на место индоевропейская лингвистика, умерены

ее притязания» (Марр 2002, с. 26) или «В письмо и в его мертвые традиции был заточен живой, общественно-исторически скроенный организм, многосложно увязанный со всеми нервами повседневной жизни, ее питающим производством и регулирующей ответственностью на всем протяжении активного существования человечества» (Марр 2002, с. 34). Что это – теория эманации духа в материю? А может быть вульгарный материализм, феноменализм, позитивизм? Ничуть не бывало. Вещи, материальные памятники для Марра не физикалии, а осмысленные и осмысливаемые артефакты: «Дело в том, что если существует материал, то это продукт известного производства, известных производственных отношений» (Марр 2002, с. 95). По большому счету Марр такой же объективный идеалист, как и значительная часть марксистов, но это не гегелевский имманентный идеализм, а скорее смесь лейбницианства и платонизма (т. е. трансцендентализм). И в том, и в другом случае (Гегель и Лейбниц) язык признается объективной социальной системой, однако в гегельянстве и марксизме допускается гипостазирование «языка вообще» и «общенародного языка» (на синхронном уровне), а также «праязыка» (в истории), в то время как лейбницианскому ответвлению характерен узкий этноцентризм, а платонизму – кастовый социологизм. Второе отличие состоит в понимании отношения материальной и идеальной стороны языка. В то время как гегельянство под видом диалектики конкретного и абстрактного, идеального и материального последовательно проводит идею эманации Духа в материю², лейбницианская версия, следуя более платонизму, разводит материю и дух, устанавливая между ними функциональные зависимости.

О том, что Марр не воспринимал язык как эманировавший в материю звука или графики дух народа, а семантику не выводил непосредственно из материального субстрата, свидетельствует его решительный протест как против отождествления речи (а опосредованно и языка) с письменностью, так и против отождествления языка и речи со звуковой сигнализацией. Ср.: «Гораздо более опасные, просто-таки роковые последствия общего значения имеем для самой науки об языке от подхода к звуковой речи, хотя бы и живой, через письменное ее облачение, ибо таким подходом предопределяется количественно материал» (Марр 2002, с. 29), «она [яфетическая теория] приучает и в звуках ценить в первую очередь не формальное выявление их, а идеологическую значимость, которой подчинена звуковая система, сторона техническая» (Марр 2002, с. 82), «существо речи в содержании ее, а не в форме» (Марр 2002, с. 126), «в языке не звук, а фонема, отработанный человечеством членораздельный звук, сопровождаемый работой мозгового аппарата, раньше влиявшего в тех же целях на руку, звук, направляемый мышлением» (Марр 2002, с. 158). Здесь речь идет не о материальной стороне исследуемого объекта, сколько о его сингулярности, дискретности, а также о его психосоциальности, что, несомненно, сближает позицию Марра с позицией Бодуэна, Соссюра и других функционалистов. Ср.: «Даже то, что называется „звуком“, насколько оно принадлежит к языку, существует только в психическом мире и может быть понятно только с психологически-социологической точки зрения» (Бодуэн де Куртенэ 1963а, с. 118), «Истина заключается в том, что в семе звук неотделим от остальной ее части, и мы осознаем звук только в той мере, в какой воспринимаем всю сему, то есть вместе

² У марксистов эта зависимость перевернута в стиле имманентного реализма: дух (психика) становится эманацией высокоразвитой материи. Идея их диалектического единства при этом сохраняется. В этом проявился эклектический характер классического марксизма, представляющего собой смесь гегельянства и аристотелизма.

со значением» (Соссюр 1990, с. 160), «Возьмем теперь лишенное жизни слово (его звуковую субстанцию): представляет ли оно собой по-прежнему тело, имеющее некую организацию? Никким образом, ни в коей мере» (Соссюр 1990, с. 162), «Звук, оторванный от мысли, потерял бы все специфические свойства, которые только и сделали его звуком человеческой речи и выделили из всего остального царства звуков, существующих в природе» (Выготский 1982, с. 15).

Марр был явным сторонником языковой эволюции от множества к единству, и от акта к факту и системе, а не наоборот, как компаративисты: «[Мы] работаем, бесспорно, двумя все-таки разобщающими нас до непримиримости методами, мы от динамики элементов, археологи-доисторика – от статики сложившихся комплексов» (Марр 2002, с. 94). Самым ярким в этом смысле положением марризма является положение о **скрещивании** языков и движении от **множества языков к их единству**, которое Марр противопоставлял идее генеалогического древа как живому воплощению идеи эманации. Единство языка, равно как и единство культуры и экономики, по Марру, – это «дело будущего» (Марр 2002, с. 112), которое когда-то называли коммунизмом, а сегодня именуют глобализацией. То, появятся ли в будущем всемирном глобализованном человеческом социуме новые глобальные пиджины (или даже единый язык) путем скрещивания наиболее распространенных этнических языков, произойдет ли американизация существующих языков³ – это вопрос технический. Факт остается фактом: то, о чем писал Марр в 20–30-е годы, сегодня становится предметом реальной политики. Но

отметим лишь, что еще ранее, в 1905 году один из непосредственных предшественников Марра А. А. Потебня высказал такое же предположение, но с противоположной его оценкой: «Рассматривая языки, как глубоко различные системы приемов мышления, мы можем ожидать от предполагаемой в будущем замены языков одним общечеловеческим – лишь понижения уровня мысли. Ибо если объективной истины нет, если доступная для человека истина есть только стремление, то сведение различных направлений стремления на одно не есть выигрыш» (Потебня 1993, с. 163).

Как бы там ни было, но в своем социоцентризме и страсти к идее скрещивания Марр в конце XIX – начале XX века был не одинок. Эту же точку зрения в той или иной форме разделяли А. А. Потебня, Г. Шухардт, И. А. Бодуэн де Куртенэ, Ф. де Соссюр, неолингвисты и пражцы. Вспомним идею И. Шмидта о волновом характере языковых изменений, бодуэновский постулат о скрещенном характере всех языков⁴, идею языковых союзов и языкового сродства Н. С. Трубецкого, теорию языковых ареалов М. Дж. Бартоли etc. Языковое родство, по Марру, – это не генетическое (или генное) наследование, а «социальное схождение», которое «вытекает не из родства крови и не из происхождения из одного источника, а из объединения в хозяйственной жизни и общественности» (Марр 2002, с. 217). Именно это Трубецкой и называл сродством.

Пражцы вслед за Потебней, Бодуэном и Соссюром шли еще дальше и признавали онтологическую реальность и самостоятельность не только этно- или социолекта, но и идиолекта социализированного индивида. Идея междиалектных скрещиваний в этничес-

³ Марр, правда, мечтал о едином языке победившего пролетариата. В этом моменте реализация мечты Марра (равно как и всех остальных марксистов) в силу известных исторических обстоятельств откладывается на неопределенный срок.

⁴ Сравним два следующих высказывания: «нет и быть не может ни одного чистого, не смешанного языкового целого» (Бодуэн де Куртенэ 1963г, с. 363) и «ныне нет ни одного нескрещенного языка» (Марр 2002, с. 235).

ком глоттогенезе при этом обретает вид идеи коммуникативного скрещивания идиолектов в онтогенезе: «Все люди пользуются различными языками в различные моменты жизни; это зависит от различных душевных состояний, от различного времени дня и года, от различных возрастных эпох жизни человека, от воспоминаний о прежнем индивидуальном языке и от новых языковых приобретений. [...] [Язык] создавался и непрерывно создается у каждого говорящего индивида путем смешения и скрещивания множества различных автоматизированных представлений и навыков» (Бодуэн де Куртене 1963б, с. 200). По мнению Бодуэна, язык социальной группы, неважно – диалект или этнический язык – это такая же абстракция, что и языковая семья, группа, тип или язык вообще: «понятие так называемого собирательного, племенного языка (например, языка русского, немецкого, польского, армянского и т. п.) не соответствует никакой объективной реальности» (Бодуэн де Куртене 1963в, с. 131). Такого же мнения придерживался и Потебня: «Противоположение реальности народа идеальности человечества есть весьма плохое лекарство от неумеренных претензий национальной идеи, выдающей себя за общечеловеческое» (Потебня 1993, с. 183). Марр, оперируя вслед за Гумбольдтом, Потебней и Бодуэном понятиями этнического языкового мышления, тем не менее не смог преодолеть своего метафизического объективизма и постоянно приписывал реальность мышлению и языку социальной или этнической группы.

В непосредственной связи с проблемой этнического филогенеза языка находится **стадиальная** теория Н. Я. Марра, внешне напоминающая марксистскую теорию эволюции общественно-экономического уклада человечества от первобытно-общинного строя к коммунистическому. Однако связь этих концепций чисто терминологическая. Идея перехода языков из одного грамматического

типа в другой принадлежала тем ученым (А. Шлейхеру и Ф. Мюллеру), борьбу с которыми Марр считал делом своей жизни. Именно в стадиальной теории, по нашему мнению, максимально проявилась эклектичность концепции автора «нового учения». Если языки развиваются путем скрещивания огромного количества диалектов, а скрещивание это осуществляется по причинам производственного характера (Марр сам не раз заявлял, что скрещивание – это единственный закон развития языка и других объективных телеологических установок нет), то введение фактора стадиальности оказывается совершенно чуждым общей концепции. Идея стадиальности органично вписывается именно в гегельянский и марксистский системцентризм, но в монадологии, этно- и социоцентризме она выглядит весьма причудливо.

Однако и для этой концепции Марра можно найти если не оправдания, то, по крайней мере, смягчающие аргументы. Одним из них является дистрибуция языковых типов по периодам. Марр разложил языки по периодам в зависимости от сложности грамматической структуры: от наиболее простых (аморфных, моносиллабических) через морфологически усложненные (агглютинативные) к грамматически сложным (флективным). Справедливости ради отметим, что понятия грамматической простоты – сложности Марр рассматривает не примитивно (количественно), а функционально и системно: «Простоту опасно, однако, признавать за первичность, как сложность за позднейшее осложнение. Особую систему или, как раньше называли, расовую семью языков составляют не тот или иной признак в отдельности, но совокупность ряда явлений» (Марр 2002, с. 280). Показательно то, что Марр пытался связать генеалогическую классификацию с типологической. Это еще раз свидетельствует о попытках выйти за пределы устоявшейся концептуальной и термино-

логической традиции. Методологическая идея здесь, как нам представляется, гораздо более интересна, чем все практические выводы, из нее извлекаемые. Идея смены языкового типа, которую так любят критиковать, смелая, но не фантастичная. Известны не только отдельные переходные языки, но и переходные типы языков. До сих пор спорят о том, делить ли языки на аналитические и синтетические, а уже последние на флективные и агглютинативные, или же выделять аналитизм и синтетизм как разные подтипы флективности. В любом случае смена синтетичности аналитизмом (у германских, романских, болгарского и македонского) оказывается сменой морфологического типа. Лингвисты начинают все чаще отмечать рост аналитических тенденций в современных флективных языках (например, русском), историки же славянских языков иногда отмечают в них агглютинативные атавизмы.

Но больший интерес в рассуждениях Марра представляет идея четырех периодов усложнения, если рассмотреть ее без мистификаций, т. е. без выдумывания объективных законов перехода языка из одного типа в другой по заранее намеченному стадийному плану, а интерпретировать ее как периодизацию возникновения того или иного морфологического типа языка в разные эпохи. С методологической точки зрения стадийность как идея закономерной смены морфологического типа одним и тем же языком должна быть совершенно чуждой монадологии и социотризмизму. Это гегельянская идея. Либо Марр ее заимствовал из марксизма (гегельянства), либо она просто была по-гегелевски прочитана его учениками и противниками. В любом случае такая транскрипция идеи стадийности – явно

иностраный элемент в концепции Марра. Иное дело – прочтение идеи стадийности как фиксации возникновения какого-либо типа языка в определенный период человеческой истории. Такое понимание вовсе не требует принятия тезиса о том, что некоторый язык X в ходе естественной эволюции⁵ закономерно меняет свой грамматический тип. Просто в силу определенных исторических обстоятельств⁶, сформировавшись в типологическом отношении, некоторый язык X перестает качественно трансформироваться и развивается далее чисто количественно. Это вовсе не мешает тому, чтобы некий диалект языка X, скрестившись с диалектом языка Y, характеризующегося иными типологическими чертами, сменил свой тип на тип языка Y, либо породил новый, прежде не существовавший тип. Этим объясняется сосуществование в наше время (даже в пределах одной и той же генеалогической группы) языков, обладающих различными типологическими характеристиками, сформировавшимися в различные эпохи.

В декларировании Марром стадийного развития языков содержится глубокое внутреннее противоречие методологического плана. Исповедуя теорию стадийности, следует определить: либо языки развиваются по единому всемирному плану эволюции – от стадии к стадии, от прасостояния или праязыка к современному состоянию (и тогда искать чудесную формулу-ключ к разгадке этой тайны), либо языки пребывают в постоянном контактном разноплановом и разнонаправленном взаимодействии, зачастую случайном и непоследовательном (и тогда всякие попытки размотать клубок этих многовековых переплетений следует признать тщетными). Марр

⁵ Т. е. непрерывного функционирования в качестве коммуникативного средства в определенном социуме на протяжении определенного отрезка времени.

⁶ Одним из существеннейших факторов такого «торможения» глоттогенеза могло быть культурно-языковое структурирование этноса и возникновение языковой нормы (в частности, литературного языка).

пытался совместить эти подходы. Нам представляется, что теория стадиальности в методологическом плане есть одно из самых неровных, эклектичных мест в марризме.

Несколько иначе обстоит дело с классовой концепцией языка, которая опять-таки в силу терминологической омонимии была прочитана и последователями Марра, и его противниками в чисто марксистском духе. Читаем у Марра: «Но, конечно, я не имею в виду такого, как сейчас, определения класса, когда говорю „класс“ [...] Я ищу термин, и никто не может мне его указать. Когда есть организация коллективная, основанная не на крови, то здесь я употреблял термин „класс“, вот в чем дело. Здесь коллектив образовался в процессе производства, но не потому, что была родственная связь. Коллектив собирается, увеличивается, и это независимо от натуральной эндогамии родового строя. Здесь чисто экономические основания, и язык нам сигнализирует. Как быть? Я для краткости хотел назвать социально-экономической или производственной группировкой. Но это чрезвычайно трудно. Если образуется прилагательное, то ведь действительно трудно получается. Я брал термин „класс“ и употреблял в ином значении, отчего его не употреблять? Таково действительное положение, а не желание противопоставить мои „классы“ классам в их марксистски установленном понимании» (Марр 2002, с. 85). Понятно, что «класс» здесь тождественен понятию социальной группы, объединенной совместной деятельностью, а это далеко не одно и то же, что социальная группа, характеризующаяся местом «в исторически определенной системе общественного производства», отношением к средствам производства, ролью «в общественной организации труда», способом получения и размером «доли общественного богатства, которой они располагают» (ФЭС 1983, с. 260). Совместная производственная деятельность – это гораздо

более конкретный и динамичный критерий единения социальной группы, чем категориальные и универсальные абстрактные критерии марксистов. В свете такой трактовки классового характера языка. Язык просто раскладывается на монады-социолекты, что вполне соответствует лейбнизианской методологии. Марксистская критика классовой теории языка Марра была совершенно безосновательной, поскольку будучи критикой внешней в методологическом отношении, не учитывала этого фактора. Критика только тогда имеет смысл, когда критикующий отдает себе отчет в том, что имел в виду критикуемый. С одним можно согласиться без колебаний – в вопросах роли труда (прежде всего в смысле материального производства) в глоттогенезе Марр был последовательным марксистом.

Если не учитывать то, что Марр постоянно говорит о палеонтологии языка, т.е. о становлении и эволюции человеческих языков, то теория классовой природы языка, действительно, может поразить своей надуманностью и абсурдностью. Однако учитывая этот фактор, начинаешь осознавать, что в дописьменный и догосударственный период, т.е. в период докодификационного развития культуры роль социального регулятора выполняли именно языки деятельных групп. Именно в том или ином типе общественной деятельности язык становится необходимым фактором социального единства. Быт, наполненный удовлетворением экзистенциальных потребностей, прежде всего физиологических, вовсе не требует выработки членораздельного языка. Марр сам вырос в семье, где отец и мать прожили жизнь, не имея общего языка коммуникации. Это вполне могло повлиять на предпочтение, которое Марр отдавал деятельностному фактору: «Нет ни одного представления, ни одного понятия, как нет ни одного слова, которое вошло бы в сознание на этапах

возникновения, сложения и дальнейшего развития речи, не пройдя функции производственной значимости, какое бы, казалось, совершенно отвлеченное и общее первично магическое значение оно ни получало» (Марр 2002, с. 145).

Следующий аспект классовой концепции языка связан с феноменами письменности и литературного языка. И в этом аспекте Марр не был одинок. Начиная от младограмматиков и неолингвистов с конца XIX века в лингвистике постепенно вырабатывается тенденция к исследованию устной речи и разговорных форм языка. В структурализме и функционализме это уже стало общим местом. Однако мало кто из лингвистов столь последовательно противопоставлял обыденный и литературный языки, как это делал Марр. Разве что можно назвать Бодуэна де Куртенэ, характеризовавшего литературный стандарт как искусственную и абстрактную форму языка в противоположность обыденному идиолекту как форме реальной и естественной. Но не будем забывать, что никто, кроме Марра, не пытался применить оппозиций «письменная vs. устная» речь или «литературный vs. разговорный» язык к истории языка.

Идея классового характера языка в марровском звучании в ряде случаев весьма сближается с марксистской идеей классового противостояния угнетателей и угнетаемых. Это самым непосредственным образом связано с феноменом литературно-письменного языка. Однако посмотрим на эту идею с социально-психологической стороны. Достаточно лишь свести воедино некоторые разрозненные постулаты. Первый: естественным образом развиваются только некодифицированные формы языка (территориальные и социальные диалекты). Второй: литературный язык не развивается в обычном смысле этого слова (в лучшем случае, он только целенаправленно реформируется). Третий: литературный (и

всякий стандартизированный и кодифицированный) язык служит целям унификации коммуникации, которая нужна прежде всего для организации общественной жизни и управления ею. Четвертый: диглоссия (включая стилистическое двуязычие) – вполне обычное явление; даже в наше время случаи пользования двумя этническими языками – родным диалектом в быту и чужим стандартным в официальных сферах коммуникации – не относятся к редким, что же говорить об эпохах массовых миграций и смен этнокультурных границ, когда количество кодифицированных языков было весьма ограниченным и доступ к ним имели только представители элиты и управляющих каст. Пятый: стандартизованный язык, просторечие и диалекты взаимодействуя и смешиваясь, образуют разнообразные переходные формы, в которых роль субстрата могут выполнять как первый, так и вторые (в случае же этнических и типологических различий это может вести к пиджинизации и креолизации). Шестой: литературный стандарт имеет гораздо больше шансов на подавление и ассимиляцию разговорных форм во всех сферах общественной коммуникации, кроме обыденной. Седьмой: в определенных исторических условиях конфронтация языка официальной сферы и управления и языка бытовой сферы вполне естественно может коррелировать с конфронтацией управляющего и управляемого общественного слоя (называемых Марром «классами»). Собрав воедино все предложенные постулаты и оценив их непредвзято, можно уже с гораздо большей толерантностью и пониманием взглянуть на классовую концепцию Н. Я. Марра. С учетом того, что Марр: а) самым непосредственным образом связывал язык с деятельностью определенных социальных групп («классов»), б) приписывал литературному языку функцию средства управления и в) считал литературный язык искусственным, застывшим в своем

развитии феноменом, и принимая во внимание то, что динамизму он отдавал предпочтение перед субстанциализмом, можно без особого труда понять его нападки на литературные языки как на своеобразных «эксплуататоров» в отношении диалектов и просторечий как «эксплуатируемых». Марксистско-ленинский язык эпохи просто «напращивался» на подобную метафоризацию: «Врагом естественной жизни языков является письменная литература. Литература письменная уничтожает народное творчество в языке. Она сглаживает, примиряет все диалектические расхождения живых наречий, говоров и подговоров. Она вовлекает в этот разрушительный процесс не только свои наречия, но и языки родственные и их наречия, приобщая их к искусственному литературному языку и пуская его формы в обращение среди них, как всем доступные ходячие монеты» (Марр 2002, с. 221). А ведь стандартизация языка ведет не только к унификации коммуникации, но и к унификации и стандартизации мышления. Олитературивание естественных форм сокращает не только количество систем коммуникации, оно ведет к сокращению количества языковых картин мира, а значит сужает мировоззренческий диапазон нынешних коммуникантов и закрывает возможности для альтернативных способов языкового мышления будущим коммуникантам.

В учении Марра существует одна, пожалуй, самая загадочная гипотеза, связанная с его этимологическими поисками – познавательная ценность этой гипотезы до сих пор вызывает наибольшие сомнения в научной среде. Речь идет о **концепции четырех элементов** SAL, BER, YON, ROH – «палеонтологических» реликтов древних стадий языка. Интересно, что критики этой, можно сказать смело, самой фантастической из всех гипотез Марра, не пытаются

увидеть ее ценные стороны. Мы не имеем в виду интерпретацию Т. В. Гамкрелидзе (1996), в которой проводится параллель между четырьмя элементами и структурой расшифрованного генома человека. Ценным нам представляется не столько предложение в качестве первичных именно четырех элементов (число «четыре» не более символично, чем «два», «три», «пять» или «семь»⁷), сколько идея синтеза трех нераздельных (нечленораздельных) звукокомплексов, построенных по принципу «согласный – гласный – согласный» или, иначе говоря, по принципу «возрастание звучности – пик – спад звучности», которые, по мысли Марра, должны были предшествовать факту членораздельности. Безотносительно к тому, насколько обоснованно избраны именно эти звукокомплексы, насколько обоснована последовательность и характер их составляющих и насколько обосновано их общее количество, интересна сама идея синкретичности первичных элементов и их трехкомпонентной структуры. Кроме того, следует подчеркнуть, что выбор звуковых компонентов в звукокомплексах определяется их схематическим характером. Критики Марра об этом почему-то не упоминают. Консонантный или вокальный компонент в первичном элементе – это не конкретный звук, а лишь схематическое обобщение целого ряда вариантов. По большому счету, первичный элемент – это своеобразная формула, не являющаяся жесткой фонетической цепочкой или формой конкретной морфемы. Ко всему Марр лишает эти звукокомплексы какой-либо семантики, рассматривая их как чистые асемантические фонетические формы. В этом смысле идея Марра (как чистая гипотеза) мало чем отличается от индоевропейской или ностратической гипотезы происхождения языков.

⁷ С другой стороны, число «четыре», по видимому, было особенно близко Марру. Его теория стадильности также была тетрихотомичной.

По нашему убеждению, настоящим предметом критики в вопросе о первичных элементах должно стать не количество⁸ или фонетическое качество этих единиц, а само их постулирование. Дело в том, что предложение каких-либо семиотических⁹ единиц (причем в любом конкретном количестве) в качестве праоснов логично для сравнительно-исторической методологии (например, ностратических), но никак не в теории схождения и скрещивания. Если предположить, что языки возникали постепенно или параллельно в различных местах, а затем многократно на протяжении многих тысячелетий опять-таки в различных местах самым различным образом перемешивались и скрещивались в ходе социальных взаимодействий, родовой, племенной или межплеменной коммуникации, то нет никаких, даже малейших шансов на сохранение какого-либо следа того первоначального многообразия (ни фонетического, ни морфологического, ни тем более семантического). Ошибка критиков марризма, высмеивающих концепцию стадильности или концепцию четырех первоэлементов с позиций компаративистики, заключается в том же, в чем заключается ошибка атеистов, критикующих христиан с позиций материализма. И одни (марристы), и другие (компаративисты) проповедовали каждую свою версию сказки о возникновении языка. Критиковать следовало

саму попытку проникнуть под видом научного познания в ту область виртуальной реальности (какой еще может быть гипотетическая дописьменная и доцивилизационная прошлая «реальность»?), для проникновения в которую нет ни эмпирических, ни спекулятивных орудий. Совершенно прав был Бодуэн де Куртенэ, написавший, что «размышления и более или менее остроумные предположения относительно начала языка, или человеческой речи, не относятся, собственно, к науке в точном значении этого слова» (Бодуэн де Куртенэ 1963д, с. 299). В исторических лингвистических исследованиях языков дописьменных эпох интерес представляют не фонетические реконструкции или фактические этимологии, а те методологические рассуждения и гипотезы, которые в них явно или скрыто содержатся. Виртуальная сфера познания (если понимать этот термин в смысле «познавания», а не «познания») только спекулятивным путем. Эмпирические методы хороши при описании наглядных форм, воспринимаемых непосредственно. Если же сравнивать познавательную ценность историко-лингвистических спекуляций компаративистов и теоретиков языкового скрещивания, то последние нам представляются более перспективными и правдоподобными.

Мы рассмотрели лишь некоторые «мифы марризма» с позиций «мифов о марризме»,

⁸ Марр откровенно признает, что «у нас осталось неразъясненным число элементов – четыре – и оно таковым и остается» (Марр 2002, с. 188). Единственное, на что в качестве объясняющего фактора намекает Марр, это «трудовое магическое действие», «внимание к роли числа в неразлучных соучастниках элементах одного и того же магического действия, пляске и пении с музыкой, в общем – прообразе эпоса» (Марр 2002, с. 188). Таким образом у истоков глоттогенеза языка, по Марру, стоит магия и «четыре» – ее ключевое понятие. Не вдаваясь в детали и не пытаясь как-то разъяснить эту загадку, напомним только то, что четверка в магических учениях и ритуалах часто была символом первоэлементов (четыре стихии) или главным прообразом системы (крест, квадрат, четыре конечности, четыре точки опоры, четыре стороны света, четыре времени года, четыре евангелия, четыре реки Рая etc.). Заметим также, что в методике Марр более всего тяготеет не к лейбницианству, а именно к платонизму – тот же объективистский трансцендентализм в познавательных претензиях, тот же аподиктический эйдетизм в выводах, тот же излюбленный метод мифологического конструирования. В этом смысле марризм очень сильно напоминает современную когнитивную лингвистику с ее пристрастиями к исследованию семантической динамики языковой картины мира и метафоризации исследовательских процедур.

⁹ Говоря «семиотические», авторы имеют в виду точку зрения сравнительно-исторического подхода. Именно этому подходу свойственно искать конкретные праосновы как знаки.

стремясь показать, что претерпевшее мифологизацию «новое учение о языке» достойно сегодня переосмысления и переоценки. Надеемся, что читателю будут небезынтересны и другие стороны учения кавказоведа,

археолога и историка Николая Марра, называемого интеллигенцией 20-х годов, в силу «революционности» и масштабности предложенной гипотезы «Велимиром Хлебниковым науки».

Литература

БОДУЭН де КУРТЕНЭ, И. А., 1963а. Об одной из сторон постепенного человечения языка в области произношения, в связи с антропологией. *In: Избранные труды по общему языкознанию*. Москва: Изд-во АН СССР, т. 2.

БОДУЭН де КУРТЕНЭ, И. А., 1963б. Фонетические законы. *In: Избранные труды по общему языкознанию*. Москва: Изд-во АН СССР, т. 2.

БОДУЭН де КУРТЕНЭ, И. А., 1963в. Значение языка как предмета изучения. *In: Избранные труды по общему языкознанию*. Москва: Изд-во АН СССР, т. 2.

БОДУЭН де КУРТЕНЭ, И. А., 1963г. О смешанном характере всех языков. *In: Избранные труды по общему языкознанию*. Москва: Изд-во АН СССР, т. 1

БОДУЭН де КУРТЕНЭ, И. А., 1963д. Очерк истории польского языка. *In: Избранные труды по общему языкознанию*. Москва: Изд-во АН СССР, т. 2.

ВЫГОТСКИЙ, Л. С., 1982. Мышление и речь. *In: Собрание сочинений в шести томах*. Москва: Педагогика, т. 2.

ГАМКРЕЛИДЗЕ, Т. В., 1996. Р. Якобсон и проблема

изоморфизма между генетическим кодом и семиотическими системами. *In: Материалы международного конгресса «100 лет Р. О. Якобсону»*. Москва.

ИЛЬЕНКОВ, Э. В., 1984. *Искусство и коммунистический идеал*. Москва: Искусство.

ЛЕЩАК, О., 1996. *Языковая деятельность. Основы функциональной методологии лингвистики*. Тернополь: Підручники & посібники.

МАРР, Н. Я., 2002. *Яфетидология*. Жуковский: Москва: Кучково поле.

ПОТЕБНЯ, А. А., 1983. Язык и народность *In: Мысль и язык*. Киев: СИНТО.

СЕРИО, П., 1993. В поисках четвертой парадигмы. *In: Философия языка в границах и вне границ*. Харьков: Око, вып. 1.

СОССЮР де, Ф., 1990. *Заметки по общей лингвистике*. Москва: Прогресс.

ФЭС - *Философский энциклопедический словарь*, 1983. Москва: Советская энциклопедия.

Oleg Leschak

Holy Cross Academy n. a. Jan Kochanowski in Kielce
Research interests: methodology of humanities, theory of linguistics, philosophy of language, onomasiology, Slavic studies, history of language.

Jurij Sitko

Sevastopol University of Humanities

Research interests: theory of linguistics, history of language, methodology of grammar studies.

N. J. MARR AND FUNCTIONAL PRAGMATICS: THE RESULT OF COMPARATIVE METHODOLOGICAL ANALYSIS. Part I

Summary

Nikolaj Jakovlevich Marr's personality as well as his creative inheritance in the history of Soviet and post-

Soviet linguistics have proved to be a highly controversial issue. Marr's name regularly rises like a phoenix from the ashes of oblivion especially in the periods of theoretical commotion and revision of paradigms. It occurs from time to time because Marr's demonstrative dogmatism of ideas annoys an intellectual scientist and it breaks the order of traditional theoretical constructions. The authors of the article having acknowledged certain correspondences between Marr and their conception, i.e. functional pragmatism attempted to show these elements from the position of a modern scientific paradigm.

KEY WORDS: myths of "Marrism", myths about "Marrism", methodology, the stage theory of language development, "paleontology of language".

Gauta 2007 06 25

Priimta publikuoti 2008 01 18

Vilma Bijeikienė*Vytautas Magnus University**Centre of Foreign Languages**K. Donelaičio g. 52, 603, LT-44244 Kaunas, Lietuva**Tel./fax: (370–37) 32 78 45**E-mail: v.bijeikiene@ukc.vdu.lt**Research interests: sociolinguistics, cognitive linguistics, discourse analysis, political discourse analysis, critical discourse analysis, gender and discourse.***CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS: AN OVERVIEW AND APPRAISAL**

The present article generally falls within the discipline of political linguistics with a more specific focus on one of its state-of-the-art problem-oriented perspectives, namely Critical Discourse Analysis (CDA). The article aims at discussing and evaluating the critical discourse analytic approach to the study of language use in various public and, most specifically, political contexts. Largely drawing on the studies of the prominent scholars of CDA, as, for instance, Fairclough (2003), van Dijk (2001) and Wodak (2001), the article investigates typical examples of the application of CDA to political texts where a text serves as both an arena and a tool of the implementation and the exercise of power, ideology and the control of discourse. The article also examines how social injustice and inequality may dangerously permeate through political texts.

KEY WORDS: Critical Discourse Analysis, political linguistics, power, control of discourse, ideology, racism, feminist critical discourse analysis.

Critical Discourse Analysis, or **CDA**, generally refers to a modern multidisciplinary and problem-oriented perspective in the study of language use in society, mostly focusing on the language use in various social and political contexts (e.g. the media, the parliament, the court, the classroom or the police, to name a few). In terms of Fairclough et al., **CDA** forms a part of critical social research aimed at addressing “the most pressing social problems of the day: those aspects of the structure, organization and functioning of human societies that cause suffering, injustice, danger, inequality, insecurity and self-doubt” (2004, p. 1). Among the scholars to be credited most for the promotion of **CDA** in contemporary academia, one must neces-

sarily include the names of Chouliaraki (2006), Fairclough (1989, 1995, 2003), Kress (1993), Lazar (2005 a, b), Meyer (2001), van Dijk (1993 a, b, 2001), Van Leeuwen (1993, 2005) as well as Wodak (1995, 2001, 2005 a, b). As a more or less delineated academic discipline, **CDA** is quite young. In terms of Wodak (2005 a), together with its immediate forerunner of *critical linguistics* (see e.g. Fowler and Kress 1979) **CDA** have started to count their fourth decade of existence.

Looking into the origin of **CDA**, and *critical linguistics*, one needs to follow at least two most apparent lines of heritage: the line of social theory and the line of linguistics. Within the line of social theory, the ideological foundations of **CDA** can

be traced back to various trends of Western Marxism with their criticism of social injustice as well as of unequal distribution of power in new capitalist societies (see Chouliaraki and Fairclough 1999, Fairclough and Wodak 1997). Among these Marxist philosophers the names of Louis Althusser (1969) and Jürgen Habermas (1972) together with the Frankfurt School could be mentioned. The social line of **CDA** also strongly relates to the social and political philosophy of Michael Foucault (1988) and his insights into the systems of knowledge and power in society's various discourses. The linguistic line of **CDA**, in my view, can be related to all perspectives in the study of language as a social phenomenon, i.e. as its actual use in the form of speaking and writing, rather than as an abstract linguistic system or competence. According to critical discourse analysts themselves (see Fairclough 2003, Wodak 2001), the linguistic basis of **CDA** primarily comes from Hallidayan *systemic functional grammar*. As critical discourse analysts point out, **CDA** has adopted Hallidayan functional approach to language with its emphasis on "the relationship between the grammatical system and the social and personal needs that language is required to serve" (Wodak 2001, p. 8).

The other perspectives in the study of language use such as *sociolinguistics*, *pragmatics* or *conversation analysis* have also played a role in shaping **CDA**, but their role is quite different from the one of Hallidayan grammar. As Fairclough (1989) maintains, while each of these other perspectives have offered important insights into how language is used in society, none of them has shown how language operates in sustaining dominance, power and ideology. For instance, Fairclough praises sociolinguistics as "strong on 'what?' questions" about sociolinguistic variation, but he considers it "weak" in answering the questions of 'why?' and 'how?' sociolinguistic variation relates to social power and dominance (Fairclough 1989, p. 8). Similarly, Fairclough highlights *speech act theory*, where uttering is equaled to acting, as the strength

of *pragmatics*. Nevertheless, he sees it as an inadequacy of *pragmatics* that "cooperative interaction between equals is elevated into a prototype for social interaction" without deeper consideration of social constraints and limitations (Fairclough 1989, p. 10). Finally, *conversation analysis* appears to Fairclough as failing to make connections between the 'micro' structures such as a particular conversation that it aims to analyze and the 'macro' structures of social institutions and other social constructs. As a result, **CDA** should be seen as a perspective in the study of language use that is aimed at attending to what critical discourse analysts regard as failing in other perspectives in the study of language use.

With these failures of other perspectives in the background, critical discourse analysts show their perspective to be different not with respect to a distinct *method* or *theory* but, as Meyer (2001) observes, with respect to the different *general principles* laid in **CDA** and the different *research questions* asked in **CDA**. In agreement with Meyer's observation, van Dijk proposes a definition of **CDA** where it is seen as neither "a homogeneous method, nor a school or a paradigm, but at most a *shared perspective* on doing linguistic, semiotic and discourse analysis" (1993a, p. 131; emphasis added). This *shared perspective* can be seen as entailing three main aspects, which I discuss below.

Firstly, the *shared perspective* of **CDA** entails the understanding of discourse as *social practice*. According to Fairclough and Wodak, this understanding of discourse implies "a dialectical relationship between a particular discursive event and the situation(s), institution(s) and social structure(s) which frame it" (1997, p. 258). As Fairclough and Wodak further maintain, this dialectical relationship means that the discursive event is shaped by social structures and also shapes them. Secondly, the *shared perspective* of **CDA** entails a *critical approach* to issues under discussion. Namely, analysts in **CDA** are mostly critical of various societal inadequacies including racial, gender and other

minority discrimination, the legitimation of power as well as other forms of dominance of one social group over another being performed and reflected in discourse (see Fairclough 1989; Lazar 2005a; van Dijk 2001; Wodak 1995, 2001). This *critical approach* materializes in such problem-oriented studies which, as Wodak observes, “aim less to contribute to a specific discipline, paradigm, school or discourse theory, than to address what they believe to be pressing social issues which they hope to understand better, and possibly change, through their analysis” (1995, p. 206). Thus, thirdly, the *shared perspective* of CDA entails the analysts’ open declaration of their political bias in favor of those who they see as discriminated. For instance, Meyer indicates that critical discourse analysts “play an advocacy role for groups who suffer from social discrimination” and in doing that they sometimes cross a fuzzy line between social scientific research and political argumentation (2001, p. 15). Van Dijk proposes an even stricter formulation of their political stance: “crucial for critical discourse analysts is the explicit awareness of their role in society” and also CDA follows a tradition which “rejects the possibility of a ‘value-free’ science” (2001, p. 352). Finally, Wodak draws a direct link between being *critical* and “taking a political stance explicitly” (2001, p. 9).

Given critical discourse analysts’ general principle to align with the discriminated, the notion of *power* gains the meaning of the most important cornerstone in their endeavors, with other key notions such as *dominance, ideology, hegemony, social struggle, etc.* In CDA, *power* is generally treated as *social power*, i.e. as the power of social groups and institutions, while *social power*, according to Van Dijk, is generally defined “in terms of *control*” (2001, p. 354, emphasis in the original). This definition entails that social groups are regarded to have relative *power* if their members are able to control more or less the *minds* and *actions* of members of other social groups. Van Dijk relates *power*, defined as control, with the access

to limited resources such as force, money, status, knowledge and others. On the basis of the types of limited resources, van Dijk distinguishes between different *types of social power*. For instance, he sees the coercive power of the military to be exercised through the access to force, the power of the rich to be exercised through the access to money, while “the more or less persuasive power of parents, professors, or journalists may be based on knowledge, information, or authority” (van Dijk 2001, p. 355). Finally, van Dijk points to a close relationship between *social power* and *discourse* by showing that the access to or control of specific forms of discourse such as the media, politics or science operates itself as a resource of power.

Van Dijk acknowledges that his above notions of *access to discourse* and *control of discourse* are ‘very general’. Therefore, he discusses them by trying to lower down the level of abstraction, namely by splitting them into such components as *control of context, control of text and talk* as well as *control of topic*. *Control of context* includes, among other things, the power to make such decisions as setting the time and place of the speech event, choosing the participants or allocating the roles to the participants. *Control of text and talk* may manifest itself in the decisions on discourse genres or speech acts; for example, “a teacher or judge may require a direct answer from a student or suspect” (van Dijk 2001, p. 356). Even the details of talk such as volume can be controlled, as, for instance, people in courtrooms or classrooms may be ordered to ‘keep their voices down’ or ‘to keep quiet’ (van Dijk 2001, p. 357). Finally, the right to control the topic and the topic change is seen as vital by van Dijk in communication. *Control of topic* can be illustrated by editors’ decisions on the news topics to be covered or professors’ decisions on the topics to be considered in class. All of these types of *control* are generally seen by critical discourse analysts as adding to the power of the dominant, or the elites, to control the *minds* and through that the *actions* of the general public.

Following the generally accepted understanding of *social power* in CDA in terms of control, Fairclough (1989) offers to study *power* from two slightly different angles. By focusing on the relationship between power and language, Fairclough distinguishes between ‘power *in* discourse’ and ‘power *behind* discourse’ (1989, p. 43; emphasis in the original). He defines the notion of ‘power *in* discourse’ as cases when “relations of power are actually exercised and enacted” in discourse, as, for instance, in a piece of ‘face-to-face’ spoken discourse (Fairclough 1989, p. 43). His notion of ‘power *behind* discourse’ is meant to reach out of a particular speech event and to refer to the social relations of power that shape and constitute various public discourses. For example, Fairclough points to the power to differentiate dialects into ‘standard’ and ‘nonstandard’.

To illustrate ‘power *in* discourse’, i.e. to show how power is exercised in a particular piece of interaction, Fairclough (1989) presents an analysis of an extract from ‘face-to-face’ spoken educational discourse. It is an extract from the discourse of a medical students’ training program, namely a piece of interaction during the students’ visit to a premature baby unit. The participants of this interaction are a group of medical students and the doctor, who takes the role of their teacher. Given the different social power of the participants, this extract illustrates, what Fairclough calls, an *unequal encounter* (1989, p. 44; emphasis in the original). Below are some parts of the extract that Fairclough analyzes:

- (1) Doctor: <...> the first of the infants – now what I want you to do is to make a basic . neonatal examination just as Dr Mathews has to do as soon as a baby arrives in the ward. all right so you are actually going to get your hands on the infant. and look at the key points and demonstrate them to the group as you’re doing it will you do that for me please. off you go
 (2) Student: well first of all I’m going to [
 (3) Doctor: [first . before you do that is

do you wash your hands isn’t it <...>

(4) Student: just going to remove this.

(5) Doctor: very good . it’s putting it back that’s the problem isn’t it eh.

.....

(12) Student: erm we’ll see if he’ll respond to

(13) Doctor:

now look did we not look at a baby with a head problem yesterday.

(Fairclough 1989, p. 44)

In his analysis, Fairclough shows how the doctor exercises his social power by strictly controlling the student’s contribution through various linguistic means. Firstly, the student’s contribution is clearly defined by the doctor in the latter’s opening turn (1); for instance ‘*you are actually going to get your hands on the infant*’ or ‘*look at the key points*’. Secondly, the student’s contribution is structured by the doctor through the latter’s explicit indication when to start talking; for instance, ‘*off you go*’ at the end of (1). Thirdly, the doctor regulates the sequence of the student’s actions. For instance, in (3) the doctor interrupts the student in order to reminding the latter to wash his hands: ‘*before you do that is do you wash your hands isn’t it*’. Fourthly, the doctor openly expresses his evaluation of the student’s contribution, as, for instance, ‘*very good*’ in (5). According to Fairclough, even though such evaluation is positive and encouraging, it is still a technique of control, and thus power, and would be understood as arrogant if placed to someone equal or more powerful. Finally, the most belittling effect is spotted by Fairclough in the doctor’s frequent use of negative questions and negative tags; for instance, ‘*did we not look at a baby with a head problem yesterday*’ in (13) and ‘*that’s the problem isn’t it*’ in (5). Such grammatical structures carry a presupposition that the student does not know what he is obviously supposed to know.

The other of Fairclough’s notions of power, i.e. ‘power *behind* discourse’ brings us to the notion of *ideology*, which is another significant corner-

stone in **CDA**. Fairclough (1989) and van Dijk (1998) describe ideologies as contrasting meaning systems and as weapons against ideological opponents. For example, the Marxist ideology based on the ideas of ‘material interests’ and ‘the struggle for power’ can be contrasted with the post-war American ideology aimed as “a weapon against Marxism” (Fairclough 1989, p. 94) and as a weapon of ‘anticommunism’ (van Dijk 1998, p. 278). Wodak draws a direct link between *power* and *ideology*: “ideology, for CDA, is seen as an important aspect of establishing and maintaining unequal power relations” (2001, p. 10). Therefore, as Wodak further maintains, it is an important goal of **CDA** to “‘demystify’ discourses by deciphering ideologies” (2001, p. 10). In their attempts to ‘decipher ideologies’, Fairclough (1989) and van Dijk (1998) study the role of *common sense* in the functioning of an ideology. For instance, Fairclough points out that such commonsensical assumptions as everybody’s ‘freedom of speech’ may disguise and maintain the various barriers to speech for some people. As Fairclough observes, ideologies function most effectively when their functioning is “least visible” (1989, p. 85), namely when they are based on *common sense* and the taken-for-granted assumptions that are not within conscious awareness and thus are rarely questioned by the general public. If the commonsensical grounding of unequal power relations surfaces out, however, the ideology “ceases to *be* common sense, and may cease to have the capacity to sustain power inequalities, i.e. to function ideologically” (Fairclough 1989, p. 85; emphasis in the original).

Within the general goal of ‘deciphering ideologies’, critical discourse analysts tackle the dangerous manifestations of *modern racism* and *ethnocentrism* in social discourses. For instance, Van Dijk (1993b, 1998, 2002) starts by disclosing the reciprocal relationship between socially shared political beliefs, which can also entail racist and ethnocentric ideology, on the one side, and the

particular beliefs and texts of an individual speaker, on the other side. As van Dijk points out, “a biased text about immigrants may derive from personal beliefs about immigrants, and these beliefs in turn may be related to the shared racist attitudes or ideologies of a larger group” (van Dijk 2002, p. 203-4). To study this relationship, van Dijk analyzes a speech of a British MP, Sir John Stokes, a short extract of which is presented below:

In the past 25 years, we have allowed hundreds of thousands of immigrants into this small island so that we now have ethnic minorities of several million people and in some cases, as we all know, their birth rate far exceeds that of the indigenous population. <...> Already there have been some dangerous eruptions from parts of the Muslim community. <...> It is foolish to ignore the problems and the fears that those dangerous eruptions engender among the ordinary people whom we are supposed to represent. <...> (van Dijk 2002, p. 205; taken from Hansard 1989).

According to van Dijk, on the one hand, the MP’s speech as an individual text is built on the latter’s personal mental model, or his personal beliefs about immigration in the UK. In this personal model, immigration is conceptualized as a highly troublesome social issue, as illustrated by the speaker’s words ‘*dangerous eruptions*’, ‘*engender*’ and ‘*fears*’ that are associated with the Muslim community in his speech. On the other hand, these personal racist beliefs of the MP are embedded into what should be seen as the common knowledge about the high numbers of immigration, as illustrated by his words ‘*as we all know*’. Moreover, the authority, which is granted to him as an MP, enables the speaker to pass his personal beliefs to the general public and in that way to possibly promote and sustain the racist and ethnocentric ideology.

Similarly, Wodak and Reisigl (2001) claim that the social practice and the ideology of *racism* surface out in discourse. To demonstrate that, the

scholars analyze an extract from an interview with Jörg Haider, the leader of the Austrian Freedom Party (FPÖ). Consider a small part of this extract:

Haider: <...> And if, today, one goes by one of Hans Peter Haselsteiner's "Illbau" building sites, and there, the foreigners, up to black Africans, cut and carry bricks, then the Austrian construction worker really thinks something. Then one must understand, if there are emotions (Wodak and Reisigl 2001, p. 387).

Among various discursive moves employed by the speaker, Wodak and Reisigl single out the move which contains, what they call, "a blatant racist utterance" (2001, p. 388). Namely, the speaker refers to immigrants, which he names as '*the foreigners*', by explicitly pointing to the skin color of some of them, i.e. "*black Africans*". In doing so, the speaker establishes a sharp contrast between the group of 'foreigners' and the group of 'white Austrians', represented in the speaker's discourse through the phrase '*the Austrian construction worker*'. Another discursive move, at the end of this extract, is seen by Wodak and Reisigl as delivering racist attitudes at a more implicit level. Namely, the urge to '*understand*' the Austrian workers' '*emotions*' relates to such "discriminatory prejudice" as foreigners taking away the working places from Austrians and Austrians being privileged in terms of employment (Wodak and Reisigl 2001, p. 388).

In an overview of **CDA**, next to the research on racist ideology, one must pay due attention to the feminist research on gender-related discrimination. The notion of *feminism* is conspicuous in **CDA** not only as one of its tenets in approaching the social needs of the discriminated, but also as a separate perspective – i.e. *feminist critical discourse analysis*—paving its own route to academia along the general guidelines of **CDA** (see e.g. Lazar 2005a). While describing the scope and the principles of feminist **CDA**, Lazar points to its specific goal, namely to the critique of the discourses

"which sustain a patriarchal social order: that is, relations of power that systematically privilege men as a social group and disadvantage, exclude and disempower women as a social group" (Lazar 2005a, p. 5). According to Lazar (2005b) and Wodak (2005b), the discrimination of women in contemporary societies gains much more subtle forms than those at the rise of feminism in the 1970s. To show that, Lazar (2005b) analyzes the discursive construction of parenthood in an advertising campaign in Singapore aimed at boosting birth rate in this country. Lazar observes subtle manifestations of discrimination in the images of women as mothers and careerists in comparison to the images of men as fathers and careerists. The following two examples relate to women:

- (1) I'm really excited about parenthood, but I also love my job.
- (2) One of my major concerns right now is *balancing* family and career. But I have friends who have shown me that it can be done (Lazar 2005b, p. 154, 157; emphasis in the original).

In the first example, the conjunction '*but*' carries a presupposition that for women the two spheres, i.e. parenthood and job, still coexist in conflict. Likewise, the second example alludes to women's constant need to self-regulate and to strive for balance in these two spheres. By contrast, the advertisements related to men imply that fatherhood enhances one's professional success. For instance:

- (1) Family life helps.
- (2) Even though my work takes me away, when it comes to joy and dreams, my children are the key (Lazar 2005b, p. 155, 156).

As shown by the second example, not the difficulty of balancing family and career but the joy of having them both is highlighted in constructing the image of a working father. Thus it is in creating images of parenthood and career where **CDA** shows some gender discrimination to permeate through.

For an extensive critical appraisal of **CDA**, one must turn to Chilton's (2005) article, where the scholar discusses problems that to his mind "be-devil CDA" (2005, p. 21). Among other critical remarks, Chilton makes a general observation that it is "questionable whether CDA has any theoretically interesting yield for the social sciences, and more especially for linguistics" (2005, p. 21-2). To judge **CDA** by its theoretical input appears to me largely irrelevant given that **CDA** has a more practical than theoretical approach to the study of language. Consequently, as a perspective on language use, **CDA**, in my view, is successful in finding its specific niche among other similar perspectives, as, for instance, *speech act theory* or *conversation analysis*. This specific niche of **CDA** entails a forked interest in the interplay between linguistic and social matters and, therefore, can be appreciated by linguists as well as social scientists. For linguists, **CDA** offers the guidelines to study a piece of discourse embedded in a broad social context. This broad social context entails the power relations among interlocutors, the influence of ideological beliefs, the role of political interests and other social features that are less or not attended to by other perspectives on language use. Moreover, **CDA** aims at language-related social problems, which I see as an important step in bringing academia closer to the needs of the general public. For social scientists, **CDA** offers linguistic analysis, as, for instance, grammatical or semantic analysis, which is a tangible tool to enhance their study of social life and social practices. Despite this acclaim, however, I would also like to point to what I see as a weakness of **CDA**.

While critical discourse analysts explicitly indicate their *political stance*, as I discussed above, they do not, however, make clear *philosophical commitments* in their scholarly endeavors. I see important implications of both the features, i.e. their political bias and their lack of philosophical commitments. To deliver one's political stance is not a novelty in linguistic scholarship. For instance,

Lakoff informs the reader about his liberal stance in his book *Moral Politics* (1996) and about his antimilitary attitudes in his analysis of metaphor in the 1991 and 2003 Gulf wars discourse (1992, 2003). On the one hand, such practice indeed helps the reader to interpret the scholar's message by reading it in the light of the relevant ideological perspective. On the other hand, however, as Wilson points out, analysts who not only use the material for analysis which is formally political but who also "themselves wish to present a political case become, in one sense, political actors, and their own discourse becomes, therefore, political" (2001, p. 399, see also Chilton 2005).

In principle, I do not see it as a negative practice when scholars and intellectuals aim at political influence through their scholarly endeavors. Moreover, I view it as their way of alleviating social problems. Nevertheless, I strongly believe that these analysts need to carefully consider the consequences of their scholarly endeavors turning into political action and to assume responsibility. Namely, by taking the role of political actors, critical discourse analysts step into the shoes of those who they critically appraise, i.e. those who hold authority through the power of knowledge and through the power of 'mind control' (van Dijk 2001). Therefore, for these analysts not to sound dominant and manipulative themselves, they need to make explicit *philosophical commitments* revealing their perception of *truth* and *meaning*. For example, Lakoff, who is open about his political stance, is equally open about the philosophical basis of his analysis. Namely, he declares his non-essentialist attitudes by rejecting the existence of the absolute objective *truth* and by showing *meaning* to be in people, not in words (see Lakoff and Johnson 1980).

With respect to *philosophical commitments*, **CDA** appears rather ambivalent. On the one hand, Fairclough disassociates himself from the objectivity of analysis claiming that "there is no such thing as an 'objective' analysis of a text" (2003, p.

14). On the other hand, as a *shared perspective*, CDA is largely built on assumptions and questions like “what exactly are we supposed to take ‘racist’ and ‘racism’ to mean” (Wodak and Reisigl 2001, p. 389) or “what constitutes knowledge” (Wodak 2001, p. 11). Such questions imply that critical discourse analysts believe in the existence of ultimate objective answers and strive for these answers to be – perhaps, one day – attained. Given that critical discourse analysts aim at solving language-related social problems, their aims can primarily be reached, i.e. such problems can primarily be solved, by increasing people’s *awareness*.

Therefore, posing the desperate questions like the ones above does not enable critical discourse analysts to reach their aims because they can not help in increasing people’s *awareness*. On the contrary, such questions can create new problems. For instance, such questions can discourage the general public from being interested in scholarly findings at all. Or even worse, such questions can mislead the general public into the belief in the absolute truth and in the absolute authority, who knows the truth. This, to conclude in Lakoff and Johnson’s words, appears to me “socially and politically dangerous” (1980, p. 159).

References

- ALTHUSSER, L., 1969. *For Marx*. London: Allen and Unwin.
- CHILTON, P., 2005. Missing Links in Mainstream CDA: Modules, Blends and the Critical Instinct. In: *New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, Methodology and Interdisciplinarity*. Amsterdam: John Benjamins, 19-51.
- CHOULIARAKI, L., 2006. Towards an Analytics of Mediation. *Critical Discourse Studies*, 3:2, 153-178.
- CHOULIARAKI, L.; FAIRCLOUGH, N., 1999. *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- DIJK van, T. A., 1993a. Editor’s Foreword to Critical Discourse Analysis. *Discourse & Society*, 4:2, 131-132.
- DIJK van, T. A., 1993b. Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse & Society*, 4:2, 249-283.
- DIJK van, T. A., 1998. *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage.
- DIJK van, T. A., 2001. Critical Discourse Analysis. In: *The Handbook of Discourse Analysis*. Malden: Blackwell, 352-371.
- DIJK van, T. A., 2002. Political Discourse and Political Cognition. In: *Politics as Text and Talk: Analytic Approaches to Political Discourse*. Amsterdam: John Benjamins, 203-237.
- FAIRCLOUGH, N., 1989. *Language and Power*. London: Longman.
- FAIRCLOUGH, N., 1995. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. Harlow: Longman.
- FAIRCLOUGH, N., 2003. *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge.
- FAIRCLOUGH, N.; WODAK R., 1997. Critical Discourse Analysis. In: *Discourse as Social Interaction. Vol. 2. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. London: Sage, 258-284.
- FAIRCLOUGH, N. et al., 2004. Introduction. *Critical Discourse Studies*, 1:1, 1-7.
- FOUCAULT, M., 1988. *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977-1984*. New York: Routledge.
- FOWLER, R.; KRESS, G., 1979. Critical Linguistics. In: *Language and Control*. London: Routledge & Kegan Paul, 185-213.
- HABERMAS, J., 1972. *Knowledge and Human Interest*. London: Heinemann.
- KRESS, G., 1993. Against Arbitrariness: The Social Production of the Sign as a Foundational Issue in Critical Discourse Analysis. *Discourse & Society*, 4:2, 169-191.
- LAKOFF, G., 1992. Metaphors and War: The Metaphor System Used to Justify War in the Gulf. In: *Thirty Years of Linguistic Evolution: Studies in Honor of Rene Dirven on the Occasion of his Sixtieth Birthday*. Philadelphia: John Benjamins, 463-481.
- LAKOFF, G., 1996. *Moral Politics: What Conservatives Know That Liberals Don’t*. Chicago: the University of Chicago Press.
- LAKOFF, G., 2003. *Metaphor and War, Again*.

Available from: <http://www.alternet.org/story.html?StoryID=15414> [Accessed 19.08.2007]

LAKOFF, G.; JOHNSON, M., 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: the University of Chicago Press.

LAZAR, M. M., 2005a. Politicizing Gender in Discourse: Feminist Critical Discourse Analysis as Political Perspective and Praxis. In: *Feminist Critical Discourse Analysis: Gender, Power and Ideology in Discourse*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 1-28.

LAZAR, M. M., 2005b. Performing State Fatherhood: The Remaking of Hegemony. In: *Feminist Critical Discourse Analysis: Gender, Power and Ideology in Discourse*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 139-165.

LEEUVEN van, T., 1993. Genre and Field in Critical Discourse Analysis: A Synopsis. *Discourse & Society*, 4:2, 193-223.

LEEUVEN van, T., 2005. Three Models of Interdisciplinarity. In: *New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, Methodology and Interdisciplinarity*. Amsterdam: John Benjamins, 3-17.

MEYER, M., 2001. Between Theory, Method, and Politics: Positioning of the Approaches to CDA. In: *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage, 14-31.

WILSON, J., 2001. Political Discourse. In: *The Handbook of Discourse Analysis*. Malden: Blackwell, 398-415.

WODAK, R., 1995. Critical Linguistics and Critical Discourse Analysis. In: *Handbook of Pragmatics: Manual*. Amsterdam: John Benjamins, 204-210.

WODAK, R., 2001. What CDA is About a Summary of its History, Important Concepts and its Developments. In: *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage, 1-13.

WODAK, R., 2005a. Preface: Reflecting on CDA. In: *A New Agenda In (Critical) Discourse Analysis: Theory, Methodology, and Interdisciplinary*. Amsterdam: John Benjamins, xi-xii.

WODAK, R., 2005b. Gender Mainstreaming and the European Union: Interdisciplinary, Gender Studies and CDA. In: *Feminist Critical Discourse Analysis: Gender, Power and Ideology in Discourse*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 90-113.

WODAK, R.; REISIGL, M., 2001. Discourse and Racism. In: *The Handbook of Discourse Analysis*. Malden: Blackwell, 372-397.

Vilma Bijeikienė

Vytauto Didžiojo universitetas

Moksliniai interesai: sociolingvistika, kognityvinė lingvistika, diskurso analizė, politinio diskurso analizė, kritinė diskurso analizė, lyties kalbinių ypatumų studijos.

KRITINĖ DISKURSO ANALIZĖ: APŽVALGA IR ĮVERTINIMAS

Santrauka

Šio straipsnio bendroji tematika – politinė lingvistika. Tyrinėjama kritinė diskurso analizė – nauja šiuolaikinės politinės lingvistikos kryptis, apimanti kalbinių problemų, išskylančių viešojoje socialinėje terpėje, analizę. Straipsnio tikslas – aptarti, apibendrinti ir įvertinti kritinės diskurso analizės taikymą kalbos vartosenos studijose, ypač įvairaus viešojo diskurso, taip pat ir politinio diskurso tyrimuose. Straipsnyje pateikiamas įžymiausių kritinės diskurso analizės atstovų – mokslininkų N. Fairclough (2003), T. A. van Dijk (2001) ir

Vilma Bijeikienė

Uniwersytet im. Witolda Wielkiego

Zainteresowania naukowe: socjolingwistyka, lingwistyka kognitywna, analiza dyskursu, analiza dyskursu politycznego, krytyczna analiza dyskursu, studia nad językiem płci.

KRYTYCZNA ANALIZA DYSKURSU: PRZEGLĄD I OCENA

Streszczenie

Niniejszy artykuł w ogólnym zakresie dotyczy zagadnień związanych z lingwistyką polityczną. Poświęcony jest krytycznej analizie dyskursu. Jest to nowy kierunek współczesnej lingwistyki politycznej obejmujący analizę problemów językowych powstających w publicznej sferze społecznej. Celem artykułu jest omówienie, uogólnienie i ocena zastosowania krytycznej analizy dyskursu w studiach nad użyciem języka, w szczególności w badaniach nad różnego rodzaju dyskursem publicznym, w tym politycznym. W artykule przedstawiono ocenę prac

R. Wodak (2001) – darbų įvertinimas bei analizuojami būdingiausi pavyzdžiai, kai kritinė diskurso analizė taikoma politinių tekstų tyrime. Nagrinėjamas politinio teksto kaip įtakos, ideologijos bei diskurso valdymo įrankio panaudojimas, taip pat analizuojamos socialinės neteisybės ir nelygybės apraiškos politiniame disкурse.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: kritinė diskurso analizė, politinė lingvistika, įtaka, diskurso valdymas, ideologija, rasizmas, kritinė feministinė diskurso analizė.

najwybitniejszych przedstawicieli krytycznej analizy dyskursu, takich jak Fairclough (2003), van Dijk (2001) i Wodak (2001), oraz analizę najbardziej charakterystycznych przykładów zastosowania krytycznej analizy dyskursu w badaniach nad tekstami politycznymi. W artykule omówiono sposoby użycia tekstu politycznego jako narzędzia wpływu, ideologii oraz kierowania dyskursem; analizie poddano przejawy niesprawiedliwości i nierówności społecznej w dyskursie politycznym.

SŁOWA KLUCZE: krytyczna analiza dyskursu, lingwistyka polityczna, wpływ, kierowanie dyskursem, ideologia, rasizm, krytyczno-feministyczna analiza dyskursu.

Gauta 2007 08 19

Priimta publikuoti 2008 01 18

Dorota Połowniak-Wawrzonek

Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego w Kielcach

Instytut Filologii Polskiej

ul. Leśna 16, 25-509 Kielce, Polska

Tel.: (48-41) 349 71 20

E-mail: d.polowniak@interia.pl

Zainteresowania naukowe: frazeologia, semantyka, pragmatyka.

UJMOWANIE SPORU SŁOWNEGO W TERMINACH MILITARNYCH, UJAWNIAJĄCE SIĘ WE WSPÓŁCZESNEJ POLSKIEJ FRAZEOLOGII

Metafora *SPÓR SŁOWNY TO WALKA (ZBROJNA)* wyraźnie ujawnia się we współczesnej polskiej frazeologii. Ten sposób postrzegania *SPORU* odzwierciedla się szczególnie w kilku typach frazeologizmów. Są to: a) związki składające się z metaforycznego członu głównego – związanego pierwotnie z *WALKĄ (ZBROJNĄ)* – oraz z członu określającego, który bezpośrednio lub pośrednio odsyła do sytuacji *SPORU* (np. walka słowna); b) połączenia, które występowały już w tekstach militarnych w postaci utrwalonych związków o określonym znaczeniu metaforycznym, metonimicznym itp., zaś w tekstach traktujących o *SPORZE* zyskały nowe, przenośne znaczenia (por. frontalny atak, ktoś staje w szranki, ktoś kruszy kopie o coś itd.); c) związki stanowiące warianty połączeń rejestrowanych w tekstach militarnych (por. ktoś wytrącił komuś argument(-y) (z ręki)); d) połączenia, będące derywatami utrwalonych związków, notowanych w tekstach mówiących o walce zbrojnej (np. ktoś wziął kogoś w krzyżowy ogień (pytań)); e) związki, które pojawiały się w tekstach militarnych w postaci połączeń luźnych, frazeologizacji uległy dopiero w tekstach traktujących o *SPORZE* (zob. ktoś dał komuś broń do ręki); f) połączenia, które w całości nie były rejestrowane w tekstach militarnych, choć ich poszczególne komponenty związane są – bezpośrednio lub pośrednio – z walką zbrojną (np. ktoś strzela z grubej rury).

SŁOWA KLUCZE: metafora, frazeologizm, spór słowny, walka zbrojna.

G. Lakoff i M. Johnson (1988, s. 26-29, 86-90, 103-107, 109-111, 113-115, 131-132, 145, 184, 186, 199) zauważyli, że *ARGUMENTOWANIE / SPÓR* rozumiane jest i doświadczane w terminach *WOJNY* – konkretnego, fizycznego działania, co znajduje odzwierciedlenie w języku¹. Badacze dowiedli, że metafora strukturalna „argumentowanie / spór to

wojna” wpisana jest w system pojęciowy naszej kultury. „Metafora ta pozwala nam konceptualizować to, czym jest (...) argumentowanie w terminach tego, co łatwiej nam zrozumieć, (...) w terminach konfliktu fizycznego” (Lakoff, Johnson 1988, s. 87).

W. Marciszewski pisał, że dyskusja jest „pracą

¹ Taki sposób konceptualizowania *SPORU* ujawnia się wielokrotnie m.in. w pracy M. Kochana zatytułowanej *Pojedynek na słowa. Techniki erystyczne w publicznych sporach* [znacząca jest tu również pierwsza część tytułu] (2005).

i zabawą, walką i wspólnym rozmyśleniem (...) Dyskusja jest działaniem zespołowym, w dwuosobowym przynajmniej zespole, zmierzającym do celu (...) Walka stanowi w strukturze [tego] działania element konieczny, bez którego nie dałoby się osiągnąć celu” (1969, s. 95, 100-101). Książd J. Tischner szukał podobieństw między sytuacją WALKI ZBROJNEJ, bitwy a sytuacją SPORU SŁOWNEGO, polemiki:

‘Bitwa’ pociąga za sobą szereg konsekwencji. Świat dzieli się na część dobrą i złą, między nimi nie ma odcieni, (...) przeciwieństwa [zmieniają się] w sprzeczności i wrogość (...) Pole semantyczne polemiki jest (...) zasadniczo takie samo (...) Bitwa sprawia ból, (...) sprawiałem i sprawiam ból wielu ludziom (...) ‘Bitwa’ służy z jednej strony unicestwieniu przeciwników, a z drugiej kreacji bohaterów. Im bardziej niebezpieczny wróg, tym większy laur, (...) mówca jest „bohaterem walki”. Krytyka jest w istocie rzeczą atakiem, jak w boju przystało. W ataku nie chodzi o rozumienie, lecz o wartościowanie. Gdyby było inaczej, mielibyśmy większą troskę o właściwe zrekonstruowanie poglądów (...) Jest w niej zawarty jakiś ból, jakieś ubolewanie nad losem przeciwnika, który „tak się zaplątał”, (...) że trzeba go „unicestwić”, a zarazem nieodparta potrzeba zadania niszczącego ciosu, aby się nie podniósł (...) Mamy pole bitwy i heroizm oczekujący na wyróżnienie (...) Zasadą selekcji jest walka (...) Czy kochamy prawdę? (...) Tak, o ile sprzyja zwycięstwu. Jesteśmy przecież na polu bitwy. A życzenie walczących na polu bitwy jest proste: zdemaskować, (...) pogrozić i postraszyć (1997, s. 5).

Co motywuje ujmowanie SPORU SŁOWNEGO w terminach WALKI (ZBROJNEJ)? Zarówno WALKA (ZBROJNA), jak i SPÓR są czynnościami wzajemnymi, zakładającymi istnienie dwu równorzędnych, aktywnych uczestników, występujących jako przeciwnicy (mogą nimi być pojedyncze osoby lub grupy ludzi). Zarówno walczący, jak i spierający się prowadzą celowe działania skierowane

przeciwko drugiej stronie. Presję fizyczną właściwą WALCE (ZBROJNEJ) zastępuje tu presja psychiczna. Uczestnicy SPORU SŁOWNEGO – podobnie jak uczestnicy WALKI – chcą ranić przeciwnika, już nie fizycznie, jak w starciu zbrojnym, ale psychicznie. Służy im do tego narząd mowy – *język*, artykułujący wypowiedzi, oraz *słowa*, *argumenty*, które spełniają taką funkcję, jak *broń* w WALCE ZBROJNEJ. W *Biblii* niektóre wypowiedzi porównywane są do ostrego miecza (*Stary Testament, Ps 57,5*). W. Marciszewski dowodził, że „słowa są również narzędziami” (1969, s. 93). J. Cierniak pisał: „Słowo (...) może być narzędziem walki (...) Jakby ukryty był w nim pocisk, który wybuchą (...) Słowo może obezwładnić, jeżeli uderzy w punkt szczególnie bolesny” (1978).

*

Wiele tekstów traktujących o SPORZE SŁOWNYM utrzymany jest w konwencji militarnej. Metafora SPÓR SŁOWNY TO WALKA (ZBROJNA) przejawia się w nich szczególnie wyraźnie. W tekstach tych występuje zjawisko irradacji semantycznej². Oto jak ujmują sytuację SPORU W. Marciszewski i J. Rudniański:

Pierwsza faza konfrontacji prowadzi tylko do stwierdzenia odmienności stanowisk. Niestety, czasem się na niej urywa kontakt **bojowy** i dalszy ciąg **starcia** porównać można do lżenia się **przeciwników**, jakie było w zwyczaju dawnych **armii**. Tymczasem należy dalej **prowadzić atak**, a więc stawiać zarzuty, rozważać odpowiedzi i znowu wysuwać obiekcje (...) Nie przepuszczajmy więc nikomu, kto myśli inaczej. Jeśli naprawdę myśli, to jest **przeciwnikiem** godnym **ataku**. Przeszywajmy go **ciosami** naszej logiki, **bombardujmy** gradem faktów przez niego nie dostrzeżonych (Marciszewski 1969, s. 63-64).

Naprzeciwko siebie, przy stole, siedzi dwóch ludzi (...) Twarze są czerwone, rozognione, oczy błyszczą. Słowa padają jak pociski, (...) gesty są coraz żywsze, coraz szybsze zdania, coraz głośniejsze (...) Rozmawiają? (...) Chyba nie. Oni **się biją**. Biją się na słowa. Dyskutują, lecz nie po to, aby

² O irradacji semantycznej pisała m.in. T. Skubalanka (1983, s. 181-198).

wspólnie dojść do jakiejś prawdy. Każdy z nich broni swej pozycji, (...) **zadaje cięcia, paruje sztychem od lewej, na wprost! Bronią** swojego zdania, (...) sypią się (...) argumenty, jeden po drugim (...) Nikt nikogo nie może przekonać, (...) im więcej argumentów **przeciwnika**, tym bardziej każdy z dyskutantów pewien jest swojego zdania (Rudniański 1989, s. 47).

Oto jak może być opisywana reakcja na słowa krytyki: „Masz wrażenie, że krytyk chce cię **zabić** (...) Więc chcesz go także **zabić – nożem za nóż!** Zalewa cię fala niepoczytalnej nienawiści: **atak na bagnety!**” (Rudnicki 1956, s. 33).

Przewodniczącego dyskusji W. Marciszewski przedstawił następująco: Przewodniczący już w toku dyskusji przygotowuje swe podsumowanie. W chwilach, gdy jego interwencja jest zbędna, słuchając jednym (...) uchem tego, co aktualnie się dzieje, drugą ręką kreśli **mapę** sytuacji. Jak **dowódca we frontowym sztabie** śledzi on na swej **mapie linie frontu**, kierunki **ofensywy** i **kontrofensywy**, zaznacza osiągnięte **pozycje** (Marciszewski 1969, s. 221).

I

Ujmowanie SPORU SŁOWNEGO w terminach WALKI (ZBROJNEJ) ujawnia się w polskiej frazeologii w różny sposób.

Członem głównym wielu frazeologizmów, mających znaczenie ‘ktoś spiera się, ktoś kłóci się z kimś’, ‘spór, kłótnia, polemika’, jest wyraz o znaczeniu metaforycznym prymarnie oznaczający walkę, por.: *ktoś walczy z kimś na słowa a. słowem (ktoś i ktoś walczą na słowa a. słowem); ktoś bije się z kimś na słowa a. na języki (ktoś i ktoś biją się na słowa a. na języki); walka na słowa; walka słowna; walka na argumenty; walka na języki; wojna na słowa; pojedynek na słowa; pojedynek słowny; potyczka słowna; utarczka słowna; słowne starcie*³ itp.

Całkowicie sfrazeologizowaną jednostką jest dziś połączenie ‘wycieczka osobista’ w dyskusji

na tematy ogólne aluzje, docinki, złośliwości dotyczące spraw osobistych lub osoby któregoś z dyskutantów’. Dawniej rzeczownik *wycieczka* miał m.in. znaczenie ‘niespodziewany wypad niewielkiego oddziału wojska z twierdzy, obozu warownego itp. przeciwko nieprzyjacielowi’ (SJP Sz. III, s. 788). A. Pajdzińska podkreślała: „W znaczeniu frazeologizmu odnajdujemy (...) istotną część znaczenia wyrazu fundującego – ‘nagle, niespodziewane działanie na czyjąś niekorzyść’” (1983, s. 175). Działania tego dokonuje się, używając argumentów ad personam, a nie argumentów rzeczowych. Sygnalizuje to struktura słowotwórcza przymiotnika *osobisty*.

O wymienności ról uczestników SPORU informują np. połączenia: *ktoś walczy z kimś na słowa a. słowem, ktoś i ktoś walczą na słowa a. słowem; ktoś bije się z kimś na słowa a. na języki, ktoś i ktoś biją się na słowa a. na języki; ktoś tnie się z kimś na języki, ktoś i ktoś tną się na języki*. W połączeniach – *ktoś walczy z kimś słowem a. na słowa; ktoś i ktoś walczą słowem a. na słowa; ktoś bije się z kimś na słowa a. na języki, ktoś i ktoś biją się na słowa a. na języki; ktoś tnie się z kimś na języki, ktoś i ktoś tną się na języki; walka na słowa; walka na argumenty; walka na języki; pojedynek na słowa* itp. – miejsce narzędzia w schemacie walencyjnym zapełnione jest przez wyrazy: *słowa, argumenty, języki* (język jest tu nazwą organu – przy jego pomocy artykułujemy wypowiedzi). Powierzchniowo walencja narzędzia realizowana jest tu przez konstrukcję – **na+S_{accplur}**. (liczba mnoga rzeczowników wskazuje na wzajemność) i przez formę **S_{instr}**. (sygnalizującą, że spierający się mogą swobodnie manipulować „narzędziem”⁴ (Apresjan 1980, s. 186-187)). Frazeologizmy potwierdzają przedstawioną już tezę, że człowiek niejednokrotnie postrzega używane w sporze *słowa, argumenty* (rozumiane tu jako wypowiedzi) i artykułujący je *język* (metonimicznie ujmowany

³ Zob. też wychodzący z użycia zwrot *ktoś wojuje argumentami (a. językiem)*. Przeszarżałe znaczenie czasownika *wojować* związane jest z walką zbrojną, por. *wojować* ‘prowadzić wojnę, brać udział w wojnie, w bitwie, w walce’ (SJP D. IX, s.1218). A oto znaczenie sekundarne tego czasownika (dziś żywe) – ‘walczyć z czymś lub o coś (bez użycia broni), toczyć spór’ (SJP D. IX, s.1218).

⁴ O formie **S_{instr}**. zapełniającej walencję narzędzia, pisał m.in. J. D. Apresjan w *Semantyce leksykalnej* (1980, s. 186-187).

jako narzędzie) jako broń – służącą zarówno do ataku, jak i do obrony, raniącą przeciwnika, zadającą mu ból – już nie fizyczny, lecz psychiczny. A oto jeszcze inne połączenie potwierdzające te obserwacje, tj. zwrot *ktoś szermuje argumentami*, por. przestarzałe znaczenie czasownika *szermować* ‘władać bronią białą, walczyć na białą broń’ i znaczenie przenośne, dziś żywe – ‘posługiwać się czymś jako bronią (w dyskusji, wystąpieniach publicznych, w rozmowie), używać czegoś jako broni; popisywać się czymś, występować z czymś, nadużywać czegoś’.

Okazuje się, że wyrazy: *język, słowa, argumenty, zarzuty, pytania, odpowiedzi* itp. utrwalają się często w połączeniach z tymi samymi wyrazami, z którymi w kontekstach militarnych utrwaliły się nazwy narzędzi walki. Przykładem niech będą wyrażenia: *ostre słowa, ostry język* (por. połączenia: *ostrzy miecz, ostra szabla, ostra strzala* itp.). Następuje tu przejście od prymarnego, zmysłowego znaczenia przymiotnika do znaczenia abstrakcyjnego. Przymiotnikiem *ostrzy* określa się również sam *spór* (*dyskusję, wymianę zdań* itp.), prowadzony w sposób gwałtowny, dotyczący spraw wywołujących rozdrażnienie, sprzeczności, zob. wyrażenia: *ostrzy spór a. dyskusja, a. wymiana zdań*, por. także związki: *ktoś ma cięty język, cięte słowa, ktoś tnie się z kimś na języki*.⁵ Połączenie *słowo(-a) rani(-a)* bezpośrednio ujawnia, że wypowiedzi postrzegane są jako elementy, które mogą „zadać ranę”, przyczynić się do czyjegoś cierpienia. W znaczeniu przenośnym wyrazu *ranić*, realizowanym we wskazanym połączeniu, zachowany został element semantyczny, właściwy dla znaczenia prymarnego tego czasownika ‘powodować ból’.

II

Autorzy *SJP* pod red. M. Szymczaka rejestrują zwrot *ktoś wytrącił komuś broń z ręki* o metaforycznym znaczeniu ‘ktoś pozbawił kogoś argumentów, podstaw do obrony, do działania, ktoś udaremnił komuś coś’ (*SJP* Sz. III, s. 860). W

przenośnym znaczeniu zachowany został element semantyczny ‘ktoś pozbawił kogoś środków działania’, który istotny jest dla znaczenia fundującego. W słownikach współczesnej polszczyzny notowane jest także połączenie *ktoś wytrącił komuś argument(-y) (z ręki)* o takim samym metaforycznym znaczeniu, jak zwrot *ktoś wytrącił komuś broń z ręki*. Komponent *broń* został tu zastąpiony przez wyraz *argument(-y)*. Zanik członu – *z ręki* – w niektórych postaciach związku świadczy o tym, że połączenie oddziela się coraz bardziej od domeny źródłowej, wiąże się ściślej z domeną docelową, choć niektóre konteksty ujawniają, że związek z obrazem motywującym jest wciąż jeszcze żywy, por. wytrącić argumenty przeciwnikom. Pierwsza pozycja otwierana przez zwrot *ktoś wytrącił komuś argument(-y)* zapewniana jest niekiedy przez rzeczownik nieosobowy, co może być albo sygnałem metaforyzacji połączenia, albo konsekwencją naruszenia normy współczesnego języka polskiego. Oto przykładowe cytaty:

1. Księżna Diana próbowała (...) ograniczyć odwiedzin swoich synów u Karola, motywując to tym, że dzieci na kawalerskim gospodarstwie ojca nie będą miały odpowiedniej opieki. Jednym sprytnym posunięciem Karol wytrącił Dianie z ręki ostatni argument. Księżę oświadczył mianowicie, że dziećmi będzie zajmować się dyplomowana opiekunka, panna Legge Bourke. *Życie na Gorąco 51, 1994.*

2. Powołanie się (...) na autorytet jednego z Ojców Kościoła, św. Tomasza, i wykładnia jego myśli, (...) miało (...) wytrącić argumenty przeciwnikom (Seiffert 1994, s. 147).

3. Pomysł telewizora zdalnie sterowanego, mogącego się poruszać, na przykład spacerować z nami, wisi od dłuższego czasu w powietrzu. Niniejszym zgłaszam go (...) Wytrąci on argument tym, którzy twierdzą, że przesiadywanie przed telewizorem jest niezdrowe. *Antena 30, 1997.*

⁵ Zgodnie z normą współczesnej polszczyzny w wyrażeniach typu: *cięte słowa, cięty język* należałoby się spodziewać konstrukcji *tnący*, a nie *cięty*. Wyjaśnienie tego stanu rzeczy odnajdujemy w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*. Jego autorzy podają, że wyraz *cięty* może wystąpić „w funkcji przymiotnika: *ostrzy* albo imiesłowu czynnego: *tnący*” (*Słownik polszczyzny XVI wieku*, pod red. M. R. Mayenowej, t. 3, Wrocław 1968, s. 508).

W słownikach współczesnego języka polskiego rejestrowane są zwroty: *ktoś wytacza (a. wytoczy) (ciężkie) armaty a. działa(-o); ktoś strzela (a. wystrzeli) z (najcięższej) armaty* o metaforycznym znaczeniu ‘ktoś przekonując kogoś używa bardzo ważkiego argumentu a. ktoś występuje przeciw komuś a. czemuś z poważnymi zarzutami’ (Lewicki, Pajdzińska, Rejakowa 1987, s. 48). Następuje tu przesunięcie faz – w sytuacji motywującej wytoczenie armat, dział było działaniem przygotowującym do użycia narzędzia, zaś w sytuacji SPORU SŁOWNEGO połączenie wyraża samo użycie „narzędzia”. Kolejny raz potwierdza się fakt, że w SPORZE wypowiedzi spełniają podobną funkcję jak broń w WALCE (tutaj chodzi o armaty, działa, pociski itp.). Przejdźmy do przykładowych cytatów:

4. Zwolennicy uchylecia ustawy o przerywaniu ciąży *wytoczyli* ostatnio *ciężkie armaty*. Szermują hasłami o zabijaniu nienarodzonych, zgodzie na ludobójstwo i popieraniu Herodowych zbrodni. *Życie i Nowoczesność 198, 1981.*

5. Być może *wytoczyłem* *działo* zbyt wielkiego kalibru do obrony jednego nieładnego słowa. *Gazeta Świąteczna 23, 1990.*

6. Wtedy *strzelałam* na oślep *z ciężkich dział*, zupełnie nie bacząc na słowa, a te miały tylko dokuczyć, ranić i obrażać. *Życie na Gorąco 1, 1994.*

Notowany jest także zwrot *ktoś wytacza (jakieś, np. ciężkie, odpowiedniej wagi) argumenty a. racje*. W połączeniu tym czasownik *wytoczyć* łączy się z rzeczownikami abstrakcyjnymi. Realizuje się tu sekundarne znaczenie wyrazu *wytoczyć* ‘przedstawić, podać coś w wypowiedzi’ (SJP D. X, s. 288). Można przypuszczać, że ta semantyka wywodzi się ze znaczenia zwrotu *ktoś wytacza (a. wytoczy) (ciężkie) armaty a. działa(-o)*. Najprawdopodobniej komponent werbalny połączenia *ktoś wytacza (a. wytoczy) (ciężkie) armaty a. działa(-o)* – dobrze znanego użytkownikom polszczyzny – wyodrębnił się ze zwrotu i zyskał takie samo znaczenie, jak tenże zwrot. Mogła tu także nastąpić kontaminacja dwóch połączeń, tj. *ktoś wytacza (a. wytoczy) (ciężkie)*

armaty a. działa (-o) i ktoś używa (jakiegoś) argumentu. Należy również zwrócić uwagę na to, że wyraz *ciężki* – odnoszony w domenie militarnej do *armat* – staje się tu przerośnym określeniem *argumentu(-ów)*. Połączenie *ktoś wytacza (jakieś, np. ciężkie, odpowiedniej wagi) argumenty a. racje* odnotowano np. w następujących kontekstach:

7. Niepotrzebnie *wytacza* pan *najcięższe argumenty*, w dodatku *zjadliwe*, w stronę mamy Edytki i *zarzuca* jej „nieczułość” i *godzenie* w wartościowe uczucia dziecka. *Kobieta i Życie 17, 1988.*

8. O strategiach dyskusyjnych (...) Wykłada się swoje stanowisko *dokładnie a dobitnie*, po czym *wytacza się* na jego poparcie *odpowiedniej wagi argumenty* (Marciszewski 1969, s. 31).

III

W tekstach, traktujących o SPORZE, metaforyzacji ulegają m.in. terminy wojskowe. Przykładem niech będzie wyrażenie *frontalny atak*, odnotowane w następującym kontekście:

9. Przeciwnikami ZChN w dyskusji o ustawie aborcyjnej byli przedstawiciele SdRP (potem SLD), niektórzy członkowie UD oraz Parlamentarne Koło Kobiet, (...) posłowie szeroko rozumianej lewicy (Dyskusja (...) przerodziła się we *frontalny atak* posłów szeroko rozumianej lewicy) (Łobodzińska 1994, s. 128-129).

W przerośnym znaczeniu badanego wyrażenia zachowane zostały elementy semantyczne ‘nieprzyjazne, jawne działanie wymierzone przeciwko komuś, zakrojone na szeroką skalę, z rozmachem’.

W tekstach mówiących o SPORZE SŁOWNYM zarejestrowano także związki, będące pierwotnie terminami wojskowymi, które uległy nie tylko derywacji semantycznej – modyfikacje pojawiły się również w sferze formalnej. W tekstach o tematyce militarnej funkcjonuje termin wojskowy *ogień krzyżowy*, mający znaczenie ‘ogień z broni strzeleckiej prowadzony z różnych kierunków do jednego celu; przeważnie (...) kombinacja różnych rodzajów ognia, np. czołowego ze skośnym lub

dwóch skośnych' (Lww, s. 271; Pdp, s. 246-254)⁶. Wojskowi specjaliści podkreślają, że „ogień krzyżowy to ogień niszczący, silnie oddziałujący na stan moralny nieprzyjaciela” (Lww, s. 271; Pdp, s. 246-254). W opisach, relacjach dotyczących SPORU SŁOWNEGO odnotowano wyrażenie *krzyżowy ogień pytań* oraz zwrot *ktoś wziął kogoś w krzyżowy ogień (pytań)*. Nastąpiła tu zmiana typowego szyku komponentów. Czasownik *wziąć* sprowadza drugiego uczestnika do roli pacjensa (pytanego). W obu wypadkach odbiorem metafory kieruje określenie rzeczownikowe *pytań*. Okazuje się jednak, że nie jest ono obligatoryjne. Sygnalizuje to, że związek uległ daleko idącej leksykalizacji i silnie kojarzony jest z sytuacją komunikacji słownej. W tekstach mówiących o SPORZE badany zwrot ma metaforyczne znaczenie ‘ktoś zadawał komuś – w celu wydobycia od niego informacji – szereg szybko następujących po sobie, zaskakujących pytań, dotyczących różnych kwestii, w taki sposób, by pytany nie miał czasu na kontrolowanie swoich odpowiedzi’. W znaczeniu metaforycznym połączenia *ktoś wziął kogoś w krzyżowy ogień (pytań)* pozostała semantyka, wywodząca się ze znaczenia militarnego wyrażenia *krzyżowy ogień* tj. ‘działania względem kogoś prowadzone z różnych stron, osłabiające odporność psychiczną atakowanego’. Oto przykładowe cytaty:

10. Kazimierz Ujazdowski (...) wziął kolejny raz w krzyżowy ogień pytań (...) Antoniego Jasińskiego i dowiedział się, jakie konsekwencje ponieśli funkcjonariusze Informacji Wojskowej i sędziowie wojskowi za działalność w czasach stalinowskich. *Gazeta Włóczęga* 60, 1990.

11. Powiedział, że nie tylko ze stosunkiem do studiów, ale w ogóle do obecnej rzeczywistości coś tu u nas nie tak. Po czym (...) Gąsiorek wziął Brzózkię w krzyżowy ogień (Grynberg 1992, s. 86).

W polszczyźnie funkcjonuje również wyrażenie *ciężka broń* a. *broń ciężkiego kalibru* o militarnym, terminologicznym znaczeniu. Słowniki rejestrują

także związek wyrazowy *argument ciężkiego (a. najcięższego) kalibru*. Właściwe dla sytuacji SPORU połączenie *argument najcięższego kalibru* można uznać albo za wariant wyrażenia *broń ciężkiego kalibru*, albo za związek wywodzący się ze zwrotu *ktoś wytacza (a. wytoczy) (ciężkie) armaty a. działa(-o)* (określenia właściwe dla broni przenoszone są na argumenty). W tekstach traktujących o WALCE ZBROJNEJ nie odnotowano wyrażenia o postaci *broń najcięższego kalibru* z członem przymiotnikowym w stopniu najwyższym. Przymiotnik w stopniu najwyższym w wyrażeniu *argument najcięższego kalibru* sygnalizuje, że związek *ciężki kaliber* ma tu znaczenie przenośne. Zwróćmy uwagę na przykładowy kontekst:

12. My jednak wyciągamy ten argument najcięższego kalibru, ile razy mówi się do nas (...) o rabunkach (Rusinek 1949, s. 179).

IV

Utrwalone połączenia, które pierwotnie oznaczały pewną fazę WALKI (ZBROJNEJ), w tekstach traktujących o SPORZE SŁOWNYM wyrażają metaforycznie określoną fazę sporu, polemiki, dyskusji. Zwroty: *ktoś stanął do walki*, *ktoś wchodzi w szranki*, *ktoś staje w szranki* pierwotnie oznaczały początek WALKI (ZBROJNEJ). Oto przykładowe konteksty, w których ujawniają się nowe, metaforyczne znaczenia wskazanych związków wyrazowych:

13. Stanął (...) do ostatniej swojej walki, uzbrojony w tę broń, która nie opuszczała go przez całe życie – w słowo piękne a celne, oddane w służbę wielkiej sprawie (KPP 1951, s. 326).

14. Nie waha się występować jako polemista, o czym świadczy jego płomienna obrona studenckiego „Wesela” 1987, w której rozprawia się z temperamentem z oponentami (...) Po ostatniej inscenizacji będzie pewnie znowu miał okazję, aby wejść w szranki. *Kobieta i Życie* 11, 1990.

15. Wyemancypowane panie, które stanęły w szranki różnych dyskusji ze zwykłymi męskimi

⁶ Połączenie to odnotowano również w słownikach współczesnego języka polskiego, por. np. *SJP* Sz. II, s. 490.

partnerami mają poważne trudności w przedstawieniu swego punktu widzenia. *Kobieta i Życie* 4, 1984.

W sytuacji turnieju rycerskiego stanięcie w szranki oznaczało gotowość do walki i w rezultacie prowadziło do jej rozpoczęcia. Leksem *szranki* miał pierwotnie znaczenie: 'ogrodzony plac, gdzie odbywały się średniowieczne turnieje; ogrodzenie tego placu' (nm. *schranken*); wtórnie przypisywano mu metonimiczne znaczenie 'walka, pojedynek'. Rzeczownik *szranki* jest dziś leksemem izolowanym. Wchodzi on w skład kilku frazeologizmów (są to przede wszystkim zwroty *ktos wstepuje a. wchodzi w szranki; ktos staje w szranki a. w szrankach*) i przyjmuje tam jedynie formy liczby mnogiej. W cytacie 15 w kontekście frazeologizmu *ktos staje w szranki* pojawiły się określenia komponentu *szranki*, wskazujące bezpośrednio, że zwrot został użyty w znaczeniu przenośnym i odniesiono go do sytuacji dyskusji, sporu (por. *panie (...) stanęły w szranki różnych dyskusji*).

W tekstach traktujących o SPORZE SŁOWNYM zarejestrowano także frazeologizmy, które pierwotnie oznaczały zakończenie WALKI ZBROJNEJ. Przykładem niech będzie zwrot *ktos złożył broń*. W nowym, przenośnym znaczeniu badanego połączenia, które ujawnia się w poniższym kontekście, pozostał element semantyczny 'ktos zrezygnował z czegoś', por.:

16. Katolicy są w życiu umysłowym trochę defensywni (...) Może (...) uważają, iż w dysputach wymagających wyostrojonej argumentacji powoływanie się na Boga ma charakter ostateczny i musi zakończyć każdy spór. Byłaby to więc jakaś wyrozumiałość i lojalność wobec drugiej strony, która w obliczu argumentu metafizycznego musi złożyć broń, chroniąc się w pokorę albo w ateistyczną drwinę (Szczypiorski 1989, s. 59).

Derywacji metaforycznej ulegają również połączenia, zawierające nazwy określonych narzędzi walki. We współczesnych słownikach

języka polskiego zwrot *ktos (s)krzyżował miecze a. szable a. szpady* rejestrowany jest z dwoma znaczeniami – militarnym 'ktos (z)mierzył się z kimś w walce na szable, miecze, szpady' i metaforycznym 'ktos stał się (ścierał się) z kimś w ostrej, zacieklej dyskusji, ktoś ostro polemizował' (*SJP Sz I*, s. 1071). W tekstach traktujących o SPORZE SŁOWNYM ujawnia się także przenośne znaczenie utrwalonego związku wyrazowego *ktos kruszy kopie o coś* 'ktos gwałtownie spiera się o coś'. Oto przykład:

17. Mój adwersarz wie jednak dobrze, o co kruszy kopie. Chodzi mu o tych, którzy przedstawiają Polskę jako kraj „najbardziej antysemitki” itd. *Tygodnik Powszechny* 18, 1981.

V

W opisach SPORU SŁOWNEGO derywacji metaforycznej ulegają również związki wyrazowe, które w tekstach związanych z WALKĄ (ZBROJNĄ) miały postać luźnych połączeń słownych. Przykładem niech będzie zwrot *ktos dał komuś broń do ręki*, który w podanym poniżej kontekście ma metaforyczne znaczenie 'ktos wyposażył kogoś w wymierzone przeciwko sobie argumenty', zob. cytat:

18. Tekst do „Every Breath You Take” jest (...) śmiesznie prosty, brzmi jak rymowanka, ale to ma coś, to działa (...) zawsze znajdują się tacy, co wiedzą lepiej (...) Czasem jednak żałuję, że napisałem „DeDoDoDo”, bo dałem tym sposobem [im] broń do ręki (...) „Och Sting? Czyż to nie ten idiota, który śpiewa „DeDoDoDo”? Jak można traktować kogoś takiego poważnie? *To & Owo* 18, 1997.

VI

Wśród frazeologizmów, odnotowanych w tekstach mówiących o SPORZE SŁOWNYM, wyróżnić można związki, których komponenty związane są w jakiś sposób z sytuacją WALKI (ZBROJNEJ), choć całe połączenie nie jest do niej odnoszone, używa się go tylko w znaczeniu przenośnym.⁷ Przykładem może być utrwalony związek wyrazowy *ktos*

⁷ Do grupy tej można byłoby także zaliczyć m.in. frazeologizmy: *ktos strzela bez prochu; ktos (wy)strzelił, (a) nie nabił* itp.

strzela z grubej rury. W poniższych tekstach ujawnia się znaczenie naddane tego połączenia, tj. ‘ktoś używa zaskakującego argumentu (nie dostosowanego do sytuacji, przesadnego, demagogicznego itp.)’, por.:

19. Nie byłem entuzjastą wyprawy Kazimierza Deyny na angielskie boiska ligowe. Każdy jednak z miłośników futbolu, gdy tylko zacząłem mówić na ten temat – strzelał do mnie z grubej rury, że Anglicy nie kupują w ciemno, że poznali się na arcytalencie naszego zawodnika, że polską piłkę nożną spotkał zaszczyt ogromny. *Głos Wielkopolski* 57, 1979.

20. Na to odezwał się człowiek znany z pisania dowcipnych i pieprznych kawałków i strzelając z grubej rury, odsądził autora od czci i wiary, posądził o rasizm, wymienił całą martyrologię prześladowanego szczególnie przez nazizm narodu. *Gazeta Poznańska* 1986/121/4.

Czasownik *strzelić* ma kilka znaczeń derywowanych od znaczenia ‘wypuścić pocisk z broni palnej, strzaleć z łuku itp.’ (*SJP* Sz III, s. 355). Ze względu na to, że wyrazowi *rura* potocznie przypisuje się m.in. znaczenie ‘lufa broni palnej’ (*SJP* D VII, s. 1400), znaczenie motywujące czasownika trzeba ograniczyć do znaczenia ‘wypuścić pocisk z broni palnej’. Badany czasownik ma kilka znaczeń sekundarnych, m.in. ‘nieoczekiwanie powiedzieć coś’. A. Pajdzińska zauważyła, że podane ostatnio prymarne i sekundarne znaczenie czasownika *strzelić* łączy element semantyczny „wydawać odgłos” oraz konotacje dużej szybkości i gwałtowności” (1983, s. 135).

* * *

Badania wykazały, że metafora SPÓR SŁOWNY TO WALKA (ZBROJNA) ujawnia się we frazeologizmach

Wykaz skrótów

KPP – KPP, 1951. *Wspomnienia z pola walki*. Warszawa: Książka i Wiedza.

Lww – *Leksykon wiedzy wojskowej*. 1979. Warszawa: MON

SJP D. – Red. W. DOROSZEWSKI. *Słownik języka polskiego*. 1958-1969. Warszawa: PWN, t. I-XI.

różnego typu. Wyróżniają się tu następujące rodzaje jednostek:

I. Związki składające się z metaforycznego członu głównego – związanego pierwotnie z WALKĄ (ZBROJNĄ) – oraz z członu określającego, który bezpośrednio lub pośrednio odsyła do sytuacji SPORU SŁOWNEGO, np. *walka słowna*.

II. Połączenia, które występowały już w tekstach militarnych w postaci utrwalonych związków o określonym znaczeniu metaforycznym, metonimicznym itp. W tekstach traktujących o SPORZE jednostki te zyskują nowe, przenośne znaczenia, zob. *frontalny atak, ktoś staje w szranki, ktoś kruszy kopie o coś* itd.

III. Związki stanowiące warianty połączeń rejestrowanych w tekstach militarnych, por. zwrot *ktoś wytrącił komuś argument(-y) (z ręki)*.

IV. Połączenia, będące derywatami utrwalonych związków, notowanych w tekstach mówiących o WALCE (ZBROJNEJ), np. *ktoś wziął kogoś w krzyżowy ogień (pytań)*.

V. Związki, które pojawiały się w tekstach militarnych w postaci połączeń luźnych frazeologizacji uległy dopiero w tekstach traktujących o SPORZE, zob. *ktoś dał komuś broń do ręki*.

VI. Połączenia, które w całości nie były rejestrowane w tekstach militarnych, choć ich poszczególne komponenty związane są – bezpośrednio lub pośrednio – z WALKĄ (ZBROJNĄ), np. *ktoś strzela z grubej rury*.

W tekstach traktujących o SPORZE SŁOWNYM częściej rejestrowane są połączenia związane pierwotnie z indywidualną WALKĄ (ZBROJNĄ), niż związki motywowane sytuacją zbiorowej WALKI ZBROJNEJ. W znaczeniu metaforycznym wielu związków występuje element semantyczny ‘ścieranie się przeciwnych stron’.

SJP Sz. – Red. M. SZYMCZAK. *Słownik języka polskiego*. 1978-1981. Warszawa: PWN, t. I-III.

Pdp – *Podręcznik dowódcy plutonu*. 1971. Warszawa: MON.

SP – *Słownik polszczyzny XVI wieku*. 1968. Pod red. R. MAYENOWEJ. Wrocław, t. III.

Bibliografia

- APRESJAN, J. D., 1980. *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*. Wrocław: Ossolineum.
- CIERNIAK, J., 1978. *Człowiek sprzymierzeńcem czy wrogiem*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- GRYNBERG, H., 1992. *Życie ideologiczne. Życie osobiste*. Warszawa: PIW.
- KOCHAN, M., 2005. *Pojedynek na słowa. Techniki erystyczne w publicznych sporach*, Kraków: Wyd. Znak.
- LEWICKI, A.; PAJDZIŃSKA, A.; REJAKOWA, B., 1987. *Z zagadnień frazeologii. Problemy leksykograficzne*. Warszawa: PWN.
- LAKOFF, G.; JOHNSON, M., 1988. *Metafory w naszym życiu*, Warszawa: PIW.
- Leksykon wiedzy wojskowej*. 1979. Warszawa: MON
- ŁOBODZIŃSKA, R., 1994. Językowe ujęcie problemu aborcji w świetle deklaracji programowych i wypowiedzi przedstawicieli Zjednoczenia Chrześcijańsko – Narodowego. In: Red. J. ANUSIEWICZ; B. SICIŃSKI. *Język a kultura*. T. XI. *Język polityki a współczesna kultura polityczna*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 125-132.
- MARCISZEWSKI, W., 1969. *Sztuka dyskusowania*. Warszawa: Iskry.
- PAJDZIŃSKA, A., 1983. *Semantyka i składnia związków frazeologicznych nazywających akt mówienia*, Lublin: praca doktorska w maszynopisie.
- RUDNIAŃSKI, J., 1989. *Jak się uczyć?*. Warszawa: WSiP.
- RUDNICKI, A., 1956. *Niebieskie kartki*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- RUSINEK, M., 1949. *Z barykady w dolinę głodu*. Poznań: LSW.
- SEIFFERT, I., 1994. Językowe ujęcie problemu aborcji w wypowiedziach polityków Unii Demokratycznej. In: Red. J. ANUSIEWICZ; B. SICIŃSKI. *Język a kultura*. T. XI. *Język polityki a współczesna kultura polityczna*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 133-149.
- SKUBALANKA, T., 1983. O pojęciu irradacji semantycznej i jego przydatności dla opisu magicznych funkcji mowy. In: Red. M. GŁOWIŃSKI; A. OKOPIEŃ-SŁAWIŃSKA. *Studia o metaforze*. T. II, Wrocław: Ossolineum, 181-198.
- SZCZYPIORSKI, A., 1989. *Z notatnika stanu wojennego*. Poznań: Wyd. SAWW.
- TISCHNER, J., 1997. Małe prawdy, duże kłamstwo. In: *Tygodnik Powszechny*. NR 21. Kraków: PAX, s. 5.

Dorota Połowniak-Wawrzonek

Holy Cross Academy n. a. Jan Kochanowski in Kielce
Research interests: phraseology, semantics, pragmatic.

EXPRESSING VERBAL ARGUMENT IN MILITARY TERMS IN CURRENT POLISH PHRASEOLOGY

Summary

Metaphor VERBAL ARGUMENT AS ARMED STRUGGLE is clearly shown in contemporary Polish phraseology. Such understanding of ARGUMENT is reflected in a few types of idioms: a) compounds which consist of a metaphoric main clause – primary connected with (ARMED) STRUGGLE – and from a defining clause, which directly or indirectly refers to a ARGUMENT situation; b) compounds which previously were noted in military texts as fixed word compounds with metaphoric and metonymic meanings and they gain a new and metaphorical meaning in texts about

Dorota Połowniak-Wawrzonek

Jano Kochanovskio Šventojų Kryžiaus akademija
Kielcuose
Moksliniai interesai: frazeologija, semantika, pragmatika.

ŽODŽIO GINČAS RAIŠKA KARINIAIS TERMINAIS ŠIUOLAIKINĖJE LENKŲ FRAZELOGIJOJE

Santrauka

Metafora ŽODINIS GINČAS KAIP GINKLUOTA KOVA yra gana dažna šiuolaikinėje lenkų frazeologijoje. Toks GINČO suvokimas atsispindi keliuose idiomų tipuose: a) sudėtinuose sakiniuose, kurie susideda iš pagrindinio metaforinioakinio – pirmiausia siejamo su (GINKLUOTA) KOVA – ir iš aprašomojoakinio, kuris tiesiogiai ar netiesiogiai susijęs su GINČO situacija; b) junginiai, kurie anksčiau buvo pastebėti militaristiniuose tekstuose kaip pastovūs sudurtiniai žodžiai, turintys metaforines ar metonimines

ARGUMENT; c) word compounds which are variants of connections registered in military texts; d) word compounds which are derivatives of fixed compounds noted in texts about armed struggle; e) compounds which are noted in military texts as loose connections; idiomaticity is present just in texts about ARGUMENT; f) word compounds which were not entirely registered in military texts, although single components of mentioned compounds are connected directly or indirectly with armed struggle.

KEY WORDS: metaphor, idiom, verbal argument, armed struggle.

reikšmes ir įgauna naujas metaforines reikšmes tekstuose apie disputą; c) sudurtiniai žodžiai, kurie yra junginių, užfiksuotų militaristiniuose, variantai; d) žodžių junginiai, kurie yra pastovių sudurtinių žodžių vediniai, rasti tekstuose apie ginkluotą kovą; e) sudurtiniai žodžiai, kurie militaristiniuose tekstuose yra aptinkami kaip laisvi junginiai; idiomaticumas pasireiškia tik tekstuose apie GINČĄ; f) žodžio ryšiai, kurių nerandama militaristiniuose tekstuose, nors minėtų sudurtinių žodžių sudėtinės dalys yra tiesiogiai ar netiesiogiai susijusios su ginkluota kova.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: metafora, idioma, žodinis disputas, ginkluota kova.

Gauta 2007 11 28

Priimta publikuoti 2008 01 18

Виктория Макарова*Вильнюсский университет**Филологический факультет**Кафедра славистики**Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius, Lietuva**E-mail: makarovavv@gmail.com**Область научных интересов автора: когнитивная лингвистика, политическая лингвистика, риторика.***«ВЕЧНЫЕ ВОПРОСЫ» В СОВРЕМЕННЫХ РОССИЙСКИХ
ПОЛИТИЧЕСКИХ ЛОЗУНГАХ**

В статье анализируются лозунги трех политических партий, получивших наибольшее число голосов на выборах в российскую Госдуму в 2003 г. и 2007 г. Автор рассматривает такие особенности дискурса лозунгов, как идентификация субъекта выдвигаемого лозунга и формулировка целей и требований политической партии. Выявление когнитивных структур, лежащих в основе порождения «дискурса лозунгов», к которым автор относит бинарные оппозиции идей, позволяет определить, каковы в названный период «опозиции позиций» в современном российском обществе и какова динамика их трансформаций.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лозунг, «Единая Россия», КПРФ, ЛДПР, дискурс, бинарные базовые оппозиции.

Выражение «вечные вопросы», использованное в названии статьи, служит отсылкой к статье о советских лозунгах Александра Алтуняна (1994). По А. Алтуняну, всякий лозунг, независимо от эпохи существования, содержит «вечный вопрос», который лозунг пытается разрешить – набор идей, актуальных для автора лозунга, с помощью которых «вечная проблема» в очередной раз получает свое разрешение, конкретно-историческое истолкование; наборы идей, актуальных для других идеологов, так как в обществе всегда существует несколько ответов на «вечные проблемы», столкновение которых рождает политический спор, репликой которого и является тот или иной лозунг» (Алтунян 1994).

Цель данной статьи заключается в том, чтобы представить способы разрешения «вечных вопросов» в политических лозунгах современной России и таким образом запечатлеть «предпочтения эпохи» периода выборов в Государственную думу 2003 и 2007 гг. Поскольку нас интересовали именно «предпочтения эпохи», а не весь спектр идей политического поля, мы исследовали лозунги партий, получивших наибольшую поддержку электората («Единая Россия», КПРФ, ЛДПР).

Лозунговые тексты анализировались нами на основе методики, предложенной Гарольдом Лассвеллом и Дороти Блюменсток, в основе которой лежит классификация лозунгов по выражаемой в них иллюкативной цели: выдви-

нуть требования (выразить одобрение или порицание чего-либо, обозначить соответствующую цель деятельности), осуществить самоидентификацию и изложить факты и видение будущего (без оценки событий)¹ (Лассвелл; Блюменсток 2007). Мы также исходили из идеи об антитетическом устройстве идеологического текста. Как пишет Элеонора Лассан, автор монографии о принципах когнитивно-риторического анализа (1995), идеологизированные тексты содержат в себе явную или скрытую полемику с ценностями Другого. Таким образом, текст строится на оппозиции ценностей (например, коммунизм – антикоммунизм), в которой один член является утверждаемой говорящим ценностью, второй – приписываемой оппонентам ценностью, говорящим наделяемой знаком «минус». А. Алтунян в упомянутой выше статье о лозунгах также выдвигает идею об оппозиции позиций – даже в таком микро-тексте, как лозунги – и призывает исследователя видеть в лозунгах не просто декларацию: «Лозунг имеет внутреннюю логику, в соответствии с которой достраивается оппозиция, казалось бы, в тексте лозунга отсутствующая. Понять эту логику образа, проникнуть в идейный смысл лозунга – задача исследователя» (Алтунян 1994).

Относительно терминологии отметим, что из двух сходных по смыслу терминов – «лозунг» (ассоциирующийся с политическим дискурсом) и «слоган» (ассоциирующийся с рекламным дискурсом)², мы выбрали «лозунг», поскольку нас интересовали не просто запоминающиеся ритмичные фразы (форма воздействия и привлечения внимания), но идеи субъектов лозунгового дискурса. Этой

задаче не отвечает укореняющаяся сегодня знаковая структура «слоган», которая обычно используется как общее наименование для любой яркой, запоминающейся фразы (или ее компонента), в том числе такой, которая не является собственно лозунгом, то есть не передает основную идею, а просто привлекает внимание к лозунгу или закрепляет его в сознании (Чудинов 2003).

Требования и цели

Проведенная нами попытка классификации лозунгов на основе названной методики показала, что практически ни один из лозунгов партии власти, «Единой России», невозможно отнести к категории лозунгов-требований, определяющих цель деятельности партии, таких, как, например: «Землю крестьянам, фабрики – рабочим!» Факт отсутствия выдвижения требования и целей в лозунгах «Единой России» можно интерпретировать по-разному: партия власти не может выдвигать требований к самой себе (во всяком случае, это было бы странно в период кампании 2007 г.) – цель ее деятельности должна формулироваться не как требование, а как призыв к осуществлению идеи, имеющей противников, нейтрализация которых и составляет подлинную политическую цель партии во время избирательной кампании. Возможны возражения: в 2003 г. «Единая Россия» еще не была правящей партией, однако и тогда ее лозунги не были лозунгами-требованиями. Да, эта партия не была у власти, но была «партией власти». Дело в том, что «Единая Россия» изначально создавалась властью. Секретарь Президиума Генераль-

¹ Возможны и иные решения вопроса о классификации лозунгов; например, в (Морозова 1999) предлагается типология У. Сэфаера, состоящая из 14 классов.

² Анатолий Чудинов, сопоставив различные дефиниции терминов «лозунг» и «слоган», отметил любопытную закономерность, заключающуюся в том, что в некоторых случаях «дифференциация слогана и лозунга ориентирована на разграничение коммунистической и либеральной пропаганды» (Чудинов 2003).

ного Совета «Единой России» Вячеслав Володин в конце 2007 г. заявил:

Президент создавал «Единую Россию», и он об этом не раз говорил. Шесть лет назад, когда создавалась «Единая Россия», ситуация в стране была очень тяжелой. Важно было создать политическую силу, которая могла бы конструктивно работать в парламенте. Вокруг Президента собрались здоровые силы общества, которые сначала создали коалицию, затем – партию «Единая Россия». После этого Президент постоянно встречался с «единороссами». Он принимал участие в формировании партии, в обсуждении ключевых вопросов (Володин 2007).

Впрочем, возможны и другие объяснения отсутствия лозунгов, декларирующих политические цели партии: партия власти, которую так часто упрекают в отсутствии четкой идеологической платформы, действительно может быть не в состоянии определиться с политической платформой – отказываться ли от идей либерализма, в той или иной мере декларируемых президентом, и провозгласить установку былых времен на социальное равенство и справедливость, или все-таки, при наличии министров-либералов в правительстве, не делать резких шагов в сторону реставрации.

О своем отношении к лозунгам лидер «Единой России» Борис Грызлов в период кампании 2003 г. заявил: «Мы идем не с набором лозунгов, а с четкой программой». Однако, как известно, именно лозунг «запомнится и дойдет (в отличие от программ и платформ) до максимального числа граждан» (Морозова 1999, с. 136). Партия власти, лидировавшая по количеству полученных голосов как в 2003, так и в 2007 г., по-

видимому, запомнилась избирателям по иным характеристикам, а не своими невыдвигаемыми требованиями и незаявленными целями. Впрочем, в сильной позиции одного текста (в финале доклада Б. Грызлова на VIII съезде партии) присутствует похожая на лозунг-цель фраза: «Единая Россия» выходит на выборы, чтобы победить. Очевидно, что победа на выборах является целью любой предвыборной борьбы, но в идеале она не может быть конечным результатом работы партии, поэтому такая фраза не является «условным знаком принадлежности к какой-либо партии»³. При регулярных повторениях она может стать «слоганом» партии – некоторой «речевкой», обладающей суггестивным воздействием. Логика такого «слогана» напоминает логику рекламы по Жану Бодрийяру: «Это не логика тезиса и доказательства, но логика легенды и вовлеченности в нее» (Бодрийяр 2001, с. 179).

Коммунисты, члены партии КПРФ, цель своей деятельности определяют – это социализм (Наша главная цель – социализм!). По лозунгам-требованиям коммунистов можно также судить о том, какие вопросы с точки зрения КПРФ требуют своего разрешения – это вопросы о том, кому должна принадлежать власть и собственность (ответ коммунистов: Власть и собственность – народу!) и интересы какой части народа должны быть представлены во властных структурах (ответ коммунистов: За власть трудового народа!). Приведенные примеры свидетельствуют не только или не столько о том, что современная партия коммунистов наследовала лозунги своих предшественников, сколько о том, что выдвигаемые сегодня коммунистами вопросы по-прежнему остаются «вечными», не нашедшими оконча-

³ Так определяется лозунг в энциклопедическом словаре Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона, см., напр., <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>

тельного решения. Требование, содержащееся в лозунге Пора менять план!, не является традиционным для дискурса коммунистов, это, по-видимому, реплика на выдвинутый партией власти в кампании 2007 г. лозунг о следовании «плану Путина» (о котором пойдет речь в разделе о лозунгах-фактах). Таким образом, мы можем говорить о «диалоге» лозунгов в кампании 2007 г.

Декларируемые в лозунгах либерал-демократов (ЛДПР) требования и цели показывают, что одним из актуальных вопросов авторы лозунгов считают проблему положения в России русских. Если в период кампании 2003 г. соответствующий лозунг формулировался в форме недоопределенного требования: Русские устали ждать! (здесь имплицитно подразумевается мысль о необходимости принятия каких-то мер, но характер мер остается здесь неопределенным), то в 2007 г. заявленное требование трансформировалось в лозунг, более «политкорректный»: Хорошо русским – хорошо всем! Лозунг 2003 г. в силу своей неопределенности мог быть истолкован и как побуждение «перестать ждать» (призыв к «русскому» восстанию), и как эмоционально окрашенное сообщение о положении русских (косвенный речевой акт угрозы). При любом истолковании он апеллировал к национальным чувствам гражданского большинства, то есть к некоему коллективному бессознательному. Лозунг 2007 г. в чем-то повторял священный для многих поколений революционеров девиз «За нашу и вашу свободу!», возрожденный советскими диссидентами, протестовавшими против ввода войск в Чехословакию в 1968 году. Безусловно, этот лозунг эволюционировал в сторону «национального» согласия в многонациональной стране, свидетельствуя о том, что ЛДПР отходит от тактики политического эпатажа. Отказ от этой тактики подтверждается и вполне «цивилизованным»

лозунгом За достойную жизнь в сильной стране!, имплицитно подразумевающим мысль о гражданском единении. Вместе с тем этот лозунг коррелирует с многочисленными высказываниями президента о сильной России и является «диалогом-унисоном» с лозунгами партии власти (Ср.: «Россия приумножит свои силы и займет достойное место в современном мире!»).

Идентификация

К лозунгам, идентифицирующим партию, Г. Лассвелл и Д. Блюменсток относят такие лозунги, как «Рабочие Европы высоко держат флаг пролетарской революции!», «Вперед к советской Америке!» (из американских коммунистических листовок 30-х гг. XX в.).

Партия власти «Единая Россия» в период предвыборной борьбы 2003 г. определяла себя, во-первых, как партию позитива – при помощи нанизывания лозунгов в программных выступлениях ее лидеров – многосложных, неритмичных и потому, в сущности, не соответствующих эстетике лозунга: Мы – партия конструктивного оптимизма, партия национального успеха. К лозунгам мы отнесли данную и приводимые ниже фразы на том основании, что они выделяются в заключительной части текста в отдельные абзацы, что, соответственно, позволяет воспринимать их как автономные высказывания; большая часть приведенных синтагматически близких высказываний является фразами с восклицательной интонацией (восклицательный знак в конце фразы), что характерно для лозунгового дискурса; заключительная фраза текста представляет прямой призыв и обозначает цель политической партии:

Мы – партия новой России.

Мы – партия конструктивного оптимизма,
партия национального успеха.

Мы верим в Россию, в ее народ!

Россия приумножит свои силы и займет достойное место в современном мире!

ВМЕСТЕ С ПРЕЗИДЕНТОМ МЫ СДЕЛАЕМ РОССИЮ ЕДИНОЙ И СИЛЬНОЙ!

Приведенные лозунги атрибутировали партию как новую политическую силу (в противовес КПРФ), утверждали оптимизм в качестве идеологической основы политического мировоззрения, отсылая вместе с тем к ценностям ушедшего периода (ср. высказывание М. Горького о Ленине как «воинствующем оптимисте») и противопоставляя «Единую Россию» партиям, далеким по мироощущению от официального оптимизма прошлых лет, обозначали общенациональные ценности («Россия займет достойное место в мире») и главное – позиционировали себя как партию президента.

В целом же идентифицирующие «Единую Россию» лозунги соответствуют обычному набору дискурсивных стратегий такого типа – это лозунги, содержащие «парольные слова» (Шейгал 2000), которые позволяют получателю текстов идентифицировать партию власти как соответствующую его ожиданиям. Парольные слова, устанавливающие связь между «Единой Россией» и ее потенциальными приверженцами, называют универсальные общечеловеческие ценности – это гордость историей, уверенность в будущем (Мы гордимся нашей историей и уверенно смотрим в будущее!), любовь, вера в страну и народ (Мы любим Россию и верим в Россию! Мы верим в Россию, в ее народ⁴!). К специфическим чертам своей партии авторы лозунгов относят высокую степень доверия народа к «Единой России»: Избиратели знают нашу партию и доверяют нам! Конечно,

последнее высказывание спорно с точки зрения отнесения его к лозунгам – нет политической идеи, обозначенной как «условный знак партии», однако, если предположить, что «Единая Россия» позиционирует себя прежде всего как основная партия народного доверия, то здесь можно усмотреть лозунг, побуждающий увеличивать число «доверяющих»: господствует все та же логика рекламы – нет тезиса и доказательства, есть легенда и вовлеченность в нее. Остается думать, что в современной политической действительности лозунги все более сближаются с рекламными слоганами.

Парольные слова лозунгов, идентифицирующих российских коммунистов, – это имена понятий *справедливость* и *трудовой народ*, – в лозунгах идентификации используются те же понятия, что и для формулировки целей КПРФ и выдвигаемых ею требований (Мы мечтаем о справедливости для всех! Мы боремся за власть трудового народа). Интересно, что о справедливости субъекты российского коммунистического дискурса *мечтают*, а за права трудового народа они *борются*. Такое различие в выборе глаголов, возможно, обусловлено бессознательным ощущением того, что ситуация справедливости недостижима в принципе, поэтому если за власть можно активно бороться, то о справедливости остается лишь мечтать. Отметим в текстах приведенных идентифицирующих лозунгов выражение *трудовой народ*, знакомое многим избирателям по десятилетиям советского дискурса. Коммунисты демонстрируют использованием этого выражения верность прежним идеалам и тем самым очерчивают рамки своего электората, в то время как «Единая

⁴ Относительно варианта данного лозунга – Верим в Россию! Верим в себя! – интересное наблюдение сделал Андрей Макарычев: «Первая часть ... – типичный лозунг коллективиста-соборника, а второй – характерный тезис любого либерал-индивидуалиста. Соединение этих двух половинок, вероятно, и дает в итоге формулу российского центразма» (Макарычев 2007).

Россия» апеллирует к самому широкому кругу избирателей.

В дискурсе коммунистов также используется два интертекстуальных лозунга-идентификатора. Один из них – НАШЕ ДЕЛО ПРАВОЕ! ПОБЕДА БУДЕТ ЗА НАМИ⁵! – не может не возбуждать в сознании реципиента ассоциацию с лозунгом военного периода: «Наше дело правое, мы победим!» По данным энциклопедии «Википедия»:

«Наше дело правое, враг будет разбит, победа будет за нами» – заключительная фраза обращения к советскому народу, которое Заместитель Председателя Совета народных комиссаров союза ССР и Народный комиссар иностранных дел В. М. Молотов зачитал в 12 часов дня 22 июня 1941 года – день начала Великой Отечественной войны и вступления СССР во Вторую мировую войну. Этот патриотический призыв с некоторыми вариациями, а также по частям неоднократно повторялся в печатных изданиях и устных обращениях вплоть до конца войны. Его повторил и И. В. Сталин в своем первом после длительного перерыва выступлении по радио 3 июля 1941 года: «...все народы нашей страны, все лучшие люди Европы, Америки и Азии, наконец, все лучшие люди Германии... видят, что наше дело правое, что враг будет разбит, что мы должны победить».

Отметим, что использование такого лозунга осуществляет противопоставление всем остальным силам, чье дело, очевидно, должно представляться неправым. Вместе с тем,

возбуждается ассоциация с выборами как полем военной битвы – происходит реализации базовой военной метафоры советского дискурса, в соответствии с которой мир представляется фронтом, полем битвы, где идет борьба не на жизнь, а на смерть.

Лозунг НАШЕ СЕРДЦЕ БЬЕТСЯ СЛЕВА! имеет неясное происхождение⁶: в одних источниках усматривают в нем перефразировку лозунга ельцинской поры «Голосуй сердцем», в других – отсылку к названию книги Льва Копелева, диссидента советских времен, «Сердце всегда слева» (последний источник, если он действительно таковой, придает особую пикантность лозунгу коммунистов, против которых всю жизнь боролся Л. Копелев). Интригующее своей загадочной неинформативностью высказывание («А с какой стороны бьется сердце у других партий?») – спрашивают противники коммунистов) косвенно указывает на «левые» взгляды КПРФ, осуществляя противопоставление тем партиям, чье направление «не совпадает» с направлением человеческих потребностей, локализованных в области сердца.

Либерал-демократы в 2003 г. представляли себя в лозунгах партией, выступающей за права бедных и русских (Мы за бедных, мы за русских!), в постулируемой ими картине мира общество разделялось на группы не только по национальному признаку (что уже было показано выше), но и по социальному – поскольку есть бедные и богатые, при этом

⁵ Если первую часть этого лозунга – НАШЕ ДЕЛО ПРАВОЕ! – можно отнести к самоидентификации партии, то вторую – ПОБЕДА БУДЕТ ЗА НАМИ! – скорее, к лозунгам, описывающим события в будущем.

⁶ «По словам члена ЦК КПРФ Юрия Петракова, «в КПРФ лозунги сама жизнь придумывает. Если рост цен и тарифов на жилье, то значит «Нет росту цен и тарифов» или «Даешь достойное жилье!». «Мы проводим массовые акции протеста, – отмечает товарищ Петраков, – где в ходе акций люди сами придумывают какие-то лозунги, а мы их отфильтровываем». Много новых лозунгов, по его словам, появилось после региональных выборов – например, в Новосибирске. «Ну вот хотя бы – «Наше сердце бьется слева» ... «У них миллионы – за нас миллиарды». Конечно, главным лозунгом это не может стать, но на отдельных акциях его вполне можно использовать». Однако все эти лозунги, по признанию самих коммунистов, лишь «повышают градус» тех, кто участвует в манифестациях» (Леонова 2007).

происходила национально-социальная идентификация. Как мы уже говорили, избирательная кампания ЛДПР 2007 г. характеризовалась отказом от педалирования национальной составляющей. Лозунги Не врать и не бояться! и Узнать правду – проголосовать за ЛДПР! апеллируют к традиционной русской ценности правды, а также демонстрируют, что на взгляд либерал-демократов в существующей ситуации правда сокрыта и только эта партия способна изменить положение. ЛДПР – последняя надежда России! – в такой форме звучит мотив «последнего шанса» (Киселев 2005) в дискурсе либерал-демократов. Иные парольные слова, идентифицирующие ЛДПР, – это *победа* и *будущее*, настраивающие на оптимизм: Это – партия победы! Это – партия будущего! – сближают лозунги ЛДПР и «Единой России», что может быть еще одним свидетельством «общего корня», из которого эти партии произрастают.

Если для коммунистов лозунги не играют большой роли и они иногда избирают лозунг на основе «референдума» («Выбери лозунг для выборной кампании КПРФ (голосование)» на <http://kprf.ru/site/51212.html>), то в ЛДПР дело обстоит иначе. По словам депутата от ЛДПР Алексея Макаркина, для его партии «лозунги вообще играют большую роль, так как Жириновский «афористичный политик и он может ярко выразить «мессидж», с которым обращается к избирателю» (Леонова 2007). Возможно, поэтому в лозунгах ЛДПР присутствует фамилия лидера партии: Это – партия Жириновского! Целый ряд остальных ярких лаконичных высказываний от имени ЛДПР, выделенных интонационно в устной или графически в письменной речи, относятся скорее к слоганам, чем к лозунгам, т. к. представленная в них идея не выражена ясно («ЛДПР всерьез и надолго!», «Время работает на ЛДПР!», «Только ЛДПР!» и проч.).

Факты и ожидаемое будущее

Лозунги, содержащие факты и ожидания партии относительно будущего, в большей мере использовались в дискурсах партии власти и коммунистов. От имени «Единой России» в кампании 2003 г. утверждалось, что страна усилит свои позиции в мире (Россия приумножит свои силы и займет достойное место в современном мире! Вместе с президентом мы сделаем Россию единой и сильной!). Вырисовывающаяся в той предвыборной кампании важная роль президента в работе партии на выборах в Государственную думу в 2007 г. трансформировалась в идею «плана Путина» в 2007 году: План Путина – достойное будущее великой страны! и «План Путина» – это основа нашего исторического успеха. Это – победа России! Примечательно, что позицию темы с точки зрения тематического членения предложения в данных лозунгах занимает понятие «план Путина» – так, как если бы эта информация была известна аудитории. Как нам представляется, рассуждения о «плане Путина» в публичном дискурсе появились чуть ли не одновременно с приведенными выше лозунгами, так что успешность сообщения с темой «план Путина» представляется сомнительной, вместе с тем повышается статус деятельности нынешнего президента России, согласно лозунгам «Единой России», ставшего создателем продуманного комплекса мер по преобразованию страны. В энциклопедии «Википедия» дается следующая трактовка содержания понятия «план Путина»:

План Путина – согласно документам партии «Единая Россия», курс развития России, составленный на основе текстов обращений президента В. В. Путина к Федеральному собранию в 2000-2007 гг. Данное идеологическое клише, не являющееся собственно планом и не имеющее своим автором Путина, было разъяснено

вышеуказанным образом и начало использоваться в разных вариантах лозунгов «Единой России» осенью 2007 в преддверии парламентских и президентских выборов. Конкуренты «ЕР» – партия «Справедливая Россия» также обыгрывала данный лозунг в виде «План Путина – победа справедливости».

В дискурсе коммунистов лозунги-факты коррелируют с лозунгами других видов, образуя стройную систему ценностей с ключевым словом народ. (Побеждают коммунисты – побеждает народ! и КПРФ верна народу – нужна стране!). Таким образом, в лозунгах КПРФ последовательно реализуется противопоставление «народных» и «антинародных» партий и реактивируется отношение к народу как к своеобразному тотему («вечные» проблемы русской интеллигенции).

К позитивным аспектам имевшей некогда место монополии коммунистов на власть апеллирует лозунг (являющийся скорее мнением, чем фактом): Все хорошее возвращается! Здесь можно усмотреть и диалог-полемику с «Единой Россией», провозглашающей себя новой политической силой. Реплика оппонентам на их «план Путина» является, по-видимому, лозунг План коммунистов – победа народа! Будущие события представлены коммунистами в лозунге Пробьемся!, возбуждающем в сознании получателя текста картину препятствий и борьбы и маркирующем дискурс коммунистов как «близкий народу» в силу разговорной формулировки лозунга.

В единственном лозунге о грядущих событиях от имени ЛДПР пророчится то же: Вместе победим! Лозунг апеллирует к консолидации общества (см. высказывания В. В. Путина о необходимости «единства нации») и в целом опирается на ценности коллективизма, характерные для русской культуры. Нужно сказать, что этот слоган используется

в названии общественных движений (напр., «Победившие вместе») и многочисленных гражданских акций. Из лозунга неясно, о чьей победе и победе над кем идет речь – видимо, здесь имеет место то же, что и у коммунистов: повышение градуса участников предвыборной гонки.

* * *

Какова же «внутренняя логика» лозунгов, т.е. лежащие в основе их порождения оппозиции позиций? В принципе можно говорить о диалоге лозунгов, в котором «Единая Россия» и ЛДПР говорят почти в унисон, а КПРФ противопоставляет себя другим партиям по признаку народность / антинародность. Если ЛДПР позиционировала себя на выборах 2003 г. как национальная русская партия, то теперь она лишается этого отличительного признака, эксплуатируя другую «отличительную» ценность – правду. Видимо, обыгрывается особенность лидера партии В. Жириновского произносить вслух то, что обычно не считается хорошим политическим тоном, или эпатировать общество достаточно непривычными (хотя и заслуживающими обсуждения) предложениями (напр., предложение узаконить многоженство на территории России). Говорение правды есть, естественно, общечеловеческая ценность, наследование которой в политике вместе с тем считается достаточно естественным. Возможно, таким образом ЛДПР подчеркивает свое отличие от других партий, которым имплицитно «инкриминируется» «лжесвидетельство».

Весьма частотно в лозунгах «Единой России» упоминание имени страны – Россия, как ценности, направляющей деятельность политической партии. Вырисовывающаяся оппозиция Россия – не Россия представляет собой реализацию извечной антитезы Россия – Запад. Нельзя не отметить, что ориентация на президента России в первой избирательной

кампании «Единой России» не только не изменилась, но, напротив, стала доминирующей в политическом самопредставлении партии. «Единая Россия» существует только как партия Путина – никакие принципиальные идеологемы в ее лозунгах не реализуются. Ориентация на единоличного лидера отражает в целом характерное для российской

политической культуры тяготение к централизованной сильной власти.

Таким образом, можно говорить, что лозунги избирательных кампаний последнего десятилетия реализуют извечные российские ценности и антитезы. Их анализ не позволяет сделать вывод о появлении новой политической силы.

Литература

АЛТУНЯН, Александр, 1994. Лозунг в политическом дискурсе. *Век XX и мир*, № 5-6. Режим доступа: <http://old.russ.ru:8081/antolog/vek/1994/5-6/altunyan.htm#1b> [См. 27.12.2007].

БОДРИЙЯР, Жан, 2001. Д. Социоидеологическая система вещей и потребления. *Ил: Жан БОДРИЙЯР. Система вещей*. Москва: Рудомино, 148-211.

ВОЛОДИН, Вячеслав, 2007. *Разговор с Президентом шел по всем проблемным вопросам, и мы ощущали себя единомышленниками*. Режим доступа: http://www.volodin.ru/news_534.html [См. 27.12.2007].

КИСЕЛЕВ, Константин, 2005. Выборы и символическая политика в Российской Федерации. *Политическая наука и политические процессы в Российской Федерации и Новых Независимых Государствах. Материалы III между. конф. ЕСПИ, февраль 2005 г., Екатеринбург*, 111-122.

ЛАССАН, Элеонора, 1995. *Дискурс власти и иначе-мыслия в СССР: когнитивно-риторический анализ*. Вильнюс: Изд-во Вильнюсского университета.

ЛАССВЕЛЛ, Гарольд; БЛЮМЕНСТОК, Дороти, 2007. Методика описания лозунгов. *Политическая лингвистика*, № 3 (23), 153-173.

ЛЕОНОВА, Анна, 2007. *За Родину? За Путина?* Режим доступа: <http://www.vremya.ru/2007/151/4/185409.html> [См. 27.12.2007].

МАКАРЫЧЕВ, Андрей, 2007. Россия и ее прилагательные. *Русский журнал*, 26 ноября. Режим доступа: http://www.russ.ru/politics/docs/rossiya_i_ee_prilagatelnye [См. 27.12.2007].

МОРОЗОВА, Елена, 1999. *Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии*. Москва: Российская политическая энциклопедия.

ЧУДИНОВ, Анатолий, 2003. *Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации. I*. Режим доступа: <http://www.philology.ru/linguistics2/chudinov-03a.htm> [См. 27.12.2007].

ШЕЙГАЛ, Елена, 2000. *Семиотика политического дискурса*. Москва; Волгоград: Перемена.

Viktorija Makarova

Vilnius University

Research interests: cognitive linguistics, political linguistics, rhetoric.

“PERPETUAL QUESTIONS” IN CONTEMPORARY RUSSIAN SLOGANS

Summary

The article aims to analyze the slogans of three political parties which won the biggest number of votes in the elections to Duma in 2003 and 2007. The author examines such characteristics of the discourse of the slogans as subject identification and

formulation of purposes and requirements of a political party in slogans. The act of distinguishing cognitive structures underlying the generation of the discourse of slogans and to which binary oppositions of ideas are ascribed gives a possibility to single out the “oppositions of position” in the contemporary Russian society as well as the dynamics of their transformations.

KEY WORDS: slogan, “United Russia”, Communist Party of the Russian Federation, Liberal Democratic Party of Russia, discourse, binary basic oppositions.

Gauta 2007 12 31

Priimta publikuoti 2008 01 18

Renata Piasecka-Strzelec

Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego w Kielcach

Instytut Bibliotekoznawstwa i Dziennikarstwa

ul. Leśna 16, 25-509 Kielce, Polska

Tel. (48-41) 349 71 42

E-mail: piasecka@pu.kielce.pl

Zainteresowania naukowe: komunikacja polityczna, analiza dyskursu.

**REWIZJONIZM I KONTREWOLUCJA. ŚRODKI MASOWEGO PRZEKAZU
PRL WOBEC INTERWENCJI WOJSK UKŁADU WARSZAWSKIEGO W
CZECHOSŁOWACJI**

Niniejszy artykuł omawia główne założenia polityki informacyjnej PRL w okresie „praskiej wiosny” oraz interwencji zbrojnej wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji. Przedstawiono w nim stosunek ekipy W. Gomułki do wydarzeń czechosłowackich 1968 roku, zwracając uwagę na ówczesne mechanizmy kierowania środkami masowego przekazu, a zwłaszcza instrumentalne traktowanie „czwartej władzy”. Odgórne inicjowanie kampanii prasowych, organizowanych dla osiągnięcia zamierzonych celów propagandowych, oznaczało powrót do metod stosowanych w okresie stalinowskim. Dla uzasadnienia inwazji na Czechosłowację w polskich środkach komunikowania masowego, podobnie jak w Związku Radzieckim, NRD, Bułgarii i na Węgrzech, lansowano tezy o kontrrewolucyjnym i rewizjonistycznym charakterze reform „praskiej wiosny”.

SŁOWA KLUCZE: polityka informacyjna okresu PRL, propaganda, środki masowego przekazu, prasa, „praska wiosna”, interwencja wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji, rewizjonizm, kontrrewolucja.

Prezentowany artykuł stanowi kontynuację problematyki dotyczącej barier informacji prasowej okresu PRL, która została przeze mnie przedstawiona w 2005 roku na łamach niniejszego czasopisma (Piasecka 2005, s. 132-148). Opracowanie ma charakter źródłowy. Wykorzystano w nim przede wszystkim materiały Biura Prasy

Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej¹, które są przechowywane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, w zespole: Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Przeważająca większość omawianych dokumentów nie była dotychczas publikowana².

¹ Biuro Prasy KC PZPR – instytucja sprawująca ogólny nadzór nad mediami w okresie od 21 XI 1956 do 7 I 1972 r.

² Wyjątek stanowi przemówienie W. Gomułki z 21 VIII 1968 r., którego główne tezy przytacza w swoich *Dziennikach politycznych 1967-1968* Mieczysław F. Rakowski.

Jak już wspomniano w poprzednim artykule, w systemie prasowym okresu PRL-u jeden z najważniejszych obszarów tematycznych objętych ścisłą reglamentacją informacji stanowiła problematyka dotycząca sytuacji wewnętrznej krajów socjalistycznych³. Problem ten występował ze szczególną ostrością podczas kryzysów o charakterze społeczno-politycznym, do których dochodziło w poszczególnych krajach wspólnoty, dlatego też za modelowy przykład omawianego zjawiska należy uznać oficjalną informację przekazywaną przez polskie środki masowego przekazu w związku z interwencją wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji.

Podobnie jak w całym obozie proradzieckim, przebieg „praskiej wiosny” był bacznie śledzony przez polskie władze partyjno-państwowe, które w pierwszej połowie 1968 roku za szczególnie niepokojące zjawisko uznały reperkusje wydarzeń marcowych w czechosłowackich środkach masowego przekazu. Kierownictwo partii i rządu postrzegало manifestowanie sympatii dla ofiar czystek i represji pomarcowych jako przejaw antypolskiej kampanii, w związku z czym w dniu 6 maja 1968 roku ambasador PRL w Pradze złożył władzom Czechosłowacji oficjalną notę protestacyjną, skierowaną „przeciwko antypolskim i antysocjalistycznym wypadom w czechosłowackiej prasie, radio i telewizji”. W piśmie stwierdzano m.in.:

Od wielu tygodni w prasie, także w organach partyjnych, radio i telewizji czechosłowackiej systematycznie pojawiają się tendencyjne, wypaczone, złośliwe i wręcz wrogie informacje oraz komentarze o Polsce.

Ta antypolska kampania nasila się niepokojąco z każdym dniem, a jej formy stają się coraz bardziej napastliwe.

Opublikowany 4 maja br. w dzienniku „Prace” list trzech pisarzy: P. Kohouta, J. Prochazki i A. Lustiga, obłudnie deklarujący przyjaźń między naszymi narodami, jest w istocie brutalnym atakiem na Polskę, na naszą Partię, na Władzę Ludową. Zawiera pozbawione podstaw przedstawienie wydarzeń w Polsce i ich niezgodną z rzeczywistością ocenę: imputuje nam prowadzenie polityki antysemickiej, bierze w obronę antysocjalistyczne i antypaństwowe elementy w Polsce. [...]

23 kwietnia br. w jednej z praskich audycji telewizyjnych wystąpił pisarz A. Lustig [...] kłamliwie zarzucając Kierownictwu PZPR i władzom polskim prześladowanie Żydów, pozbawianie ich pracy, dyskryminowanie i wyrzucanie z Polski.

Musimy także odnotować zbieżność tych wypadów części prasy, radia i telewizji CSRS z kampanią prowadzoną przez wrogie Polsce Ludowej ośrodki propagandy imperialistycznej w rodzaju radia „Wolna Europa” i koła międzynarodowego syjonizmu, które wykorzystują dla swych oszczerczych, antysocjalistycznych i antypolskich celów materiały publikowane w Czechosłowacji.

Przytoczyliśmy dla ilustracji tylko niektóre, najbardziej jaskrawe przykłady antypolskiej kampanii, która nasila się do tego stopnia, że nabrała charakteru codziennego, masowego i już kilkakrotnie musiała być przedmiotem rozmów i interwencji przedstawicieli PRL z przedstawicielami CSRS. [...] (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 89-92)⁴.

Powyższy dokument miał charakter wewnętrzpartyjny, dlatego też prasa polska 7 maja 1968 roku opublikowała jedynie lakoniczny komunikat informujący o samym fakcie wystosowania noty do rządu CSRS (Rakowski 1999, s. 245). Następnego dnia w Komitecie Centralnym PZPR odbyło się spotkanie redaktorów, w trakcie którego

³ Szerzej na ten temat piszę w artykule „Kraje socjalistyczne na łamach biuletynów Polskiej Agencji Prasowej w latach 1948-1972” złożonym do druku w *Roczniku Historii Prasy Polskiej*.

⁴ Notę poprzedziły ustne protesty zgłaszane przedstawicielom władz Czechosłowacji w okresie od 16 III do 3 V 1968 r. przez: ambasadora PRL w Pradze, wiceministra spraw zagranicznych PRL oraz zastępcę kierownika Wydziału Zagranicznego KC PZPR.

Artur Starewicz zapoznał zebranych zarówno z pełnym brzmieniem noty, jak również z treścią wyłączoną ze społecznego obiegu *Informacji dla organizacji partyjnych PZPR w sprawie sytuacji w Czechosłowacji* (Rakowski 1999, s.245-246)⁵. W ostatnim z wymienionych wyżej dokumentów uwagę aktywu partyjnego zwracano przede wszystkim na *jawne wystąpienia sił antykomunistycznych* w CSRS, których wyrazem miała być m.in. zaostrzająca się kampania prasowa przeciwko Polsce, ZSRR i innym krajom socjalistycznym. Podkreślano, iż prasa czechosłowacka, włącznie z partyjną, została *opanowana przez elementy rewizjonistyczne i syjonistyczne oraz jawnie kontrrewolucyjne, znalazła się poza kontrolą partii i prowadzi nagonkę na kadry partyjne, domaga się przywrócenia systemu wielopartyjnego w sensie legalizacji partii burżuazyjnych oraz żąda generalnej rewizji polityki czechosłowackiej* (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 85-88). W *Informacji* zawarto również wzmiankę o planowanych w najbliższych dniach przez państwa Układu Warszawskiego manewrach wojskowych w strefie przygranicznej z Czechosłowacją z udziałem jednostek Armii Radzieckiej.

W okresie od maja do końca lipca 1968 roku w

prasie polskiej, podobnie zresztą jak radzieckiej, NRD-owskiej i bułgarskiej, zaczęła narastać fala propagandowych artykułów nastawionych na krytykę reform „praskiej wiosny”, która została całkowicie wyciszona po dwustronnych rozmowach Prezydium KPCz i KC KPZR przeprowadzonych w Cziernej nad Cisą w dniach 29 VII – 1 VIII (Rakowski 1999, s. 319, 332). Problem Czechosłowacji powrócił na łamy prasy polskiej w związku z interwencją wojsk Układu Warszawskiego przeprowadzoną w nocy z 20/21 sierpnia 1968 roku. Podstawowe wytyczne dotyczące informowania opinii publicznej o fakcie wkroczenia wojsk Bułgarii, NRD, Polski, Węgier i ZSRR na terytorium Czechosłowacji zostały sformułowane podczas spotkania W. Gomułki z dziennikarzami prasy, radia i telewizji zorganizowanego w siedzibie Komitetu Centralnego w dniu 21 sierpnia 1968 roku⁶. Zgodnie z dyrektywami zawartymi we wstępnej części przemówienia I sekretarza KC PZPR *pierwsze oceny i naświetlenia tego wydarzenia* miały ukazać się jeszcze tego samego dnia w dzienniku telewizyjnym i radiowym, a dopiero nazajutrz w prasie. Dziennikarzy, publicystów, a także komentatorów radiowych i telewizyjnych zobowiązano do opracowania cyklu propagandowych publikacji

⁵ Artur Starewicz – działacz polityczny, w latach 1956-1963 kierownik Biura Prasy KC PZPR, następnie do 1971 roku sekretarz KC PZPR.

⁶ Tego samego dnia na 1 stronie „Trybuny Ludu” (ogólnopolski dziennik wydawany w latach 1948-1990 w Warszawie, organ prasowy KC PZPR) zamieszczono ogólnikowe Oświadczenie rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, w którym poinformowano, iż *Kierownictwo partyjne i rządowe Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej zwróciło się do Polski, Związku Radzieckiego i innych państw sojusznicznych z prośbą o udzielenie bratniemu narodowi czechosłowackiemu natychmiastowej pomocy, włącznie z pomocą sił zbrojnych. [...] Dalsze zaostrzenie sytuacji w Czechosłowacji narusza żywotne interesy Polski, Związku Radzieckiego i innych krajów socjalistycznych, interesy bezpieczeństwa państw wspólnoty socjalistycznej. [...] Rząd Polski oraz rządy państw sojusznicznych – Ludowej Republiki Bułgarii, Niemieckiej Republiki Demokratycznej, Węgierskiej Republiki Ludowej i Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, kierując się zasadami nierozdzielnej przyjaźni i współpracy oraz zgodnie z istniejącymi zobowiązaniami sojusznicznymi, postanowiły uwzględnić wspomnianą prośbę w sprawie udzielenia bratniemu narodowi czechosłowackiemu niezbędnej pomocy. Decyzja ta jest całkowicie zgodna z prawem państw do samoobrony indywidualnej i zbiorowej, przewidzianym w układach sojusznicznych zawartych między bratnimi krajami socjalistycznymi. [...] Polskie jednostki wojskowe razem z jednostkami wojskowymi wymienionych krajów sojusznicznych, w dniu 21 sierpnia wkroczyły na terytorium Czechosłowacji. Zostaną one natychmiast wycofane z CSRS, gdy tylko zaistniałe zagrożenie [...] zostanie usunięte i kiedy prawowite władze uznają, że nie ma potrzeby dalszego przebywania tam tych jednostek wojskowych. [...]*

Jak wspomina Mieczysław F. Rakowski – ówczesny redaktor naczelny tygodnika „Polityka” – *Nasze radio nadało za TASS’em oświadczenie grupy członków KC, rządu i Zgromadzenia Narodowego CSRS, który zwrócił się o pomoc do sojuszników. Żadnego nazwiska. Komedia. Żadne słowo w tych wszystkich dokumentach nie jest prawdziwe* (Rakowski 1999, s. 339).

mających na celu zarówno uzasadnienie zbrojnej interwencji, jak i ukazanie rzekomego zagrożenia polskiej racji stanu. Myśl przewodnią całej kampanii prasowej miały stanowić ogólnie narzucone tezy o kontrrewolucyjnym charakterze przeprowadzanych w trakcie „praskiej wiosny” reform, powstaniu zagrożenia ze strony zachodniemieckiego imperializmu, dążącego do rozbitcia bloku państw socjalistycznych, konieczności interwencji zbrojnej jako obowiązku wynikającego z treści sojusznich układów wiążących państwa członkowskie Układu Warszawskiego z Czechosłowacją, „proletariackiego internacjonalizmu” oraz faktu wytworzenia się sytuacji, która *przerosła ramy [...] mieszczące się w zakresie suwerenności narodowej CSRS* (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 1-2).

Omawiana kampania prasowa stanowi jeden z licznych przykładów powrotu przez ekipę W. Gomułki do praktyk stosowanych we wczesnych latach 50-tych (Prasa... 1999, s. 146). Konieczność jej przeprowadzenia uzasadniano międzynarodowymi reperkusjami interwencji oraz obawą przed oddziaływaniem zachodnich środków masowego przekazu, które określano mianem *ośrodków dywersji ideologicznej*.

Sprawa Czechosłowacji, wkroczenie wojsk sojusznich 5-ciu państw do Czechosłowacji, na pewno długi okres czasu będzie czołowym tematem politycznym w naszym życiu, jak również będzie czołowym tematem w polityce międzynarodowej. Dlatego też sprawy te muszą być stale omawiane i naświetlane w prasie i audycjach radiowo-telewizyjnych. Jest przecież rzeczą pewną, iż przeciwko nam siły imperialistyczne, reakcyjne rozpętają przy pomocy wszystkich środków masowego przekazu wrogą, antysocjalistyczną kampanię. Trzeba się liczyć z tym, że będzie ona powodować określone oddziaływanie na opinię kraju i że wróg będzie się posługiwać demagogicznymi argumentami.

Musimy na tę kampanię odpowiadać i odeprzeć ataki przeciwnika. Nasza prasa, nasi dziennikarze, nasi komentatorzy, nasze środki masowego przekazu muszą sprostać zadaniom, jakie stawia przed nami sytuacja (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 2-3).

Druga część wystąpienia Gomułki zawierała, przygotowaną na potrzeby środków komunikowania masowego, oficjalną interpretację i ocenę „praskiej wiosny”, poczynszy od styczniowego plenum Komunistycznej Partii Czechosłowacji, a skończywszy na wkroczeniu wojsk Układu Warszawskiego na terytorium południowego sąsiada Polski (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 3-31). W ujęciu I sekretarza KC PZPR jedynym pozytywnym aspektem styczniowego plenum było rozdzielenie funkcji sekretarza generalnego KPCz i prezydenta Republiki Czechosłowackiej, pełnionych dotychczas przez Antonina Novotnego. Dalsze zmiany potępił jednoznacznie jako *narastanie procesów kontrrewolucyjnych*, prowadzących do *deformacji socjalizmu*, obarczając winą za taki rozwój wydarzeń przede wszystkim czechosłowackie środki masowego przekazu, które – jego zdaniem – *w olbrzymiej większości znalazły się w rękach elementów rewizjonistycznych, antyradzieckich i wręcz antysocjalistycznych* (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 6-7). Podkreślał przy tym, iż:

Przyznawali to sami czechosłowaccy towarzysze. Na spotkaniu w Dreźnie np. cała piątka towarzyszy czechosłowackich łącznie z Černikiem i Dubčekiem przyznała, że środki masowego przekazu, niestety, wymknęły się im z rąk, nie mają na razie na nie wpływu, ani możliwości własnego kierowania prasą, ale że mają nadzieję, iż wszystko opanują i wezmą z powrotem w swoje ręce. Tak się jednak nie stało, wręcz przeciwnie. Środki masowego przekazu były dalej narzędziem coraz dalej idących ataków sił kontrrewolucji (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 6-7)⁷.

⁷ W tekście występuje wzmianka o spotkaniu w Dreźnie, które odbyło się w marcu 1968 roku z udziałem przywódców CSRS, ZSRR, PRL, NRD, Węgier i Bułgarii.

Przy tej okazji wygłosił pogląd będący klasycznym przykładem instrumentalnego pojmowania roli „czwartej władzy” w państwie.

Środki masowego przekazu, środki propagandy, to przecież w istocie rzeczy część władzy politycznej. Jeśli kierownictwo nie ma w swych rękach środków propagandy, to nie ma właściwej władzy. Nie może propagować swoich posunięć, nie jest w stanie kształtować postawy społeczeństwa, opinii publicznej, a jeśli środki propagandy znajdują się w rękach obcych, wrogich, no to rzecz jasna, stają się narzędziem antysocjalistycznej działalności (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 7).

W swoim wywodzie wskazywał również na powiązania czechosłowackich środków masowego przekazu z dziennikarzami radia „Wolna Europa”.

Siły kontrrewolucyjne [...] w Czechosłowacji miały też swoje powiązania na zewnątrz poza krajem i bezpośrednie organizacyjne powiązania z ośrodkami emigracyjnymi. Później doszło nawet do tego, że dziennikarze czechosłowaccy, nawet z prasy wojskowej, jeździli sobie otwarcie do Monachium do „Wolnej Europy”, robili życzliwe wywiady z redaktorami tej dywersyjnej, antykomunistycznej rozgłośni, zapraszali ich do siebie, do Pragi. Wróg zaczął działać już jawnie. Kontrrewolucja zewnętrzna maczała w tych wszystkich wydarzeniach czechosłowackich ręce. [...] (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 7).

Gomułka poddał ostrej krytyce m.in. stanowisko Rumunii popierającej kierunek przeprowadzonych w Czechosłowacji reform, zaprowadzone na fali „praskiej wiosny” zmiany kadrowe oraz wyrażoną przez Alexandra Dubčeka zgodę na zwołanie nadzwyczajnego zjazdu partii. Przechodząc do analizy polityki zagranicznej CSRS, za szczególnie niepokojące zjawisko uznał postulaty nawiązania stosunków dyplomatycznych z RFN i Izraelem wyrażane na łamach czechosłowackiej prasy.

Oficjalnie kierownictwo partii czy rządu się w te żądania nie angażowało, ale nie ulega wątpliwości, że w tym kierunku inspirowano określonych ludzi. Jeśli się nie da czegoś oficjalnie powiedzieć, robi się to przez dziennikarzy. Wy piszcie, głoście to, a mówi się, że to powszechny głos opinii, że przecież nie można iść na walkę z całym narodem, że trzeba się z tą opinią liczyć. Taką metodę zastosował wobec nas Tito w czasie naszych marcowych wydarzeń. Wtedy Jugosłowianie zaczęli nas atakować w swojej prasie. Myśmy się ich zapytali czy nie mają nic lepszego do roboty, a oni na to, że u nich jest wolność prasy i nie mają możliwości wpłynięcia na dziennikarzy, którzy wypowiadają własne opinie. [...] Wolność prasy to wygodny pretekst dla maskowania rzeczywistych intencji (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 11-12).

Dalsza część omawianego referatu została poświęcona omówieniu rezultatów poprzedzających inwazję na CSRS narad, które odbyły się kolejno: w Moskwie, Warszawie, Cziernej nad Cisą i Bratysławie. Uwagę zwraca fragment dotyczący ujawnionych przez Gomułkę poufnych ustaleń ze spotkania w Cziernej, które miały być przeznaczone wyłącznie do wiadomości wewnętrznej.

Ustalenia w Cziernej, to nie jest to tylko, co podawała prasa. W Cziernej określono ustalenia, na które kierownictwo czechosłowackiej partii się zgodziło. Mocno je postawiono, a towarzysze czechosłowaccy się zobowiązali nareszcie wziąć w swoje ręce prasę i środki masowego przekazu, nie dopuścić do dalszego rozwoju wydarzeń. Zobowiązali się terminowo do różnych zadań – zwołania plenum KC, przeprowadzenia określonych zmian personalnych, zobowiązali się przede wszystkim do obrony tej lewicowej części kierownictwa i lewicowych działaczy, którzy pozostali jeszcze w aparacie. [...] Zobowiązania nie zostały dotrzymane. Mówimy o tym w liście partyjnym do organizacji, choć nie mamy zamiaru tego wszystkiego publikować. Tutaj mówię to dla waszej orientacji. [...] (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 18-20).

W końcowej części swego przemówienia I sekretarz KC PZPR odniósł się do kwestii informacji dla zachodnich partii komunistycznych, zalecając sprowadzenie jej wyłącznie do polemiki prasowej⁸.

O skali reglamentacji informacji świadczy odrębne, tym razem niedostępne dla środków masowego przekazu, przemówienie, które zostało wygłoszone przez W. Gomułkę dla członków KC PZPR w Katowicach w dniu 29 sierpnia 1968 roku (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 35-84)⁹. Dotyczyło ono zarówno wstępnej oceny interwencji wojsk Układu Warszawskiego, jak i perspektyw dalszego rozwoju wydarzeń w Czechosłowacji, w kontekście porozumienia zawartego w Moskwie 26 sierpnia. Towarzysz „Wiesław” określił wkroczenie wojsk sojuszników do Czechosłowacji jako *doskonale przeprowadzoną akcję*, podkreślając z satysfakcją element zaskoczenia *całego wywiadu państw imperialistycznych* (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 35)¹⁰. Negatywnie ocenił natomiast towarzyszącą interwencji *akcję polityczno-propagandową*, która *zawiodła na całej linii* (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 36). Winą za taki stan rzeczy obarczył tzw. lewicową część kierownictwa KPCz, która nie zdołała wywiązać się z zawartych w Ciernej porozumień w sprawie opanowania środków masowego przekazu.

A tę właśnie akcję polityczno-propagandową wewnątrz Czechosłowacji mieli przeprowadzić sami towarzysze z KPCz. Przyjęli na siebie to zobowiązanie i z tych zobowiązań się nie

wywiązali. Między innymi nie wykonali również jednego z podstawowych zobowiązań, mianowicie opanowanie od razu w nocy środków masowego przekazu unieruchomienia ich, co miało ogromne znaczenie. [...] Pierwszy dzień po wkroczeniu naszych wojsk do Czechosłowacji zdecydował o zdobyciu przewagi propagandowej przez siły prawicy [...]. Sprawę ująłbym tak: myśmy kompletnie zaskoczyli ich akcją wojskową, a oni nas zaskoczyli kompletnie swoją akcją polityczno-propagandową (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 36).

Członkowie KC PZPR zostali poinformowani m.in. o kulisach porozumienia moskiewskiego oraz niepublikowanej części komunikatu końcowego, w której, oprócz warunków opuszczenia Czechosłowacji przez wojska Układu Warszawskiego, zawarto zobowiązania delegacji czechosłowackiej dotyczące czasowego wprowadzenia cenzury oraz czystek kadrowych w redakcjach prasy, radia i telewizji (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 47-48).

Zaleconą w przemówieniu z 21 sierpnia 1968 roku kampanię prasową przeprowadzono w oparciu o *Plan tematyczny prasy centralnej, radia i telewizji związanych z wydarzeniami w Czechosłowacji* opracowany w Biurze Prasy KC PZPR (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 100-142)¹¹. Omawiany dokument to jeden z licznych w okresie PRL przykładów indoktrynacji społeczeństwa. Narzucał polskiemu środkom masowego przekazu problematykę natury ideologiczno-propagandowej, operował językiem ogólników, utartymi sloganami i prymitywnymi uproszczeniami, stwarzając w konsekwencji ten-

⁸ Inwazja na Czechosłowację wywołała poważny ferment ideowy wśród zwolenników partii komunistycznych na Zachodzie. Zdecydowanie negatywne stanowisko w tej kwestii zajęły partie komunistyczne we Włoszech i Francji.

⁹ Tym razem z obawy przed *niebezpieczeństwem przecieków tego rodzaju informacji na zewnątrz* zrezygnowano nawet z wydania listu do organizacji partyjnych. W końcowej części przemówienia Gomułka zaznaczył wyraźnie: *to, co było przedmiotem mojego sprawozdania nie jest przeznaczone do rozpowszechniania*.

¹⁰ Według relacji W. Gomułki w interwencji nie brały udziału wojska NRD wymieniane w oficjalnych komunikatach.

¹¹ Podobne plany tematyczne powstawały już w drugiej połowie lat 40-tych. Jako przykład można wskazać *Plan problematyki kongresowej w prasie polskiej* z 1948 roku, którego zadaniem było popularyzowanie idei Kongresu Zjednoczeniowego PZPR (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-8, k. 22-24).

dencyjny, wypaczony obraz rzeczywistości. Z uwagi na dużą wartość poznawczą omawianego źródła przytaczam poniżej in extenso jego główne założenia.

Ośrodki masowego przekazu [...] skoncentrują się w swojej działalności na następujących problemach:

- kierowniczej roli klasy robotniczej i jej partii jako gwaranta przemian socjalistycznych – wyrazicielki socjalistycznej świadomości narodu,
- rewizjonizmie jako sojuszniku burżuazji w walce z socjalizmem, ukazywanie antysocjalistycznego, a tym samym antynarodowego jego charakteru [...],
- na istocie cichej kontrrewolucji mającej na celu narzucenie ewolucyjnej deformacji ustroju socjalistycznego w kierunku burżuazyjnym,
- sparaliżowania partii, degeneracji czechosłowackiego ruchu związkowego i młodzieżowego,
- klasowych i narodowych kategorii wolności, suwerenności, demokracji, wolnej gry sił politycznych,
- konieczności akcji 5-ciu państw Układu Warszawskiego, polemika z hasłami „okupacja”, „agresja” itp.,
- poparcia dla naprawy błędów w życiu politycznym Czechosłowacji,
- pokazywania naszego dorobku w rozwoju demokracji socjalistycznej oraz programu zawartego w tezach zjazdowych,
- popierania zdrowego nurtu w Czechosłowacji, demaskowania działalności reakcji i rewizjonizmu,
- bezpieczeństwa, pokoju i zagrożenia ze strony imperializmu, w szczególności ze strony NRF,

- internacjonalizmu, jedności interesów klasowych i narodowych, jedności pomiędzy partiami robotniczymi i komunistycznymi krajów socjalistycznych oraz kapitalistycznych,
- wspólnych walk Polaków, Czechów i Słowaków, postępowych tradycji i kontaktów przeciwstawiając je nurtowi wstecznicstwa,
- dywersyjnej roli Jugosławii w polityce międzynarodowej i w ruchu robotniczym,
- nacjonalistycznego kursu kierownictwa partii i rządu Rumunii,
- rozbijackiej roli kierowniczej grupy KPCh,
- jawnego eksportu kontrrewolucji przez państwa imperialistyczne, agresji, brutalności i barbarzyństwa polityki imperializmu,
- konsekwentnej, pokojowej polityki Polski, pokojowych inicjatyw, walce o umocnienie jedności obozu socjalistycznego,
- demaskowania rewizjonistycznych teorii w ekonomice, przeciwstawiając je konstruktywnym rozwiązaniom w Polsce i innych krajach socjalistycznych,
- integracji gospodarczej jako ważnego czynnika postępu i rozwoju krajów socjalistycznych, korzystnych kontaktów gospodarczych pomiędzy krajami socjalistycznymi [...] (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 100-101).

Plan Biura Prasy KC PZPR, oprócz ogólnych założeń, szczegółowo precyzował problematykę materiałów prasowych i audycji, które miały być opublikowane za pośrednictwem radia, telewizji, Agencji Robotniczej (AR)¹² oraz następującej grupy czasopism: „Trybuny Ludu”¹³, „Żołnierza Wolności”¹⁴, „Życia Warszawy”¹⁵, „Dziennika Ludowego”¹⁶, „Sztandaru Młodych”¹⁷, „Chłops-

¹² Agencja Robotnicza – druga pod względem znaczenia i wielkości agencja prasowa PRL, prowadziła działalność w latach 1948-1972. Posiadała status oficjalnej agencji prasowej PZPR powołanej do obsługi terenowych dzienników partyjnych. Miała profil agencji publicystyczno-informacyjnej.

¹³ „Trybuna Ludu” – ogólnopolski dziennik, wydawany w latach 1948-1990 w Warszawie, organ KC PZPR.

¹⁴ „Żołnierza Wolności” – dziennik przeznaczony dla wojska, wydawany w latach 1943-1990; w latach 1945-1950 pod nazwą „Polska Zbrojna”.

¹⁵ „Życie Warszawy” – ogólnopolski dziennik o charakterze warszawskim, wydawany od 15 X 1944 roku w Warszawie.

¹⁶ „Dziennik Ludowy” – pismo codzienne wydawane w Warszawie; w latach 1945-1949 organ prasowy Stronnictwa Ludowego; wznowiony w 1957 roku jako organ Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego.

¹⁷ „Sztandar Młodych” – ogólnopolski dziennik dla młodzieży, wydawany w latach 1950-1997 w Warszawie; w omawianym okresie organ prasowy Związku Młodzieży Socjalistycznej (ZMS).

kiej Drogi¹⁸, „Kuriera Polski¹⁹, „Expressu Wieczornego²⁰, „Głosu Pracy²¹, „Kultury²², „Polityki²³, „Dookoła Świata²⁴, „Przyjaciółki²⁵, „Walki Młodych²⁶, „Prawa i Życia²⁷, „Panoramy Północy²⁸, „ITD²⁹, „Nowej Wsi³⁰, „Życia Gospodarczego³¹, „Fundamentów³² i „Przeglądu Technicznego³³.

Kluczowa rola w omawianej kampanii przypadła w udziale prasie, która zgodnie z planem miała przygotować aż 64,3% ogółu wszystkich publikacji, z czego na dzienniki przewidziano 43,4%, na tygodniki – 20,9%. Kolejne miejsca zajmowały audycje radiowe – 17,2%, telewizyjne – 9,4% i materiały Agencji Robotniczej – 9,1%³⁴.

Tematyka publikacji została ujęta w następujące grupy zagadnień:

I – problematyka społeczno-polityczna,

II – sprawy krajów socjalistycznych, międzynarodowego ruchu robotniczego i komunistycznego,

III – obóz imperialistyczny i jego agresywna polityka,

IV – polityka gospodarcza.

W I grupie przeważały materiały o charakterze teoretyczno-ideologicznym, typu: *Kierownicza rola Partii marksistowsko-leninowskiej w procesie budowy i umacniania socjalizmu, Partia główną siłą i gwarantem rozwoju demokracji socjalistycznej, Suwerenność a interesy wspólnoty krajów socjalistycznych, Środki masowego przekazu – ważnym elementem władzy, Co się kryje za tezę „ulepszania” socjalizmu? Problem rewizjonizmu ekonomicznego i ideologicznego, Mechanizm działania kontrrewolucji środkami pokojowymi, Geograficzne i ideologiczne linie podziału między imperializmem a socjalizmem.*

Właściwa problematyka czechosłowacka pojawiła się dopiero w II grupie tematycznej nastawionej na dyskredytowanie przemian zachodzących w czasie „praskiej wiosny” oraz uzasad-

¹⁸ „Chłopska Droga” – dziennik wydawany w latach 1945-1990 w Warszawie; pismo PZPR przeznaczone dla wsi.

¹⁹ „Kurier Polski” – dziennik informacyjno-polityczny, wydawany od 1957 roku w Warszawie jako gazeta południowa; organ prasowy Stronnictwa Demokratycznego.

²⁰ „Express Wieczorny” – dziennik poranny wydawany w latach 1946-1996 w Warszawie; do 1994 roku ukazywał się jako dziennik popołudniowy.

²¹ „Głos Pracy” – dziennik, wydawany w latach 1951-1981 w Warszawie; do 1980 roku organ prasowy Centralnej Rady Związków Zawodowych.

²² „Kultura” – tygodnik społeczno-polityczny, wydawany w latach 1963-1981 w Warszawie; powstał z połączenia „Nowej Kultury” i „Przeglądu Kulturalnego”.

²³ „Polityka” – tygodnik społeczno-polityczny, wydawany od 1957 roku w Warszawie; wyrażał poglądy kół PZPR o nastawieniu umiarkowanie reformatorskim.

²⁴ „Dookoła Świata” – tygodnik, wydawany w latach 1954-1976 w Warszawie; ilustrowany magazyn dla młodzieży; pismo Zarządu Głównego Związku Młodzieży Socjalistycznej.

²⁵ „Przyjaciółka” – popularny, ilustrowany tygodnik społeczno-obyczajowy dla kobiet, wydawany od 1948 roku w Warszawie.

²⁶ „Walka Młodych” – pismo dla młodzieży, wydawane w Warszawie w latach 1943-1948 i 1954-1990; od 1954 roku pismo instruktażowe Zarządu Głównego Związku Młodzieży Polskiej; od 1957 roku tygodnik Zarządu Głównego Związku Młodzieży Socjalistycznej, następnie Związku Socjalistycznej Młodzieży Polskiej.

²⁷ „Prawo i Życie” – tygodnik prawnospołeczny, wydawany od 1956 roku w Warszawie, do 1973 roku ukazywał się jako dwutygodnik.

²⁸ „Panorama Północy” – tygodniowy magazyn ilustrowany, wydawany w latach 1957-1981 w Olsztynie.

²⁹ „ITD – Ilustrowany Magazyn Studencki” – tygodnik, wydawany w latach 1960-1990 w Warszawie; organ Zrzeszenia Studentów Polskich.

³⁰ „Nowa Wieś” – specjalistyczny periodyk dla młodzieży wiejskiej, wydawany od 1948 roku w Warszawie.

³¹ „Życie Gospodarcze” – tygodnik ekonomiczno-społeczny, wydawany w latach 1945-1998 w Warszawie.

³² „Fundamenty”

³³ „Przegląd Techniczny” – najstarsze polskie czasopismo zajmujące się problemami nauki i techniki, założone w 1866 roku w Warszawie; od 1945 roku jako tygodnik.

³⁴ Obliczenia własne na podstawie (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 100-142).

nianie koniczności interwencji zbrojnej. Ton wypowiedzi charakteryzują wymownie następujące zagadnienia:

- Na czym polegało zagrożenie podstaw socjalizmu w Czechosłowacji?
- a) w sferze gospodarki (teoria Šika a doświadczenia Jugosławii)
- b) w sferze społecznej (odżywianie tradycji socjaldemokracji, negowanie roli klasy robotniczej, bodźce materialne dla menadżerów)
- c) „Kluby dyskusyjne” – zamaskowana opozycja burżuazyjno-antykomunistyczna
- d) w sferze polityki zagranicznej (krytyka Układu Warszawskiego, hasła neutralizacji, próby zbliżenia z NRF)
- Dlaczego właśnie Czechosłowacja?
- a) Strategiczne znaczenie Czechosłowacji
- b) Filoniemieckie i kosmopolityczne ciągoty drobnomieszczaństwa i mieszczańskiej inteligencji
- c) Tradycje powiązania przemysłu z koncernami zachodnimi
- d) Nadzieje rewizjonistów i drobnomieszczaństwa czechosłowackiego na korzyści z powiązań z NRF – z drugiej strony nadzieje NRF na umocnienie swych wpływów w Czechosłowacji poprzez jej uzależnienie
- Dlaczego Polska nie wykazywała zrozumienia dla „odnowy” w Czechosłowacji, mimo że miała swój październik w 1956?
- Krytyczna analiza idei i konstrukcji prawno-państwowych formułowanych przez teoretyków czechosłowackich.
- Czy interwencja zbrojna krajów socjalistycznych naruszyła suwerenność Czechosłowacji?

- Czechosłowacja styczeń – wrzesień 1968. Materiał faktograficzny ukazujący narastanie kontrrewolucji, działalność rewizjonizmu.

W kolejnej grupie tematycznej problematyka czechosłowacka występowała w kontekście *celów i metod strategii imperialistycznej*, np.: *Rola i udział radia „Wolna Europa” w wydarzeniach w Czechosłowacji, Dywersja ideologiczna imperializmu na przykładzie CSRS, Drogi infiltracji wrogiej propagandy i dywersji politycznej na przykładzie wydarzeń w Czechosłowacji*. Szczególny nacisk położono na wyjaśnianie koncepcji tzw. nowej polityki wschodniej RFN, dążącej do rozbicia od wewnątrz bloku państw socjalistycznych.

W ostatniej grupie zagadnień wskazywano z kolei na negatywne skutki „rewizjonizmu” w gospodarce i ekonomii, poddając miazdzącej krytyce koncepcje czechosłowackie (model gospodarki rynkowej w CSRS), jugosłowiańskie i rumuńskie.

Omówiony powyżej plan tematyczny był nastawiony wyłącznie na publicystykę, stąd nie uwzględniono w nim Polskiej Agencji Prasowej, która zajmowała się przekazywaniem informacji bieżącej. Warto zaznaczyć jednak, iż w okresie od 21 sierpnia do 15 września 1968 roku oficjalne doniesienia PAP dotyczące południowego sąsiada Polski sprowadzały się do przedruków artykułów z radzieckiej „Prawdy” oraz komunikatów lub oficjalnych oświadczeń agencji TASS³⁵. Uwagę zwraca niewielka liczba opracowań własnych oraz materiałów pochodzących od korespondentów i

³⁵ Niezależnie od oficjalnych doniesień zamieszczonych w codziennym „Zagranicznym Biuletynie Informacyjnym”, PAP zapewniała również tzw. informację wewnętrzną przeznaczoną dla ściśle określonego kręgu odbiorców. Poufne informacje dotyczące Czechosłowacji trafiały do „Biuletynu Specjalnego – Kraje Socjalistyczne i Międzynarodowy Ruch Komunistyczny” objętego zakazem publikacji. Na użytek kierownictwa partii i członków rządu wydawano ponadto ściśle tajne biuletyny stanowiące tzw. III poziom informacji: „Przegląd Wydarzeń Międzynarodowych” określany także jako „Informacje Poufne”, „Polska w Oczach Zachodu” oraz „Biuletyn Trójkowy”. W szczególnych przypadkach Redakcja Zagraniczna PAP wydawała kilka razy dziennie nadzwyczajny, ściśle poufny biuletyn informujący na bieżąco o rozwoju sytuacji międzynarodowej. W okresie interwencji wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji poufną informację zapewniali również korespondenci zagraniczni Polskiej Agencji „Interpress”. Uwagę zwracają korespondencje Jana Moszczeńskiego z Wiednia dotyczące reperkusji wydarzeń w Czechosłowacji w austriackiej prasie.

wysłanników specjalnych PAP: J. Wysokińskiego, S. Lewandowskiego i W. Kaniewskiego.

Od końca sierpnia 1968 roku na łamach „Zagranicznego Biuletynu Informacyjnego”³⁶ zaczęto zamieszczać codzienne, zbiorcze opracowania oparte na odpowiednio skomentowanych w Redakcji Zagranicznej materiałach korespondentów PAP i ČTK. Jak wynika ze sprawozdania z działalności agencji za 1968 rok, opracowania te miały spełniać dwa podstawowe warunki: stosunkowo obszernie informować o najważniejszych wydarzeniach, a jednocześnie naświetlać je zgodnie z naszą linią polityczną (AAN, PAP, sygn. 17/35, k. 294)³⁷.

Kampania prasowa, prowadzona pod auspicjami Biura Prasy KC PZPR, przybrała charakter brutalnej nagonki na CSRS, której apogeum przypadło na wrzesień – październik 1968 roku. W polskich środkach masowego przekazu zawrotną karierę zrobiły wówczas dwa pojęcia: „rewizjonizm” i „kontrewolucja”, które posłużyły do dyskredytowania demokratycznych przemian „praskiej wiosny”. W podobnym tonie wypowiedziała się również prasa radziecka (szczególnie moskiewska „Prawda”) i NRD-owska³⁸. Jak wspomina ówczesny redaktor naczelny „Polityki”:

w prasie „piątki” (zwłaszcza radzieckiej, polskiej, NRD-owskiej) wtrącanie się w wewnętrzne sprawy CSRS przybrało niezwykle rozmiary. Ton artykułów jest bezczelny i chamski.

Prasa CSRS protestuje przeciwko temu, oczywiście bezskutecznie. Co najważniejsze, to pojawiły się akcenty typowo stalinowskie. [...] W masowych środkach przekazy zamieszcza się bełkot typowy dla lat pięćdziesiątych. Zamiast argumentów – pokrzykiwania i złorzeczenia. Wciąż o głównym wrogu – rewizjonizmie, co staje się już w istocie rzeczy śmieszne. Bez przerwy także trąbi się na temat ideologicznego zagrożenia socjalizmu przez burżuazję, gdy prawdę mówiąc jej aktywność w tej dziedzinie wcale nie jest większa niż 10 lat temu. Ten wrzask ma zapewne odwrócić uwagę od naszych słabości, ale te nie są skutkiem działania burżuazji, lecz naszej niemocy, strachu aparatów przed jakimkolwiek poważniejszymi zmianami. [...] „Prawda” w beztrojski wręcz sposób formułuje tezę, że w CSRS był przygotowany spiszek kontrrewolucyjny. Tuż po 1956 r. nikt by się nie odważył na napisanie czegoś podobnego bez pokrycia. A teraz się pisze. [...] (Rakowski 1999, s. 362-363).

Zgodnie z zaleceniami W. Gomułki, w omawianym okresie na łamach prasy polskiej przeprowadzano również polemiki prasowe ze stanowiskiem kierownictwa KPCz³⁹. Koncepcja artykułów polemicznych została opracowana przez Walerego Namiotkiewicza – sekretarza Gomułki i zatwierdzona przez Stefana Olszowskiego, ówczesnego kierownika Biura Prasy KC PZPR. Ogólne założenia sprowadzały się do wyodrębnienia dwóch serii artykułów: pierwsza miała być

³⁶ „Zagraniczny Biuletyn Informacyjny” – integralna część codziennego „Biuletynu Informacyjnego” PAP; podstawowe źródło informacji zagranicznych prasy polskiej, radia i telewizji.

³⁷ Poprawie stosunków między PAP a ČTK miała służyć wizyta dyrektora generalnego czechosłowackiej agencji prasowej w Warszawie, do której doszło w lutym 1969 roku. Jak wynika z protokołu posiedzenia Kolegium PAP z 24 II 1969 roku, dyrektor ČTK dał ocenę sytuacji politycznej w CSRS, a zwłaszcza w prasie tego kraju. Wskazał na kroki podejmowane przez władze dla unormowania sytuacji w środkach masowego przekazu. Gościowi przedstawiono uwagi krytyczne na temat oświetlania przez prasę CSRS spraw polskich w oparciu o źródła zachodnie. Uzgodniono, że ČTK będzie dawała podstawową informację o Polsce na podstawie serwisu PAP i materiałów własnego korespondenta. Podczas kolejnej wizyty, która miała miejsce w dniu 9 V 1969 roku, ustalono, iż ČTK rozszerzy zakres wykorzystywania informacji PAP (AAN, PAP, sygn. 17/4, k. 171; 190).

³⁸ W połowie października 1968 roku w Moskwie odbyła się specjalna narada z udziałem L. Breżniewa, poświęcona omówieniu wspólnego planu propagandy krajów socjalistycznych poświęconego wydarzeniom czechosłowackim. Polskie środki komunikowania masowego reprezentował A. Starewicz.

³⁹ Polemiki i dyskusje prasowe stanowiły zjawisko typowe dla lat 60-tych. Były wykorzystywane propagandowo jako dowód „liberalnego kursu” ekipy W. Gomułki. Inspirowały je najczęściej środowiska partyjne w porozumieniu i za zgodą kierownictwa. Pojawiały się również jako element walk frakcyjnych w partii.

poświęcona analizie procesów, które zaszły w CSRS w okresie od stycznia do 21 sierpnia 1968 roku, z kolei druga miała podejmować problematykę o charakterze teoretyczno-ideologicznym. W skład pierwszej serii zaliczono pięć konkretnych tematów wraz z wytycznymi, które z góry narzucały zarówno główne tezy artykułów, jak i sposób argumentacji (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 78).

1. Wokół genezy wydarzeń w CSRS (Artykuł ten omawiałby zwięźle w najogólniejszych zarysach sytuację, która doprowadziła do styczniowego plenum, samo plenum styczniowe oraz niekonsekwencje kierownictwa, które umożliwiły wrogą kampanię. Jednym z istotnych wątków musiałoby być powołanie się na nasze doświadczenia od 1956 r.).
2. Atak sił rewizjonistycznych (Artykuł ten omawiałby przesłanki, które doprowadziły począwszy od pierwszej połowy marca do ujawnienia się prądu antypartyjnego i do rozpoczęcia nagonki na kadrę partyjną).
3. Sens ideologiczny „Programu Działania KPCz” (Omówienie węzłowych tez „Program Działania” uchwalonego na kwietniowym plenum KC KPCz i wykazanie ich rewizjonistycznego charakteru).
4. Narastanie niebezpieczeństwa kontrrewolucji (Artykuł ukazywałby, co się stało po kwietniowym plenum KC KPCz, omawiałby ofensywę sił prawicowych i reakcyjnych).
5. Kryzys polityczny wewnątrz KPCz (Artykuł omawiałby rozwój wydarzeń od „Apelu 2000 słów” (Czubiński 2000, s. 326)⁴⁰. Ukazałby rozpoczęcie procesu socjaldemokratyzacji KPCz. Następnie znaczenie konferencji warszawskiej, rozmów w Cziernej i Bratysławie. Dawałby odpowiedź na pytanie: dlaczego wkroczyły nasze wojska? Dlaczego KPCz nie była w stanie przeciwstawić się niebezpieczeństwu kontrrewolucji własnymi siłami?).

Pod adresem autorów wyżej wymienionych artykułów stawiano ściśle określone oczekiwania:

Te artykuły winny omawiać charakter wydarzeń oraz nasz stosunek do przebiegających tam procesów. Artykuły powyższe powinny być utrzymane w tonie spokojnym i rzeczowym, a nie napastliwym. Powinny one stawiać określone pytania pod adresem towarzyszy czeskich, a jednocześnie opis faktów należy tak skoncentrować, ażeby dawał odpowiedź na te pytania siłą swej wymowy. Seria ta powinna być publikowana w pierwszej kolejności, a to m.in. z uwagi na potrzebę przygotowania naszego aktywu do właściwego odbioru całej dyskusji (zgodnie z założeniami w naszej prasie będą publikowane odpowiedzi towarzyszy czeskich). [...] Chodzi więc o to, aby nasze artykuły atakowały konkretne tezy głoszone w CSRS i konkretne poglądy oraz, aby zmierzały do wykazania fałszywości tych poglądów. [...] Artykuły powinny być autorskie, tak aby formalnie nie nosiły stempła oficjalności (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 77).

W odniesieniu do drugiej serii artykułów polemicznych zalecano podjęcie następującej tematyki:

1. Problem istoty socjalizmu (Czy jest jeden socjalizm czy kilka? Co oznacza hasło „socjalizmu demokratycznego”?).
2. Demokracja socjalistyczna a system liberalno-burżuazyjny (Artykuł miałby na celu obnażanie błędów w rozumowaniu towarzyszy czeskich zafascynowanych ideą „demokratycznego współzawodnictwa o władzę” [...]).
3. Krytyka podejścia kierownictwa KPCz do hasła „jedności narodowej” (Artykuł miałby na celu ukazanie nacjonalizmu w postawie kierownictwa KPCz).
4. Suwerenność a internacjonalizm.

⁴⁰ Mowa o dokumencie pt. „2000 słów do robotników, chłopów, urzędników, uczonych, działaczy sztuki, do wszystkich obywateli” opublikowanym w dniu 17 czerwca 1968 roku na łamach tygodnika „Literalni Noviny”. Dokument ten uznany został za program opozycji liberalnej. Czubiński, Antoni, *Europa XX wieku*. Poznań, 2000, s. 326.

5. Krytyka rewizjonistycznych koncepcji Oty Šika.
6. Ewolucja polityki zagranicznej CSRS (Krytyka ewolucji stanowiska kierownictwa KPCz i rządu CSRS pod wpływem nacisku sił rewizjonistycznych).
7. Problem rehabilitacji (Artykuł winien atakować kierownictwo KPCz za sposób przeprowadzenia rehabilitacji, akcentując jednocześnie, iż zrehabilitowanie niesłusznie represjonowanych było konieczne).
8. Walka ideologiczna we współczesnym świecie (Artykuł dawałby odpowiedź na pytanie: Czy walka klasowa wygasa w dzisiejszej sytuacji międzynarodowej, mimo likwidacji antagonistycznych klas wewnątrz krajów socjalistycznych) (AAN, KC PZPR, sygn. 237/XIX-348, k. 79).

Zarówno tematyka, jak i styl publikacji związanych z interwencją zbrojną w Czechosło-

wacji, rażąco kontrastują z tonem, zliberalizowanych na fali Polskiego Października komentarzy prasowych poświęconych powstaniu węgierskiemu w 1956 roku. Mimo zmian, które niewątpliwie zaszły w polityce informacyjnej lat 60-tych, w zakresie mechanizmów kierowania środkami komunikowania masowego nadal obowiązywało status quo ustalone przeszło 20 lat temu w epoce Jakuba Bermana⁴¹. Powrót do metod administracyjnego inspirowania prasy, zapewniający ekipie W. Gomułki złudne poczucie panowania nad rzeczywistością społeczną, był oznaką słabości systemu niezdolnego do wypracowania nowych rozwiązań.

Podjęta w niniejszym opracowaniu problematyka ma szansę zyskania szerszego wymiaru w wyniku włączenia się do dyskusji znawców przedmiotu, badających podobne zjawiska w odniesieniu do reszty dawnych krajów socjalistycznych.

Bibliografia

AAN, KC PZPR – Archiwum Akt Nowych, Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej.
 AAN, PAP – Archiwum Akt Nowych, Polska Agencja Prasowa.
 CZUBIŃSKI, Antoni, 2000. *Europa XX wieku*. Poznań.
 PIASECKA, Renata, 2005. Reglamentacja informacji o krajach socjalistycznych w świetle materiałów I-III narady

polskich korespondentów zagranicznych (1969-1971). *Respectus Philologicus*, Nr 8 (13), s.132-148.
Prasa, radio i telewizja w Polsce. Zarys dziejów. 1999. Warszawa.
 RAKOWSKI, Mieczysław F., 1999. *Dzienniki polityczne 1967-1968*. Warszawa:

⁴¹ Jakub Berman (1901-1984) – działacz polityczny; w omawianym okresie wraz z B. Bierutem i H. Mincem tworzył ścisłe kierownictwo PZPR. Sprawował m.in. nadzór nad prasą.

Renata Piasecka-Strzelec

Holy Cross Academy n. a. Jan Kochanowski in Kielce
Research interests: political communication, discourse analysis.

REVISIONISM AND COUNTERREVOLUTION. THE MEDIA ON THE MILITARY INTERVENTION AND WARSAW TREATY**Summary**

The article attempts at analysing the main principles of information politics at the period of the “Prague Spring” and military intervention in Czechoslovakia. The main focus is on the strategy formation of the influence on the media by the Polish Government and its leader V. Gomulko. In order to achieve propaganda purposes, journalistic campaigns “from above” were organized and it meant the return to the methods which had been applied in the period of Stalinism. The media of the USSR, German Democratic Republic, Bulgaria and Hungary while attempting to justify the military intervention to Czechoslovakia disseminated information about the counterrevolutionary and revisionistic character of the reforms of the “Prague Spring”.

KEY WORDS: information politics, ways of justification of the military intervention in Czechoslovakia, the media, methods of Stalinistic propaganda.

Renata Piasecka-Strzelec

Jano Kochanovskio Šventojo Kryžiaus akademija
Kielcuose

Moksliniai interesai: politinė komunikacija, diskurso analizė.

REVIZIONIZMAS IR KONTRREVOLIUCIJA. INFORMACINĖS PRIEMONĖS APIE VARŠUVOS SUTARTĮ IR KARINĘ INTERVENCIJĄ**Santrauka**

Straipsnyje analizuojami pagrindiniai informacinės politikos principai, taikyti „Prahos pavasario“ ir karinės intervencijos į Čekoslovakiją metu. Aptariama tuometinės Lenkijos valdžios ir jos lyderio V. Gomulkos įtakos strategija informaciniam procesui. Siekiant tam tikrų propagandinių tikslų, žurnalistinė kampanija buvo organizuojama „iš viršaus“. Tai reiškė grįžimą prie stalinizmo metodų. Norint pateisinti karinės jėgos įvedimą į Čekoslovakiją, Sovietų Sąjungos ir Rytų Vokietijos, Bulgarijos ir Vengrijos komunikacinėmis priemonėmis buvo skleidžiama informacija apie kontrrevoliucinių ir revizionistinių „Prahos pavasario“ reformų pobūdį.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: informacinė politika, karinės intervencijos į Čekoslovakiją pateisinimo būdai, informacinės priemonės, stalininiai propagandos būdai.

Gauta 2007 02 23

Priimta publikuoti 2008 01 18

Ernesta Stankevič*Vilnius Pedagogical University**Department of English Language and Didactics**Studentų g. 39, LT-08106 Vilnius, Lietuva**E-mail: erna.stan@gmail.com**Research interests: cognitive linguistics, pragmatics, developmental psychology.***THE DEVELOPMENTAL ANALYSIS OF THE ASSOCIATIVE SITUATIONAL COMPONENT IN COMMAND CONCEPTUALIZATION¹**

It has been established that part of the adults' cognitive content of a communicated speech act is implicitly associated situational information. It has also been found that the stereotypical situation for "command" is social in character. Analysis of the children's (aged 9 to 11) association field of 'komanduoti' (to command) also reveals and confirms the social character of the situational information. Its prevailing components, similarly to adults', are the "circumstances", "who induces", and "who is induced". However, associatively activated situational information is not identical in content for adults and children, and this fact gives basis to the conclusion about the developmental nature of this component.

KEY WORDS: association, cognitive representation, context, directive communication, associative knowledge in children.

Introduction

In recent years developmental psychology has switched from studying children language acquisition *in context*, where context means situational or environmental factors, to the notion that children are not passive recipients of meanings. They play an active role in the construction of context. Along with cognitive linguistics, conversation analysis and linguistic anthropology, developmental psychology has adopted the view of context as "a negotiated process that involves very subtle interpretations that are constructed as part of culture-specific practices"

(Budwig 2003, p. 111). Thus, language is no longer examined *in context* in order to better understand social interaction, but rather – it is argued that words themselves play a central role in the very construction of context. It never disappears from the language learning scene. Although language is in a way internalised, context never "ceases to be part of the learner-as-social member's set of interactively constructed social tools, practices, and experiences, and [...] continues to be held jointly with the social world" (Atkinson 2002, p. 528). Thus, the scholars who rely on connectionism in linking cog-

¹ This article is based on my MA thesis written under the supervision of the late prof. Simona Steponavičienė.

inition with the social and cultural world do not accept the claim of Vygotskian sociocultural theory that social language is gradually internalized as child grows. Sociocognitive approach, for instance, argues that language never becomes internalized to a mental function, but rather “language (no matter what its stage of development) is mutually, simultaneously, and co-constitutively in the head and in the world” (Atkinson 2002, p. 538). “Certainly, at crucial points in development, language may seem to “come inside” - but if one end of language, so to speak, is embedded in cognitive space, the other end is just as strongly embedded in social space” (Atkinson 2002, p. 536).

Current theories of meaning tend to emphasize that there is no direct relationship between the word (linguistic form) and its cognitive content (Fauconnier 1998; Komatsu 2002; Miller 1999). The process of constructing a meaning is a dynamic one and the study of various aspects of language play a central role in defining context. Thus, for example the clarification of the conceptual representation of speech act verbs, defined by Verschueren (1998) as the major task of linguistic pragmatics, has become valid for all the disciplines studying different aspects of communication.

Proceeding from what was said above, it may be argued that language development is interconnected with the child’s cognitive and social development. Moreover, social and cognitive factors are bound to influence each other. Context or situation never disappears. On the contrary, it supports language learning. Bearing this in mind, it may be speculated that mental context is bound to demonstrate development, development through age periods inclusive.

Thus, it may be expected to have specific features for adults and for children.

“Command” is the speech act cognitive content of which is specifically investigated in this study. However, **the aim** of the present study is not to analyse the whole cognitive representation of the above mentioned directive, but only to look at one component of its content, i.e., **implicitly associatively processed information**. Following situated cognition tenets, the issue under discussion is whether the association process that is going on implicitly involves situational information. It is already shown that adults demonstrate its presence. The present study is an attempt to view the question from the developmental perspective (the experiment was carried out with pupils aged 9 to 11).

Connectionism gives one of the most convincing explanations of how a situation becomes a part of a cognitive model. According to connectionists, brain is essentially an associationist system (Shanks 1995, p. 105). Learning is based on associative processes rather than on processing rules or on establishing new internal representations. Thus associative processes occupy a central place in connectionist models. It was Ernst Mach, a German philosopher and physicist, who first noticed that “the function principle of the mental system is the process of association. It is possible for sense data previously conceived as a whole to evoke each other individually” (cited from Kirkeby 1998, p. 129). Kirkeby defined conceptualization as “a function of the tendency of associations to form patterns, and of the tendency of these patterns to become invariant through their relation to words” (cited from Kirkeby 1998, p. 129). Later, the notion of parallel distributed processing² was added. It allows us to see the flow of

² Parallel distributed processing sometimes is used interchangeably with connectionism as its synonym. Parallel (vs. serial) processing involves the simultaneous carrying out of large numbers of computational events (vs. the step-by-step nature of serial processing), whereas distributed (vs. central) processing indicates that cognitive computational activity is spread out over large numbers of neurons/neural connections, rather than having to depend on any one or a small number of them (Atkinson 2002, p. 540).

associated information as no longer linear, from one bit to the next (Horowitz 2000, p. 276). PDP posits that several networks of associations can be processing simultaneously. A person who speculates on a stimulus unconsciously activates many possible lines of interpretation (Horowitz 2000, p. 276). Social contextual situation may be one of them.

Association is part of the implicit procedural memory system (Thompson 2000). "Implicit rather than explicit memory is shown on tasks that do not require deliberate recollection of a past event although the event influences performance" (Berry & Dienes 1991, p. 369). Like implicit memory is contrasted with explicit, procedural system is contrasted with declarative: "the declarative system is responsible for conscious access to facts and past experiences and is necessary for the performance on explicit tasks. In contrast, the procedural system [...] records the processing operations of the system as they are modified by events, but not their explicit description" (Berry & Dienes 1991, p. 340). There is a research done in favour of the evidence that contextual information can be retrieved through implicit memory: "we report that new associations can be retrieved within the conceptual domain through implicit memory" (Srinivas et al 2000, p. 905).

Implicit associative processes are characterized by automaticity. "Automaticity refers to the way we perform some mental tasks quickly and effortlessly, with little thought or conscious intention. Automatic processes are contrasted with deliberate, attention demanding, conscious, controlled aspects of cognition" (Palmeri 2001, p. 488). Automatic processes are obligatory - "given the presence of particular stimuli within particular contexts, automatic processes can execute, without the conscious intention of the individual" (Palmeri 2001, p. 489). They seem to occur reflexively; they do not require conscious attention and seem to be effortless.

The situation of a speech act, once encoded, may be activated by just one part of the conceptual model. This is termed as goal-dependent automaticity. In goal-dependent automaticity the intention that the process occurs in the first place is required, but once started it needs no conscious guidance (Bargh 2000, p. 347). In memory studies there is a similar process known as "content addressable memory" when part of the content of the memory is used as the cue for retrieving the whole item (Shanks 1995, p. 105). Wright & Whittlesea (1998) show that being exposed to members of structured domain, people become sensitive to the structure of that domain.

Proceeding from the above mentioned PDP, goal-dependent automaticity and content addressability of memory, it may be argued that part of the cognitive content of the word denoting a directive speech act may be the associative situational component of communication. This hypothesis was formulated by Steponavičienė (2003a; 2003b) whose studies present the first step towards clarification of conceptual content of directive speech acts ("command" being among them). The study (2003a) establishes that while conceptualizing a communicated speech act adults automatically include situation. It has also been investigated that the stereotypical situation is social in character. These findings are not confined just to one language (i.e. Lithuanian), but they are true of other languages as well (i.e. the American English variant) (Steponavičienė 2003b).

The procedure that can disclose the implicit presence of the situation in a cognitive model is known as free association. It has been applied in the above mentioned studies. Nelson et al (2000) noticed the forgotten fact that free association is a memory task. It requires the participants of the research to produce the first word that comes to mind and that is related in a specified way to the presented cue. Thus, the

word *komanduoti* (to command) may evoke other words or images which may present an implicit associative link to a certain situation, bearing in mind that, according to dual coding theory, verbal and non-verbal processing of information is connected. "Human cognition is unique in that it has become specialized for dealing simultaneously with language and non-verbal objects and events" (Paivio 1986, p. 53).

Thus, the free association procedure shows that the name of the speech event (i.e., *komanduoti* - to command) is connected with its cognitive structure. Implicitly associated situational information is part of this structure for adults.

Proceeding from what was said above, the empirical part of the study poses the following questions:

1. Do children's (aged between 9 and 11) cognitive representations of a directive ("command") contain associative situational information?

2. If so, is this situational information the same or different for adults and children? Following this line further on, if it is different, does it imply that the situational associative component has a developmental character?

Method

The word association field of the verb *komanduoti* (to command) was established. The free word association experiment was conducted following the standard procedure as described in Postman and Keppel (1970) and applied in Steponavičienė's study (1986) of adults' associations for the same word. The participants were given oral instructions. They were asked, after reading the word *komanduoti* (to command), to respond with the first word that came to mind in association with the presented cue. The oral instructions stipulated that when participants could not give any response, they should write

nothing (all the "empty" responses were also included in the overall list of responses). Participants were instructed to work instinctively and to spend no more than a few seconds on giving a response. (After completing the task, the participants were given the opportunity to share their experience of the experiment with the investigator.)

The subjects were 371 pupils: all of them 4th and 5th form learners aged between 9–11, native speakers of Lithuanian.

The word association field obtained for the word *komanduoti* (to command) was processed according to the method devised in "The cognitive representation of the situation in directive communication: the role of association" (Steponavičienė 2003a). First, all the responses were analyzed in order to establish their character. Then, they were divided into three groups: coordinative, situational and others. The fourth group (not present in the above mentioned study) encompassed all the "empty" responses. Examples of the words comprising each group are presented below.

Coordinative associates comprise other directives or analogous words, e.g., *įsakyti* (to order), *komanda* (a command), *liepti* (to bid).

Situational associates were divided into six subgroups.

The words specifying the speaker, **who** induces the addressee to action, e.g., *vadas* (leader), *direktorius* (manager), *mokytoja* (teacher) form the first subgroup;

The second subgroup comprises the words specifying **how** the speaker induces the addressee to action, e.g., *rėkti* (to scream), *griežtai* (severely), *piktai* (angrily);

The third subgroup consists of the words specifying **the object** of the action, e.g., *eiti* (to go), *pakartoti* (to repeat), *rašyti* (to write);

The words specifying the addressee of the inducement (i.e. **whom** the speaker induces to action), e.g., *kareivis* (soldier), *draugui* (to friend), form the fourth subgroup;

The fifth subgroup consists of the words specifying the possible **reaction** of the addressee, e.g., *vykdyti* (to fulfil), *klausyti* (to obey);

The final subgroup comprises **the circumstances** of the speech act (i.e., words denoting location, the physical or spiritual state of things, evaluative words), e.g., *armija* (army), *policija* (police), *pykti* (to be angry).

Others. This group comprises all the associates that are neither coordinative nor situational, e.g., *kelionė* (trip), *galvoti* (to think). There are not many of them.

Zero associates. All the “empty” responses compose this group. (Out of the total number of 371 responses there were 21 empty sheets returned.)

After dividing the responses into three groups, the frequencies of their occurrence were counted and compared with the frequencies of adults’ responses.

Results

The leading component in the children’s (aged 9–11) association field of *komanduoti* (to command) is *komanda* (a command) (77). The close phonetic similarity of the word to the presented cue allows us to view it as an automatic reaction that does not carry any situational meaning. Thus, only phonetic form has been activated.

The second largest component of the association field is *mokytoja* (teacher) (23). This component itself is indicative of the situation of communication. The characteristic feature of this situation is that it is connected with the children’s immediate environment, i.e. school.

The third place is taken by all the “empty” responses. They are indicative of the fact that some children may lack as yet a completely developed association field for *komanduoti* (to command). It may have implications as to the developmental character of the associative component.

In the fourth and fifth places appear the coordinative associates *aiškinti* (to explain) (20), and *įsakinėti* (to order) (17). They are semantically connected with the cue, giving no indications as to the situation.

Further follow the components connected with the social situation: *kareivis* (soldier) (15), *vadovauti* (to conduct) (13), *rėkti* (to scream), *vadas* (leader) (7), *armija* (army) (5), etc. These components reveal that the situation of “command” is military life. “Military” associates are interspersed with coordinative associates (e.g. *įsakymas* (order) (5), *liepti* (to bid) (5)) and situational associates concerning non-military spheres, such as games (e.g. *žaisti* (to play) (6)), school (e.g. *rašyti* (to write) (5), *skaityti* (to read) (5), etc.), sports and competitions (e.g. *treneris* (coach) (3), *varžybos* (competitions) (2)), etc. It is noticeable that the semantic variety of the components in the children’s association field of “command” is very wide.

All the components of the association field of *komanduoti* (to command), except for the coordinative associates, “others” and “zero” groups, are indicative of the situation of communication. Situational associates constitute 54.71% of the overall children’s association field. The figure in the adults’ association field is 76.5%. The distribution of the associative responses in the association field of “komanduoti” in adults’ and children’s responses is presented in Table 1.

The ratio of the components that are indicative of the situation to those that are not was compared in children and adults’ responses. The distribution of the components of the association field of *komanduoti* (to command) in children’s responses was quite similar to that of adults’, with situative components dominating. However, the group of associates that is not indicative of the situation of communication (comprising coordinative, “other” and “zero” associates) is quite significant in comparison to adults’ responses. This is shown in Table 2.

Table 1. *The distribution of the components of the association fields of komanduoti – to command – in the responses of adults³ and children.*

Components of the association field	Adults	Children
Who induces to action	125 – 12.50%	60 – 16.17%
How he/she induces to action	39 – 3.90%	18 – 4.85%
The object of the inducement	13 – 1.30%	15 – 4.04%
Who is induced to action	154 – 15.40%	24 – 6.46%
The addressee's reaction	39 – 3.90%	8 – 2.15%
The circumstances	395 – 39.50%	78 – 21.02%
Coordinative associates	185 – 18.50%	128 – 34.50%
Others	50 – 5.00%	19 – 5.12%
Zero	–	21 – 5.66%
Total	1000 – 100%	371 – 100%

The closer analysis of the children's coordinative associates shows that almost half of them were formed by the associate *komanda* (a command), i.e. the word with the same root as the presented cue *komanduoti* (to command). This allows us to hypothesize, along with the spreading activation theory, that activation of the same word (i.e. *komanduoti* (to command)) is simply maintained without revealing any cognitive content.

There was also a group of “zero” associates identified that was peculiar to children (especially in 9–10 age group). It is noticeable that “empty” responses were characteristic of children but not of adults. It may be speculated that some of the children had no associated field for *komanduoti* (to command); the phenomenon is not as yet vivid in their minds.

Thus, the analysis of the more numerous “non-situational” associates in children's responses in comparison to adults' shows that the cognitive content for the directive *komanduoti* (to command) for some of them has not as yet been developed or is very weak. This may have implications as to the developmental change of the association field.

If the group of coordinative and other associates is deduced, six groups of associates denoting some situational aspect in commanding are left. This is presented in Table 3.

The analysis of the semantic content of the situational group of associates allowed us to broadly join them into two groups: those of the military character and those of the non-military character. The division is shown in Fig. 1 and Fig. 2.

Table 2. *The division of the components of the association field of komanduoti – to command into those that are indicative of the situation, and those that are not.*

Components of the association field	Adults	Children
Situational	765 – 76.50%	203 – 54.71%
Non-situational	235 – 23.50%	168 – 45.28%
Total	1000 – 100%	371 – 100%

³ All the data concerning adults' responses are taken from Steponavičienė 1986 and 2003b.

Table 3. *The distribution of the situational components of komanduoti – to command in adults and children’s association fields.*

Components of the association field	Adults	Children
Who induces to action	125 – 16.34%	60 – 29.55%
How he/she induces to action	39 – 5.10%	18 – 8.86%
The object of the inducement	13 – 1.70%	15 – 7.38%
Who is induced to action	154 – 20.13%	24 – 11.82%
The addressee’s reaction	39 – 5.10%	8 – 3.94%
The circumstances	395 – 51.63%	78 – 38.42%
Total	765 – 100%	203 – 100%

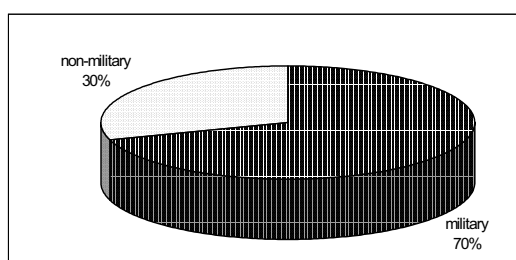

Fig.1 *The distribution of the situational associates of military and non-military character in the responses of adults.*

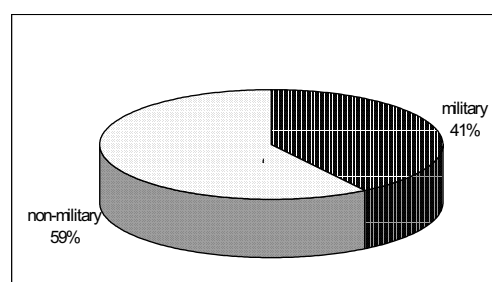

Fig.2 *The distribution of the situational associates of military and non-military character in the responses of children.*

The analysis of the content of the responses allows us to formulate the following hypothetical statements:

- 1) the children’s association field of “komanduoti” is indicative of the situation of directive communication and its social character;
- 2) although the adults and children’s responses do not fully coincide, the distribution of the components of the association field of “komanduoti” is quite similar;
- 3) the content of the situational components of children and adult’s responses does not coincide.

The largest component of the situational information within the association field of *komanduoti* (to command) in both adults and children’s responses is “circumstances” of the speech act, which are social in character. This com-

ponent constitutes 39.5% of the overall adult association field, and 21.02% in children’s responses. The adult responses are (in diminishing order): *būrys* (platoon) (86); *armija* (army) (49); *pulkas* (regiment) (39); *grupė* (group) (24); *rikiuoti* (to line up) (23); *kariuomenė* (army) (18); *paradas* (parade) (16); *žygiuoti* (to march) (13); *kuopa* (company) (13); *karas* (war) (7), etc.

The children’s responses are: *vadovauti* (to rule) (13); *žaisti* (to play) (6); *armija* (army) (5); *tankas* (tank) (4); *policija* (police) (3); *pamokos* (lessons) (3); *kūno kultūra* (physical education) (3); *varžybos* (competitions) (2); *žaidimas* (game) (2); *kareivinės* (quarters) (2); *katinas* (cat) (2); *krepšinis* (basketball) (2), etc.

As can be seen from the above examples, the results show an almost exclusive military character of adults’ responses and mixed nature of

children's responses. In the latter case military words are interwoven with those concerning games, school, competition and home. Such words are also present in the responses of adults but they are much less numerous. Thus, interaction is equally social in character both for adults and children, but in adults' responses military circumstances tend to prevail.

The second largest subgroup of situational associates comprises two components: "who induces to action" (12.5% for adults and 16.17% for children) and "who is induced to action" (15.4% for adults and 6.46% for children). They are social in character, too. The interlocutors are people representing certain social roles.

The speakers in adults' responses are: *karininkas* (officer) (40); *vadas* (leader) (29); *vadovas* (boss) (11); *viršininkas* (chief) (10); *kapitonas* (captain) (5); *komendantas* (commandant) (5) etc. The speakers in children's responses are: *mokytoja* (teacher) (23); *vadas* (leader) (7); *direktorius* (manager) (6); *generolas* (general) (5); *kapitonas* (captain) (3); *treneris* (coach) (3); *komendantas* (commandant) (2); *policininkas* (police officer) (1); *tėtis* (father) (1); *šerifas* (sheriff) (1); "*komandyrius*" (commander) (1); *vadovas* (boss) (1); *viršininkas* (boss/superior) (1); *vyresnieji* (elders) (1); *seržantas* (sergeant) (1); *šefas* (boss) (1).

The addressees in adults' responses are: *kareivis* (soldier) (56); *karys* (warrior) (17) *vaikams* (to children) (16); *žmonėms* (to people) (10); *kitiems* (to others) (7); *pavaldiniai* (the subordinate); (6), etc. In children's responses the addressees are: *kareivis* (soldier) (14); *draugui (-ėms)* (to friends) (2); *vaikams* (to children) (2); *jiems* (to them) (1); *jums* (to you) (1); *kam* (to whom) (1); *man* (to me) (1).

These two groups illustrate the same difference as the "circumstances" group. Adults' responses are social and military in character, whereas a substantial part of children's responses is non-military. There are also differences in

numbers. In adults' responses the second largest situational component is "who is induced to action" – it constitutes 20.13% of all the situational components, whereas in children's responses this component is only third (11.82%) as the second place is occupied by "who induces to action" (29.55% of all the situational components).

The remaining components of the associative situation do not represent a very significant number. "How the speaker induces to action" and "the addressee's reaction" form 5.10% each of the situational associative field for adults and 8.86% and 3.94% for children respectively.

In the group "how the speaker induces to action" the most common answers for adults were: *garsiai* (loud) (8); *griežtai* (severely) (5); *įsakmiai* (imperatively) (3); *rėkti* (to scream) (3); *šaukti* (to shout) (3), etc. For children: *rėkti* (to scream) (10); *griežtai* (severely) (3); *garsiai* (loud) (1); *piktai* (angrily) (1); *šaukti* (to shout) (1); *įkyriai* (irritatingly) (1), etc.

The most common "addressee's reactions" for adults were: *vykdyti* (to fulfil) (7); *klausyti* (to obey) (6); *neklusyti* (to disobey) (6); *nevykdyti* (not to fulfil) (3) etc. The "addressee's reaction" group in children's responses included the answers like: *vykdyti* (to fulfil) (5); *klausyti* (to obey) (1); *neklusyti* (to disobey) (1); *pada-ryti* (to accomplish) (1).

A greater difference was observed in "the object of the verbal inducement" which constitutes only 1.7% of the situational associative space of adults and 7.38% of the associative space of children. Among the most common adults' responses of this group were: *dirbti* (to work) (3); *eiti* (to go) (3); *lygiuoti* (to stand abreast) (2), etc. The characteristic feature of children's responses was that all of them represented school context: *rašyti* (to write) (5); *sakyti* (to tell) (5); *dainuoti* (to sing) (2); *eiti* (to go) (1); *kalbėti* (to talk) (1); *pakartoti* (to repeat) (1).

As can be seen from the above discussion, the distributional differences of situational com-

ponents in adults and children's responses are minor. The differences are more noticeable in the semantic content of the responses.

It can be observed that adults' responses are much more uniform in character. The situation of *komanduoti* (to command) for adults is mostly related to military life. Other situations, like those of sports, work, governing, school and home life, are less numerous. This enables us to divide social situational components in adults and children's responses in agreement with their semantic nature into military and non-military group (Fig.1 and Fig.2). The prevalence of military terms is obvious in adults' answers. In children's responses military associates are not so numerous. The associates denoting the immediate environment in which children grow (home and school) are more numerous and the answers are more varied. This factor, as well as other factors, may be indicative of the developmental nature of social situational component. "The context of a situation for a child may be quite different from what it is for the adult by virtue of their calling upon different event representations, or event representations with different salient features" (Nelson 1990, p. 97). Whereas adults' responses are already of stereotypical nature, conforming to the socially/culturally accepted norms, children's responses are more experiential, influenced by their immediate environment. In accordance with the current developmental theories, it may be predicted that with the growth of experience children's responses are going to become more uniform, closer to the socially accepted norms.

The analysis and comparison of the adults and children's association fields for the directive *komanduoti* (to command) reveals their similarity. The components of the situation (the circumstances of the communicative act, the speaker, the addressee and his reaction, as well as the object and the manner of the inducement) prevail in both groups. This supports the earlier discussed views as to the inherent nature of situation/context in cognition.

However, the analysis also shows that there are indications as to the developmental nature of social cognition. First, the noticeable numbers of coordinative associates and "empty" responses indicate a gradual development of the association field. Second, the distribution and the semantic content of the situational components, although similar, is not exactly identical in adults and children's responses. The similarity in the distribution of the components and their non-stereotypical nature for children supports the current views that children gradually adapt to the patterns accepted by society.

Conclusions

1. Children's (age group 9–11) cognitive representation of a directive ("command") contains associative situational information. This finding supports the situated cognition and situational learning viewpoints. It also supports implicit association participation in building cognitive representations of speech acts.
2. Associatively activated situational information is not identical in content for adults and children aged 9-11. This finding supports the tenet of the developmental nature of social cognition.
3. There are few differences in the structure of the associative situational component activated in adults and children. The "circumstances", "who induces" and "who is induced" components prevail in both cases. Thus, the latter shows that the developmental process is gradual adaptation to socially/culturally accepted patterns.
4. The socially/culturally accepted patterns (i.e. those of adults) are more stereotypical, while the children's are more dependent upon their present immediate environment. This correlates with the recent views on language acquisition.

References

- ATKINSON, D., 2002. Toward a socio-cognitive approach to second language acquisition. *The Modern Language Journal*. vol. 86, 523-545.
- BARGH, J., 2000. Automaticity. In: A. E. KAZDIN, ed. *Encyclopedia of psychology*. American Psychological Association: Oxford University Press, vol. 1, 347-348.
- BERRY, D. C.; DIENES Z., 1991. The relationship between implicit memory and implicit learning. *British Journal of Psychology*. vol. 83, 359-364.
- BUDWIG, N., 2003. Context and the dynamic construal of meaning in early childhood. In: C. RAFF; B. J. BENSON, eds. *Social and cognitive development in the context of individual, social and cultural processes*. Routledge International Library of Psychology, 103-130.
- FAUCONNIER, G., 1998. Mental spaces, language modalities and conceptual integration. In: M. TOMASELLO, ed. *The new psychology of language. Cognitive and functional approaches to language structure*. Mahwah, NJ: Erlbaum, 251-279.
- HOROWITZ, M., 2000. Associationism. In: A. E. KAZDIN, ed. *Encyclopedia of psychology*. American Psychological Association: Oxford University Press. vol.1, 275-276.
- JOHNSON, L., 2002. *Meaning and speech act theory*. Available from: <http://wings.buffalo.edu/philosophy/FARBER/johnson.html>. [Accessed 02.03.2002].
- KING, A., 2000. Situated cognition. In: A. E. KAZDIN, ed. *Encyclopedia of psychology*. American Psychological Association: Oxford University Press. vol. 7, 289-291.
- KIRKEBY, O. F., 1998. Cognitive science. In: J. MEY, ed. *Concise encyclopedia of pragmatics*. Elsevier, 124-132.
- KOMATSU, L. K., 2002. Recent views of conceptual structure. In: T. M. ALTMAN, ed. *Psycholinguistics. Critical concepts in psychology*. London and New York: Routledge. vol. 2, 235-265.
- MILLER, G.A., 1999. On knowing a word. *Annual Review of Psychology*. vol. 50, 1-19.
- NELSON, D. L.; MCEVOY, C. L.; DENNIS, S., 2000. What is free association and what does it measure? *Memory and Cognition*. vol. 28 issue 6, 887-899.
- NELSON, K., 1990. Language development in context. In: E. H. BENDIX, ed. *The users of linguistics. Annuals of the New York Academy of Sciences*. vol. 583, 93-108.
- PAIVIO, A., 1986. *Mental representations: A dual code approach*. New York: Oxford University Press.
- PALMERI, T. J., 2001. Automaticity. In: *Encyclopedia of cognitive science*. Available from: <http://palmlab.dynalias.net/wp-content/uploads/File/Palmeri-488.pdf> [Accessed 06.02.2003].
- POSTMAN, L.; KEPPEL, G. (eds.), 1970. *Norms of word association*. University of California, Berkeley: Academic Press.
- SHANKS, D., 1995. *The psychology of associative learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SRINIVAS, K.; CULP D.; RAJARAM, S., 2000. On associations between computers and restaurants: rapid learning of new associations on a conceptual implicit memory test. *Memory and Cognition*. vol. 28 issue 6, 900-906.
- STEPONAVIČIENĖ, S., 1986. *Lietuvių kalbos žodinių asociacijų žodynas*. Vilnius: Mokslas.
- STEPONAVIČIENĖ, S., 2003a. The cognitive representation of the situation in directive communication: the role of association. *Dialogue and Universalism*. vol. 1/2.
- STEPONAVIČIENĖ, S., 2003b. Command: the associative situational component of the activated mental space (in press).
- THOMPSON, R. F., 2000. Memory: brain systems. In: A. E. KAZDIN, ed. *Encyclopedia of psychology*. American Psychological Association: Oxford University Press, vol. 5, 175-178.
- VERSCHUEREN, J., 1998. Speech act verbs. In: J. MEY, ed. *Concise encyclopedia of pragmatics*. Elsevier, 939-941.
- WRIGHT, R. L.; WHITTLESEA, B. W., 1998. Implicit learning of complex structures: active adaptation and selective processing in acquisition and application. *Memory and Cognition*, vol. 26 issue 2, 402-420.

Ernesta Stankevič

Vilniaus pedagoginis universitetas

Moksliniai interesai: kognityvinė lingvistika, pragmatika, raidos psichologija.

KALBOS AKTO „KOMANDUOTI“ ASOCIATYVINIO SITUATYVINIO KOMPONENTO RAIDOS ANALIZĖ

Santrauka

Žinoma, kad kalbos akto „komanduoti“ mentalinės reprezentacijos dalį sudaro asociatyvinis situatyvinis komponentas. Šio straipsnio tikslas – nustatyti, ar šis komponentas priklauso nuo žmogaus amžiaus, t. y. ar yra pažintinio vystymosi dalis. Darbe remtasi šiais postulatais:

1. komunikacijos pagrindą sudaro kalbos aktai, nes tik jie turi reikšmę (Johnson 2002);
2. lingvistinės žodžio formos kognityvinė erdvė (angl. *mental space*) yra platesnė, taip pat ji yra fluidiška ir dinamiška (Fauconnier 1998);
3. situacija ar kontekstas ne tik veikia žinojimą ar mąstymą, bet yra neatskiriama jų dalis (King 2000);

Straipsnyje keliama hipotezė, kad situatyvinis komponentas yra laipsniško mentalinės reprezentacijos vystymosi dalis. Buvo nustatytas 9–11 metų amžiaus vaikų kalbinio akto „komanduoti“ asociacijų laukas. Taikytas laisvųjų asociacijų metodas (Steponavičienė 1986). Nustatyta, kad vaikai, kaip ir suaugusieji, į komunikacinio akto „komanduoti“ asociacinę reprezentaciją įtraukia situaciją. Ji yra socialinio pobūdžio. Vaikų atsakymuose vyrauja tokie komponentai: ‚direktyvinio akto aplinkybės‘, ‚kas priverčia atlikti veiksmą‘, ‚kas yra verčiamas‘. Nors vaikų ir suaugusiųjų situatyvinių asociatyvinių laukų komponentų išdėstymas nėra visiškai vienodas, pastebimas didelis komponentų paskirstymo panašumas. Ryškesnis skirtumas pastebėtas išanalizavus situatyvinių asociacijų semantinį turinį. Suaugusiųjų asociacijos yra stereotipinio pobūdžio. Vaikų asociacijos yra įvairesnės, labiau emocinės, nulemtos jų beartipiškos aplinkos.

Anksčiau paminėti tyrimo rezultatai leidžia daryti prielaidą, kad asociatyvinis situatyvinis kompo-

Ernesta Stankevič

Wileński Uniwersytet Pedagogiczny

Zainteresowania naukowe: lingwistyka kognitywna, pragmatyka, psychologia rozwojowa.

SKOJARZENIOWO-SYTUACYJNA ANALIZA SKŁADOWEJ CZĘŚCI DYREKTYWNEGO AKTU MOWY „ROZKAZYWAĆ”

Streszczenie

Dowiedziane jest, że składową częścią umysłowej reprezentacji dyrektywnego aktu mowy „rozkazywać” jest składnik (komponent) skojarzeniowo-sytuacyjny. Celem niniejszego artykułu było ustalenie, czy ten komponent jest uzależniony od wieku respondenta, to znaczy, czy jest składnikiem rozwoju poznawczego. Założenia pracy opierają się na następujących postulatach:

1. Podstawę umiejętności komunikacyjnych tworzą akty mowy, albowiem tylko one posiadają znaczenie, są zrozumiałe dla odbiorcy (Johnson 2002).
2. Językowa postać wyrazów posiada pojmniejszą przestrzeń poznawczą (ang. *mental space*), wykazuje przy tym dynamiczność i plastyczność (Fauconnier 1998).
3. Nieodzowną częścią zarówno wiedzy, jak i myślenia jest sytuacja bądź też kontekst, w którym się one odbywają (King 2000).

Wysunięto hipotezę, że składnik sytuacyjny reprezentuje stopniowy rozwój umysłowy. Po zastosowaniu metody swobodnie skojarzeniowej (Steponavičienė 1986) zostało określone pole poznawcze dyrektywnego aktu mowy „rozkazywać” dla dzieci w wieku 9-11 lat. Dowiedziono, że zarówno dzieci, jak i dorośli podczas reakcji na zwrot „rozkazywać” uwzględniają kontekst, w którym się dany akt komunikacyjny pojawia. Wyrażenie jest uwarunkowane społecznie, a takie komponenty, jak „dyrektywne znaczenie okoliczności”, „kto zmusza do wykonania polecenia”, „kto jest zmuszany do wykonania czynności” – przeważają w odpowiedziach dzieci. Rozmieszczenie składowych części kontekstu pola poznawczego dzieci i dorosłych jest zróżnicowane, jednak daje się zaobserwować duże podobieństwo lokalizacyjne. Podczas analizy sytuacyjno-skojarzeniowej zawartości semantycznej zauważamy bardziej wyraziste zróżnicowanie. Skojarzenia dorosłych są bardziej stereotypowe.

mentas keičiasi žmogui bręstant ir palaipsniui artėja prie visuomenės įtvirtintų normų.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: asociacijos, kognityvinė reprezentacija, kontekstas, direktyviniai kalbos aktai, asociatyvinės vaikų žinios.

Natomiast skojarzenia dzieci są znacznie bardziej różnorodne, mające podłoże emocjonalne, uwarunkowane okolicznościami, w których się dzieci znajdują.

Zaprezentowane wyniki badań pozwalają na sformułowanie wniosku, że składnik skojarzeniowo-sytuacyjny zmienia się wraz z wiekiem, w ramach dostosowywania się do ogólnie przyjętych norm społecznych.

SŁOWA KLUCZE: skojarzenia, reprezentacja poznawcza, kontekst, direktywne akty mowy, wiedza skojarzeniowa dzieci.

Gauta 2007 12 05

Priimta publikuoti 2008 01 18

Skirmantė Šarkauskienė

Vilniaus universitetas
Kauno humanitarinis fakultetas
Muitinės g. 12, LT-44280 Kaunas, Lietuva
Tėl.: (370–37) 42 26 04
El. paštas: skirmante.sarkauskiene@gmail.com
Moksliniai interesai: antikinė literatūra, neoloty-
niškoji literatūra, retorika.

Giedrė Petrilionienė

Vilniaus universitetas
Kauno humanitarinis fakultetas
Muitinės g. 12, LT-44280 Kaunas, Lietuva
Tėl.: (370–37) 42 26 04
El. paštas: giedre.spokaite@gmail.com
Moksliniai interesai: lotyniškoji senoji lietuvių
literatūra, antikinė literatūra, literatūros kritika.

**KONCEPTAS (CONCORDS DISCORDIA)
M. K. SARBIEVIJAUS ODĖSE IR EPODĖSE**

M. K. Sarbievių kritikai vadina žymiausiu lotyniškai rašiusiu XVII amžiaus poetu visoje Europoje. Šis kūrėjas garsėja ne tik epigramomis, odėmis, poemomis, bet ir savo teoriniais darbais. Traktate „Viena knyga apie aštrų ir šmaikštų stilių, arba Seneka ir Marcialis [...]“ („De acuto et arguto liber unicus sive Seneca et Martialis [...]“) (1958) autorius siekė teoriškai aptarti specifinius aštraus ir šmaikštaus stiliaus bruožus, atskleisti, kas lemia jo emocinį bei estetinį poveikį, patarti, kaip išmokti tuo stiliumi rašyti ir kalbėti. Taigi M. K. Sarbievijus laikytinas vienu iš koncepto teorijos kūrėjų Lietuvos-Lenkijos valstybėje. Poetas yra ne tik šio stiliaus teoretikas, bet ir praktikas. Straipsnyje analizuojamas konceptas, aptinkamas paties M. K. Sarbievijaus odėse ir epodėse. Tyrime išskiriamos konceptiškos dangiškosios, žmogiškosios būties temos, nagrinėjami individualios dorybės (privata virtus) aspektai.

Straipsnyje koncepto sąvoka traktuojama kaip paradoksalus prieštarų dalykų jungimas į darnią vienovę, kaip vaizdo ir teksto neatitikimas (embleminis mąstymas, res ir verbum jungtis), antikos ir biblijos sintezė (antikinė erotinė simbolika naudojama krikščioniškoms nuostatoms reikšti). Odėse ir epodėse, norėdamas išaukštinti dorybes ar kitas žmogaus savybes, poetas priešina materialines ir dvasines vertybes, naudoja ir išmoningus palyginimus. Skirtingų elementų jungimas sudaro ne tik M. K. Sarbievijaus, bet ir visos baroko literatūrinės kūrybos esmę.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: barokas, retorika, poetika, epigrama, odė, epodė, harmonija/ dama, disharmonija/ nedarna, konceptas, paradoksas, emblema.

Koncepto teorija atsirado XVII a. retorikos moksle. Konceptą (lot. *conceptus* – aštri mintis) sudaro šmaikštūs posakiai, antitezės, metaforos ir t. t. Tokios naujos tendencijos, išryškėjusios XVI a. pabaigoje, pradėtos analizuoti poetikose. Iškeliamą imitacijos problema, kuri buvo susijusi su talento (*ingenium*), stiliaus aštru-

mo, sąmojingumo ir šmaikštumo (*acuto* ir *arguto*) aspektais. Poetikose pradėta reikalauti, kad literatūra stebintų ir net šokiruotų ne tiek tema, o kiek tos temos poetine realizacija (Kotarska 1980, p. 167). Retorikos autoritetai – Seneka, Tacitas, Marcialis. Jų stiliui būdingi glausiti, lakoniški sakiniai, sentencijos, antitezės, pa-

radoksalūs palyginimai. XVII amžiaus pradžioje toks stilius paplito baroko literatūroje ir buvo pavadintas „aštriu ir šmaikščiu“. Šio stiliaus šalininkai buvo Justas Lipsijus (1547-1606) ir Mikalojus Kausinas (1583-1651). Pastarasis teoretikas apie veržlų, kapotą, sentencišką stilių kalbėjo kaip apie rašymo būdą, tinkantį ne kiekvienam laikui, ne kiekvienai temai ir ne kiekvienam talentui (Ulčinaite 1996, p. 40). Prie šios teorijos prisidėjo ir Vilniaus universiteto profesorius Motiejus Kazimieras Sarbievijus (Mathias Casimirus Sarbievius, 1595-1640), kuriam labai rūpėjo perprasti šio vis labiau plintančio stiliaus esmę.

Lietuvos–Lenkijos valstybėje M. K. Sarbievijus buvo vienas pirmųjų koncepto kūrėjų. Jis 1619-1620 m. Polocke perskaitė studentams retorikos traktatą *Viena knyga apie aštrųjį ir šmaikštųjį stilių, arba Seneka ir Marcialis (De acuto et arguto liber unicus sive Seneca et Martialis)*. Teorija nebuvo naujovė retorikos mokslė. Joje remiamasi jau populiarių jėzuitų autorių epigramomis, polemizuojama su jų tai pačiai temai skirtomis teorinėmis formuluotėmis (Daukšienė 2006, p. 55).

Norėdamas išsiaiškinti aštraus stiliaus ypatybes, M. K. Sarbievijus tarėsi su žymiais to meto mokslininkais, retorikos profesoriais, epigramų kūrėjais, rėmėsi Renesanso poezijos teoretikų Julijaus Cezario Skaligerio ir Jacques'o Pontano darbais, kuriuose pateiktas koncepto aiškinimas. M. K. Sarbievijus teigia, jog aštrus posakis turi reikšti, viena vertus, darną, kita vertus – nedarną (kaip yra posakyje „taiki nesantaika / netaiki santaika“). Jis pabrėžia, jog stiliaus aštrumas glūdi ne „darnių dalykų nedarnume“ (*in discordia consentaneorum*), bet priešingai – „aštrus stilius yra darnos ir nedarnos vienybė, kaip yra posakyje darni nedarna

arba nedarni darną“ (*acumen esse unionem dissentanei et consentanei, seu dicti concors discordia vel discors concordia*) (Sarbievski 1958, p. 6). Konceptą sudaro sugebėjimas išvelgti tame pačiame įvykyje ar fakte ne tik tai, kas yra bendra, universalu, bet ir tai, kas nesutampa su įprastinėmis normomis, yra vienkartinis dalykas, būdingas tik tam vieninteliam faktui. M. K. Sarbievijaus sukurtą konceptą iš dalies galima tapatinti su šiuolaikine paradokso sąvoka, kuri reiškia prieštarą ir leidžia daryti dviprasmiškas išvadas¹. Paradoksas baroko estetikoje yra labai svarbus. Žaidimas priešybėmis tampa esminiu koncepto poezijos kriterijumi. Baroko autorius jungė itin kontrastingus paradoksalus pasaulio elementus tam, kad parodytų, jog tai, kas juos skiria, iš tikrųjų juos jungia (Kotarska 1980, p. 170).

Tik M. K. Sarbievijus konceptą traktavo kaip svarbią filosofinę problemą (Kotarska 1980, p. 169). Teoretikas teigė, jog filosofavimas yra konceptiškas mąstymo ir pažinimo būdas. Jis sukūrė labai universalią koncepto teoriją, kurią grindė žodžių žaismu, paradokais, disharmonijos sutapatimu su harmonija.

Įvairių kritikų tyrinėta M. K. Sarbievijaus lotyniškoji poezija, daug dėmesio skirta romėnų autorių (Horacijaus, Vergilijaus, Senekos ir kt.) imitacijai, aptarti mokslinės veiklos aspektai, apžvelgti įvairūs gyvenimo faktai, samprotauta apie jo politines, tautines, religines pažiūras. Apie M. K. Sarbievijaus suformuluotą konceptą daugiausia yra rašę lenkų mokslininkai (Stawecka 1989, p. 175-185; Mikołajczak 1995, p. 58-63). J. Kotarska akcentuoja veikalo įtaką koncepto teorijai plėtotei ir jų aktualizavimui praktikoje (1980, p. 170). Tačiau išsamiau konceptas M. K. Sarbievijaus odėse ir epodėse dar nebuvo tyrinėtas. Šio uždavinio imasi straips-

¹ *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* paradoksas apibrėžiamas kaip nepaprasta, keista mintis, kuri pirmu žvilgsniu prieštarauja sveikam protui. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, 2000. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

nio autorės, koncepto analizę grįsdamos platesne koncepto samprata. Tai paradoksalus, netikėtas prieštarinių dalykų, pavyzdžiui, *sacrum* ir *profanum* sferų jungimas į darnią vienovę. Konceptą M. K. Sarbievijaus odėse ir epodėse sukuria vaizdo ir teksto neatitikimas (embleminis mąstymas, *res* ir *verbum* jungtis), antikos ir biblijos sintezė (antikinė erotinė simbolika naudojama krikščioniškoms nuostatoms reikšti).

M. K. Sarbievijus konceptą nevienodai taiko epigramose ir odėse bei epodėse. Daugelis religinių epigramų konstruojamos trikampio principu: pateikiamos eilutės, išreiškiančios pagrindinės temos neatitikimą – nedarna, ir eilutės, atitinkančios temą, arba, pasak M. K. Sarbievijaus, bazinę medžiagą. Epigramose poetas reiškia baroko žmogaus santykį su Dievu, pasitelkdamas medžioklės motyvą, dieviškos ir žemiškos meilės, alkio ir sotumo, bėgimo ir vėjimosi antitezes, Biblijos parafrazes, paradoksus. Odėse ir epodėse konceptas atsispindi tik tam tikruose fragmentuose (naudojami palyginimai, antitezės, oksimoronai).

Itin gausu koncepto pavyzdžių tuose kūrinuose, kur iškyla *sacrum* ir *profanum* sferų jungtis. Čia poetas, naudodamas konceptą, vaizduoja dangiškosios būties harmoniją, žmogiškosios būties tragizmą, likimo nepastovumą, atskleidžia savitą dorybės sampratą.

M. K. Sarbievijus didelį dėmesį savo kūryboje skyrė dangaus ir ten veikiančių figūrų vaizdavimui. Nemažai čia ir koncepto taikymo pavyzdžių. Poeto lyrikoje namai yra ten, kur nukelia sapnai ir svajonės, kur yra aukštesnės sferos, kiti idealai ir vertybės – dangiškoje būtyje.

17-oje odėje vaizduojama idiliška, harmoninga, tačiau mums kartu ir neiįprasta, gamtos dėsnių neatitinkanti dangaus aplinka:

*Čia nepuola peslys gulbių baltųjų ir
Jų nedrasko baisiais nagais.
Klausio žirgas eiklus Belerofonto čia,
O Chirono hemoniškos
Strėlės niekad žvėrių šičia neperveria.*

*Vultur, degenerum parciur unguium,
Albis parcit oloribus;
Compescit volucrem Bellerophon equum;
Nusquam monstra vagantia
Chiron Haemonia figit arundine.
(„Lemties žaidimai“ / „Ludi fortunae“,
17, 38-42, vertė R. Katinaitė)*

Šitokia harmonija dangaus platybėse atrodo neiįprasta ir prieštaringa. Tokiu darnos ir kartu nedarnos santykiu poetas siekia paveikti, nusteibinti skaitytoją. Posme veikia mitinės būtybės – Belerofontas ir Chironas. Graikų mitologijoje Belerofontas („atlaikantis strėles“) yra didvyris, padedamas sparnuotojo žirgo Pegaso, nugalėjęs *Chimerą*. Stebuklingojo sparnuoto žirgo vardu buvo pavadintas žvaigždynas. Eilėraštyje M. K. Sarbievijus kalba apie Pegasą, vadinamas jį Belerofonto žirgu. Galbūt turimas galvoje mito fragmentas, kada Pegasas numetė Belerofontą žemėn, o čia jis yra paklusnus raitelio palydovas. Prieštaravimas mitui gali būti traktuojamas kaip nedarna, tačiau Pegaso – žvaigždyno – traktuotė yra darnumo, logiškumo apraiška.

Chironas buvo nemirtingas kentauras, kuris paaugojo savo gyvybę, kad išgelbėtų Prometėją. Jis buvo labai išmintingas, muzikos, medicinos, medžioklės, karo meno žinovas. Po mirties Dzeusas jį iškėlė į dangų, pavertęs Kentauro arba Šaulio žvaigždynu. Šaulio strėlės neperveria žvėrių, tačiau, kita vertus, jis yra žvaigždynas, priklausantis dangiškajai sferai, todėl negali medžioti.

Neįprastas ir neįtikėtinas šioje odėje yra avino valdymas. Simboliškai gyvenime avinas valdyti negali (tai eilėraščio nedarna), tačiau čia turimas galvoje žvaigždynas, kuriuo astrologijoje pradedamas visas metų ciklas. Būtent todėl galima būtų išryškinti jo pranašumą. Avinas vadovauja kitiems gyvūnams, kurie, mūsų suvokimu, yra grobuonys ir minta mažesniais, silpnesniais už save gyviais. Taigi poetas sukuria konceptą:

*Žvaigždžiavilnis štai Avinas, [...]
Viešpatauja dangaus kloniuos žvaigždėtuose,
Aukšto skliauto platybėse;
Valdo lokius, vilkus; [...]
Liūtams skelbia įsakymus.*

*Vēris ianitor aureus, [...]
Picti rura poli frenat, et arbiter
Mundi prata perambulat:
Ursis praesidet et lupis; ...
[...]annuit
Torvis iura leonibus.*

(„Lemties žaidimai“ / „Ludi fortunae“,
17, 27-35, vertė R. Katinaitė)

Kita vertus, atsiranda dar vienas odės „ašt-rumo“ veiksnys. Galima teigti, jog šitas avinas yra aliuzija į Kristų. Tai Dievo emblema, kuri yra viena populiariausių ir dažniausiai naudojamų simbolių krikščioniškame mene (Voigt 1952, p. 20). Taigi odėje avinas atlieka tris funkcijas: tiesioginę gyvūno, žvaigždyno pavadinimo bei Dievo alegorijos. Eilėraščio darną implikuoja avino įvaizdis, kuris yra Kristaus ženklas, o Kristus krikščioniškoje tradicijoje yra pasaulio valdovas.

Dar vienas aštraus stiliaus pavyzdys, kuriame supriešinamos / tapatinamos skirtingų gyvūnų jėgos, yra 21-osios odės posmas:

*Štai, nuo Saniro žaliu šlaitu leopardas ir liūtas
Leidžias – karaliaus tarnai
Klusnūs: su avinėliu drauge išdykauja po kalnus,
Siekia viršūnių aukštų.*

*It leo cum pardo viridis de colle Saniri,
Mitis uterque regi,
Cumque suo passim ludunt in montibus agno
Exsuperantque iuga.
(„Lemties žaidimai“ / „Ludi fortunae“,
21, 19-22, vertė O. Daukšienė)*

Kalbama apie du laukinius žvėris: leopardą ir liūtą, kurie ištikimai tarnauja savo karaliui Kristui. Šiuose žodžiuose nedarna yra tai, kad du laukiniai žvėrys žaidžia kartu su avinėliu, kuris įprastai turėtų tapti jų grobiu. Kita vertus, čia slypi ir darna: žvėrys priklauso gailestingam karaliui (Dievui), globojančiam ir ginančiam silpnuosius. Žvėrys tapo panašūs į savo valdovą. Be to, kaip jau minėta, avinėlis yra aliuzija į Kristų. Jis (avinėlis) dėl savo romumo, nuolankumo, tyrumo ir baltos spalvos simbolizuoja švelnumą, gerumą ir tyrumą (Krikščioniškosios ikonografijos žodynas 1997, p. 42). Todėl odės nedarna, disharmoniją suponuoja teigimas, kad avinui paklūsta žvėrys, tačiau čia pat išryškėja ir darna — avinas yra visagalio Dievo simbolis.

Jau minėta, jog M. K. Sarbievijus vaizduoja įvairius simbolius, kurių vaizdas neatitinka tikrosios pasakymo prasmės. Konceptiškai poetas jungia vaizdą ir žodį. Embleminio² vaizdavimo pavyzdžių M. K. Sarbievijaus lyrikoje gausu. Kai kurie kūrinių pavadinimai koduoja *res* ir *verbum* jungties buvimą. Pavyzdžiui, tokiam tipui galima skirti poeto odes „Žibuoklei“ („Lemties žaidimai“ / „Ludi fortunae“, Od. 17) ir „Rožei“ (Lyric. IV, Od. 18). Žibuoklė – embleminis Kristaus, Rožė – Marijos simbolis. Šios gėlės poeto kūryboje dažnai gali būti traktuojamos kaip Dievo malonės, dangiškos meilės ir globos motyvai.

Interpretuodamas „Giesmių giesmės“ motyvus, M. K. Sarbievijus vaizdavo meilės alegorijas, kuriose Sužadėtinių ryšys yra Kristaus / Dievo ir sielos / Bažnyčios ryšys. Krikščionybės simbolikoje Bažnyčia siejama ne tik su Dievo namais ir Kristaus Kūnu, bet ir visų tikinčiųjų bendruomene (Krikščioniškosios ikonografijos žodynas 1997, p. 47). Tai reiškia, kad Bažnyčią galima suvokti kaip žmogaus sielą.

² Emblema – tai XVI a. susiformavusi, o baroko epochoje itin išpopuliarėjusi žanrinė forma, jungianti vaizduojamąjį meną (*ars pictoria*) ir literatūrą (*ars poetica*). Kanoninę emblema sudaro: lema (dar vadinama motto, inskripcija, epigrafu), ikona (grafinis atvaizdas), subskripcija (epigrama). M. K. Sarbievijaus kūryboje labiausiai emblemos kanoną atitinka epigramos, sukurtos „Giesmių giesmės“ motyvais. Kitais atvejais galima kalbėti apie embleminę kūrinių struktūrą bei emblemišką įvaizdžių traktuotę.

Kristus eilėraštyje vadinamas karaliumi. Todėl atrodytų visiškai suprantama, jei Jis iš žmonių reikalautų didelės ir ypatingos aukos. Tačiau odėje „Žibuoklė“ M. K. Sarbievijus rašo, jog labiausiai Dievui patinka mažos dovanos, skurdas suteikė galią – iš žibuoklės pinamas vainikas prilįgsta karaliaus diademai:

*Auka mažyte Dievas save papuoš
Labiausiai, jeigu rankos skurdžios aukoj –
Turtingas siekis [...].*

*Parvo coronat munere se Deus
Plerumque, si quae paupere dat manu
Dives voluntas: [...]*

(„Lemties žaidimai“ / „Ludi fortunae“
17, 9-11, vertė O. Daukšienė)

Tai, kas maža, kuklu (žibuoklė), yra didinga, nes kuklumas, nuolankumas – tikrosios vertybės, priartinančios prie Dievo. Konceptas susidaro iš to, jog išryškinami oksimoronai: maža auka didingam Dievui ir skurdaus žmogaus turtingas siekis. Žemiškoji būtis iš dieviškosios perspektyvos atrodo menka.

IV lyrikos knygos 25-oje odėje M. K. Sarbievijus imituoja Marijos ir Kūdikėlio pokalbį. Ši odė atitinka Horacijaus III giesmių knygos 9-ąją odę, kurioje vaizduojamas dviejų išimylėjų pokalbis (poeto ir jo mylimosios Lidijos). Kaip minėta, M. K. Sarbievijus savo kūrinyje transformuoja erotinę meilę į Dieviškąją. Jėzaus ir Marijos dialogas išsaugo įprastinį meilės romano modelį, kai mylimieji apdainuoja pakaitomis vienas kito „grožybes“: akių spindesį, kaklo ir plaukų grožį, saldžiai tekančius žodžius, krūtis „lyg du elniai jaunučiai“, abipusę aistrą (Ulčinaitė 1995, p. xxxiv):

KŪDIKĖLIS:

*O Mergele, žvaigždžių spindesį tu stelbi,
Aukso žibesį ir krištolo šviesą, tu
Baltą rožę užtemdai,
Blanksta purpurą prieš tave.*

MERGELE:

Už mėnulį skaisčiau, Jėzau, žibi, šviesiau

*Negu saulė, ryškiau nei vakare žvaigždė,
Lyg pavasaris mielas,
Tyras tarsi žiemos sniegai.*

PUER

*Virgo Sidereis pulchrior ignibus,
Auro fulgidior, lucidior vitro,
Rubro gratior ostro,
Alba candidior rosa.*

VIRGO

*Iesu, purpeo clarior Hespero
Luna splendidior, sole serenior,
Vernis gratior arvis,
Hiberna nive purior.*

(„Lemties žaidimai“ / „Ludi fortunae“,
25, 1-8, vertė O. Daukšienė)

Nedarna jaučiama dėl to, kad Kristus su Marija kalba kaip išimylėliai. Nesutampa vaizdas ir tekstas, tačiau konceptiškai vaizduojamos dvasiinio ryšio alegorijos simbolizuoja atsivadimą ir tyrumą. Taigi M. K. Sarbievijus Marijos ir Kristaus įvaizdžius traktuoja neįprastai, jungdamas antikos ir biblijos motyvus, imituodamas Horacijų, kurdamas prieštaringų vaizdo ir teksto sintezę.

Darnos ir nedarnos susidūrimas išryškėja ir palyginimuose. M. K. Sarbievijus, kaip ir Seneka, mėgsta kurti konceptą lygindamas žemės rutulį su taškeliu. Tikrovės neatitikimas čia yra tai, kad taškas skaidomas į dalis, jis turi erdvę, jame telpa laivai, karai, valstybės. Tačiau darnu ir teisinga, jeigu tas taškas yra Žemės rutulys:

*Ir vis mažėja žemė; jos rutulį –
Taškelį menką – darosi vis sunkiau
Man žiūrėti?*

*Suoque semper terra minor globo
Iam iamgue cerni difficilis suum
Vanescit in punctum?*

(„Lemties žaidimai“ / „Ludi fortunae“,
5, 81-84, vertė R. Katinaite)

Sunku suvokti Žemę kaip mažą taškelį. Tačiau darna atsiskleidžia, jei į žemę žiūrime iš viršaus. Kuo labiau tolstama nuo žemės, tuo labiau ji mažėja, išnyksta miestai, šalys, kol galiau-

siai pasaulio rutulys pavirsta tik mažu taškeliu visatoje. Be to, akivaizdu ir logiškai paaiškina ma tai, kad žemės rutulys yra viso pasaulio simbolis. Monarcho rankoje jis žymi aukščiausią pasaulietinę valdžią. Laikomas kairėje Dievo Tėvo ar Jėzaus Kristaus rankoje, ženklina jo galią. Taigi galima atrasti aliuzijas į aukštesnių sferų – dangaus pranašumo, tobulumo išryškintą konceptu. Reikia paminėti, jog M. K. Sarbievijui būdingas skrydžio motyvas, kuris simbolizuoja poetinį įkvėpimą, padeda atnaujinti kasdienybės spalvas, atitrūkti nuo mirtingam žmogui būdingų rūpesčių (Ulčinaite 1995, p. xxix).

M. K. Sarbievijus savo lyrikoje priešina ir lygina ne tik žemės rutulį su taškeliu, bet ir amžinybę su akimirka. Autorius kalba apie amžinų dalykų laikinumą ir kartu pasibaigiančių dalykų amžinumą. Poetas pasakoja, kaip per vieną valandą griauamos karalystės, kurios buvo statomos amžiais:

*Valanda viena karalystes griaua,
Augustas amžius.*

*Totque vix horis iacuer, surgunt
Regna quot annis.
(„Lemties žaidimai“ / „Ludi fortunae“,
7, 7-8, vertė E. Ulčinaite)*

Akivaizdu, kad materija neamžina, o žmogus – tik „laikinas svečias žemėje“ (kartu duodama gyvybė ir mirtis), bet savo gerais darbais atmintyje jis gyvena amžiais:

*Valanda, kuri davė tau gyvybę,
Davė sykiu galimybę mirti.
Tik darbais žmogus atminty išlieka,
Amžius gyvena.*

*Quae tibi primum dedit hora nasci,
Haec mori primum dedit. Ille longum
Vixit, aeternum sibi qui merendo
Vindicat aevum.
(„Lemties žaidimai“ / „Ludi fortunae“,
7, 18-21, vertė E. Ulčinaite)*

Poetas lyrikoje dažnai prabyla apie laikinumą, nepastovumą. Ypač dažnai šie motyvai ap- tinkami odėse, skirtose kokiam nors asmeniui. Konceptas yra priemonė, padėjusi autoriui ypač giliai paveikti skaitytoją ir klausytoją, jo jausmus, suteikti nepatirtų išgyvenimų, padėjusi atskleisti dalykų skirtības, bet kartu ir jų vienybę. Poetas ragina per daug savimi ir likimu nepasitikėti, nes labai sunku nuspėti, ką laikas gali atsiųsti ateity. Siekdamas stipriau paveikti, įtaigiau pavaizduoti gyvenimo laikinumą bei likimo nepastovumą, poetas pasitelkia koncepto principą. Pavyzdžiui, odė Telefui Likui:

*[...] Tuoj nukris
Tai, kas kyla, bet vėl kils ir nukris atgal.*

*[...] Occidet,
Quod surgit: sed adhuc surget, et occidet
(„Lemties žaidimai“ / „Ludi fortunae“,
7, 5-10, vertė E. Ulčinaite)*

Pasak M. K. Sarbievijaus, gyvenimas kaip kamuolys – tai krinta, tai vėl leidžiasi, ir visai nesvarbu, kuria kryptimi tu norėtum jį pasukti. Lemtis gali iškrėsti tau pokštą ir žaisti su tavimi tarsi su kamuoliu. Taigi žmogiškoji būtis yra laikina, o sėkmė nekontroliuojama.

Žmogus privalo likimui priešintis, nepaisydamas jo įgeidžių. Žinojimas, jog likimas yra kintantis kaip besisukantis ratas, verčia ne tik per daug nesureikšminti laikinų dalykų, bet ir tikėtis, kad blogus dalykus pakeis geresni (Ulčinaite 2001, p. 279). Konceptas kuriamas jungiant dviprasmiškus aspektus – kilimas ir kritimas slypi toje pačioje akimirkoje, tame pačiame momente, kuris yra amžinas ir kartu laikinas. 4-oje odėje, kurioje poetas Kristupą Levinių ragina per daug nepasitikėti savo jaunyste, nes ji yra laikina, taip pat vyrauja panašūs motyvai, kaip anksčiau minėtieji:

*Dešine dosnia valanda ką davė,
Vėl kita pagrobs apgaulia kairiaja.*

*Quod tibi larga dedit hora dextra,
Hora furaci rapiet sinistra.*

(„Lemties žaidimai“ / „Ludi fortunae“,
4, 13-14, vertė E. Ulčinaitė)

Šioje odėje lemtis yra lyginama su mama, kuri žmogų tarsi vaiką gali labai lengvai apgauti, priversti patikėti savimi, savo jėgomis, ji valdo žmogų ir daro įtaką jo gyvenimui. Taigi vėl nedarna slypi kaitos amžinume, vientisume ir pastovumo dinamikoje.

M. K. Sarbievijus, norėdamas perteikti likimo kintamumo tragizmą, pasitelkia konceptą. Kalbėdamas apie kintantį likimą, laimingas ir nelaimingas valandas, poetas iškelia Dievą. Jis yra tarsi atsitiktinumų, pasaulio įvykių valdytojas. Tyrėjai yra pažymėję didžiulį renesanso humanistų dėmesį likimo temai. Fortūna – tai kintimo, permainingumo, atsitiktinumo simbolis. Ji kartais vaizduojama kaip savarankiška, žmogui priešiška jėga, kartais – kaip Dievo ar aukštesnių jėgų dvasios reiškinys (Ulčinaitė 2001, p. 279). Poetas, norėdamas pavaizduoti žmogiškosios būties trapumą, likimo nepastovumą, lyrikoje į visumą jungia tašką ir pasaulio rutulį, valandą, akimirką ir amžinybę, kilimą ir kritimą.

Viena iš svarbiausių M. K. Sarbievijaus poezijoje – *virtus* sąvoka, moraline prasme suprantama kaip dvasios stiprumas ir dorybė, kaip priešingybė tuštiems žemiškiems potraukiams ir pomėgiams (Ulčinaitė 2001, p. 274). Dvasios ramybė M. K. Sarbievijui yra apsauga nuo gyvenimo negandų ir vienintelė būseną, leidžianti priartėti prie Dievo. Čia galima išžvelgti Jėzaus Draugijos įkūrėjo Ignoto Lojolos (Loyola) nuostatas ir aukščiausią tikslą: *ad amorem, laudem, servitium Dei* („Dievo meilei, šlovei ir tarnystei“) (Ulčinaitė 2001, p. 275). Jėzuito dvasinės pratybos paruošia ir nuteikia sielą pašalinti iš savęs visus netvarkingus polinkius, o juos pašalinus, ieškoti ir rasti dievišką valią [...] tvarkant savo gyvenimą (Lojola 1998, p. 87). Lojola teigia, jog svarbiausia yra atsikratyti nedarnių,

netvarkingų dalykų atrandant darną vienintelėje dieviškoje valioje ir proto pastangomis pasiekti vidinį sielos susitaikymą su ja. Nemažai *Exercitia spiritualia* atspindžių rasime M. K. Sarbievijaus lyrikoje. Akivaizdu, kad jam šios pratybos buvo svarbus apmąstymų šaltinis.

Poetas kaip didžiausias vertybes iškelia žmogaus dvasios dorybes, kuklumą, išmintį ir pan. Šių savybių svarbą, nepakeičiamumą bei brangumą jis įtaigiai pateikia koncepto forma:

*O akį veriančius perlus tu
Išmintimi, gerumu užtemdei.*

*Gemmasque nolentes latere
Moribus ingenioque celas.*

(„Lemties žaidimai“ / „Ludi fortunae“,
9, 31-32, vertė R. Katinaitė)

Perlai asocijuojasi su turtu ir materija, tačiau perlų vainikas simbolizavo dieviškų galių įvairovę. Žmogaus savybės, jo vidinis pasaulis yra daug svarbesnis nei puošmenos. Priešinos materialios ir dvasinės vertybės. Dorybės, vidinis grožis ryškesnis ir brangesnis nei perlai, jais išminties nenusipirksi, šitokia koncepto forma padeda kur kas lengviau suvokti dvasinių vertybių svarbą gyvenime. Panašių pavyzdžių M. K. Sarbievijaus kūryboje yra ir daugiau.

Gana sunku suvokti dvasinių vertybių svarbą, dydį, ypač palyginus su turtais. Toks palyginimas sunkiai įsivaizduojamas, tačiau taip pat sunkiai įsivaizduojamas ir žmogaus dvasinio pasaulio dydis, sielos turinys. Odėje Kvintui Tiberinui poetas šmaikščiai ir taikliai vaizduoja žmogaus siekimą turtų. Tas siekimas yra nuvertinamas ir neigiamas. M. K. Sarbievijus teigia, jog neįmanoma svarstyklėmis pasverti ar nusverti dvasinių vertybių:

*Kam paties savęs nepakanka – vargšas.
Veltui išdidžiai į svarstyklių lėkštę
Jis sudės savus kaimus, panorėjęs
Auksu nusverti.*

*Pauper est, qui se caret; et superbe
Ipse se librans, sua rura latam
Addit in lancem, socioque fallens
Pondus in auro.*

(„Lemties žaidimai“ / „Ludi fortunae“,
34, 9-12, vertė E. Ulčinaitė)

Taigi auksas, turtai negali būti lyginami su dorybe. Materijos troškimas teparodo žmogaus dvasinę tuštybę. Autorius iškelia vidinio savitumo, dvasinio turtingumo svarbą ir reikšmę. M. K. Sarbievijus tai traktuoja kaip žmogaus brandumo ir pilnatvės ženklą.

Poeto propaguojama dorybė neatitinka žmonėse paplitusio jos vaizdinio: ji gyvuoja aukštesnėse sferose. Poetas vartoja „nuosavos dorybės“ (*privata virtus*) sąvoką, pabrėždamas, jog tik taip galima atsiriboti nuo išorinės šlovės, kalbų, pavydo ir džiaugtis savo vidine pilnatve. Odėje Cezariui Pauzipijui kūrėjas pabrėžia žmogaus įtaką sau, nors jis ir yra menkas, ir atrodo mažai ką lemiantis pasaulyje, tačiau didingas savo vidumi:

*Bet kas paklūsta sau, tas išties yra
Didingas, jeigu jis pats sau
Leidžia įstatymus, pats ir vykdo.*

*Sed se obsequentem qui sibi subdidit,
Hic grande fecit, si suasmet
Ipse roget peragatque leges.*
(„Lemties žaidimai“ / „Ludi fortunae“,
3, 13-16, vertė R. Katinaitė)

Kaip ir anksčiau minėtoje odėje, M. K. Sarbievijus konceptiškai vaizduoja dorybių svarbą žmogaus gyvenime. Poetas lygina žmones su valstybėmis, kurios paprastai turi daug materialaus turto, tačiau mažos valstybės (žmogaus) turtingumas yra tai, jog jis yra pats sau valdovas. Čia autorius kūrybiškai permąsto Jėzaus Draugijos steigėjo I. Lojolos „Dvasinių pratybų“ nuostatas: valdyti save, kurti save, tobulinti save ir suvokti šias dvasinio tobulėjimo pakopas kaip tarnavimą „didesnei Dievo garbei“ (Ul-

činaitė 2001, p. 276). Poetas didelę reikšmę taip pat skyrė individualiam dvasinių pratybų pobūdžiui.

Odėje Egnacijui Nolijui M. K. Sarbievijus vėlgi konceptiškai, pasitelkdamas alegorijas ir simbolius, kalba apie dorybę – *privata virtus*. Jis pabrėžia, jog pasaulyje pranašus yra tas, kuris nesigiria, neskleidžia apie save garso, nekreipia akių. Žmogaus didybę, kuri remiasi kuklumu, poetas lygina su saule:

*Ta šlovė tikra, kuri vengia garso.
Saulė į save mums žiūrėt neleidžia:
Kas paslėpt save nuo kitų įstengia,
Tampa didesnis.*

*Vera laus sciri fugit. Ipse pulcher
Se sua Titan prohibet videri
Luce: qui totus potuit latere,
Maior habetur.*
(„Lemties žaidimai“ / „Ludi fortunae“,
11, 13-16, vertė E. Ulčinaitė)

Didis tas, kuris slepiasi; šlovė didesnė tuomet, kai apie ją žino tik pats žmogus, tačiau žmogaus viduje, esatyje slypi visos jo galios, sugebėjimai, dvasinės gėrybės, todėl nei jų parodyti, nei pagarsinti neįmanoma.

Kalbėdamas kontrastais, paradokais, poetas kuria *darnos* ir *nedarnos* vienovę. Pasakodamas apie asmenybės tobulinimą, dvasios turtingumą, remiasi antiteze, jog gyvenime yra turtingas tas, kuris nieko neturi. Svarbiausia – vidinė laisvė, nes tik laisva dvasia leidžia drąsiai žvelgti į akis žemiškiems galiūnams ir jų nepaisyti (Ulčinaitė 1995, p. xxxi). Tačiau M. K. Sarbievijus taip pat pabrėžia ir neigiamą sėkmės bei teigiamą nelaimių įtaką žmogui:

*Tuo sėkmė bloga, kad ne vieną žmogų
Silpną daro ji, o nelaimės skaudžios
Geros tuo, kad jos ištvėmės suteikia,
Grūdina narsą.*

*Dextra sors omnis gerit hoc sinistrum,
Quod facit molles; habet hoc sinistra*

*Prosperum, quem nunc ferit, imminentes
Durat in ictus.*

(„Lemties žaidimai“ / „Ludi fortunae“,
4, 17-20, vertė E. Ulčinaite)

Šioje odėje sėkmė traktuojama kaip žmogaus „gadintoja“, nes ji daro žmogų silpną, pažeidžiamą, o nelaimės kaip dvasios, narsos tobulintojos, ištvėrmės teikėjos – tai posmo prasmės disharmonija. Tačiau, kita vertus, tame pačiame traktavime slypi ir odės darna.

Apibendrinant galima teigti, kad M. K. Sarbievijus, norėdamas išaukštinti dorybę, ne tik

priešina materialines ir dvasines vertybes, bet ir naudoja išmoningus palyginimus, pateikia išradingų koncepto konstrukcijų. Odėse ir epodėse M. K. Sarbievijus paradoksaliai vaizduoja dangiškosios būties harmoniją, individualią dorybę, žmogiškosios būties tragizmą, likimo nepastovumą. Vaizduodamas dangiškąją būtį, jis konceptą sukuria jungdamas gamtos pasaulio, mitologijos, astrologijos ir krikščioniškosios tradicijos elementus. Kadangi koncepto teorijos taikymo aspektų gausu visoje M. K. Sarbievijaus kūryboje, galima daryti išvadą, kad konceptas sudaro poeto pasaulėvokos esmę.

Literatūra

DAUKŠIENĖ, O., 2006. „Discors concordia“ XVII a. jėzuitų kūryboje: teorinės prielaidos ir raiška, *Literatūra*, 48 (7), 52-66.

KOTARSKA, J., 1980. *Erotyk staropolski. Inspiracje i odmiany*. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Krikščioniškosios ikonografijos žodynas. 1997. Vilnius: Dailės akademijos leidykla.

LOJOLA, I., 1998. *Autobiografija. Dvasinės pratybos*. Vilnius: Aidai.

MIKOŁAJCZAK, A. W., 1995. *Studia Sarbiewiana*. Gniezno: Gnieźnieńska Firma Wydawnicza.

SARBIEVIJUS, M. K., 1995. *Lemties žaidimai / Ludi fortunae*. Vilnius: Baltos lankos.

SARBIEWSKI, M. K., 1958. *De acuto et arguto liber unicus sive Seneca et Martialis*. Wykłady poetyki (Praecepta poetica), Wrocław; Kraków.

STAWECKA, K., 1989. *Maciej Kazimierz Sarbiewski: prozaik i poeta*. Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

ULČINAITĖ, E., 2001. *Lietuvos Renesanso ir Baroko literatūra*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

ULČINAITĖ, E., 1995. Motiejus Kazimieras Sarbievijus – dviejų pasaulių poetas. In: M. K. SARBIEVIJUS. *Lemties žaidimai / Ludi fortunae*. Vilnius: Baltos lankos, xxii-xxxvii.

ULČINAITĖ, E., 1996. Sarbievijus ir Seneka: stoikų filosofija ir mąstymo paradoksai. *Literatūra*, 38 (3), 40-46.

VOIGT, R. J., 1952. *M. A. Symbols in Christian Art*. Ohio: The Rosary Press, INC.

Skirmantė Šarkauskienė

Vilnius University

Research interests: antique literature, Neo-Latin literature, rhetoric.

Giedrė Petrilionienė

Vilnius University

Research interests: old Latin Lithuanian literature, antique literature, literary criticism.

THE CONCEPT (*CONCORDIA DISCORDIA*) IN M. K. SARBIEVIJUS' ODES AND EPODES**Summary**

This paper deals with the lyrics by M. K. Sarbievijus where he applied his theory of "the acute style" elaborated in the tractate *A Book on Acute and Witty Style or on Seneca and Martial [...]* (*De acuto et arguto liber unicus sive Seneca et Martialis [...]*). The paper briefly discusses the understanding of the theory of conceit in the 17th century and reveals how the theory was applied in the poet's odes and epodes differentiating between the conceptual heavenly and human existence on the one hand and the individual virtue (*Privata virtus*) on the other hand. The paper interprets the term of concept as a paradoxical union of controversial objects into a harmonious unity, as an inadequacy between the vision and the text (emblematic thinking, the relation of *res* and *verbum*).

In the odes and epodes, in order to laud virtues or other human qualities, the poet opposes material and spiritual values and uses inventive comparisons. The union of different elements constitutes the essence not only of the works of Sarbievijus but also of the whole literary creation of Baroque.

KEY WORDS: Baroque, rhetoric, poetics, epigram, ode, epode, harmony / consistency, disharmony / inconsistency, concept, paradox, emblem.

Skirmantė Šarkauskienė

Uniwersytet Wileński

Zainteresowania naukowe: literatura antyczna, literatura nowołacińska, retoryka.

Giedrė Petrilionienė

Uniwersytet Wileński

Zainteresowania naukowe: literatura nowołacińska na Litwie, literatura antyczna, krytyka literacka.

KONCEPT (*CONCORDIA DISCORDIA*) W ODACH I EPODACH M. K. SARBIEWSKIEGO**Streszczenie**

Krytycy nazywają M. K. Sarbiewskiego najwybitniejszym siedemnastowiecznym poetą piszącym po łacinie. Twórca ten zasłynął nie tylko epigramatami, odami, poematami, ale i swoimi pracami teoretycznymi. W traktacie *O poincie i dowcipie księga jedna, czyli Seneka i Marcjalis (De acuto et arguto liber unicus sive Seneca et Martialis [...])* (1958) autor dążył do teoretycznego omówienia specyficznych cech konceptyzmu, ujawnienia, co decyduje o jego emocjonalnym i estetycznym oddziaływaniu, instruuje też, jak się nauczyć pisania i mówienia stylem konceptystycznym. M. K. Sarbiewskiego należy więc uznać za jednego z twórców teorii konceptu na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Poeta jest nie tylko teoretykiem, ale i praktykiem. W artykule przeprowadzono analizę konceptów, występujących w odach i epodach M. K. Sarbiewskiego. Skupiono się na konceptach bytu niebieskiego, ludzkiego, omówiono problematykę cnoty indywidualnej (*privata virtus*).

W artykule pojęcie konceptu jest traktowane jako paradoksalne łączenie przeciwstawnych spraw w harmonijną całość, jako niezgodność obrazu i tekstu (myślenie emblematyczne, połączenie *res* i *verba*), synteza antyku i Biblii (antycznej symboliki erotycznej używa się do wyrażania zasad chrześcijańskich). W odach i epodach – w celu wywyższenia cnót lub innych cech człowieka – poeta przeciwstawia wartości materialne wartościom duchowym, stosuje też wyszukane porównania. Łączenie różnych elementów stanowi nie tylko istotę twórczości literackiej M. K. Sarbiewskiego, ale i całość literatury barokowej.

SŁOWA KLUCZE: barok, retoryka, poetyka, epigramat, oda, epoda, zgodna niezgodność, niezgodna zgodność, koncept, paradoks, emblemat.

Gauta 2007 08 07

Priimta publikuoti 2008 01 18

Marek Marszałek

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Instytut Neofilologii i Lingwistyki Stosowanej

ul. Grabowa 2, 85-601 Bydgoszcz, Polska

Tel.: (48-52) 346 81 53

E-mail: marmarsz@ukw.edu.pl

Zainteresowania naukowe: językoznawstwo porównawcze, translatologia, leksykografia, język polski na Litwie.

**DAWNE REGIONALIZMY LEKSYKALNE W POLSKOJĘZYCZNYCH
WYDAWNICTWACH KSIĄŻKOWYCH A KWESTIA KSZTAŁTOWANIA SIĘ
DIALEKTU KULTURALNEGO NA POWOJENNEJ LITWIE**

Artykuł dotyczy kwestii kształtowania się literackiej odmiany polszczyzny na Litwie po II wojnie światowej. Autor uważa, że powojenny północnokresowy dialekt kulturalny nie jest tworem nowym, powstałym od początku, na bazie północnokresowych gwar ludowych, lecz jest swoistym socjolektem-kontynuatorem, w którym z upływem czasu dochodzi do stopniowego redukowania cech regionalnych. Za taką hipotezę przemawia to, że (1) słownictwo wczesnopo wojennych druków jest silniej nacechowane regionalnie niż słownictwo wydawnictw późniejszych, (2) istotną składową wczesnopo wojennego słownictwa są dawne regionalizmy północnokresowe, (3) frekwencja tekstowa dawnych północnokresowizmów jest największa w tekstach wczesnopo wojennych, (4) dawne regionalizmy leksykalne to jednostki nieprzypadkowe, lecz w tużpowojennym dialekcie kulturalnym dobrze znane i mocno osadzone.

Ciągłość tradycji północnokresowej autor wiąże z działaniem mownym wileńskiej inteligencji starszej generacji, czyli tych wykształconych Polaków, którzy z racji starannego wykształcenia bądź podejmowali pracę w spontanicznie uruchamianych polskich szkołach, bądź obejmowali stanowiska w redakcjach polskojęzycznych gazet czy oficyn wydawniczych, bądź też uczestniczyli w polskim życiu kulturalnym wczesnopo wojennego Wilna.

SŁOWA KLUCZE: Litwa, regiolekt, język polski, dialekt północnokresowy, leksyka.

Mimo że powojenny północnokresowy dialekt kulturalny doczekał się już bogatej literatury językoznawczej¹, to nadal możemy co najwyżej domniemywać o tym, czy stanowi on swoiste kontinuum językowe od poprzednich stuleci aż po

dzień dzisiejszy, czy też jest wytworem nowym, ukształtowanym po II wojnie światowej, w pewnym sensie od początku, od podstaw, na bazie kresowych gwar ludowych.

Dotychczasowe poglądy na tę sprawę można

¹ Por. (Marszałek 2006, s. 15-26).

w największym skrócie przedstawić następująco.

Pierwsze obserwacje z początku lat 80. zdawały się wskazywać, że dawna kulturalna odmiana polszczyzny utrzymuje się do dziś u polskiej inteligencji mieszkającej w Wilnie (Kurzowa 1982, s. 15). Z późniejszych wzmianek wynika, że w okresie powojennym – w wyniku repatriacji w latach 1945-1959 – została ona przeniesiona na tereny etniczne wraz z jej użytkownikami, czyli przedstawicielami polskiej inteligencji i ziemiaństwa (Kurzowa 1983, s. 30; Kurzowa 1985, s. 12; Kurzowa 1990a, s. 133; Kurzowa 1990b, s.166). Nowa zaś inteligencja wileńska, pochodząca ze środowisk chłopskich, przejęła język literacki z Polski etnicznej za pośrednictwem radia, telewizji, prasy, książki, szkoły oraz kościoła (Kurzowa 1985, s. 12; Kurzowa 1990b, s. 166-167).

Z upływem czasu, kiedy obiekt obserwacji stawał się dostępniejszy, weryfikowano głoszone wcześniej poglądy. Przekonywano, że w powszechnym użyciu Polaków na Litwie jest dawny, zlokalizowany na północnych kresach Rzeczypospolitej kulturalny dialekt języka ogólnopolskiego, funkcjonujący jakby między dwoma biegunami: polskimi gwarami ludowymi oraz polskim językiem literackim, przeniesionym z Polski etnicznej (Kurzowa 1988, s. 79-80). Wskazywano również zróżnicowanie języka polskiej inteligencji, zwracając uwagę na istnienie dwu jego odmian: języka starszego pokolenia, pamiętającego miejscowy dialekt przedwojenny, i języka pokolenia młodszego, wychowanego w nowej szkole z polskim językiem wykładowym (Kurzowa 1990a, s. 139; Kurzowa 1993, s. 320-322).

Jednak kilka lat temu na podstawie języka gazety „Prawda Wileńska”, która wychodziła w latach 1945-1948, wyrażono pogląd, jakoby nieprzerwany kontakt z żywym nurtem polszczyzny w latach 1920-1939 „odmłodził” wileński dialekt kulturalny, uwalniając go od charakterystycznego niegdyś piętna archaiczności

(Mędelska 1999, s. 196). Okazało się bowiem, że na poziomie fonetycznym, fleksyjnym oraz syntaktycznym wystąpiło niewiele dawnych północnokresowych naleciałości, natomiast w słownictwie niemal zatarła się więz z poprzedzającymi epokami: zaledwie 3% wynotowanej leksyki regionalnej rejestrowano w północnokresowym dialekcie kulturalnym od co najmniej XIX wieku, a jedynie 1% – od początku XX wieku (Mędelska 1999, s. 190, 196). Ponieważ przyjęto, że „Prawda Wileńska” reprezentowała język inteligencji jako grupy społecznej, nabrano przekonania, że również tużpowojenna polszczyzna wykształconych Polaków jedynie nieznacznie odbiegała od ogólnego języka polskiego (Mędelska 1999, s. 196).

Opinii tej przeczą jednak badania szaty językowej innej wczesnopowojennej prasy wileńskiej, które wykazały, że fonetyka, fleksja i składnia takich gazet, jak „Szlakiem Lenina” (1949-1951), „Czerwona Gwiazda” (1952-1953), „Kobieta Radziecka” (1953-1959) i „Czerwony Sztandar” (1953-1959) znacznie odbiegają od obowiązującej wówczas normy ogólnopolskiej (Mędelska 2000, s. 48, 121, 215), a blisko 17% regionalizmów leksykalnych wydobytych z omawianych tekstów występowało na kresach wcześniej: blisko 1% już od XVII–XVIII w., niespełna 5% – od XIX wieku i około 11% – od pierwszej połowy XX stulecia (Mędelska 2000, s. 608).

Teza o bliskości tużpowojennego dialektu kulturalnego i polszczyzny ogólnej budzi wątpliwości również z innego powodu. Okazało się mianowicie, że stopień nacechowania słownictwa regionalnością był w prasie wileńskiej i wydawnictwach książkowych krańcowo różny – jeśli leksyka gazet okresu późnopowojennego była silniej nacechowana regionalnie niż słownictwo używane w okresie wczesnopowojennym, to w książkach i broszurach było zgoła inaczej (zob. *Aneks 1*²). Tak więc w różnych typach powo-

² Dane dotyczące prasy przytaczam za: (Mędelska 2004, s. 936).

jennych tekstów pisanych nacechowanie regionalnością bądź się wzmacniało wraz z upływem czasu (prasa), bądź słabło (wydawnictwa książkowe). Można zatem na tej podstawie wnioskować z jednej strony, że dialekt kulturalny kształtował się w zmienionej wskutek ostatniej wojny sytuacji polityczno-społeczno-kulturalnej w pewnym sensie od początku, wzrost liczby osobliwości językowych jest więc tu całkowicie zrozumiały, z drugiej zaś, że jest on swoistym socjolektem-kontynuatorem, w którym z upływem czasu dochodzi do stopniowego redukowania cech regionalnych³. Wydaje się, że to właśnie z powodu skłonności autorów i redaktorów do wyzbywania się naleciałości kresowych, obserwujemy w słownictwie późnopo wojennych książek i broszur obniżenie odsetka wyrazów w polszczyźnie krajowej już nieaktualnych (z 58,3% w tekstach wczesnopo wojennych do 41,7% w drukach późniejszych), spadek odsetka rusycyzmów (z 56,5% do 44,0%), obniżenie udziału procentowego lituanizmów (z 53,3% do 46,7%), białorutenizmów (z 55,6% do 44,4%), wschodniosłowianizmów (z 53,4% do 46,6%) czy też zmniejszenie odsetka jednostek defektywno-deformacyjnych (z 61,1% do 52,8%).

W tym stanie rzeczy, gdy wyniki badań nad językiem wczesnopo wojennych gazet są różne i gdy nacechowanie słownictwa regionalnością nie jest identyczne w prasie i książkach, postanowiłem wykazać, że pogląd, jakoby język wykształconych Polaków w pierwszych latach po II wojnie światowej jedynie nieznacznie odbiegał od polszczyzny ogólnej, jest mało prawdopodobny.

W tym celu zdecydowałem się rozpatrzyć kwestię kształtowania się powojennego dialektu kulturalnego na szerszym tle, odwołując się w swych rozważaniach do wszystkich dotychczasowych badań nad staranną polszczyzną powo-

jenną, a więc zarówno tych, które dotyczą języka wileńskiej prasy, jak i tych, które odnoszą się do polszczyzny wydawnictw książkowych, drukowanych na Litwie od roku 1949⁴: podręczników szkolnych, broszur metodycznych, literatury popularnonaukowej, literatury pięknej, poradników, tekstów z zakresu polityki, ateizmu, rolnictwa, oświaty sanitarnej i sportu. Taki bowiem sposób analizowania materiału pozwoli mi w miarę dokładnie określić, które regionalizmy występowały w starannej polszczyźnie powojennej wcześniej, czyli w okresie zawodowej aktywności dawnych inteligentów, które zaś pojawiły się w okresie późniejszym, czyli po wkroczeniu w życie nowej inteligencji. Tak np. regionalizmy *arfować*, *blin* || *blinek* czy też *bokówka*, które odnotowałem w wydawnictwach książkowych dopiero w latach 70. i 80., uznaję za wczesnopo wojenne, ponieważ występowały w prasie wileńskiej już w latach 50. Podobnie traktuję również te wszystkie osobliwości regionalne, które w dotychczasowych opracowaniach językoznawczych uważa się za późne, o ile zarejestrowałem je w wydawnictwach książkowych przed rokiem 1966 (np. *świronek*).

Z braku miejsca wskazuję jedynie proveniencję omawianych zjawisk leksykalnych. Zasady kwalifikacji poszczególnych regionalizmów oraz ich szczegółowy opis umieściłem w pracy: Marszałek 2006, s. 31-41, 80-364.

Z materiału wynika, że ponad 31% napotkanych swoistych jednostek słownikowych (511 wyrazów) występowało w północnokresowym dialekcie kulturalnym wcześniej – albo w XVI-XIX w., albo na początku XX stulecia czy też w dwudziestoleciu międzywojennym. Jest to więc zbiór bardzo obfity, trzeba bowiem pamiętać, że lata dzielące wskazane warianty polszczyzny północnokresowej charakteryzowały się z jednej strony ogromnym przyrostem słownictwa, z drugiej zaś – znacznym jego ubytkiem.

³ Por. (Kurzowa 1990, s. 139-140).

⁴ Z tego bowiem roku pochodzi najwcześniejsza broszura pt. *Warunki uczestnictwa we Wszechzwiązkowej Wystawie Rolniczej 1950 roku i wskaźniki dla doboru uczestników w Litewskiej ZSRR*, do której udało mi się dotrzeć.

Ponieważ wskazanie 511 jednostek słownikowych mogłoby się wydać mało przekonującym argumentem na rzecz nieprzerwanego trwania dialektu kulturalnego, powołam się na inne okoliczności, które, jak mi się wydaje, nie pozostawią cienia wątpliwości, że staranna polszczyzna wileńska po zakończeniu drugiej wojny światowej musiała odbiegać od ówczesnego języka ogólnopolskiego wyraźnie.

Otóż 439 wyrazów, co stanowi 86% całej próby, wystąpiło w tekstach wydawanych na radzieckiej Litwie do roku 1965, czyli w okresie przed wkroczeniem w życie nowej inteligencji (zob. *Aneks 2*), natomiast 72 wyrazy (14% materiału) pojawiły się w drukach publikowanych od roku 1966, a więc w czasie jej zawodowej aktywności (zob. *Aneks 3*).

Oznacza to, że podstawową siłą sprawczą występowania we wczesnopo wojennej polszczyźnie litewskiej dawnych północnokresowizmów leksykalnych było działanie mowne wileńskiej inteligencji starszej generacji, czyli tych wykształconych Polaków, którzy przebywali na Litwie do roku 1959, oraz tych, których z jakichś względów nie repatriowano z LSRR lub nie deportowano w głąb ZSRR. Idzie tu głównie o te osoby, które z racji starannego wykształcenia bądź podejmowały pracę w spontanicznie uruchamianych polskich szkołach, bądź obejmowały stanowiska w redakcjach polskojęzycznych gazet czy oficyn wydawniczych, bądź też uczestniczyły w polskim życiu kulturalnym wczesnopo wojennego Wilna.

W najnowszych opracowaniach współczesnego dialektu kulturalnego, w których funkcjonowania dawnych północnokresowizmów zasadniczo nie wiąże się z działalnością mowną starszej inteligencji, uważa się, że czynnikiem sprawczym występowania dawnych osobliwości regionalnych był język rosyjski. Przypuszcza się bowiem, że mógł on nie tylko wskrzeszać stare jednostki

leksykalne, ale sprzyjać także powrotowi do tużpowojennego dialektu kulturalnego niektórych zjawisk fonetycznych, fleksyjnych czy składniowych (Mędelska 1999, s. 188).

Z tezą o wskrzeszaniu północnokresowizmów przez ruszczyznę bezpośrednio po zakończeniu wojny trudno się zgodzić przynajmniej z dwóch powodów. Po pierwsze, język rosyjski nie mógł ponownie wprowadzać do obiegu tych jednostek, które – zdaniem badaczy – w dwudziestoleciu międzywojennym zniknęły z niego zupełnie. Po drugie, do dziś nie wiemy, czy w omawianym okresie rzeczywiście udało się usunąć z dialektu kulturalnego większość dawnych cech północnokresowych, brak bowiem w opracowaniach opisu tej czy innej jednostki regionalnej wcale nie musi oznaczać, że nie była ona wówczas powszechnie używana⁵. Zatem obecność po 1945 roku starych zjawisk kresowych, których w starannej polszczyźnie wileńskiej z lat 1920-1939 – dotychczas jeszcze słabo zbadanej – nie zanotowano, świadczy prędzej o nieprzerwanym trwaniu północnokresowego dialektu kulturalnego niż o wskrzeszającej sile ruszczyzny.

Co się zaś tyczy dawnych północnokresowizmów w starannej polszczyźnie po roku 1966, to ich obecność tłumaczy się głównie oddziaływaniem gwar, które znali z dzieciństwa i młodości niemal wszyscy przedstawiciele nowej inteligencji. Zakłada się bowiem, że po drugiej wojnie światowej, gdy z Litwy wyjechała niemal cała polska inteligencja, doszło do samorzutnego przywrócenia normalnego stosunku pomiędzy gwarami a dialektem kulturalnym: gwary ludowe → dialekt kulturalny, który wcześniej był na Litwie inny, szczególnie: dialekt kulturalny → gwary ludowe (Mędelska 1996, s. 84). Jednak w grupie dawnych regionalizmów leksykalnych, notowanych wyłącznie w polszczyźnie nowej inteligencji, mamy zaledwie 18 jednostek (25%

⁵ Por. np. opisy haseł *drap*, *gniły* czy *gumno* w (Mędelska 2000) i (Mędelska 2004). Jeśli w pierwszej pracy nie mówi się o występowaniu wspomnianych jednostek w międzywojennym dialekcie kulturalnym, to w drugiej – w świetle nowych danych – takie występowanie się poświadcza.

materiału), które poświadczają opracowania dialektologiczne (zob. *Aneks 4*). Brak zatem analogicznych poświadczeń dla 75% wyrazów również może być dowodem ciągłości północnokresowego dialektu kulturalnego. Jeśli bowiem nie można wiązać obecności dawnych regionalizmów z oddziaływaniem gwar, to prawdopodobnie należy łączyć ich występowanie z pośrednim – ze względu na upływ czasu – oddziaływaniem języka inteligencji starszej generacji.

Za ciągłością północnokresowego dialektu kulturalnego przemawia także frekwencja tekstowa dawnych regionalizmów. Z obliczeń, które wykonałem na podstawie źródeł obfitujących w powojenny materiał słownikowy (Marszałek 2006, Mędelska 2000, Mędelska 2004), wynika, że frekwencja tekstowa starych i nowych jednostek (częściowo zapewne jedynie hipotetycznie nowych) w polszczyźnie pisanej okresu 1945-1965 różni się dość znacznie. Zdecydowanie niższą frekwencję mają nowe regionalizmy, o czym świadczy z jednej strony większy odsetek pojedynczych wystąpień – 39,5% wobec 22,1% wśród dawnych regionalizmów, z drugiej zaś mniejszy odsetek wyrazów bardzo częstych, występujących co najmniej 10-krotnie – 16,9% wobec 31,2% (zob. *Aneks 5: Tabela 1, Tabela 2*). Dla porównania dodam, że uśrednione dane o poświadczeniach jednostkowych w prasie wileńskiej okresu 1945-1979 i w wydawnictwach książkowych lat 1949-1985 są bardzo podobne i wynoszą odpowiednio 55% i 54,5%⁶, natomiast uśrednione dane o wystąpieniach wielokrotnych (częstych) – 10,3% i 7,5%⁷ (zob. *Aneks 5: Tabela 3, Tabela 4*).

Gdyby zatem przywołany wcześniej pogląd, że w tużpowojennym słownictwie niemal zatarła się więź z poprzedzającymi epokami, był prawdziwy, to frekwencja tekstowa starych północnokresowizmów leksykalnych, które wyłaniałyby się z językowego niebytu zapewne stopniowo i

powoli, powinna być w okresie wczesnopo wojennym – jak się wydaje – mniejsza, niż to wynika z wykonanych obliczeń, mniejsza nawet od przeciętnej frekwencji wszystkich wyrazów swoistych w prasie czy w wydawnictwach książkowych.

Aby wesprzeć swój punkt widzenia dodatkowym argumentem, wziąłem pod uwagę również stopień upowszechnienia dawnych regionalizmów. W tym celu przejrzałem wszystkie źródła rejestrujące powojenne słownictwo północnokresowe, zarówno studia, rozprawki, artykuły, jak i pozycje zwarte, m. in.: Marszałek 2006, Mędelska 2000, Mędelska 2004, Dwilewicz 1997. Sięgnąłem również do powojennych materiałów gwarowych, m. in.: Zdaniukiewicz 1972, Maryniakowa, Grek-Pabisowa, Zielińska, 1996, Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1999, Karaś 2002, Zielińska 2002. Okazało się, że trzon dawnych regionalizmów stanowią te jednostki, które wystąpiły co najmniej w dwóch powojennych źródłach północnokresowych (382 wyrazy, czyli 87% całej próby) (zob. *Aneks 6*). Dla porównania dodam, że odsetek regionalizmów wydawnictw książkowych i prasy wileńskiej poświadczonych w innych powojennych materiałach źródłowych wynosi odpowiednio 60,3% oraz 38,2%⁸.

Z obliczeń wynika zatem, że dawne regionalizmy leksykalne to formacje na wczesnopo wojennych kresach znane i mocno osadzone, a więc z pewnością nie te leksemy, które rzekomo mogła na nowo wprowadzać w życie powojenna ruszczyzna. Notabene, prawdziwość tezy o wskrzeszającej sile języka rosyjskiego warto byłoby – jak już wcześniej wspominałem – zweryfikować, bo z danych statystycznych wynika na przykład, że prawie połowa (47%) dawnych północnokresowizmów (białorutenizmów, lituanizmów, nieaktualnych jednostek ogólnopolskich, gwaryzmów, regionalizmów frekwencyjnych in

⁶ Por. (Mędelska 2005, s. 137; Marszałek 2006, s. 415).

⁷ *Ibidem*.

⁸ Por. (Marszałek 2006, s. 393).

plus oraz innowacji lokalnych), które wystąpiły w najwcześniejszych tekstach, nie ma wsparcia języka rosyjskiego, zatem nie mogła się pojawić tuż po wojnie pod jego wpływem.

Ugruntowaniu 439 dawnych północnokresowizmów na wczesnopowojennej Litwie sprzyjała zapewne również ta okoliczność, że w ogromnej większości (aż w 90%) odnoszą się one do podstawowych, egzystencjalnych sfer życia człowieka oraz do świata przyrody. W pozostałych, nielicznych, wypadkach dotyczą one polityki i życia społecznego, organizacji procesu produkcyjnego, a także przestrzegania prawa i porządku publicznego.

Wśród wyrazów należących do pierwszej grupy wyróżnić można jednostki określające czynności, zajęcia, stany i cechy psychofizyczne człowieka oraz stosunki międzyludzkie (np.: *dostać* 'stać się posiadaczem czegoś w wyniku usilnych starań; zdobyć', *świętkować* 'uczestniczyć w uroczystościach z okazji jakiegoś święta; świętować', *wylegać się* || *wylegiwać się* 'spędzać dużo czasu na leżeniu, często z lenistwa, dla przyjemności; wylegiwać się', *żebrować* 'prosić o jałmużnę, chodzić po prośbie; żebrać', *grzybek* 'choroba wywołana przez grzyby chorobotwórcze; grzybica', *mdły* 'charakteryzujący się brakiem siły fizycznej, np. po chorobie; słaby', *połóg* 'poród', *poprawiać się* || *poprawić się* 'wracać do zdrowia', *panoczek* 'pan', *połownik* 'osoba wnosząca kapitał do spółki; współlnik', *świekra* 'matka męża; teściowa'. W pierwszej grupie nie brak też regionalizmów dotyczących przygotowywania, spożywania i przechowywania pokarmów (np.: *jagoda* 'drobny mięsisty owoc', *kosteczka* || *kość* 'szpilkowata kostka występująca u ryb; ość', *plewka* 'wierzchnia stężala warstwa na powierzchni płynu; błonka, skórka', *podobać się* 'o potrawie: przypadać do smaku; smakować', *wybiec* 'o płynach: wrząc, kipiąc, wyciec z naczynia'). Mamy tu również słownictwo związane z najbliższym otoczeniem człowieka (np.: *bokówka* 'mała izdebka, często bez okna, do

której wchodzi się przez pokój', *odryna* 'budynek gospodarski, przeznaczony do przechowywania zboża, siana itp.; stodoła', *pomieszkanie* 'dom, pomieszczenie, w którym się mieszka', *światlica* 'pokój gościnny', *świroneczek* || *świronek* 'niewielki spichrz', *trzaśnisko* 'miejsce przeznaczone na rąbanie drewna'. Ciekawą grupę stanowią nazwy przedmiotów codziennego użytku (np.: *bańka* 'słoik', *misa* 'niskie szerokie naczynie, zwykle w kształcie spłaszczonej półkuli; miska', *moczałka* 'gąbka lub duża rękawica z grubego, szorstkiego materiału, służąca do mycia się; myjka', *nawlecza* 'pokrycie na poduszkę; powłoczka, poszewka', *wazon* || *wazonik* 'naczynie do hodowania roślin ozdobnych; doniczka').

Z kolei do środowiska przyrodniczego, a więc do świata roślinnego i zwierzęcego, ukształtowania powierzchni oraz warunków klimatycznych, odnoszą się takie jednostki, jak np.: *ajer* 'tatarak', *czernica* 'czarna jagoda', *dyrsa* 'stokłosa', *lisica* || *lisiczka* 'pieprznik jadalny, kurka', *obejść* 'wypuścić pierwsze listki; wzejść', *liska* 'samica lisa; lisica', *plodzić się* 'plenić się, rozmnażać się', *samka* 'zwierzę płci żeńskiej; samica', *miejscowość* 'miejsce, teren', *rojst* 'bagnisty teren porośnięty krzakami' czy też *wypaść* 'o opadach atmosferycznych: spaść'.

Tak więc dawne regionalizmy leksykalne funkcjonowały w starannej tużpowojennej polszczyźnie litewskiej, bo były nadal zdatne i wystarczalne pod względem komunikatywnym. Dzięki działalności mownej inteligencji starszej generacji wtopiły się one w powojenne słownictwo i upowszechniły zapewne wśród tych wszystkich litewskich Polaków, na których oddziaływała wczesnopowojenna książka czy prasa wileńska.

Szczególne miejsce w starannej polszczyźnie litewskiej zapewniła dawnym regionalizmom niewątpliwie i ta okoliczność, że zdecydowana większość spośród nich również w okresie tużpowojennym cechowała się pragmatyzmem komunikatywnym, czyli funkcjonowała nadal dzięki wsparciu języka białoruskiego i/lub

litewskiego czy rosyjskiego. Z obliczeń wynika bowiem, że 140 starych jednostek, czyli 41,8% materiału, ma odpowiedniki we wszystkich językach, 159 wyrazów (47,5%) – w dwóch, natomiast 36 regionalizmów (10,7%) – w jednym języku.

Dawne regionalizmy leksykalne wskazują zatem na ciągłość tradycji północnokresowej, ponieważ:

1) były istotną składową wczesnopowojennego słownictwa, stanowiącą o jego odrębnej jakości,

2) występowały z największym nasileniem w okresie 1945–1965, czyli w czasie zawodowej aktywności inteligencji starszej generacji,

3) wyróżniały się w okresie wczesnopowojennym zdecydowanie większą frekwencją tekstową niż nowe regionalizmy,

4) były po wojnie powszechnie znane i mocno osadzone, bo odnosiły się głównie do egzystencjalnych sfer życia człowieka oraz do świata roślin i zwierząt.

Aneksy

Aneks 1. Rozkład regionalizmów leksykalnych wydawnictw książkowych i prasy wileńskiej w okresie wczesno- i późnopowojennym

Regionalizmy	%	
	Wydawnictwa książkowe	Prasa wileńska
Notowane tylko w okresie wczesnopowojennym	48,0	22,8
Notowane tylko w okresie późnopowojennym	32,6	54,5
Notowane w obu okresach	19,4	22,7
Ogółem	100,0	100,0

Aneks 2. Regionalizmy leksykalne poświadczone w pracach o XVI – XIX-wiecznym i przedwojennym dialekcie kulturalnym oraz w tekstach wydawanych na powojennej Litwie do roku 1965

1. Zapożyczenia z języków współfunkcjonujących na Litwie

1.1. Rucycyzmy

abort, akt, artel, bak, bidon, bilet ‘legitymacja’, *bilet* ‘zestaw pytań egzaminacyjnych’, *blok-notes, brygadier, cygareta* || *cygaretką, demisezonowy, dorewolucyjny, doszkolny, dowodzenie, drap, dysk, ekonomika, ekskawator, elita, elitowy, emalia, główne, grzybek, indywiduum, inteligentny, interesy, inwentarz, jednopiętrowy, kandydat (nauk), kącik* || *kąt, kombied, koniecznie, kostium, kraj, kwartał, laseczka* || *laska, lejtenant, lekcja, magazyn, maszyna, moczalka, mycie, Nadbałtyka, nafta, najpierwszy, następujące, naznaczać* || *naznaczyć* ‘mianować, wyznaczać’, *naznaczyć* ‘zalecić komuś robienie czegoś’, *nieobjęty, nowoosiedleńca, ogródek, około, oświetlać* || *oświetlić, oświetlanie* || *oświetlenie, paszport, pierścień, -piętrowy, plac* || *placyk, płatanina, płaszczyzna, pochod, podniesienie, podobać się, poliklinika, politechniczny, pozdrawiać* || *pozdrowić, północo-wschód, pracować, premia, promieniować, prospekt, przechorować, przeciwny, przejeżdżać, przeladowywać, przyznanie, rachit, rączka, refleks, republikański, rewizja, reżim* || *reżym, rozjeżdżać, rozkaz, róg, skłaniać się, skupiać się, sprawiedliwy, ster, swoboda, swobodny, szkło, sztraf, szturman, szum, ścisłość, śledzić za czymś, tabliczka, terytorium, uczenie, unawozić, uwolnić, wewnątrz, wiązać, wieczorny, wodorosł, wujaszek, wybiec, wywodzić, zajmować się, zakrywać, zamek, zamieniać, zapełniać, zapotrzebować, zatem, ziemiopłody, zwiedzić.*

1. 2. Wschodniosłowianizmy

bębnić || *zabębnić*, *bić*, *blin* || *blinek*, *braha*, *byt*, *ciółka*, *dostać*, *drzemać*, *dziad*, *figura*, *gapić się*, *gospodarstwo*, *iść*, *jadowity*, *jagoda*, *jeden*, *kaczan*, *kasza* || *kaszka*, *kwa-kwa-kwa*, *leżć*, *lisica* || *lisiczka*, *łamać* ‘burzyć’, *łamać* || *złamać* ‘psuć, niszczyć’, *napominać*, *natrzeć*, *nawleczka*, *odkryć*, *ognie*, *okazać się* || *okazywać się*, *owczyna* || *owczynka*, *padać* ‘przewracać się, upadać’, *padać* ‘spadać’, *pieróg*, *plecy*, *plakać po kimś*, *podświnek*, *popadać* || *popaść*, *poprawiać się* || *poprawić się*, *poroh*, *porwać*, *postoly*, *potroszczyć się*, *prosto*, *przeciagnąć*, *przymykać*, *przytrzymywać się*, *rondel* || *rondelek*, *siny*, *stójło*, *straszyć*, *strojny*, *strona*, *trup*, *tuszyć*, *tylko*, *ustanowić*, *wiek*, *więcej* ‘już’, *więcej* ‘bardziej’, *wypaść*, *zakąsić*, *zakryć*, *zastąpić się*, *złożyć*, *żyć*.

1. 3. Białorutenizmy

arfować, *babka*, *bańka*, *biada*, *bokówka*, *ciskać*, *fest*, *gater*, *hodować* || *wyhodować*, *hreczka*, *kary*, *kierownik*, *komel*, *kopyło*, *księdzowski*, *majsternia*, *merla*, *miejscowość*, *misa*, *myć*, *naliczać*, *następny*, *obejść*, *odpoczynek*, *odryna*, *pieczywo*, *plewka*, *powolnie*, *poznajomić się*, *rozcisnąć*, *sad*, *skorynka*, *sporządkować*, *spotkać* || *spotykać*, *śpieszny*, *tok*, *wchodziny*, *zarwać*, *zasiek*, *zawdzięczając*, *znaleźć*, *zebrować*.

1. 4. Lituanizmy

ajer, *ateitinink*, *auszrininkas*, *beznóg*, *dyrsa*, *fuktel*, *głowa* (*kapusty*), *ir*, *kankle*, *klumpie*, *kołduny*, *krywe-krywejtis*, *laudinink* || *liaudinink*, *metrykacja*, *połownik* ‘wspólnik’, *razem*, *rojst*, *romuwa*, *szaulis*, *świroneczek* || *świronek*, *tautinink*, *tuk-tuk-tuk*.

2. Nieaktualna leksyka ogólnopolska

akuratność, *akuratny*, *automobil*, *awiator*, *bieda*, *bielony*, *bieżeć* ‘o rzece: płynąć’, *biskwit*, *bizun*, *blawatny*, *bohomaz*, *brązowy*, *brzęknąć*, *buchalter*, *bucik*, *budowla*, *burka*, *bystro*, *chatni*, *chyży*, *ciemierzycyca*, *coraz*, *cudzy*, *czernica*, *ćwieczek*, *dostać* || *dostawać* ‘wyjąć’, *dostawić*, *dozwalać*, *drapiezca*, *drugi*, *dyszeć*, *fryzjernia*, *gimnazista*, *gniły*, *gołysz*, *grzybek* ‘grzyb (chorobotwórczy)’, *gumno*, *gunia*, *herbatni*, *igrać*, *industria*, *jednaki*, *kalamaszka*, *kamera*, *kantor*, *kawon*, *każdodzienny*, *kąsać*, *kątnik*, *kędy* ‘któreś’, *kmin*, *kolegować*, *kolej* ‘kolejność’, *kolejowiec*, *kosa*, *kosteczka* || *kość*, *kraj* ‘skraj’, *krupki* || *krupy*, *lauferek*, *lec*, *ledwie*, *łuszczyć*, *marmelada*, *mdły*, *miano* ‘imię’, *mimo*, *młodziwo*, *mnogi*, *nadpis*, *nareszcie*, *naturalista*, *nawiedzać*, *nazad*, *neuroza*, *niejakiś*, *nieznacznie*, *niwa*, *obowiązać*, *obznajomić*, *odstrychnąć się*, *okopowizna*, *onegdaj*, *osobistość*, *parostatek*, *pastka*, *pęcherz*, *piędź*, *piśmiennie*, *plodzić się*, *po chop*, *podejmować* || *podjąć*, *podwoda*, *pojmać*, *połownik* ‘wolny użytkownik ziemi, oddający właścicielowi połowę zbiorów’, *połóg*, *pomieszkanie*, *pomieścić*, *posłyszeć*, *posyłka*, *pozawczoraj*, *problem*, *próżny*, *przecie*, *przenieść* || *przenosić*, *przygarść*, *przyswoić*, *pszczelny*, *resursy*, *robot*, *rost*, *rostek*, *roztwarzać* || *roztworzyć*, *sałata*, *samka*, *siolo*, *smoktać*, *społem*, *spowijać*, *starożytny*, *synowiec*, *systemat*, *sytny*, *szaber*, *szumny*, *śród*, *śródlacie*, *śrubsztak*, *światły*, *świętkować*, *świekra*, *światlica*, *tank*, *tłoka*, *tworzyiciel*, *tykotanie*, *uczuc*, *umiejtny*, *umywanie się*, *uniform* ‘przepisowy ubiór uczniów; mundurek’, *uniform* ‘przepisowy ubiór członków jakiejś organizacji społecznej itp; mundur’, *uplanować*, *urodny*, *wanna* ‘kąpiel lecznicza’, *wazon* || *wazonik*, *wesele*, *wespól*, *wieczerza*, *wierzchni*, *wleźć*, *włóścianin*, *włóścianka*, *włóść*, *womitować*, *womity*, *wpośród*, *wprzód*, *wszechświatowy*, *wylęgać się* || *wylęgiwać się*, *wypadek*, *wystawiać*, *wytchnąć*, *wziętość*, *zadawalniać*, *zadrzemać*, *zakłuc*, *zamrużyć*, *zaprzeszły*, *zbiór*, *zdradnie*, *zestarzać*, *zgodzić*, *zgotować*, *zgotowanie*, *zguba*, *zmóc* 1. ‘podołać, dać radę’, *zmóc* ‘przewyciężyć, pokonać’, *znachodzić*, *znać*, *zruszyć*.

3. Leksyka gwarowa wspólna z polskimi gwarami rdzennymi

liska, *panoczek*.

4. Regionalizmy frekwencyjne in plus
doza, elektryczność, jabłeczny, jama || jamka.

5. Innowacje lokalne
trzaśnisko.

6. Inne
jadło, lokal.

Aneks 3. Regionalizmy leksykalne poświadczone w pracach o XVI – XIX-wiecznym i przedwojennym dialekcie kulturalnym oraz w tekstach wydawanych na Litwie od 1966 roku 1. Zapożyczenia z języków współfunkcjonujących na Litwie

1. 1. Rucycyzmy
chlód, główny ‘najważniejszy’, kukła, kwatery, macierzyński, nadzielenie, północo-zachód, rels, rozprzestrzeniać, rząd, wyzywać.

1. 2. Białorutenizmy
beład, borykać się, bujny, nabiedować się, namiotka, narość, przewiąsło, ukarmić.

1. 3. Lituinizmy
inkurtowiny, pawasarinink || pawasarininkas, Perkunas, piliakalnis.

1. 4. Wschodniosłowianizmy
dobrać się, forma, osina, świniarnik.

2. Nieaktualna leksyka ogólnopolska
bezpodstawowy, bieżać ‘biec’, bohater, bolączka, bystry, chleborodny, cichość, ćwierć, gęba, gnuśnik, gorzeć, gumnisko, hart, kędy ‘gdzie’, kłaść, kopica, krasa, kuma, kwast, łuska, metr, mniemany, napitek, nieakuratność, ozwać się, podkolanek, puchać, rozmówić się ‘porozumieć się’, rozpekać, rozwaliny, skowrończy, trelować || zatrelować, tykać, skuteczniac, widomy, wieźć, wraz ‘razem’, współwędrowiec, zagniewać się, zewnątrz, żurnalista.

3. Leksyka gwarowa wspólna z polskimi gwarami rdzennymi
skrzypka.

4. Regionalizmy frekwencyjne in plus
borowiczek || borowik.

5. Innowacje lokalne
wnosiny.

6. Inne
wprowadziny.

Aneks 4. Regionalizmy leksykalne zaświadczone w tekstach wydawanych na powojennej Litwie od roku 1966 oraz w pracach o powojennych gwarach północnokresowych

bieżeć ‘biec’, borowiczek || borowik, gęba, gumnisko, kuma, kwatery, łuska, nabiedować się, napitek, osina, piliakalnis, przewiąsło, rels, rozmówić się, skrzypka, świniarnik, tykać, żurnalista.

Aneks 5. Frekwencja tekstowa regionalizmów leksykalnych

Tabela 1. Dane ogólne o częstości wystąpień dawnych regionalizmów leksykalnych w polszczyźnie pisanej okresu 1945-1965

	Frekwencja tekstowa		
	1 wystąpienie	2-9 wystąpień	10 i więcej wystąpień
Liczba regionalizmów	97	205	137
%	22,1	46,7	31,2

Tabela 2. Dane ogólne o częstości wystąpień regionalizmów leksykalnych w polszczyźnie pisanej z lat 1945-1965, nienotowanych dotychczas w źródłach przedwojennych

	Frekwencja tekstowa		
	1 wystąpienie	2-9 wystąpień	10 i więcej wystąpień
Liczba regionalizmów	338	374	145
%	39,5	43,6	16,9

Tabela 3. Dane ogólne o częstości wystąpień regionalizmów leksykalnych w wydawnictwach książkowych okresu 1949-1985

	Frekwencja tekstowa		
	1 wystąpienie	2-9 wystąpień	10 i więcej wystąpień
Liczba regionalizmów	889	620	122
%	54,5	38,0	7,5

Tabela 4. Dane ogólne o częstości wystąpień regionalizmów leksykalnych w prasie okresu 1945-1979

	Frekwencja tekstowa		
	1 wystąpienie	2-9 wystąpień	10 i więcej wystąpień
Liczba regionalizmów	2988	620	122
%	55,0	35,0	10,3

Aneks 6. Stopień upowszechnienia dawnych regionalizmów leksykalnych

	Stopień upowszechnienia dawnych regionalizmów leksykalnych			
	1 źródło	2-4 źródła	5-10 źródeł	11 i więcej źródeł
Liczba regionalizmów	57	266	83	33
%	13,0	60,6	18,9	7,5

Bibliografia

- DWILEWICZ, B., 1997. *Język mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie*. Warszawa.
- GREK-PABISOWA, I.; MARYNIAKOWA, I., 1999. *Współczesne gwary polskie na dawnych Kresach Wschodnich*. Warszawa.
- KARAŚ, H., 2002. *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*. Warszawa; Puńsk.
- KURZOWA, Z., 1982. Język polski na kresach północno-wschodnich. In: Red. J. RIEGER, W. WERENICZ. *Studia nad polszczyzną kresową*. T. I. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź.
- KURZOWA, Z., 1983. Język polski w ZSRR. Historia, stan obecny, potrzeby badawcze. *Przegląd Polonijny*, (IX), z. 1.
- KURZOWA, Z., 1985. Sytuacja językowa polskiej ludności wiejskiej w Litewskiej i Białoruskiej SRR. *Przegląd Polonijny*, (XI), z. 3.
- KURZOWA, Z., 1988. Świadomość językowa i poglądy współczesnych Polaków litewskich na ich język. *Przegląd Polonijny*, (XIV), z. 1.
- KURZOWA, Z., 1990a. Język polski w ZSRR. In: Red. W. MIODUNKA. *Język polski w świecie*. Warszawa – Kraków.
- KURZOWA, Z., 1990b. Język polski na Litwie i Białorusi. I. Język Michała Wołosewicza – współczesnego polskiego pisarza ludowego. In: Red. J. RIEGER, W. WERENICZ. *Studia nad polszczyzną kresową*. T. V. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź.
- KURZOWA, Z., 1993. *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI – XX w.* Warszawa; Kraków.
- MARSZAŁEK, M., 2006. *Słownictwo wydawnictw książkowych drukowanych na radzieckiej Litwie. Opis dyferencjalny*. Bydgoszcz.
- MARYNIAKOWA, I.; GREK-PABISOWA, I., ZIELIŃSKA, A., 1996. *Polskie teksty gwarowe z obszarów dawnych Kresów północno-wschodnich*. Warszawa.
- MĘDELSKA, J., 1996. Polski dialekt kulturalny na Litwie po II wojnie światowej: język „starych” a język „młodych”. *Acta Baltico-Slavica*, XXIII.
- MĘDELSKA, J., 1999. *Język „Prawdy Wileńskiej”. Północnokresowa polszczyzna kulturalna w początkach sowietyzacji Wilna i Wileńszczyzny*. Bydgoszcz.
- MĘDELSKA, J., 2000. *Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979)*, t. II, *Lata 1945-1959*. Bydgoszcz.
- MĘDELSKA, J., 2004. *Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979)*, t. III, *Lata 1960-1979*, cz. 2, *Słownictwo. Wyrazy*. Bydgoszcz.
- MĘDELSKA, J., 2005. O najczęstszych regionalizmach leksykalnych w powojennej prasie wileńskiej (1945-1979). In: Red. A. S. DYSZAK. *Linguistica Bidgostiana*. Vol. II. Bydgoszcz.
- ZDANIUKIEWICZ, A. A., 1972. *Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słowotwórstwo*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk.
- ZIELIŃSKA, A., 2002. *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*. Warszawa.

Marek Marszałek

Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz
Research interests: comparative linguistics, translationology, lexicography, Polish in Lithuania.

OLD LEXICAL REGIONALISMS IN POLISH-LANGUAGE PUBLICATIONS AND THE ISSUE OF THE CULTURAL DIALECT DEVELOPMENT IN POST-WAR LITHUANIA

Summary

The paper concerns the issue of development of a literary variant of the Polish language in post-war Lithuania. The author asserts that the North post-war borderland cultural dialect is not a new creation formed on the basis of North borderland folk dialects, but a specific socio-continuator, which gra-

Marek Marszałek

Kazimiero Didžiojo universitetas Bydgoszcz
Moksliniai interesai: lyginamoji kalbotyra, vertimo mokslas, leksikografija, lenkų kalba Lietuvoje.

SENIEJI LEKSINIAI REGIONALIZMAI LENKIŠKUOSE LEIDINIUOSE IR KULTŪRINIS DIALEKTO VYSTYMASIS POKARIO LIETUVOJE

Santrauka

Darbe nagrinėjamas literatūrinio lenkų kalbos varianto vystymasis pokario Lietuvoje. Autorius teigia, kad šiaurinio pasienio pokario kultūrinis dialektas nėra naujas kūrinys, susiformavęs šiaurinio pasienio liaudies dialekto pagrindu. Jis išreiškia tam tikrą sociotęstinumą, pamažu prarandantį re-

dually loses its regional characteristics. This hypothesis is supported by the following facts: 1) the lexis of the early post-war publications is marked regionally stronger than the lexis of the later ones; 2) old North borderland regionalisms constitute a significant part of early post-war lexis; 3) text frequency of old borderland regionalisms is the biggest in the early post-war texts; 4) old lexical regionalisms are not accidental but well-known and deeply-rooted in the post-war cultural dialect.

The author associated the continuity of the North borderland tradition with the activities of the old generation of Vilnius intelligentsia, namely, the educated Polish people who, on account of their good education, were taking up either work in spontaneously opened Polish schools or posts in editorial offices of Polish newspapers, or participating in the cultural life of early post-war Vilnius.

KEY WORDS: Lithuania, regional language, the Polish language, North borderland dialect, lexis.

gioninius požymius. Šią hipotezę patvirtina tokie faktai: 1) ankstyvojo pokario leidinių leksika yra stipriau regioniška nei vėlesnių leidinių; 2) senieji šiaurinio pasienio regionalizmai sudaro žymią dalį ankstyvojo pokario leksikos; 3) tekstų, turinčių senosius pasienio regionalizmus, dažnumas yra didesnis ankstyvojo pokario tekstuose; 4) senieji leksiniai regionalizmai nėra atsitiktiniai, bet jie yra gerai žinomi ir giliai įsišakniję pokario kultūriniam dialekte.

Autorius sieja šiaurinio pasienio tradicijos tęstinumą su senosios Vilniaus inteligentijos karta, t.y. išsilavinusiais lenkų tautybės žmonėmis, kurie dirbo savanoriškai atidarytose lenkų mokyklose, lenkiškos spaudos leidyklose ar dalyvavo kultūriniam ankstyvojo pokario Vilniaus gyvenime.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Lietuva, regioninė kalba, lenkų kalba, šiaurinio pasienio dialektas, leksika.

Gauta 2007 12 17

Priimta publikuoti 2008 01 18

Людмила Гарбуль*Вильнюсский университет**Институт иностранных языков**Кафедра романских языков**Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius, Lietuva**Тел.: (370-5) 268 72 75**E-mail: liudmila.garbul@ff.vu.lt**Область научных интересов автора: историческая лексикология русского языка, межславянские языковые контакты и заимствования.***ИСТОРИЯ ЛЕКСЕМ ЗАТРУДНИТЬ, НАЛГАТЬ,
ПОГРАНИЧЬЕ, РОДОВИТЫЙ В РУССКОМ
И ДРУГИХ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ**

*В статье на материале дипломатической корреспонденции Московской Руси первой половины XVII в. рассматривается история лексем **затруднити**, **затрудняти** ‘затруднить что-л.; создать помехи, препятствия, проблемы в осуществлении чего-л.’; **налгати** ‘наговорить лжи, неправды; оговорить, оклеветать кого-л.’, **пограничье**, **пограничье** ‘территория, расположенная у границы, приграничное пространство; соседство’, **родовитый** ‘принадлежащий к старинному знатному роду’. Автор ставит перед собой цель – доказать, что эти внутриславянские дериваты в русском письменном языке XVII в. являются межславянскими заимствованиями – полонизмами, а также прослеживает их дальнейшую историю в русском и других восточнославянских языках.*

*На основании анализа представленного материала формулируются следующие выводы: лексемы **затруднить**, **налгать**, **пограничье**, **родовитый** в русском языке, вероятнее всего, являются полонизмами, таково же, очевидно, происхождение первого глагола, существительного и прилагательного и в «простой мове», а следовательно, и в белорусском и украинском языках. В таком случае «простая мова» могла выступать в роли посредника при заимствовании этих слов русским языком. Кроме того, материалы публикации позволяют существенно уточнить время появления в русской письменности таких лексем, как **затруднить**, **пограничье**, **родовитый**, что дает основание говорить об их предьстории в русском языке, информация же этого рода очень важна для выявления фактов межславянской миграции слов.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: внутриславянские дериваты, межславянская миграция слов, межславянские лексические заимствования, полонизмы, «простая мова», предьстория слова.

Каждое слово любого языка, его значение и оттенки значений имеют свою особую неповторимую историю. Пополнение же словарного состава литературного языка может осуществляться различными путями: это словообра-

зование, заимствование иноязычных слов, освоение общенародной и диалектной лексики.

Что касается формирования словаря русского литературного языка, как, впрочем, и других восточнославянских языков, то начиная со

второй половины XVI и до начала XIX столетия одним из ведущих языковых процессов было обогащение лексического запаса этих языков иноязычной лексикой. А во второй половине XVI-XVII вв. в истории восточнославянских языков превалирует преимущественно инославянское, главным образом польское влияние. Поэтому одним из актуальных вопросов современного славяноведения был и остается вопрос о взаимодействии между славянскими языками в различные периоды их истории, и в частности проблематика лексических заимствований в родственных славянских языках, разработка которой сопряжена с определенными трудностями. Поскольку славянские языки, восходящие к общему праславянскому источнику, сохраняют в своей структуре целый ряд общих черт, то возникают сложности в разграничении элементов исконных и пришлых, появившихся в результате контактов между этими языками. Ведь отмечаемое и в настоящее время, и в более ранние эпохи большое сходство лексики славянских языков лишь отчасти, как известно, предопределено их генетическим родством, в значительной же степени образование общего лексического фонда этих языков обусловлено их активным культурным взаимодействием, не прекратившимся после распада праславянского единства и наблюдаемым на протяжении всей письменной истории славянских языков в разных направлениях и с различной степенью интенсивности. Поэтому, как отмечает венгерский славист А. Золтан (Zoltán 1987, p. 5), изучение межславянских заимствований, представляющих собой внутриславянские дериваты, подчас может внести существенные коррективы в этимологию, отделяя праславянский лексический фонд от вторичных культурных наслоений, так как в результате культурного взаимодействия могли стать «общеславянскими» (получить общесла-

вянское распространение) слова, возникшие в одном определенном славянском языке уже после распада праславянской общности.

Традиционно в славистике большая часть производной лексики, имеющей общеславянское распространение, трактуется как самостоятельные образования в каждом отдельно взятом славянском языке, что в большинстве случаев совершенно справедливо и подкреплено материалами историко-этимологических исследований. Однако в некоторых случаях ряд обстоятельств наводит на мысль, что мы имеем дело не с возникновением слова в самом языке, а с возможным его заимствованием из другого славянского языка, то есть с межславянским заимствованием. Идентификация же такого рода заимствований требует весьма сложной доказательной процедуры, потому что приходится считаться как с возможностью преемства из праязыка (праславянского языка) так и с возможностью параллельного образования слова из тех же морфем и с тем же значением в нескольких родственных языках. В связи с этим при исследовании межславянской миграции слов и лексических значений применение формальных (строго лингвистических) критериев, как правило, мало пригодно. Осуществить идентификацию межславянских заимствований помогает привлечение свидетельств культурно-исторического плана.

Остановимся на критериях, опираясь на которые можно установить факт такого заимствования. Прежде всего, это время появления слова в анализируемом языке по сравнению со временем регистрации его в другом или других славянских языках, с которыми в этот период был возможен контакт. Кроме того, это характер памятников, на которые приходится наиболее ранние употребления слова, поскольку первые его фиксации могут отмечаться в источниках, испытавших

влияние какого-либо другого славянского языка (и порой достаточно сильное) или представляющих собой переводы с этого языка. И если в языке памятников, послуживших образцом для создания текста на русском языке или оригиналом для перевода, исследуемая лексема имеет более давнюю историю, то это дает определенные основания рассматривать этот язык в качестве донора.

Подчеркнем, что в плане диахронического изучения заимствования очень важно определение обеих крайних точек этого процесса, то есть не только времени заимствования, но и времени его освоения (Сорокин 1961, с. 24; Биржакова и др. 1972, с. 10). Такая процедура учитывает не только хронологическую характеристику, но предполагает и качественную квалификацию двух состояний на почве принимающего языка. Что касается хронологического критерия (первой или наиболее ранней фиксации), то в исторической лексикологии ему вполне оправданно придается большое значение, так как он играет решающую роль при установлении направления влияния и отражает по меньшей мере вхождение заимствования в письменный узуз, что позволяет говорить уже хотя бы о возможной «предыстории» последнего в данном языке (Zoltán 1987, p. 103; Бабаева и др. 1997, с. 35; Kochan 2003, s. 26-27).

«Предыстория» слова предполагает возможность единичных, окказиональных вкраплений иноязычных элементов в соответствующие тексты, появление которых обусловлено специфическими условиями их производства и существования (например, перевод, текст, соотносимый с текстом на другом языке, и т. п.), а также возможность нового (вторичного)

заимствования того же иноязычного материала (нередко из иного источника) и в другое время (Биржакова и др. 1972, с. 11-12; Zoltán 1987, p. 103; Золтан 1988, p. 103). Из этого следует, что необходимо скрупулезнейшим образом регистрировать все, в том числе и окказиональные случаи заимствований, встречающиеся в памятниках письменности, поскольку то, что нашло единичное отражение в одном или группе однородных источников определенного периода, может затем обнаружиться в текстах иного жанра или в другое время, то есть потенция, не ставшая реальностью в одну историческую эпоху, может реализоваться на другом историческом этапе.

Учитывая изложенные выше предварительные замечания, перейдем к анализу происхождения в русском и других восточнославянских языках лексем *затруднить*, *налгать*, *пограничье* и *родовитый*, впервые выявленных нами в дипломатической корреспонденции по сношениям Московского государства (далее МГ) с иностранными державами в XVII в.

ЗАРУДНИТИ глаг. сов., **ЗАТРУДНЯТИ** несов. (1)¹. Затруднить что-л.; создать помехи, препятствия, проблемы в осуществлении чего-л.; осложнить что-л.: А потом и сами есте его... взяв от чернцов, выдали в руки гетману... пана нашего, и з братьею его, абы уже болши напотом не *затруднѣл* вашего государства (Сб. РИО 142, с. 394, 1613 г.).

Этот глагол представляет собой префиксально-суффиксальное производное, мотивированное имеющим общеславянское распространение прилагательным, восходящим к праслав. **trudьnъ* 'требующий большого напряжения, усилий; трудный; трудоемкий',

¹ Здесь и далее цифрой в скобках указывается количество употреблений анализируемой лексемы в наших материалах. В данном случае в качестве исходных приводятся формы обоих видов, так как имеющийся у нас контекст не позволяет однозначно установить видовую принадлежность глагола.

которое, в свою очередь, является суффиксальным дериватом от праслав. **trudъ* ‘усилие; напряжение’, ‘работа; труд’ < и.-е. база **treud-* ‘мять; жать, давить’, ‘щемить’ от корня **ter-* ‘тереть’ (Brückner 1974, s. 577; Фасмер 1973, т. IV, с. 108; Черных 1999, т. II, с. 266; Pokorný 1959, Bd. 1, s. 1095-1096; Boguś 2005, s. 644).

До сих пор считалось, что наиболее ранняя фиксация этой лексемы в форме *затруднять* в значении ‘ставить кого-л. в затруднительное положение; оказываться в затруднительном положении’ в русской письменности относится к 30-м годам, а в форме *затруднить* в том же значении – к 60-м годам XVIII в., в интересующем же нас значении появление как имперфекта, так и перфекта датировалось 80-90-ми годами того же столетия (СлРЯ XVIII в. 1995, вып. 8, с. 125-126). Из этих данных следует, что анализируемый глагол первоначально отмечался в русских письменных источниках не в своем первичном значении (‘затруднить что-л.; создать помехи, препятствия, проблемы в осуществлении чего-л., осложнить что-л.’), что уже может указывать на его неисконность для русского языка. Судя же по нашим материалам, этот глагол (*затруднити*, *затрудняти*), причем в своем основном прямом значении, представлен в русской дипломатической корреспонденции, отражающей межгосударственные контакты МГ с Польшей и Великим княжеством Литовским (далее ВКЛ) уже в первой четверти XVII в., то есть более чем на столетие раньше, нежели предполагалось до настоящего времени.

Если обратиться к истории лексемы в польском языке, то здесь обе формы: *zatrudnić*, *zatrudniać* впервые были выявлены в письменных источниках именно в значении ‘zrobić

co trudnym, trudniejszym, utrudnić; trudności pomnożyć; skomplikować’ в середине XVI в. и употреблялись на протяжении XVII-XIX вв. (Reczek 1968, s. 627; Linde 1860, t. VI, s. 924; Karłowicz i in. 1927, t. VIII, s. 320) В словаре современного польского языка это слово в указанном значении уже сопровождается пометой „daw.“ (Słownik języka polskiego 1968, t. X, s. 835).

Со второй половины XVI в. *затрудняти*, *затруднити* – и первоначально, как и в польском, – в значении ‘ускладняць, абцяжарваць, перашкаджаць’ засвидетельствовано в текстах на «простой мове»², язык которых в значительной степени насыщен полонизмами (Гістарычны слоўнік... 1991, вып. 11, с. 226; Словник української мови XVI... 2004, вип. 11, с. 10). Однако далее XVII в. история этого слова ни для белорусского, ни для украинского языков не прослеживается.

Что касается его дальнейшей судьбы в русском языке, то в XVII-XIX вв., по данным лексикографических источников, оно бытовало здесь в значении ‘причинять затруднение, неудобство; дѣлать труднымъ’ (Словарь Академии Российской... 1809, ч. II, стлб. 779; Даль 1978, т. I, с. 652). И в словаре современного русского литературного языка мы находим *затруднять*, *затруднить* в следующих значениях: ‘делать трудным, тяжелым, неудобным’ и ‘ставить кого-либо в неудобное, неловкое положение’ (Словарь современного русского... 1955, т. 4, стлб. 1014).

Сопоставление приведенной выше информации, на наш взгляд, позволяет говорить о том, что своим происхождением глагол *затруднить*, *затруднять* в русском языке обязан польскому языку. Во всяком случае, его предыстория в

² «Простая мова» представляет собой литературно обработанную, надрегиональную разновидность белорусского и украинского языков среднего периода, возникшую на основе общего «русского» (= украинско-белорусского) делового языка (см. Мозер 2002, с. 221, а также Успенский 2002, с. 388-392).

русском языке свидетельствует именно об этом. На то, что эта лексема могла быть неисконна и для других восточнославянских языков указывают обстоятельства появления и непродолжительность ее истории в них. При этом «простая мова» могла играть роль посредника при проникновении анализируемого глагола в русскую деловую письменность.

В заключение следует остановиться еще на таком моменте, как акцентуация лексемы в русском (на суффиксе) и польском (на корне) языках. Перемещение ударения в русском языке можно объяснить как результат адаптации в соответствии с акцентуацией глаголов этого акцентного типа в принимающем языке. Вообще же, как отмечает В. Витковский, большая часть заимствований из польского языка утрачивает в русском свою парокситонезу (Witkowski 2006, s. VIII).

НАЛГАТИ (1) *глагол, сов.* Наговорить лжи, неправды; оговорить, оклеветать кого-л.: А то гетманские посланцы нечто будет собою затеяли и гетману на тебя *налгали* (1653 г.) (ВУР 3, с. 394 (195), 1653 г.).

Эта лексема образована префиксальным способом от имеющего общеславянское распространение и соответствия в германских и балтийских языках глагола, восходящего к праслав. **l̥gati*, 1 л. ед. ч. **l̥žō* ‘говорить неправду, лгать; обманывать’, и.-е. базой которого является **leugh-* ‘говорить неправду, лгать’ (Berneker 1924, t. I, s. 751; Brückner 1974, s. 309; Фасмер 1967, т. II, с. 469; Этимологический словарь... 1990, вып. 16, с. 233-234; Этымалагічны слоўнік... 1989, т. 5, с. 270; Długosz-Kurczabowa 2003, s. 303; Boryś 2005, s. 299-300).

До настоящего времени наиболее ранняя фиксация глагола *налгати* датировалась 1675 г., причем в историческом словаре, отражающем русский язык XI-XVII вв., этот глагол пред-

ставлен единственной иллюстрацией (СлРЯ XI-XVII вв. 1983, вып. 10, с. 130), что может свидетельствовать о его нераспространенности в русской письменности XVII в. Наши материалы позволяют почти на четверть столетия уточнить время появления этого слова в русском письменном языке. При этом существенно и то, что мы обнаружили анализируемую лексему в дипломатической корреспонденции по сношениям МГ с Польшей и ВКЛ.

В письменных же источниках польского языка *nalgać* ‘powiedzieć wiele nieprawdy (z subiektywnym odczuciem nadmiaru); nalgać komu, na kogo’ засвидетельствовано со второй половины XVI в. (SłP XVI 1984, t. XV, s. 641; Bańkowski 2000, t. 2, s. 99), далее оно отмечается в словарях, регистрирующих польский язык XVII-XIX вв. (Linde 1857, t. III, s. 251; Karłowicz i in. 1904, t. III, s. 95). Однако, судя по их информации, этот глагол не имел широкого распространения в польском языке того времени. В толковых словарях первой половины XX в. в реестровой части словника *nalgać* уже не приводится, хотя в объяснительной части он встречается как синоним к лексеме *nakłamać* (Słownik języka polskiego 1962, t. IV, s. 1082). В лексикографических же источниках этого типа второй половины XX в. он уже вообще не представлен, тогда как в двуязычных переводных словарях *nalgać* (наравне с *nakłamać*) до сих пор используется для пояснения значения глагола *налгати* (Mirowicz i in. 1993, t. I, s. 646).

Столь непродолжительную историю слова в польском языке, на наш взгляд, можно объяснить следующим образом. Здесь этот глагол, видимо, является заимствованием из старочешского, где *nalhati* ‘co (na koho, komu) nalhat, lživě namlavit’ был известен еще до начала XVI в. (Staročeský slovník 1977, díl. III, s. 161) А в самом польском языке уже с первой

половины XVII в. наряду с *nalgać* в аналогичном значении отмечается глагол *nakłamać* (SJP XVI 1984, t. XV, s. 587), который активно употреблялся на протяжении XVIII-XIX вв. (Linde 1857, t. III, s. 243; Karłowicz i in. 1904, t. III, s. 84), бытует он и в современном польском языке (Słownik języka polskiego 1962, t. IV, s. 1082). Таким образом, в польском языке уже в XVIII-XIX вв. лексема *nalgać* была явно избыточна, поэтому, не получив широкого распространения, она вышла из употребления.

Что касается дальнейшей судьбы *налгать* в русском языке, то здесь этот глагол входит в активный состав словаря только со второй половины XVIII в. (СлРЯ XVIII в. 2003, вып. 13, с. 226) и далее фиксируется в русской лексикографии XIX-XX вв. (Словарь Академии Российской... 1814, ч. III, стлб. 1112; Даль 1979, т. II, с. 436; Словарь современного русского... 1958, т. 7, стлб. 297).

Из других восточнославянских языков этот глагол мы находим лишь в белорусском языке. Здесь в XVIII-XIX вв. он отмечается в форме *наилгаць* 'наврать, наклеветать' (с *и(і)* протетического характера) (Носович 1870, с. 308), а в современном белорусском языке – в форме *налгаць* 'нагаварыць няпраўды' (Тлумачальны слоўнік... 1979, т. 3, с. 264). При этом примечательно, что мотивирующий его глагол *лгати* 'ілгачь, хлусіць, маніць; паклёпнічаць, нагаворваць, абгаворваць' в старобелорусской письменности впервые выявлен в конце XV в. в переводном с польского тексте *Пакуты Хрыста*, язык которого в значительной степени насыщен полонизмами (Гістарычны слоўнік... 1997, вып. 16, с. 312; Гістарычная лексікалогія... 1970, с. 91-92). В историческом же словаре украинского языка *лгати* 'лгать, врать', документируемое XVII в., вообще сопровождается комментарием «пл. *łgać*», что указывает на происхождение слова (Тимченко 2002, кн. 1, с. 399). В старопольском же *łgać* 'mówić

nieprawdę, kłamać засвидетельствовано с XV в. (Boryś 2005, s. 299). Таким образом, действительно есть определенные основания предполагать, что в старобелорусский и староукраинский языки *лгати* могло быть заимствовано из старопольского, а не из древнерусского, где *льгати* 'лгать' выявляется еще в последней четверти XI в., а затем этот глагол уже достаточно широко представлен в русской письменности XIV-XV вв. (Словарь древнерусского... 1991, т. IV, с. 437-438; СлРЯ XI-XVII вв. 1981, вып. 8, с. 182).

Итак, судя по имеющимся у нас сведениям, происхождение лексемы *налгать* в анализируемых славянских языках можно представить таким образом: в польском это, возможно, богемизм, в русском, видимо, полонизм, а в белорусский язык префиксальный глагол мог попасть как из польского, так уже и из русского языка. Остается лишь оговорить такой момент, как различия в акцентуации глагола в польском (на префиксе) и в восточнославянских (на суффиксе) языках. В данном случае место ударения в последних можно объяснить тем, что большая часть префиксальных глаголов в этих языках имеет ударение на том же слоге, на который оно падает и в соответствующих бесприставочных глаголах, а *льгати*, как указывалось выше, известно в древнерусском языке уже с XI в.

ПОГРАНИЧИЕ, ПОГРАНИЧЬЕ (2) *суц.*, с. Территория, расположенная у границы, приграничное пространство; соседство: За нас де не токмо наше государство станет: слыше вашу такую неправду ... станут за нас иньшие окресные государства, которые у об'их государств наших в *пограничье* (Сб. РИО 137, с. 634, 1607-1608 гг.). И послы б де на *пограничье* и в Вязьме ото многих пограничных и жилетцких людей разведывали накрепко, что у царского величества с Хмельницким (ВУР 3, с. 23 (12), 1651 г.).

Это слово является префиксально-суффиксальным дериватом от имеющего общеславянское распространение существительного, восходящего к праслав. **granica* с возможным первичным значением ‘край; предел, граница чего-л.’, производному с суффиксом *-ica* от **granь* ‘острый угол; край, ребро, грань’, представляющему собой, вероятнее всего, продолжение и.-е. отглагольной именной основы **ghrō-*-, связанной чередованием гласных с глагольной основой и.-е. **ghrē-*: **ghrō-*, **ghr?*- ‘расти; давать побеги’ (Berneker 1924, t. I, s. 346; Фасмер 1964, т. I, с. 452-453; Ślawski 1952-1956, t. II, s. 339-341; Этимологический словарь... 1980, вып. 7, с. 106-107; Boguś 2005, s. 177).

На данный момент оба приведенных нами случая употребления анализируемого существительного, засвидетельствованные в дипломатических документах, отражающих межгосударственные контакты МГ с Польшей и ВКЛ в первой половине XVII в., следует считать наиболее ранними его фиксациями в русской письменности. Далее оно в значении ‘сосѣдство, мѣста по границѣ или вдоль ея’ отмечалось в словарях, регистрирующих русский язык XVIII-XIX вв. (Словарь Академии Российской... 1822, ч. IV, стлб. 1210; Даль 1980, т. III, с. 157). В лексикографических источниках прошлого столетия *пограничье* ‘приграничная полоса, зона’ впервые появляется только в конце 90-х годов (Ожегов; Шведова 1999, с. 530), то есть на протяжении почти всего XX в. эта лексема не была представлена в толковых словарях русского языка.

Наше внимание слово *пограничье* привлекло по следующим причинам: во-первых, в связи с характером памятников, в которых мы его обнаружили, во-вторых, потому, что мотивирующее его существительное *граница* ‘линия раздела между территориями, рубеж’ целым рядом исследователей квалифицируется

как полонизм (см. Witkowski 1999, s. 134; Witkowski 2006, s. 151). Кроме того существует версия, высказываемая В. Витковским (Witkowski 1999, s. 134; Witkowski 2006, s. 151), что и существительное *пограничье* также было заимствовано в русский из польского языка. Однако В. Витковский ссылается лишь на наличие данной лексемы в лексикографических источниках русского языка XIX в., где она не сопровождается какими-либо пометами, указывающими на ее происхождение. Таким образом, В. Витковский ничем не аргументирует отнесение слова *пограничье* к разряду полонизмов в русском языке, поэтому его утверждение нуждается в более пространным обосновании, что мы и попытаемся сделать.

Обратимся к истории интересующей нас лексемы в польском языке. Здесь *pogranicze* ‘terytorium, obszar znajdujący się przy granicy’ известно с первой половины XVI в. и активно употребляется до настоящего времени (ŚIP XVI 1998, t. XXVI, s. 183; Linde 1858, t. IV, s. 268, Karłowicz i in. 1908, t. IV, s. 468; Słownik języka polskiego 1964, t. VI, s. 799).

Со второй половины XVI в. отмечаются единичные случаи употребления *пограничье*, *пограниче* в интересующем нас значении в текстах на «простой мове», но большее распространение это слово получает здесь только в XVII в., причем наиболее ранние его фиксации приходятся на памятники, язык которых испытал достаточно сильное польское влияние (Гістарычны слоўнік... 2005, вып. 25, с. 136; Тимченко 2003, кн. 2, с. 128). И в современных белорусском (*пагранічча* ‘месца, зона, раён на граніцы’) и украинском (*пограниччя* ‘місцевість біля кордону’) языках это существительное входит в активный лексический запас (Тлумачальны слоўнік... 1979, т. 3, с. 498; Словник української мови 1975, т. VI, с. 722).

Сопоставление вышеизложенной информации позволяет, на наш взгляд, констатировать, что в русский, как и в другие восточнославянские языки, *пограничье* было заимствовано из польского, причем в русскую письменность XVII в. оно попало, очевидно, благодаря посредничеству «простой мовы».

РОДОВИТЫЙ (1) *прил.* Принадлежащий к старинному знатному роду: А для тех мер велел учинить сейм и с сейму назначил и розказал ехати к великому государю вашему к его царскому величеству, дав полную мочь в послех мне, секретарю своему великому и человеку *родовитому* (ВУР 3, с. 44 (16), 1651 г.).

Данная лексема образована суффиксальным способом от имеющего практически общеславянское распространение прилагательного (рус. *родовой*, укр. *родовий*, блр. *радавы*, болг. *родов*, чеш. и словц. *rodový*, польск. *rodowy*), являющегося также суффиксальным дериватом от существительного, восходящего к праслав. **rodъ* < **ordъ* ‘род, племя’ < и.-е. корень **urdh-* **uredh-* (: **urōdh-*) ‘расти’, ‘разрастаться’, ‘прибывать’, ‘подниматься’ (Фасмер 1971, т. III, с. 490-491; Pokomy 1959, Bd. 1, s. 1167; Черных 1999, т. II, с. 118-119; Woryś 2005, s. 516).

Наиболее раннюю документацию прилагательного *родовитый* в анализируемом значении в русском языке до сих пор относили к первой четверти XIX в. (Witkowski 2006, s. 186; Словарь Академии Российской... 1822, ч. V, стлб. 1057). Выявленный же нами случай его употребления в дипломатическом акте по сношениям МГ с Польшей и ВКЛ в середине XVII в. можно рассматривать по меньшей мере как предысторию этого слова в русском письменном языке. Ведь только этим – известностью русскому языковому сознанию – можно объяснить, что впервые зарегистрированное в русской лексикографии в первой четверти XIX в., оно уже в этом же столетии вошло в активный запас словаря (Даль 1980, т. IV, с. 11) и

продолжает употребляться и в современном русском языке (Словарь современного русского... 1961, т. 12, стлб. 1388).

Целый ряд обстоятельств: предыстория самой лексемы *родовитый* в русском языке, а также то, что в русской письменности уже в XVI в., то есть раньше мотивирующего прилагательного, регистрируется единичное употребление существительного *родовитость*, обнаруженное в переводном с польского памятнике *Назиратель* (СлРЯ XI-XVII вв. 1997, вып. 22, с. 190), – может свидетельствовать о неисконности как первого, так и второго слова в русском языке. Кстати, на это указывает и неоднократно цитируемый нами польский славист В. Витковский, считающий эти слова полонизмами (Witkowski 2006, s. 186; Witkowski 1999, s. 165). Однако он не приводит никаких доказательств высказываемого предположения, отмечая лишь наличие *родовитость* и *родовитый* в русских лексикографических источниках, где эти лексемы не маркированы какими-либо пометами, позволяющими установить их происхождение.

Попытаемся аргументировать свое предположение и одновременно подтвердить версию В. Витковского относительно генезиса прилагательного *родовитый* в восточнославянских языках. Так, в словаре староукраинского языка находим единичное употребление *родовитый* ‘(знатного роду) родовитый’, зафиксированное в деловом акте 1438 г., язык которого сильно полонизирован, при этом составители данного лексикографического источника сопровождают прилагательное комментарием «стп. rodowity» (Словник староукраїнської мови... 1978, т. 2, с. 295), что обычно указывает на происхождение слова и косвенно может свидетельствовать также о времени его появления в польской письменности. Непосредственно же в польской лексикографии прилагательное *rodowity* ‘dobrze urodzony, znakomitego rodu’ достаточно

представительно документировано памятниками письменности середины XVI в. и продолжало бытовать в этом значении еще и в XVII-XVIII вв. (Reczek 1968, s. 413; Słownik języka Jana Chryzostoma Paska 1973, t. II, s. 320; Linde 1859, t. V, s. 54). В словарях, отражающих польский язык XIX-XX вв., *rodowity* в значении 'dobrze urodzony, z wielkiej a zasnej familii pochodzący, familjant' уже снабжено пометами „staropolski“ (Karłowicz i in. 1912, t. V, s. 547) и „daw.“ (Słownik języka polskiego 1965, t. VII, s. 1010).

Что касается дальнейшей судьбы этого прилагательного в письменности ВКЛ, то оно в значении 'знатный родом' получает достаточно широкое распространение только с XVII в. в текстах на «простой мове», причем в историческом словаре украинского языка приводится информация о его происхождении: «пл. *rodowity*» (Тимченко 2003, кн. 2, с. 276). Далее *родовитий* 'який належить до старовинного роду' находим в словарях, регистрирующих украинский язык XIX-XX вв. (Гринченко 1924, т. II, с. 538; Словник української мови 1977, т. VIII, с. 597). *Радавiты* 'які належыць да старога знатнага роду' входило и в лексический состав белорусского языка XIX-XX вв. и бытует в нем до сих пор (Глумачальны слоўнік... 1980, т. 4, с. 553).

Сопоставительный анализ материалов по истории исследуемой лексики в восточнославянских и польском языках дает, по нашему мнению, определенные основания для предположения о том, что в первых мы имеем дело с возможным заимствованием из польского, в таком случае в русский письменный язык XVII в. прилагательное *родовитый*, очевидно, проникло благодаря посредничеству «простой мовы». Однако с большей долей уверенности об этом можно будет говорить лишь тогда, когда мы будем располагать прямыми свидетельствами бытования *rodowity*

в интересующем нас значении в старопольском языке.

Итак, мы рассмотрели историю четырех лексем, которые в русском, а также в других восточнославянских языках на первый взгляд представляются прозрачными в словообразовательном и смысловом отношении, что, очевидно, и стало причиной недостаточного внимания к ним со стороны этимологов и исследователей истории славянских языков. Однако детальные историко-этимологические изыскания показывают, что объяснение происхождения анализируемых слов следует искать не в самих этих языках, а трактовать их как результат взаимных языковых влияний.

Резюмируя наши наблюдения над лексемами *затруднить*, *налгать*, *пограничье*, *родовитый*, можно сформулировать и некоторые более конкретные выводы:

1. Сопоставительный анализ их истории в польском и восточнославянских языках показал, что в русском языке все четыре слова, вероятнее всего, являются лексическими полонизмами, которые продолжают бытовать в нем до настоящего времени. Такого же, очевидно, происхождения первого глагола, а также существительного и прилагательного в белорусском и украинском языках. Причем если два последних слова употребляются в них до сих пор, то судьба глагола в обоих этих языках прослеживается лишь до XVIII в. Что касается глагола *налгать*, то данными о наличии его в украинском языке в какие-либо периоды его истории мы пока не располагаем. В белорусский же язык лексема *налгаць* могла попасть как из польского, так и из русского языка, причем последний источник, на наш взгляд, даже более вероятен, учитывая историю слова в белорусском языке.

2. Процесс заимствования всех четырех слов русским языком, по-видимому, осуществлялся путем сложных языковых контактов. Так, при проникновении в русскую письменность XVII в.

затруднити, затрудняти; пограничье, пограничье; родовитый в роли посредника, вероятно, выступала «простая мова», а заимствование *налгати* было, очевидно, следствием чешско-польско-русских языковых контактов.

3. Для всех исследуемых лексем было установлено более раннее время их появления в русской письменности, причем для *затруднити, затрудняти; пограничье, пограничье; родовитый* уточнение хронологии было весьма существенным. В связи с этим выявленные нами случаи употребления этих лексем в дипломатической корреспонденции МГ в XVII в. можно рассматривать как их предьсторию в русском языке. А эта информация при изучении межславянских языковых контактов приобре-

тает первостепенную важность, поскольку то, что некоторые великорусские слова, прежде чем стать элементом общеупотребительной русской литературной лексики, сначала отмечались в письменных источниках как единичные фиксации, позволило в ряде случаев установить трудно уловимую миграцию отдельных слов и лексических значений из одного близкородственного языка в другой. Таким образом, сведения о предьстории слов позволяют доказать миграционный характер некоторых русских, а также украинских и белорусских слов, ранее с учетом их общеславянского распространения квалифицировавшихся как континуаты праславянского наследия в этих языках.

Список сокращений

ВУР 3 – *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы*. 1953. Москва: Изд-во Акад. наук СССР. Т. 3.

Сб. РИО 137 – *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством, т. 4 (1508-1608 гг.). Сборник Русского Исторического Общества*. 1912. Санкт-Петербург. Т. 137.

Сб. РИО 142 – *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством, т. 5 (1609-1615 гг.). Сборник Русского*

Исторического Общества. 1913. Санкт-Петербург. Т. 142.

СлРЯ XI-XVII вв. – *Словарь русского языка XI-XVII вв.* 1981, 1983, 1997. Москва. Выпуски 8, 10, 22.

СлРЯ XVIII в. – *Словарь русского языка XVIII века*. 1995, 2003. Санкт-Петербург. Выпуски 8, 13.

SlP XVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*. 1984, 1998. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź. Т. XV, XXVI.

Литература

БАБАЕВА, Е. Э.; ЖУРАВЛЕВ, А. Ф.; МАКЕЕВА, И. И., 1997. О проекте «Исторического словаря современного русского языка». *Вопросы языкознания*, № 2.

БИРЖАКОВА, Е. Э.; ВОЙНОВА, Л. А.; КУТИНА, Л. Л., 1972. *Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования*. Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние.

Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. 1970. Рэд. А. Я. БАХАНЬКОЎ; А. І. ЖУРАЎСКІ; М. Р. СУДНІК. Мінск: Навука і тэхніка.

Гістарычны слоўнік беларускай мовы. 1991, 1997, 2005. Мінск. Вып. 11, 16, 25.

ГРИНЧЕНКО, Б., 1924. *Словарь української мови*. Берлін. Т. II

ДАЛЬ, В., 1978-1980. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Москва. Т. I-IV.

ЗОЛТАН, А., 1988. Пути проникновения западно-русской лексики в великорусский деловой язык в XV в. *In: Studia Slavica*. Budapest. Т. 34, fasc. 1-4.

МОЗЕР, М., 2002. Что такое «простая мова»? *In: Studia Slavica*. Budapest. Т. 47, № 3-4.

НОСОВИЧЬ, И. И., 1870. *Словарь белорусского наречья*. Санкт-Петербург.

ОЖЕГОВ, С. И.; ШВЕДОВА, Н. Ю., 1999. *Толковый словарь русского языка*. Москва.

Словарь Академии Российской, по азбучному порядку расположенный. 1809, 1814, 1822. Санкт-Петербург. Ч. II-V.

- Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.)*. 1991. Москва. Т. IV.
- Словарь современного русского литературного языка*. Москва; Ленинград 1955, 1958, 1961. Т. 4, 7, 12.
- Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.* 1978. Київ. Т. 2.
- Словник української мови*. 1975, 1977. Київ. Т. VI, VIII.
- Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* 2004. Львів. Вип. 11.
- СОРОКИН, Ю. С., 1961. Об общих закономерностях развития словарного состава русского литературного языка XIX в. *Вопросы языкознания*, № 3.
- ТИМЧЕНКО, С., 2002, 2003. *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст.* Підготували до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса. Київ; Нью-Йорк. Кн. 1, 2.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*. 1979, 1980. Мінск. Т. 3, 4.
- УСПЕНСКИЙ, Б. А., 2002. *История русского литературного языка (XI-XVII вв.)*. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. Москва: Аспект Пресс.
- ФАСМЕР, М., 1964, 1967, 1971. *Этимологический словарь русского языка*. Пер. и доп. О. Н. Трубачева. Москва. Т. I-III.
- ЧЕРНЫХ, П. Я., 1999. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. Москва. Т. II.
- Этимологический словарь славянских языков*. 1980, 1990. Москва. Вип. 7, 16.
- Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. 1989. Мінск. Т. 5.
- BAŃKOWSKI, A., 2000. *Etymologiczny słownik języka polskiego*. Warszawa. Т. 2.
- BERNEKER, E., 1924. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg. Т. I.
- BORYŚ, W., 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- BRÜCKNER, A., 1974. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa.
- DLUGOSZ-KURCZABOWA, K., 2003. *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- KARŁOWICZ, I.; KRYŃSKI, A.; NIEDŹWIEDZKI, W. (red.), 1904, 1908, 1912, 1927. *Słownik języka polskiego*. Warszawa. Т. III-V, VIII.
- KOCHMAN, S., 2003. К вопросу о кальках в истории русского литературного языка (заметки на полях одного исследования). In: *Wokół struktury słowa*. Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego.
- LINDE, S. B., 1857-1860. *Słownik języka polskiego*. Wydanie drugie, poprawne i pomnożone. Lwów. Т. III-VI.
- MIROWICZ, A.; DULEWICZOWA, I.; GREK-PABISOWA, I.; MARYNIAKOWA, I., 1993. *Wielki słownik rosyjsko-polski. Большой русско-польский словарь*. Warszawa. Т. I.
- POKORNY, I., 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. 1.
- RECZEK, St., 1968. *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków.
- SŁAWSKI, F., 1952-1956. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków. Т. II.
- Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*. 1973. Wrocław; Warszawa; Kraków. Т. II.
- Słownik języka polskiego*. 1962, 1964, 1965, 1968. Warszawa. Т. IV, VI, VII, X.
- Staročeský slovník*. 1977. Praha. Díl. III.
- WITKOWSKI, W., 1999. *Słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim*. Kraków: TA i WPN Universitas.
- WITKOWSKI, W., 2006. *Nowy słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim*. Kraków: TA i WPN Universitas.
- ZOLTÁN, A., 1987. *Fejezetek az orosz szókincs történetéből*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Liudmila Garbul

Vilnius University

Research interests: historical lexicology of the Russian language, interslavonic language contacts and loan-words.

ON THE HISTORY OF WORDS *ZATRUDNIT'*, *NALGAT'*, *POGRANIČ'E*, *RODOVITYJ* IN THE RUSSIAN AND OTHER EAST SLAVONIC LANGUAGES

Summary

The article examines the history of the following words found in diplomatic correspondence of

Muscovite Russia of the first half of the 17th century: **zatrudniti**, **zatrudniati** 'hamper, impede (smth.)'; **nalgati** 'lie (to smb.), slander'; **pograničije**, **pogranič'e** 'frontier'; **rodovityj** 'well-born, high-born'. The author aims at proving that these intraslavonic derivatives are interslavonic lexical loan-words-Polonisms in the Russian written language of the 17th century and also at retracing their further history in the Russian and in the other East Slavonic languages. The following conclusions are made: the words **zatrudnit'**, **nalgat'**, **pogranič'e**, **rodovityj**, in the opinion of the author, are lexical loan-words-Polonisms in the Russian language and with the

exception of **nalgat'** – in “prostaja mova”, the latter, evidently, appeared to be the mediator when these words were being borrowed by the written Russian language. The words **pogranič'e**, **rodovityj**, perhaps, are lexical loan-words-Polonisms in the Byelorussian and Ukrainian languages also. Besides, the materials of the article considerably specify the chronology of

zatrudniti, **zatrudniati**; **pograničije**, **pogranič'e**; **rodovityj** in the Russian written language, that is very important in establishment of the facts of inter-slavonic migration of words.

KEYWORDS: intraslavonic derivatives, interslavonic migration of words, interslavonic lexical loan-words, Polonisms, “prostaja mova”, prehistory of word.

Gauta 2007 12 30

Priimta publikuoti 2008 01 18

Дануте Балшайтите

Вильнюсский университет

Muitinės g. 8, LT-44280 Kaunas, Lietuva

E-mail: danubals@takas.lt

Область научных интересов автора: экспериментальная фонетика, стилистика, культура речи.

ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗНОШЕНИЯ НОСИТЕЛЕЙ РУССКОГО ЯЗЫКА В ЛИТВЕ (БЕЗУДАРНЫЕ ГЛАСНЫЕ В ПОЗИЦИИ ПОСЛЕ ТВЕРДЫХ СОГЛАСНЫХ)

Фонетическая интерференция проявляется в результате взаимодействия в сознании говорящего фонетических систем и произносительных норм двух языков. Одинаково важным является изучение интерферирующего влияния как системы родного языка на неродной, так и явления противоположного порядка – влияния неродного языка на фонетическую систему родного.

*В статье анализируются акустические параметры (длительность, частотные значения первой и второй форманты ударных и безударных гласных заднего ряда) в произношении носителей русского языка в Литве. Результаты спектрального анализа позволяют выявить обусловленные взаимовлиянием фонетических систем двух языков отклонения от русской произносительной нормы в речи русско-литовских билингвов. Определены следующие особенности качественной и количественной редукции безударных гласных **а, о, у** в произношении носителей русского языка в Литве: 1) зависимость степени редукции гласных от положения в слове по отношению к ударению: наименьшей длительностью и наибольшими качественными изменениями гласные **а, о, у** характеризуются в наиболее отдаленном от ударного слога втором предударном слоге; 2) большая длительность заударных гласных по сравнению с предударными; 3) недостаточная редукция гласных на месте графического **о** во всех безударных слогах; сильная качественная редукция безударного **у**.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: фонетическая интерференция, качественная редукция гласных, количественная редукция гласных, нормативное произношение.

Бурно развивающаяся сегодня теория межкультурной коммуникации включила в круг своих объектов и явление, имеющее сравнительно долгую историю изучения – билингвизм: «Билингвизм стал одним из самых ярких явлений межкультурной коммуникации» (Вишневская 1997). При многообразии определений билингвизма наиболее предпоч-

тительным нам представляется идущее от Ахмановой достаточно широкое определение этого явления как одинакового или приблизительно одинакового свободного владения двумя языками. Естественно, что следствием использования двух языков одним субъектом становится их взаимовлияние в идиолекте отдельного индивида. Обычно такое

взаимовлияние именуется интерференцией. По У. Вайнрайху, интерференция – это «те случаи отклонения от норм любого из языков, которые происходят в речи двуязычных в результате того, что они знают больше языков, чем один, т. е. вследствие языкового контакта» (Вайнрайх 1979, с. 22).

Изучение интерферирующего влияния системы родного (первичного) языка на неродной (изучаемый или изученный) является актуальным как в плане решения теоретических проблем интерференции, так и, в частности, – в плане разработки и совершенствования методики обучения русскому языку как иностранному (Любимова 2001, 2007; В. де Сильва 2002; Гор 2002; Вербицкая 2004; Богданова, Шахотина 2006; Лашгари 2007; Лыпкань 2007). Однако исследователи интерференции отмечают, что усвоенный или усваиваемый новый язык может оказывать интерферирующее влияние на родной: «...как показывают результаты фонетического исследования речи русскоязычных эмигрантов США, на определенном уровне сформированности системы нового языка у билингва отдельные ее элементы и признаки могут проявляться в речи билингва на родном языке» (Бикбулатова 2002, с. 240). При этом исследователи полагают, что возможна разнонаправленная интерференция: «...как показывают результаты фонетического исследования речи русскоязычных эмигрантов на определенном уровне сформированности нового языка у билингва отдельные его элементы и признаки могут проявляться в речи билингва на родном языке» (Бикбулатова 2001, с. 24-26). В этой связи большой интерес приобретает изучение особенностей билингвизма в условиях иноязычной среды и языковой интерференции при взаимодействии контактирующих языков. Именно в таких особых условиях, в ситуации иноязычного (литовского) окружения функционирует русский язык в Литве.

Взаимодействие языковых систем приводит к вариативности единиц всех уровней. Особый интерес представляет собой языковое варьирование на фонетическом уровне речи, подверженном влиянию множества как лингвистических, так и экстралингвистических факторов (напр., «легитимность» использования языка в официально-деловой сфере).

К основным лингвистическим факторам, обуславливающим фонетическую интерференцию, следует отнести различия в фонологических и фонетических системах русского и литовского языков. На звуковом уровне взаимовлияние систем двух языков зависит в первую очередь от количества фонем, от набора дифференциальных признаков в отдельных фонемах, а также от реализаций основных аллофонов и закономерностей варьирования фонем в потоке речи (Вербицкая 2004, с. 320).

Системы гласных в современных русском литературном и литовском литературном языках различаются по следующим признакам:

количество фонем – в литовском языке насчитывается 11 монофтонгов: /i:/, /e:/, /i/, /ɛ/, /æ:/, /a:/, /a/, /ɔ/, /o:/, /u/, /u:/ (Girdenis 2003), в русском – 6: /i/, /e/, /ы/, /a/, /o/, /u/ (Бондарко 1977);

наличие противопоставленных по долготе-краткости пяти пар литовских гласных и отсутствие такого противопоставления в русском языке; отсутствие в системе литовского языка /ы/;

артикуляционные различия основных аллофонов ударных гласных (Грамматика литовского языка 1985).

Для безударного вокализма обоих языков характерны количественная и качественная редукция. Безударные русские и литовские (долгие и краткие) гласные короче соответствующих ударных гласных (Бондарко 1977; Вербицкая 2003; Грамматика литовского языка 1985; Kaukėnienė 2004). Следует отметить, что литовские гласные в безударном положении

(как и в ударном), сохраняют различие по долготе: безударные долгие обладают большей длительностью, чем соответствующие безударные краткие гласные, соответственно, ударные долгие более длительны, чем ударные краткие – все это обуславливает наличие в фонетической системе литовского языка большого количества различающихся по длительности аллофонов гласных фонем (долгих ударных, долгих безударных, кратких ударных и кратких безударных) (Kaukėnienė 2004, с. 20). В обоих языках длительность безударных гласных изменяется в зависимости от их положения в слове по отношению к ударению. В современном русском языке при полном темпе произношения в первом предударном слоге гласный характеризуется большей длительностью, чем гласные во втором предударном и заударном слогах (Вербицкая 2003, с. 44-45, 73-74). В литовском языке наибольшее сокращение длительности характерно для долгих гласных в позиции второго и первого предударных слогов, в заударных слогах количественная редукция менее выражена (Kaukėnienė 2004, с. 19).

В отличие от гласных русского языка, сокращение длительности которых в безударных слогах приводит к значительным изменениям их качества (Матусевич 1976; Бондарко 1977), литовские безударные гласные качественно редуцируются очень слабо (Kaukėnienė 2004). В ударных и безударных слогах литовского языка реализуются те же фонемы (Kaukėnienė 2004), т. е. в ударных и безударных слогах возможны все литовские гласные фонемы. В русском литературном языке под ударением различаются 6 фонем: /i/, /e/, /ы/, /a/, /o/, /u/, без ударения – 4: /i/, /ы/, /u/, /a/ (Матусевич 1976; Бондарко 1977; Вербицкая 2003). В литовском литературном языке, таким

образом, отсутствуют характерные для русского литературного языка чередования /o/ // /a/ после твердых согласных и /e/ // /i/, /a/ // /i/ после мягких.

Все эти различия позволяют предположить наличие отклонений от русской литературной произносительной нормы в речи носителей русского языка – русско-литовских билингвов – в Литве.

Целью проведенного спектрального анализа, результаты которого представлены в статье, являлось определение акустических характеристик (формантной структуры и длительности) безударных гласных заднего ряда в позиции после твердых согласных в произношении носителей русского языка в Литве и выявление отклонений от произносительной нормы русского языка, обусловленных взаимодействием звуковых систем русского и литовского языков.

Материалом для исследования послужили трех- и четырехсложные слова русского языка, содержащие гласные *a*, *o*, *y*¹ в слогах типа CV в следующих позициях: в первом ударном, в первом предударном, во втором предударном и в первом заударном (неконечном) слогах. Изолированные слова были начитаны тремя дикторами в среднем темпе с назывной интонацией и с небольшими паузами.

В качестве дикторов выступали носители русского языка (мужские голоса) – студенты I курса специальности «русский и английский языки». «Дикторы» являются естественными билингвами, несколько раз в день (в силу различия коммуникативных ситуаций) переключающимися с одного языка на другой. Все дикторы окончили русскую среднюю школу в Вильнюсе, литовский язык в школе изучали с 4-го класса по 5-9 часов в неделю; успешно сдали государственный экзамен по литовскому

¹ Здесь и далее знаки *a*, *o*, *y* соответствуют ударным и безударным звукам, в графике обозначаемым буквами «а», «о» и «у».

Таблица. Длительность (в мс) и частотные значения (в Гц) F1 и F2 ударных и безударных гласных в произношении носителей русского языка в Литве

Гласный	а			о			у		
	длит.	F1	F2	длит.	F1	F2	длит.	F1	F2
Ударный	220	680	1290	115	540	1120	164	350	590
Первый предударный	100	560	1430	56	570	1330	93	340	750
Второй предударный	90	510	1500	41	550	1370	66	330	1020
Заударный	130	560	1440	62	600	1310	86	430	890

языку. В университете общеобразовательные предметы изучают на литовском языке.

В результате спектрального анализа определены следующие акустические параметры русских гласных:

- длительность (в мс);
- значение частоты (в Гц) первой форманты (F1);
- значение частоты (в Гц) второй форманты (F2).

Усредненные данные о длительности и формантной структуре исследуемых гласных представлены в таблице.

Согласно полученным данным анализируемые гласные во всех безударных слогах отличаются от соответствующих ударных меньшей длительностью. Однако в произношении носителей русского языка в Литве безударные гласные характеризуются иным,

чем в нормативном русском произношении, соотношением длительности (см. табл. и рис.). Так, наибольшее сокращение длительности характерно для всех анализируемых гласных в позиции второго предударного слога. Необходимо отметить, что длительность заударных а и о больше, чем предударных, длительность у в заударном несколько меньше, чем в первом предударном. Такое соотношение длительности характерно для безударных долгих и кратких гласных литовского языка: наибольшей количественной редукции подвергаются долгие гласные в позиции второго предударного, наименьшей – в позиции заударного слога (Kaukėlienė 2004). В нормативном русском произношении первый предударный слог отличается большей длительностью, по сравнению со вторым предударным и заударным слогами (Матусевич 1976; Вербицкая 2003).

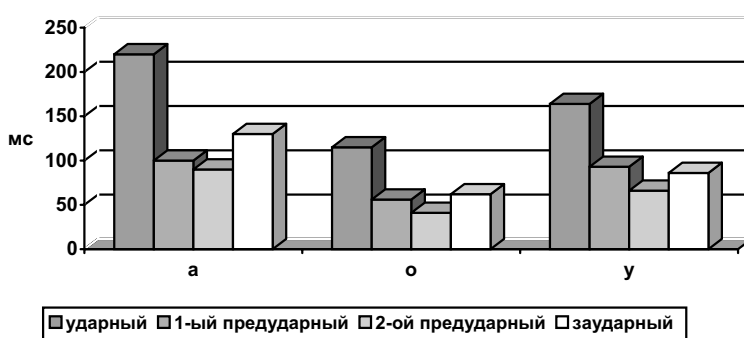

Рис. 1. Длительность ударных и безударных гласных в произношении носителей русского языка в Литве

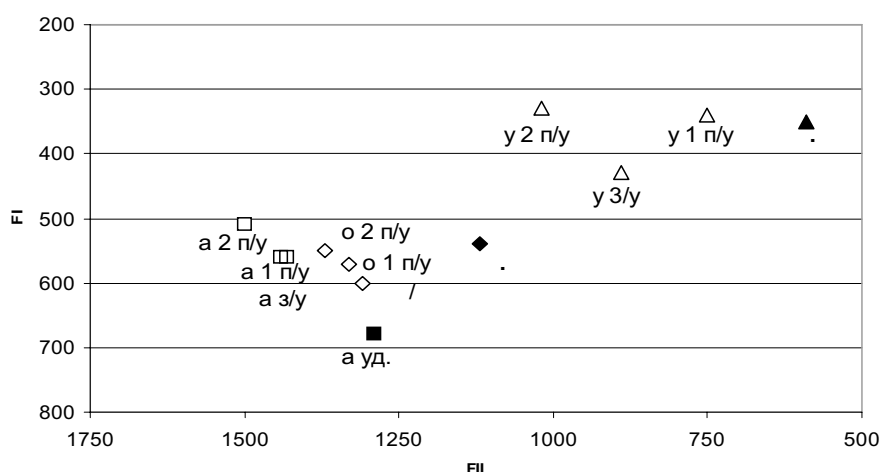

Рис. 2. Диаграмма частот формант русских гласных в координатах частот $F1$ и $F2$

Качественная редукция безударных гласных заднего ряда в произношении носителей русского языка в Литве также отличается от редукции этих гласных в нормативном русском произношении. Прежде всего необходимо отметить, что наиболее значительные изменения формантной структуры всех анализируемых гласных происходят в позиции второго предударного слога (см. рис. 2). Такая зависимость степени качественной редукции гласного от его места в слове по отношению к ударению характерна для звукового строя литовского языка: гласные нижнего подъема и долгий /u:/ сильнее редуцируются в позициях более отдаленных от ударного слога (Kaukėnienė 2004).

Особый интерес представляет собой качественное изменение в безударных слогах гласных на месте графических *a* и *o*. Как отмечалось выше, в нормативном русском произношении отсутствует чередование /a// /o/ в безударных слогах; на месте графических *a* и *o* в позиции после твердых согласных в первом предударном слоге произносится более закрытый по сравнению с соответс-

твующим ударным гласный, во втором предударном – более закрытый, чем предударный; в заударном слоге качество гласного изменяется еще больше (Вербицкая 2003, с. 73-74). Результаты проведенного спектрального анализа свидетельствуют об отличии качества безударных гласных на месте графического *o* от безударных аллофонов *a* в речи дикторов-билингвов: по формантной структуре *o* во всех безударных слогах несколько отличается от ударного *o*, однако не совпадает ни с одним из безударных аллофонов *a* (см. рис. 2). Это позволяет говорить о недостаточной качественной редукции *o* в безударном положении. Примечательно, что для литовского языка характерна незначительная качественная редукция /o:/ и /ɔ/ (Kaukėnienė 2004), слабая качественная редукция *o* отмечается и в русской речи литовцев (Вербицкая 2004).

Необходимо отметить очень большие изменения формантной структуры гласного *у*, безударные аллофоны которого в акустическом пространстве значительно удалены от и от ударного гласного, и друг от друга,

различаясь частотными значениями обеих формант, что в свою очередь свидетельствует о различных степенях качественной редукции гласного. Сильную качественную редукцию безударного *y* в произношении дикторов можно объяснить влиянием фонетической системы литовского языка, в котором качество долгого /u:/ в безударных позициях существенно изменяется (Kaukėnienė 2004), тогда как в современном русском языке «для гласных /и/, /ы/, /у/ основным различием между ударными и безударными является различие в длительности, качественные изменения этих безударных гласных по сравнению с ударными нерегулярны и слабо выражены» (Вербицкая 2003, с. 73).

В результате проведенного акустического исследования выявлены следующие особенности безударных гласных заднего ряда после твердых согласных в произношении русско-литовских билингов:

- зависимость степени количественной и качественной редукции гласных от положения в слове по отношению к ударению: наименьшей длительностью и наибольшими качественными изменениями гласные *a*, *o*, *y* характеризуются в наиболее отдаленном от ударного слога втором предударном слоге (в нормативном русском произношении безударные

гласные на месте графических *a* и *o* в неконечном заударном слоге характеризуются меньшей длительностью и качественно изменяются больше, чем во втором предударном слоге);

- большая длительность заударных гласных по сравнению с предударными (для нормативного русского произношения характерно наибольшее сокращение длительности гласных в заударных неконечных слогах);
- недостаточная редукция гласных на месте графического *o* во всех безударных слогах (в нормативном русском произношении безударные аллофоны гласного на месте графического *o* совпадают с безударными аллофонами *a*);
- сильная качественная редукция гласного *y* (в нормативном русском произношении безударные гласные верхнего подъема качественно изменяются незначительно и нерегулярно, отличаясь от соответствующих ударных гласных только меньшей длительностью).

Перечисленные особенности безударных гласных, обусловленные взаимодействием звуковых систем русского и литовского языков, необходимо учитывать при обучении нормативному русскому произношению носителей русского языка в Литве.

Литература

БОНДАРКО, Л. В., 1977. *Звуковой строй современного русского языка*. Москва: Просвещение.

БИКБУЛАТОВА, Э. Р., 2001. Фонетическая интерференция при речевой коммуникации в условиях неродного языка (На материале русской речи русско-английских билингов, проживающих в США). *Ип: 100 лет экспериментальной фонетике в России*. Санкт-Петербург, 22-25.

БИКБУЛАТОВА, Э. Р., 2002. Фонетические особенности речи при естественном тринлингвизме (на материале русской речи поволжских татар, проживающих

в США). *Ип: Проблемы и методы экспериментально-фонетических исследований*. Санкт-Петербург, 240-246.

БОГДАНОВА Н. В.; ШАХОТИНА Г. С., 2006. Восприятие как область межъязыковой фонетической интерференции (на материале опознания японцами русских бифонемных консонансов). *Ип: ... Слово отвечается*. Пермский государственный университет, 232-240.

ВАЙНРАЙХ, У., 1979. *Языковые контакты*. Ленинград: Наука.

ВЕРБИЦКАЯ, Л. А., 2003. *Давайте говорить правильно*. Москва: Высшая школа.

ВЕРБИЦКАЯ, Л. А., 2004. Фонетическая интерференция русского и балтийских языков. *In: Теоретические проблемы языкознания: К 140-летию кафедры общего языкознания Филологического факультета Санкт-Петербургского университета*. Санкт-Петербург, 318-333.

ВИШНЕВСКАЯ, Г. М., 1997. *Билингвизм и его аспекты*. Иваново.

ГОР, К., 2002. О взаимодействии фонологического и морфологического уровней в речевой деятельности на родном и неродном языке. *In: Проблемы и методы экспериментально-фонетических исследований*. Санкт-Петербург, 247-255.

Грамматика литовского языка, 1985. Вильнюс: Мокслас.

ЛАШГАРИ, Е., 2007. Проблема словесного ударения в связи с изучением иранскими студентами русского языка как иностранного. *In: Мир русского слова и русское слово в мире*. София: Heron Press, 100-102.

ЛЮБИМОВА, Н. А., 2001. Еще раз о фонетической интерференции и промежуточной системе. *In: 100 лет*

экспериментальной фонетике в России. Санкт-Петербург, 124-126.

ЛЮБИМОВА, Н., 2007. Стратификация фонологических противоположений в условиях национально-русской интерференции. *In: Мир русского слова и русское слово в мире*. София: Heron Press, 113-118.

ЛЫПКАНЬ, Т., 2007. Нарушения русских вокалических сочетаний на стыке слов в речи корейцев. *In: Мир русского слова и русское слово в мире*. София: Heron Press, 109-112.

МАТУСЕВИЧ, М. И., 1976. *Современный русский язык. Фонетика*. Москва: Просвещение.

СИЛЬВА де, В., 2002. Количественная редукция звуков в русской речи финнов. *In: Проблемы и методы экспериментально-фонетических исследований*. Санкт-Петербург, 256-261.

GIRDENIS, A., 2003. *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

KAUKĖNIENĖ, L., 2004. *Vocalism of unstressed syllables in the contemporary standard Baltic languages: Summary of Doctoral Dissertation*. Kaunas.

Danutė Balšaitytė

Vilnius University

Research interests: experimental phonetics, stylistics, culture of language.

SOME PECULIARITIES IN THE PRONUNCIATION OF NATIVE SPEAKERS OF RUSSIAN IN LITHUANIA (UNSTRESSED VOWELS IN THE POSITION AFTER HARD CONSONANTS)

Summary

The phonetic interference is a result of the interaction of phonetic systems and pronunciation norms of two languages in the consciousness of a speaker. The study of the influence of the system of the native language on the non-native (foreign) one and the reverse process is equally important.

In the article acoustic parameters – duration, frequency values of the first and the second formants of stressed and unstressed back vowels in the pronunciation of native speakers of Russian in

Lithuania are analyzed. The results of the spectral analysis allow us to reveal some deviations from Russian pronunciation norms in the speech of the Russian-Lithuanian bilinguals caused by the interference of phonetic systems of the two languages. The following features of the qualitative and quantitative reduction of unstressed vowels **a**, **o**, **u** in the pronunciation of native speakers of Russian in Lithuania have been found out: 1) dependence of a degree of reduction of vowels in their position in a word with respect to stress: the greatest shortening and the greatest qualitative changes of the vowels **a**, **o**, **u** are characterized in the second pre-accented syllable – the most remote from the stressed syllable; 2) the greater duration of the post-accented vowels in comparison with pre-accented; 3) an insufficient reduction of the vowel in the place of the graphic **o** in all unstressed syllables; a strong qualitative reduction of the unstressed **u**.

KEYWORDS: phonetic interference, qualitative/quantitative reduction of vowels, reduction of vowels, normative pronunciation.

Laura Butkutė*Vilniaus universitetas**Kauno humanitarinis fakultetas**Muitinės g. 12, LT-44280 Kaunas, Lietuva**Tel.: (370–37) 42 26 04**El. paštas: noesta.laura@gmail.com**Moksliniai interesai: kalbotyra, stilistika, frazeologija.***OKAZIONALIUJŲ FRAZEOLIGIZMŲ STILISTINĖS IŠGALĖS
PUBLICISTINIAME STILIUJE**

Frazeologizmai yra sudėtingas ir daugiaplanis kalbos vienetas. Savo sandara jie pastovūs, reikšmė – vientisi, o stiliumi vaizdingi, nusakantys esmę. Frazeologiniai junginiai išplečia kalbos stilistinių raiškos priemonių vartoseną, rodo emocijų, veiksnių intensyvumą. Straipsnyje aptariama okazionaliujų frazeologizmų vartoseną publicistiniame stiliuje. Tai įvairių frazeologizmo pertvarkymo būdų nagrinėjimas. Daugiausia dėmesio paprastai skiriama frazeologinių junginių struktūrai, semantikai, o ne okazionaliajai jų vartosenai, kuri taip pat yra labai svarbi. Frazeologizmų nagrinėjimo publicistiniame stiliuje reikšmė yra ta, kad šiame stiliuje esantys okazionalieji frazeologiniai junginiai leidžia geriau suvokti dabartinę kalbos būklę, jos raidą, nenutraukiamą ryšį su ekstralingvistiniais reiškiniais. Be to, lietuvių kalbos okazionalieji frazeologizmai, vartojami periodikoje, mažai tyrinėti.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: uzualieji ir okazionalieji frazeologizmai, publicistinis stilius, stilistinės išgalės, vaizdingumas, emociingumas, ekspresyvumas, modifikacijos būdai.

Įvadas

Pirmieji lietuvių kalbos frazeologijos tyrinėjimai pasirodė XX a. 7-ajame dešimtmetyje. Vienas pirmųjų lietuvių kalbos frazeologizmų tyrėjas buvo Bronius Kalinauskas. Jis domėjosi šnekamosios kalbos frazeologizmais: jų struktūra, semantika, kilme. Taip pat reikšmingi Klementinos Vosilytės lyginamųjų frazeologinių junginių tyrinėjimai, Juozo Pikčilingio frazeologizmų aptarimas stilistiniu aspektu.

Frazeologinė stilistika yra bendrosios stilistikos dalis, kuri nagrinėja frazeologinių junginių vartosenos įtaką minties raiškumui. Ji tiria tiek įprastinę (uzualiąją), tiek ir individualiąją, atsitiktinę (okazionaliąją) frazeologizmų vartoseną.

Daugiausia dėmesio skiriama bendrosioms frazeologizmų funkcijoms, semantikai, struktūrai, o stilistinėms jų ypatybėms – daug mažiau. Iš tikrųjų šių frazeologinių junginių ypatumų aptarimas yra ne ką mažiau svarbus negu frazeologizmų kilmės, semantikos ar struktūros tyrinėjimai. Kalba nuolat kinta, o okazionalieji frazeologizmai kaip tik ir atspindi šį procesą, pvz., komponentų keitimas, reikšmės kitimas ir k.t. Šis procesas ypač gerai atsiskleidžia publicistikoje, kurioje fiksuojami svarbiausi valstybės, žmonių, kultūros gyvenimo pokyčiai. Taigi okazionaliai vartojamų frazeologizmų tyrinėjimas publicistikoje yra aktualus. Šiuos frazeologinius junginius dažniausiai aptaria rusų kalbininkai, todėl šiuo straipsniu norima

atkreipti dėmesį būtent į okazionaliųjų frazeologinių junginių vartosenos ypatumus dabartinėje lietuvių kalboje (publicistiniame stiliuje).

Šio straipsnio tikslas – parodyti frazeologinio vaizdo kūrimo būdus, okazionaliąją frazeologizmų vartoseną. Siekiant išsamiai išanalizuoti okazionaliųjų frazeologizmų stilistinius ypatumus publicistiniame stiliuje, bus remiamasi semantinės, struktūrinės, funkcinės analizės, aprašomuoju ir statistiniu metodais.

Daugiausia frazeologizmų galima rasti grožinėje literatūroje, t.y. meninio stiliaus tekstuose, bet jų nevengiama ir publicistikoje. Svarbiausia šio stiliaus vartojimo sfera – straipsnis, feljetonas, apybraiža. Kadangi publicistika skiriama plačiau auditorijai, todėl jos turinį sudaro visuomenei aktualūs klausimai: politikos įvykiai, kultūros reiškiniai, moralės problemos. „Publicistikos tikslas ne tik faktus pateikti, bet ir įtikinti, atitinkamai nuteikti, todėl jai būdingas pranešimo ir poveikio (agitacijos bei ekspresijos) funkcijų dermė“ (Župerka 2001, p. 86). Okazionaliai vartojami frazeologiniai junginiai yra svarbi priemonė padedanti įgyvendinti šiuos tikslus, nes jie vaizdingi, ekspresyvūs, o įvairūs modifikacijos būdai dažnai juos pritaiko tam tikrai situacijai. Publicistinis tekstas derina intelektualines, emocines bei vaizdines kalbos priemones, todėl čia, kaip ir meniniame stiliuje, randame frazeologizmų, liaudies posakių. Okazionaliosios vartosenos frazeologizmai suteikia straipsnių kalbai vaizdingumo, patikslina reikiamą mintį, taip pat jie „[...] vartojami kaip ryškūs, skaitytojo dėmesį patraukiantys straipsnių pavadinimai“ (Шанский 1985, c. 150). Rusų lingvistai pastebėjo, kad pastaraisiais dešimtmečiais spaudoje vartojamų frazeologizmų skaičius priklauso nuo „[...] demokratijos visuomenėje, komunikacijos dalyvių galimybės pasirinkti įvairias kalbines priemones, politinės ir kartu kalbinės cenzūros išnykimo, stilių restruktūrizacijos [...], paieškoms naujų kalbinių priemonių, kurios padėtų stipriau išreikšti emocingumą ir noru patraukti skaitytojo dėmesį“ (Ганапольская 2004, c. 108).

Okazionaliųjų frazeologizmų vartojimą publicistikoje lemia kalbos dinamika, kintantys socialiniai, kultūriniai, politiniai šalies gyvenimo reiškiniai. Frazeologinio junginio modifikacijos leidžia tiksliau nusakyti dabartinio gyvenimo realijas. Taigi publicistinis stilius atskleidžia frazeologizmų universalumą bei lankstumą.

Šiame straipsnyje aptariama 237 frazeologinių junginių, rastų periodiniuose žurnaluose *Ekstra* (2004, Nr. 1-22), *Veidas* (2004, Nr. 1-22), *TV gidas* (2003, Nr. 1-52; 2004, Nr. 1-22) okazionalioji vartoseną. Šie žurnalai pasirinkti todėl, kad juose rašomi įvairios tematikos (nuo politikos iki pramogų pasaulio naujienų) ir įvairių žanrų (apybraiža, recenzija, esė) straipsniai.

1. Frazeologizmų apibrėžimas ir požymiai

Frazeologizmai – „[...] ekspresyvūs ir vaizdingi pastovios leksinės ir gramatinės sandaros, vientisos reikšmės žodžių junginiai, kurie turi apibrėžtą leksinę aplinką ir nekuriama bendravimo procese, o vartojami iš atminties“ (Jakaitienė 1980, p. 99). Jų negalima painioti su laisvaisiais žodžių junginiais. Nors gramatinė sandara frazeologizmai su jais sutampa, tačiau skirtumas glūdi reikšmėje. Frazeologizmų reikšmė yra visiškai ar bent iš dalies nutolusi nuo juos sudarančių žodžių reikšmės, o laisvųjų žodžių junginių – ne.

Frazeologizmams būdingi šie požymiai: vientisumas, pastovumas, vaizdingumas, ekspresyvumas ir emocingumas. Kalbininkai frazeologizmų požymius pateikia skirtinga eilės tvarka, tačiau visi požymiai nurodomi kaip būtini, jei norima atskirti frazeologizmą nuo laisvojo žodžių junginio ir sudėtinių terminų. Jei bent vieno iš šių požymių junginys neturi, vadinasi, jis nėra frazeologizmas. Pavyzdžiui, sudėtiniai terminai „anglies dioksidas“, „šaknies balsių kaita“ yra vientisos reikšmės, pastovios sudėties, turi apibrėžtą leksinę aplinką, tačiau jie nėra nei vaizdingi, nei ekspresyvūs, nei emocingi. Taigi šie požymiai, nors kartais ir suvokiami subjektyviai, tačiau yra vieni iš svarbiausių

veiksnių, padedančių skirti frazeologinius junginius ir sudėtinius terminus. Kadangi šiame straipsnyje bus dažnai vartojami terminai „vaizdingumas“, „ekspresyvumas“ ir „emocingumas“, juos būtina aptarti.

Viena iš svarbiausių frazeologinių junginių ypatybių – vaizdingumas „[...] atsirado laisvųjų junginių žodžiams netenkant savo reikšmės, pradėjus tuos junginius vartoti perkeltine prasme ir apibendrinus vientisa reikšme“ (Paulauskas 1977, p. 6). Be to, vaizdingumas – „[...] viena iš būdingiausių frazeologinio vieneto savybių, lemiančių estetinę veikalo vertę“ (Федосов 1977, c. 23). Frazeologizmai ne tik vaizdingi, bet dažnai ir ekspresyvūs bei emocingi žodžių junginiai. Šios dvi sąvokos iš dalies sutampa ir dažnai jas sunku atskirti. Vis dėlto „[...] ekspresyvumas yra bendresnis dydis: ne visa, kas ekspresyvu, būtinai ir emocinga“ (Pikčilingis 1975, p. 19), o emocingumas – jausmų raiška įvairiomis kalbinėmis priemonėmis, taip pat ir frazeologizmais.

2. Okazionalieji frazeologizmai

Frazeologinėje stilistikoje frazeologiniai junginiai skirstomi į du tipus: uzualiuosius ir okazionaliuosius. Uzualumas (lot. *usus* – „įprastas“) apima tai, kas įprasta, bendra, pastovu, o okazionalumas (lot. *occasio* – „atsitikinumas“) – „[...] šnekos galimybių realizacija kalbos sistemoje, prieštaraujanti tradicijai, normai“ (Ėūžīā 1976, c. 78). Tai gi uzualiai vartojant frazeologizmus, jie „[...] realizuojami be kokių nors nukrypimų nuo įprastos vartosenos, okazionaliai – su vienomis ar kitomis inovacijomis. Tie nukrypimai nuo normos yra stilistinis būdas suteikti frazeologiniam vienetui daugiau raiškos [...]“ (Кунин 1971, c. 9). Daugiausia okazionaliuosius frazeologizmus tyrinėjo rusų kalbininkai. Lietuvių kalbininkas B. Kalinauskas monografijoje *Lietuvių šnekamosios kalbos frazeologizmai* (1974) uzualiais vadino plačiai vartojamus frazeologinius junginius, o okazionaliais – tokius, kurių vartojimo sritis labai siaura (jie žinomi tik ko-

kioje nors vienoje apylinkėje) arba yra atskirų žmonių sukurti spontaniškai tam tikrose situacijose, pvz.: *virtų galyną* – „baigti kokį darbą“, *musių vanagas* – „nudžiūvėlis“. Tokia okazionalumo samprata šiek tiek skiriasi nuo anksčiau aptartos, kuria remiamasi šiame straipsnyje.

Individualiai, meniškai vartojamiems frazeologizams būdingas ne tik didesnis vaizdingumo, ekspresyvumo ir emocingumo laipsnis, bet ir didesnis ar mažesnis funkcionavimo nepastovumas, t.y. „[...] okazionalus žodis sukuriamas kalbėtojo tam, kad būtų pavartotas tik vieną kartą [...] jis perduoda situacijos unikalumą, didžiausią konkretumą [...]“ (Лыков 1976, c. 18). Šią savybę pabrėžia ir B. Kalinauskas (1974, p. 9). Vis dėlto, jei okazionalaus frazeologizmo pakitimai nėra labai žymūs, kartais vienodai perkurtą frazeologinį junginį galima rasti keliuose skirtingų autorių straipsniuose.

Okazionalioji frazeologizmų vartoseną įmanoma todėl, kad dažnai vartojami įprasti frazeologiniai junginiai tampa štampais, o modifikuotas frazeologizmas gali būti suvokiamas kaip frazeologizmas, jei gerai žinoma jo nepakeista forma. Frazeologinio junginio pertvarkymas yra tarsi jo stabilumo išbandymas, nes „[...] tai, kad net pakeistas ar deformuotas frazeologizmas skaitytojo ar klausančiojo atpažįstamas, suprantamas, rodo, kiek jis – tikrąja savo forma – įsitvirtinęs kalbinėje skaitytojo ar klausančiojo sąmonėje“ (Абрамович 1964, c. 213).

Okazionalioji frazeologizmų vartoseną dar kitaip vadinama individualiu nukrypimu nuo normos, autoriniu frazeologijos atnaujinimu ar kūrybiniu frazeologinių junginių vartojimu. Nors frazeologinio vieneto pakitimai gali būti mažesni ar didesni, tačiau „[...] jie neperžengia ribų, už kurių dingsta frazeologizmo samprata“ (Молотков 1977, c. 192). Okazionalioji frazeologizmų vartoseną reikšminga estetiškai, nes rodo rašančiojo ar kalbančiojo kuriamąsias išgales, stereotipų atnaujinimo teikiamą raiškos energiją, neįprastus minties sugestyvumo, intensyvinimo būdus.

1 lentelė. *Modifikacijos būdai*

Eil. Nr.	Modifikacijos būdas	Skaičius
1.	Frazeologizmo sudėties plėtimas	70
2.	Frazeologizmų kartojimas	59
3.	Frazeologizmo komponentų keitimas	57
4.	Frazeologizmo kaip semantinio paralelizmo vartojimas	31
5.	Frazeologizmo reikšmės keitimas	6
6.	Frazeologizmų plėtojimas į platesnį kontekstą	6
7.	Frazeologizmo komponentų praleidimas	2

3. Frazeologizmų modifikavimo būdai

Frazeologizmai modifikuojami siekiant atgaivinti ar sustiprinti jų vaizdingumą, ekspresyvumą, meniškai nusakyti naujas realijas. Dažnai okazionaliųjų frazeologizmų stilistinį efektą sustiprina kontekstas. Jis tarsi įveda frazeologinį junginį į kalbą, lemia menišką jo vartojimą.

Skiriami įvairūs frazeologizmų reikšmės ir formos pertvarkymo būdai, kurie vadinami modifikaciniais: komponentų praleidimas, pakeitimas, sudėties plėtimas ir kt. Grožinėje literatūroje galima rasti daugiau modifikacijos būdų, bet ir publicistinio stiliaus tekstuose okazionaliūs frazeologizmai yra vaizdingi, raiškūs, taip pat reikia atsižvelgti į publicistinio stiliaus specifiką. Be to, dažnai čia randami frazeologiniai junginiai modifikacijos būdais nenusileidžia grožinės literatūros frazeologiniams junginiams. Juk „[...] straipsniuose

se nebūtinai turi būti vien pliki sąrašai bei sausas faktų išvardijimas“ (Pikčilingis 1971, p. 236).

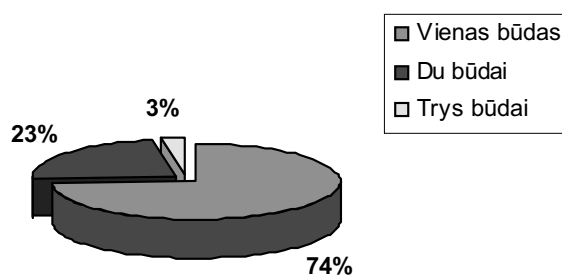
Galima skirti šiuos frazeologizmų modifikacijos būdus, kurie bus aptariami pagal vartojimo dažnumą žurnalų straipsniuose.

Tas pats frazeologinis junginys kartais gali būti modifikuojamas keliais būdais. Tiesa, ne visada frazeologizmas, perkuriamas dviem ar trim būdais, būtinai bus meniškesnis už tą, kuriame galima išskirti tik vieną modifikacijos būdą.

3.1. Frazeologizmo sudėties plėtimas

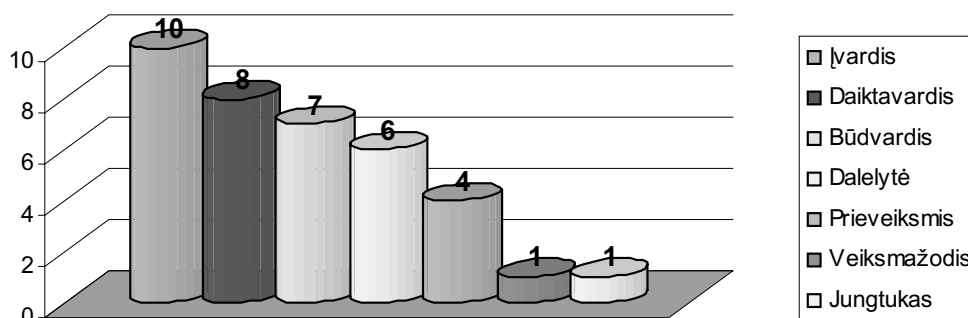
Frazeologizmo sudėties plėtimas yra „[...] vienas iš pertvarkymo būdų, vartojamų siekiant sustiprinti ekspresyvumo, emociingumo raišką“ (Кунин 1973, c. 13). Jam nepriskiriami tokie frazeologizmai, kurie reikalauja tam tikro žodžio, pvz.: *sekti (kieno) pėdomis, iš (kieno) ki-*

Modifikacijos būdų procentinė išraiška

1 pav. *Frazeologizmų modifikacijos būdų procentinė išraiška*

Frazeologizmų išplėtimas vienu žodžiu (kalbos dalys)

2 pav. Frazeologizmą išplečiančių kalbos dalių procentinė išraiška

šenės. Į frazeologizmą gali būti įterpiami ne tik pavieniai žodžiai, bet ir jų junginiai. Jie, nors ir nėra pastovūs, tačiau išplečia frazeologinį vienetą nepažeisdami gramatinių kalbos normų. Frazeologizmo sudėtis plečiama siekiant jį atnaujinti, pakeisti, sustiprinti ar susilpninti jo reikšmę. Tokie frazeologiniai junginiai skirstomi į dvi grupes: a) frazeologizmo išplėtimas vienu žodžiu (37); b) frazeologizmo išplėtimas daugiau negu vienu žodžiu (33). Frazeologiniais išspraudais gali eiti įvairioms kalbos dalims priklausančioms žodžiai.

Į frazeologizmą išsprauti daiktavardžiai patikslina aprašomą situaciją, nurodo objektą, apie kurį kalbama, kuriam taikomas frazeologinis junginys, pvz., *Į plačiuosius Europos vandenis be išplaukiančios finansų ministerijos darbai pakliuvo į kritikos girnapuses.* (V.2004/10, p. 10); *Spauda taip pat iš kailio nėrėsi drabstydama futbolininką purvais.* (TVg.2003/17, p. 41).

Įvardžiai padeda išvengti tų pačių žodžių kartojimo (*Amerikiečiams atrodo, kad žmogaus grožis kuriamas dietomis ir fitneso treniruotėmis. Gal mūsų filmas atvers jiems akis ir jie supras laukinių mūsų herojų grožį, jų vidinį spindesį ir energetiką, jų aistrą gyvenimui.* (TVg.2003/12, p. 11)), kartais jie turi pabrėžiamąjį akcentą, pvz.: *Pakėliau tokį vėją...* (V.2004/3, p. 49). Ši išpūdį dar labiau sustiprina daugtaškis.

Būdvardžiai atlieka epiteto funkciją, paryškina kurį nors aprašomos situacijos aspektą (*Skęsdamas skoloje jis neatsitiktinai griebiasi lietuviško šiaudo tikėdamasis dosnių finansinių injekcijų vėl atsistoti ant kojų.* (E.2004/2, p. 23)) ar dar labiau sustiprina perkeltinį frazeologizmo reikšmės išpūdį (*Georgas W. Bushas ir Tony Blairas gauna į politinius kaulus, kam kibino vargšą Saddamą.* (E.2004/5, p. 11)).

Dalelytės pabrėžia vaizdo raiškumą, suteikia tam tikrų emocinių atspalvių: *[...] apklausos rezultatai iš tiesų kybo kone ant plauko.* (V.2004/15, p. 8).

Jungtukas taip pat gali paryškinti kurį nors frazeologinio vaizdo aspektą, reiškiamą mintį: *Juk, tiesa sakant, „normalus“ žmogus dėl tos patogios kasdienybės daugiausia prakaito ir išlieja.* (V.2004/16, p. 4).

Frazeologizmo išplėtimas daugiau negu vienu žodžiu dar labiau padidina jo vaizdingumą ir informatyvumą. Išsprauti žodžiai frazeologizmo komponentą gali paaikškinti, papildyti ar pabrėžti, pvz.: *Deja, kaip rodo istorija, kai tokie pavojai tampa akivaizdūs visiems, šaukštai paprastai jau būna po pietų.* (V.2004/17, p. 54).

Į frazeologizmą įterpiami žodžiai ne tik patikslina juo reiškiamą mintį, suteikia papildomos informacijos, bet ir atnaujina frazeologinį junginį.

3.2. Frazologizmų kartojimas

Frazeologizmų kartojimas dažniausiai paryškina pasakytos minties svarbą, to paties frazeologinio junginio kartojimas padvigubina perteikiamą informaciją. Vienas po kito einantys frazeologiniai junginiai atkreipia skaitytojo dėmesį, padeda raiškiau perteikti mintį. Be to, toks frazeologizmų vartojimas sustiprina jų vaizdinę vertinamąją reikšmę. Galimi keli frazeologinių junginių kartojimo atvejai: a) to paties frazeologizmo kartojimas (3); b) dviejų skirtingų frazeologizmų kartojimas (48); c) trijų frazeologizmų kartojimas (8).

Dažniausiai pasitaiko skirtingų frazeologinių junginių kartojimas tame pačiame (*Dabar, kai pasižiūriu „Barą“ per televizorių, matau, kad kai kurie vienaip šneka į akis, kitaip – už akių, todėl ne apie visus susidariau gerą nuomonę.* (TVg.2003/30, p. 6) ar skirtinguose (*Pats laikas sudėlioti visus taškus ant „i“. O štai meilės reikaluose galima pamesti galvą.* (TVg.2003/17, p. 44) sakiniuose.

Trijų frazeologizmų kartojimas dar labiau pagyvina aprašomą situaciją, suteikia reiškiamai minčiai ekspresyvumo, praturtina naujais reikšminiais, stilistiniais atspalviais, ypač tada, kai frazeologiniai junginiai išdėstomi netoli vienas kito, pvz.: *Įtariu, jog ir šis daug energijos atimantis*

Prezidentūros skandalas iš tiesų gali būti gera priedanga, kad tie, kurie galėtų ir norėtų vesti Lietuvą pirmyn, liktų supančiotomis rankomis, nes buvo įklimpe į visą šią košę iki kaklo. (E.2004/8, p. 29).

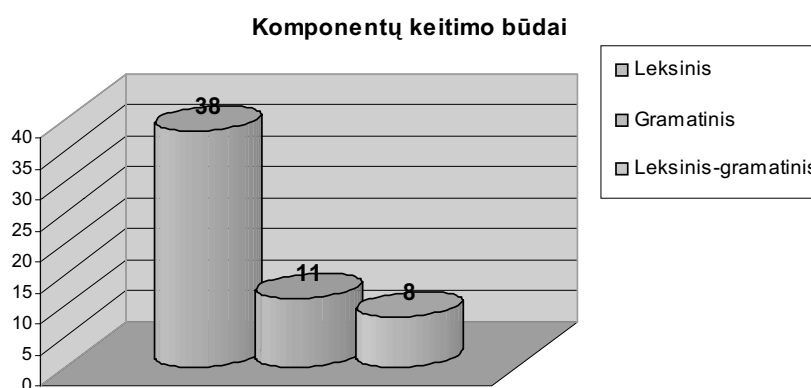
Frazeologizmų kartojimas parodo, jog galima derinti kelis vienodus ar skirtingus frazeologinius junginius ir taip vaizdingai bei įtaigiai perteikti mintis, apibūdinti tam tikrą situaciją.

3.3. Frazologizmo komponentų keitimas

Vienas iš okazionaliųjų frazeologizmų modifikacijos būdų – komponentų keitimas. Regina Koženiauskiene tokį atnaujinimą apibūdina taip: „[...] kai žodžiai kiti, o mintis lieka ta pati: pasakymas vartojamas ta pačia reikšme, bet kitais žodžiais“ (2005, p. 366). Skiriami trys komponentų keitimo būdai: leksinis, gramatinis ir leksinis-gramatinis.

Leksinis keitimas „[...] turi aiškų [...] tikslą: pakeisti stilistinį frazeologizmo atspalvį arba suteikti jam didesnę reikšmę, didesnę ekspresyvumo laipsnį“ (Абрамович 1964, c. 214). Skiriami tokie leksinio komponentų pakeitimo tipai: sinoniminis, antoniminis, tematinis ir keitimas žodžiais semantiškai nesusijusiais su komponentu (Кунин 1977, c. 4-7).

Nors pirmuoju atveju frazeologizmo kompo-

3 pav. Frazologizmo komponentų keitimo procentinė išraiška

mentas ir keičiamas žodžiu, turinčiu tą patį stilistinį atspalvį, tačiau jo vaizdingumas dažnai dar labiau sustiprėja, pvz.: *Tačiau mūsų nacionaliniai ypatumai europiečiui gali būti ne prie „dūšios“, taigi vargu ar tokiais vardais pakrikštyti gaminiai sužavės Europą.* (V.2004/13, p. 16). Tiesa, kartais komponento pakeitimas gali ir šiek tiek sumenkinti frazeologinio junginio vaizdingumą. Taip atsitinka įprastesniu žodžiu *plauna* pakeitus frazeologizmo *ranka mazgoja ranką* „apie savitarpio pagalbą“ paskutinį komponentą (*Ranka ranką plauna – straipsnio pavadinimas.* E.2004/7, p. 12). Taigi nors iš pirmo žvilgsnio toks sinoniminis keitimas atrodytų paprastas, savaiminis vieno žodžio pakeitimas kitu tos pačios reikšmės žodžiu, tačiau nereikia pamiršti, kad „[...] sinonimai gali veikti teigiamai ar neigiamai priklausomai nuo jų semantinio, stilistinio ar emocinio atspalvio, požymio stiprumo, funkcinių skirtumų, nuo to, ar žodis lietuviškas, ar tarpautinis“ (Koženiauskienė 2005, p. 366).

Tematinis pakeitimo būdas esti tada, kai frazeologizmo komponentai keičiami tai pačiai semantinei grupei priklausančiais žodžiais, pvz.: *Antrasis – „kova su skurdu“ – turi patraukti apie Genadijų Ziuganovą susitelkusius komunistus, kurie, kaip daugiausia narių turinti partija, groja tik antruoju smuiku.* (E.2004/5, p. 36).

Trečiasis frazeologizmo komponentų keitimo tipas suteikia frazeologiniam junginiui dar daugiau raiškumo, vaizdingumo, sukelia netikėtumo efektą: *[...] Lietuvoje atsirado visuomenės dalis, kurią lenkų filosofas Jozefas Tischneris dar prieš gerus pusantrą dešimtmečio pavadino „homo sovietikus“.* (V.2004/15, p. 12).

Labai dažnai kitos reikšmės žodžio negu frazeologizmo komponentas reikalauja kontekstas: *Atrodo, jog ligi šiol nutylėta tiesa apie „Restako“ verslininkų veiklą Rusijoje šiandien daugeliui šalių teisėsaugos pareigūnų yra ašaka gerklėj: nei rékt, nei tylét.* (E.2004/7, p. 27). Čia pakeistas frazeologinio junginio *nei bégti, nei rékti* „apie padėtį be išeities“ vienas iš komponentų –

veiksmazodis *bégti* kitu tos pačios kalbos dalies žodžiu *tylėti*, be to, panaudota inversija. Ši stiliaus figūra „[...] suardo tai, kas įprasta, nuobodu, monotoniška, ir tampa svarbia priemone, gyvenančia kalbą, pabrėžiančia turinį, paryškinančia loginius akcentus ir intonacijos niuansus“ (Koženiauskienė 2001, p. 318), o šiame pavyzdyje ji „priderinama“ ir prie aprašomos situacijos.

Gramatiniam komponentų keitimui būdingas deminutyvinių daiktavardžio formų, būdvardžio aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnio formų vartojimas, pvz., *Įnoringoji Liv pasirodė besąs kietas riešutėlis ir ryžtingai pareiškė, kad nesiruošia vaisyti Holivudo standartų.* (TVg.2003/49, p. 11); *Prezidentui R. Paksui nusisamdžius gausų būrį advokatų, anksčiau ne kartą gynusių įvairiausio plauko banditus ir mafijozus, buvo įdomu išgirsti P. Žubalio mintis apie advokato etiką ir dalyvavimą rezonansinėse bylose.* (V.2004/3, p. 30). Deminutyvinis komponentas gali sukelti ne tik mažumo, bet ir ironijos atspalvį, o jau minėti būdvardinių komponentų pakitimai leidžia frazeologizmui nurodyti didesnį ar didžiausią aprašomo dalyko kiekį, taip pat suintensyvina, pagyvina frazeologinį vaizdą. Gramatiniam keitimo būdai galima priskirti ir tuos naujus veiksmazodinius komponentus, kurie pakeičiami pridėdant kokią nors priesagą.

Trečiasis komponentų keitimo būdas yra dviejų pirmųjų derinimas: *Ką tik praradome vieną skaniausių kėsnelių, padangų gamintojo „Continental“ investicijas.* (V.2004/12, p. 16). Šiame pavyzdyje frazeologizmo *riebus kėsnis* „geras laikmikiš“ antrajam komponentui būdingas gramatinis, o pirmajam dar ir leksinis keitimo būdas.

Taigi šitoks frazeologizmų modifikavimas padeda sustiprinti frazeologinio vaizdo ekspresyvumą, spalvingumą. Kad ir koks būtų komponentų keitimo būdas, tačiau tarp pagrindinės frazeologizmo formos ir jos varianto lieka glaudus ryšys, nes kitaip „naujojo“ frazeologizmo negalėtume laikyti frazeologiniu junginiu.

3.4. Frazeologizmo kaip semantinio paralelizmo vartojimas

Frazeologizmo kaip semantinio paralelizmo vartojimas stiprina kuriamo vaizdo raiškumą, patikslina loginę ar vaizdinę informaciją, leidžia išvengti tų pačių žodžių kartojimo. Toks paralelizmas atsiranda sinonimiškai vartojant frazeologinį junginį ir neutralų jo atitikmenį, pvz.: *Tai, kad „vaidenosi“ „Maximanijoje“, tik pliusas, o „bavarai“ turi dar vieną progą iš manęs pasišaipyti. Dažniausiai jie nesusilaiko nepatraukę manęs per dantį.* (TVg.2003/6, p. 6); *Šiaip kartais pasižiūriu kokį serialą. Muilo operos ir pan. yra savotiškas nuotaikos praskaidrinimas.* (TVg.2004/17, p.7). Leksikos vienetas nusako bendresnę reikšmę, o frazeologizmas paryškina, sukonkretina aprašomą situaciją. „[...] frazeologinis turinys platesnis, konkretesnis, o perifrasis jo nusakymas yra tik iš dalies tikslus: vaizdinės semos jis neatspindi“ (Barauskaitė 1982, p. 29). Pavyzdžiui, žodis *serialas* yra neutralus, o frazeologinis junginys *muilo opera* yra vaizdingas, be to, kartais turi ir menkinamąjį atspalvį.

Frazeologizmas kaip semantinis paralelizmas iš pirmo žvilgsnio gali kelti reikšmės pertekliaus įspūdį, kadangi frazeologizmo ir paprasto žodžio ar žodžių junginio reikšmė yra vienoda ar labai panaši. Vis dėlto toks modifikacijos būdas yra frazeologizmu ir jo atitikmeniu kuriamo vaizdo semantinio stiprinimo, konkretinimo priemonė. Be to, frazeologinis junginys paralelinę reikšmę nusako vaizdingiau, raiškiau, praturtina ją vertinamaisiais, emociniais atspalviais.

3.5. Frazeologizmo reikšmės keitimas

Frazeologizmai paprastai vartojami ta reikšme, kuri nurodyta frazeologijos žodyne, nors juo ir negalima aklaai pasikliauti. „Frazeologinė reikšmė – tai ta vientisa, apibendrinta viso junginio reikšmė, savotiška jo vidinė forma, kurią sukuria junginio komponentai“ (Barauskaitė 1982, p. 18). Frazeologizmo reikšmė gali praplatėti, igy-

ti kokių nors specifinių atspalvių arba būti pakeista kita. Pavyzdyje *Taip, Johnas garsėja kaip trumpalaikių romanų mėgėjas. Galbūt jų ir nebuvo šimtas, tačiau artimieji mėgdavo jį traukti per dantį: girdi, Johnas pasipusto padus, kai tik kalba pakrypsta vedybų link.* (TVg.2003/32, p. 11) vartojamas frazeologinis junginys, kuris reiškia greitą bėgimą, tinca apibūdinti labai skubantį žmogų. Šiame pavyzdyje nusako tam tikro dalyko nutraukimą.

Paprastai frazeologizmais apie ko nors sugrįžimą, įstojimą į senas vėžes suprantame kaip naujovių išnykimą, gyvenimą kaip anksčiau, vis dėlto jis gali būti vartojamas ir reikšme „paaikėti“: *Vis dėl daug kas bent jau man ėmė stotis į savo vėžes, šį pirmadienį pasiklausius, kaip prezidentas Paksas aiškinosi, kad Seimo komisija jam neduoda apkaltos medžiagos.* (V.2004/3, p. 4).

Taigi nauja frazeologizmo reikšmė nuo pateiktos žodyne gali skirtis tik tam tikrais reikšminiais atspalviais, o kartais – visiškai nesutapti. Tokio reikšmės kitimo paprastai reikalauja kontekstas.

3.6. Frazeologizmo plėtojimas į platesnį kontekstą

Tai toks modifikacijos būdas, kai frazeologizmu kuriamas vaizdas praplečiamas, tęsiamas toliau. „Kontekste frazeologizmai padidina teikiamos informacijos ir ekspresijos krūvį, padeda kurti stilistinius efektus, pakelia emocinį kalbos toną“ (Abaravičius 1975, p. 53), pvz.: *Jei tauta sutinka būti vedžiojama už nosies ir jai tos nosies neskauda – visada atsiras žmonių, kurie ja pasinaudos.* (E.2004/8, p. 28). Sakinyje vartojamas daiktavardis *nosis* tarsi pratęsia frazeologinį vaizdą, sukelia tiesioginės reikšmės įspūdį.

Panašiai „žaidžiama“ ir kitame pavyzdyje su frazeologinio junginio *kelį užkirsti* „sutrukdyti reikšti“ perkeltine ir tiesiogine reikšmėmis. Pats kontekstas turi ironijos atspalvį, kurį stiprina ne tik po frazeologizmo einantis tekstas ir frazeologinio vaizdo plėtojimas, bet ir prieš patį frazeo-

ologinį junginį esantis sakinytis: *Kas sakė, kad lietuviai niekada nebus didžiojo futbolo tauta? Jei intrigantai užkerta kelią į Europos čempionatą, įlipsime pro langą. Pirmas bandymas sėkmingas – Edgaras Jankauskas Europos čempionų „Porto“ komandoje sėdėjo ant atsarginių suolelių.* (V.2004/24, p. 61).

Taigi šiam modifikacijos būdai svarbus frazeologinio junginio ir konteksto ryšys, kadangi iš pirmo žvilgsnio paprastas frazeologizmas įgauna naują išraišką, paveikimo galių.

3.7. Frazeologizmo komponentų praleidimas

„Sutrumpintas frazeologizmas [...] išlaiko pilnojo varianto reikšmę, gramatines ir stilistines ypatybes“ (Горшкова 1985, c. 189), pvz., jungtuko *kaip* praleidimas lyginamąjį frazeologizmą paverčia paprastu: *Tačiau vietoj šventės sulaukė perkūno iš giedro dangaus – pora išsiskyrė.* (TVg.2003/9, p. 11). Frazeologinis junginys išlaiko pagrindinės formos reikšmę, tik jau yra ne prieveiksmis, o daiktavardinis.

Kartais komponento praleidimas gali būti ir nelabai juntamas, ir be jo suprantame, kad junginys yra frazeologinis, pvz.: *Nacionalinėje mokėjimo agentūroje tvyrojusi pinigų skirstymo sąveikoms atmosfera mažai kuo pasikeitė atsistatydinus jos vadovui E. Čijauskui – nuo vilko buvo užlipta ant meškos: dabar ES pinigų skirstys KGB generolo majoro Romualdo Marcinkaus žentas ir EBSW žmogus Valentinas Miltienis.* (E.2004/1, p. 26). Čia praleistas frazeologinio junginio *nuo vilko bėgo, mešką užbėgo* „vengiant vienos nelaimės ištinka kita“ komponentas *bėgo*. Tokie sutrumpinimai „[...]“ gali būti teisingai skaitytojo suprasti tik tada, jei „pilna“ frazeologizmo forma gerai žinoma [...]“ (Абрамович 1964, c. 216).

Išvados

1. Okazionalioji frazeologizmų vartoseną – tai įvairūs frazeologinių junginių nukrypimai

nuo normos, turintys stilistinių ypatumų. Nukrypimai negali peržengti ribų, už kurių išnyktų frazeologizmo suvokimas.

2. Frazeologizmų kartojimas paryškina pasakytos minties svarbą, kartais antras ar trečias frazeologinis junginys pratęsia pirmuoju kuriamą vaizdą. Keleto frazeologizmų vartojimas sakinyje pagyvina paprastai gana „sausą“ straipsnių kalbą.
3. Frazeologinio junginio sudėties plėtimas padidina frazeologinio vieneto ekspresyvumą, emociingumą, informatyvumą. Be to, į frazeologizmą įterpti žodžiai gali patikslinti, sustiprinti ar susilpninti jo reikšmę, paaiškinti kurį nors jo komponentą.
4. Stilistiškai paveikus frazeologizmo komponentų keitimas gali būti leksinis, gramatinis ir leksinis–gramatinis. Leksinis keitimo būdas praplečia frazeologinio vieneto pritaikymą įvairioms šiandieninio gyvenimo realijoms, kartais sukelia netikėtumo efektą. Gramatinis komponentų pakeitimas nėra toks ryškus, tačiau jis suteikia frazeologiniam vaizdui ironijos, mažybinį atspalvį. Leksinis–gramatinis komponentų keitimas yra pirmų dviejų būdų derinimas. Jis frazeologiniam junginiui taip pat suteikia daugiau vaizdingumo, ekspresyvumo.
5. Frazeologizmo kaip semantinio paralelizmo vartojimas didina reiškiamos minties informatyvumą, stiprina kuriamo vaizdo raiškumą, yra frazeologizmu kuriamo vaizdo semantinio stiprinimo, konkretinimo priemonė.
6. Frazeologizmo reikšmės keitimo dažniausiai reikalauja kontekstas. Kartais nauja reikšmė visiškai nesutampa su nurodyta žodyne, o kartais nuo jos skiriasi tik tam tikrais reikšminiais atspalviais.
7. Ypač meniškas frazeologinių junginių plėtojimas į platesnį kontekstą. Frazeologizmu reiškiamas vaizdas dažnai pratęsiamas kituose sakiniuose. Taip pat juose galima

- rasti ir atskirų frazeologinio junginio komponentų, kurie tarsi atgaivina kartais prablėsusį frazeologinį vaizdą, išplečia jo ribas. Toks modifikacijos būdas geriausiai atskleidžia frazeologizmų stilistines savybes.
8. Frazeologizmo komponentų praleidimas yra rečiausias rastų frazeologinių junginių pertvarkymo būdas. Trumpesnė frazeologizmo forma išlaiko pagrindinės (pilnosios) reikšmę, gramatines ypatybes, o kartais įgyja ir naujų stilistinių atspalvių. Toks junginys suvokiamas kaip frazeologinis tik tada, kai gerai žinoma jo pilnoji forma, todėl norint frazeologinį junginį perkurti pa-

sinaudojant šiuo būdu, reikia nepamiršti, jog negalima praleisti daug arba tokius komponentus, be kurių dingtų naujojo junginio, kaip frazeologinio, supratimas.

9. Okazionaliai vartojami frazeologiniai junginiai pritaikomi įvairioms šiandieninio gyvenimo realijoms reikšti, atlieka asmens charakteristikos funkciją. Jie politikos, ekonomikos, pasaulio įvykius gvildenančiuose straipsniuose suteikia tekstui gyvumo, stiprina minties vaizdingumą, patikslina ją. Frazeologinių junginių publicistiniame stiliuje nagrinėjimas atskleidžia dabartinę mūsų kalbos būklę, todėl toks tyrinėjimas yra labai svarbus.

Šaltiniai

- Ekstra*. 2004, Nr. 1-22.
TV gidas. 2003, Nr. 1-52; 2004, Nr. 1-22.
Veidas. 2004, Nr. 1-22.

Literatūra

- ABARAVIČIUS, J., 1975. Frazeologizmų vartojimas J. Baltušio kūryboje. *Kalbos kultūra*, Nr. 29, 53-61.
- BARAUSKAITĖ, J., 1982. *Lietuvių kalbos frazeologizmai*. Vilnius: Mintis.
- JAKAITIENĖ, E., 1980. *Lietuvių kalbos leksikologija*. Vilnius: Mokslas.
- KALINAUSKAS, B., 1974. *Lietuvių šnekamosios kalbos frazeologizmai*. Vilnius: Mintis.
- KOŽENIAUSKIENĖ, R., 2001. *Retorika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- KOŽENIAUSKIENĖ, R., 2005. *Juridinė retorika*. Vilnius: Teisinės informacijos centras.
- MARCINKEVIČIENĖ, R., 2001. Tradicinė frazeologija ir kiti stabilūs žodžių junginiai. *Lituanistica*, 4(48), 81-98.
- PAULAUSKAS, J., 1977. *Lietuvių kalbos frazeologijos žodynas*. Kaunas: Šviesa.
- PIKČILINGIS, J., 1971. *Lietuvių kalbos stilistika*. I. Vilnius: Mintis.
- PIKČILINGIS, J., 1975. *Lietuvių kalbos stilistika*. II. Vilnius: Mintis.
- ŽUPERKA, K., 2001. *Stilistika*. Šiauliai: Šiaulių universitetas.

АБРАМОВИЧ, И. М., 1964. Об индивидуально-авторских преобразованиях фразеологизмов и отношении к ним фразеологического словаря. In: *Проблемы фразеологии*, Москва; Ленинград: Наука, 213-218.

ГАНАПОЛЬСКАЯ, Е. В., 2004. Свободное слово или эзопов язык? (фразеология как средство современной политической коммуникации). In: *Актуальные проблемы теории коммуникации*, Санкт Петербург: Изд-во СПбГУ, 108-112.

ГОРШКОВА, К. В.; МУСТЕЙКИС, К. В.; ТИХОНОВ, А. Н., 1985. *Современный русский язык*. Вильнюс: Мокслас.

КУНИН, А. В., 1971. Фразеологические единицы и контекст. *Иностранные языки в школе*, № 5, 2-15.

КУНИН, А. В., 1973. Вклинивание как лингвистическое явление. *Иностранные языки в школе*, № 2, 13-22.

КУНИН, А. В., 1977. Замена компонентов как стилистический прием. *Иностранные языки в школе*, № 2, 3-12.

ЛЫКОВ, А. Г., 1976. *Современная русская лексикология (русское окказиональное слово)*. Москва: Высшая школа.

МОЛОТКОВ, А. И., 1977. *Основы фразеологии русского языка*. Ленинград: Наука.

ФЕДОСОВ, И. А., 1977. *Функционально-стилистическая дифференциация русской фразеологии*. Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та.

ШАНСКИЙ, Н. М., 1985. *Фразеология современного русского языка*. Москва: Высшая школа.

Laura Butkutė

Vilnius University

Research interests: linguistics, stylistics, phraseology.

STYLISTIC RECOURSES OF OCCASIONAL PHRASEOLOGICAL UNITS IN PUBLICISTIC STYLE

Summary

The article discusses the usage of occasional phraseological units in the publicistic style. However, the structure of phraseological units and semantics is much more often analyzed than their occasional usage which is arguably no less important. The importance of the analysis of phraseological units in the publicistic style lies in the fact that occasional phraseological units appearing in this style allow us to better understand the present state of the language, its development and relation to other extralinguistic phenomena. Furthermore, occasional phraseological units in the Lithuanian language have not been analyzed extensively.

KEY WORDS: usual and occasional phraseological units, publicistic style, stylistic recourses, imagery, emotionalism, expressivity, types of modification.

Laura Butkutė

Uniwersytet Wileński

Zainteresowania naukowe: językoznawstwo, stylistyka, frazeologia.

MOŽLIVOŪCI STYLISTYČZNE FRAZEOLGIZMŲ OKAZJONALNYCH W STYLU PUBLICYSTYČZNYM

Streszczenie

W artykule zostało omówione użycie frazeologizmów okazjonalnych w stylu publicystycznym. Bardzo często przedmiotem analizy jest struktura i aspekt semantyczny związków frazeologicznych, a nie ich okazjonalne użycie, które również jest bardzo ważne. Znaczenie analizy frazeologizmów w stylu publicystycznym polega na tym, że okazjonalne związki frazeologiczne występujące w tym stylu pozwalają lepiej zrozumieć współczesny stan języka, jego rozwój, nierozzerwalny związek z czynnikami ekstralingwistycznymi. Ponadto używane w periodykach frazeologizmy okazjonalne w języku litewskim są jeszcze mało zbadane.

SŁOWA KLUCZE: frazeologizmy uzualne i okazjonalne, styl publicystyczny, możliwości stylistyczne, obrazowość, emocjonalność, ekspresywność, sposoby modyfikacji.

Gauta 2007 12 03

Priimta publikuoti 2008 01 18

III. NUOMONĖ / OPINIE I PAGLĄDY

Элеонора Лассан

Вильнюсский университет

Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius, Lietuva

Тел.: (370-5) 271 11 12

E-mail: eleonora.lassan@ff.vu.lt

Область научных интересов автора: политическая лингвистика, когнитивная лингвистика, прагматика.

О СООТНОШЕНИИ СОЗНАНИЯ И НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ В ПСИХИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ЛИЧНОСТИ

В предлагаемой статье автор размышляет над основными понятиями теории межкультурной коммуникации – национальное сознание, менталитет, картина мира, полагая, что отношения между содержанием названных терминов, несмотря на их огромную популярность в современных исследованиях, остаются неотрефлексированными. Автор касается вопроса о соотношении в психике отдельного индивида коллективного и индивидуального сознания – на взгляд автора, современная гуманитарная наука должна проявлять озабоченность по поводу укрепления именно индивидуального, а не национального (как вида коллективного) сознания. Именно такой тип сознания может противостоять этнофобным стереотипам современности – последние, по мнению автора, должны составить объект теории межкультурной коммуникации.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: национальное сознание, индивидуальное сознание, менталитет, картина мира, онтологические свойства, дискурсивная природа, этнофобный стереотип, стереоадаптивный диалог.

«В нас есть два сознания: одно содержит только состояния, свойственные лично каждому из нас и характеризующие нас, между тем как состояния, обнимаемые вторым, общи всей группе. Первое представляет и устанавливает только нашу индивидуальную личность, второе представляет коллективный тип и, следовательно, общество, без которого он не существовал бы... Но эти два сознания, хотя и различные, связаны друг с другом, имея для обоих себя только один-единственный субстрат. Они, следовательно, солидарны. Отсюда возникает своеобразная солидарность, которая, возникнув из сходств, связывает индивида прямо с обществом» (Дюркгейм 1990, с. 80).

Слова французского социолога, сказанные

более века назад, в высшей степени актуальны для современной лингвистической науки (особенно американской и российской), уделяющей преобладающее внимание одному из типов коллективного сознания – национальному. Имеющие широкое хождение как среди социологов, психологов, антропологов, так и среди лингвистов (с небольшими модификациями) термины *национальное сознание*, *картина мира* (*этническая, языковая*), *менталитет* (в терминологии лингвистов принято разграничивать *ментальность* и *менталитет*: последний термин закрепляется за национально окрашенной ментальностью как способом мировидения) отражают идею неизбежной этнической (или языковой?) обусловленности

сознания отдельного индивида. Личность, вступающая в коммуникацию с представителем культуры, осуществляемой на другом языке, мыслится как носитель национального сознания, что становится причиной возможного непонимания в процессе межкультурной коммуникации: «МКО¹ есть общение носителей разных языков и культур, т. е. *неидентичных национальных сознаний* (разрядка моя. – Э. Л.)... Процесс МКО происходит в форме общения *языковых сознаний*, и главная причина непонимания при МКО – *не в различии языков, а в различии национальных сознаний коммуникантов...*» (Привалова 2005, с. 21). Отметим, что автор приведенной цитаты И. Привалова устанавливает неразрывность понятий *национальное сознание* и *языковое сознание*, в то же время подчеркивая различие между языком и сознанием, что, как мне представляется, сразу создает некоторую неясность тезиса: идет ли речь о том, что коммуниканты при МКО говорят на разных языках, или речь ведется о том, что носители языка и носители национального сознания не есть эквивалентные сущности? (Замечу, что определения национального сознания и самосознания, даваемые нелингвистами – антропологами, философами и т. п. – фиксируют внимание на общем ценностном отно-

шении членов этнической общности к бытию, а не на зависимости национального сознания от языка, что делает постановку вопроса о национальном сознании менее противоречивой².)

Нужно сказать, что в лингвистических исследованиях последних лет термины множатся: появляется *этнолингвистическая картина мира*, *национально-культурное сознание* (Привалова 2005), *когнитивное сознание*, *коммуникативное сознание* (Попова, Стернин 2002) – отношения же между терминами, как мне представляется, остаются недостаточно отрефлексируемыми³.

При огромном многообразии работ на тему этнической обусловленности сознания, исчислить которые, действительно, трудно, и бесспорной плодотворности их идей (отошлем читателя к цитируемой выше книге И. Приваловой «Интеркультура и вербальный знак»), картина соотношения индивидуального сознания и национального сознания, как мне представляется, остается непроясненной. Так, неясно, складывается ли национальное сознание из суммы сознаний индивидов, принадлежащих к одной культурно-языковой (или этнической?) общности и в силу этого обладающих сходными концептуальными схемами представления действительности,

¹ МКО – межкультурное общение. – Э. Л.

² Самосознание нации в работах историков культуры принято усматривать в том, что нация думает о своем прошлом, будущем, как она осознает свою инаковость по сравнению с другими нациями. В США большую известность приобрела книга Б. Андерсона – “Imagined Communities” дословно «Воображенные сообщества» (1983). Сквозной нитью через монографию Б. Андерсона проходит мысль о том, что нация – это «способ» связывать в целостном восприятии пространство, время и человеческую солидарность. Проблема пространства – это осознание нацией ее границ, перемещения внутри освоенной территории; проблема времени связана с языком, который сводит в сознании нации ее настоящее и прошлое; солидарность предполагает некую единую волю и устремленность, опирающиеся на общие, субъективно переживаемые идеи, нравственные позиции. Как видим, в подобных определениях не остается места для конфликтов между представителями разных наций, причиной которых был бы заложенный в языках образ мира.

³ Напр.: «Менталитет – это **определенные поведенческие образцы** и эмоциональные реакции, которые **определяются национальным образом мира**, характерным для народа или народов, объединенных единым историческим прошлым, единой культурной традицией... Менталитет становится видимым и осязаемым только при соприкосновении с носителями других ментальностей при взгляде извне. **Национальный образ мира можно определить как совокупность тех общих образцов** в сознании носителей одной культуры, которые определяют их поведенческие образцы» (Воронцова 2006).

или, напротив, национальное сознание есть некий феномен, имеющий автономное существование и предопределяющий специфику мышления всех членов одного культурно-языкового (этнического?) коллектива на протяжении всей истории его существования? Если принять идею Дюркгейма об одном субстрате и солидарности двух сознаний, «уживающихся» в одной личности, то возникают и другие вопросы: а) как может быть представлен этот субстрат, б) есть ли *сознание* и *национальное сознание* явления, обладающие одними онтологическими свойствами?

Как уже говорилось, при всем многообразии исследований на обозначенную проблематику, общим их местом является идея об этнической обусловленности сознания – эта идея подобна идее предшествующего исторического периода, утверждавшей классовую детерминированность сознания. Говоря о такой обусловленности, исследователи имеют в виду сознание отдельного индивида, мыслящего в рамках, заданных стереотипами его культуры и схемами взаимодействия с миром – последние определяются, в свою очередь, национальным образом мира / этнической картиной мира, зафиксированными в формах национального языка. При этом этничность взгляда на мир, национальная самобытность культуры полагаются единственно возможным условием полноценного существования человека.

Не оспариваю сказанного. Вместе с тем мне представляется, что сегодняшний интерес к специфике национального мышления в русской лингвистике, с одной стороны, есть реакция на постулаты советского «марксистско-ленинского» языкознания, где разговор о различиях в мышлении пресекался, ибо мог привести к выводам как о качественном различии культур, так о существенных различиях в мышлении народов, управление

которыми по единому унифицированному образцу не могло быть эффективным. С другой стороны, подчеркивание различий в образах мира носителей разных языков, идущее еще от Гумбольдта, можно трактовать и как противостояние (неосознанное) идеям глобализма, призванным, видимо, нивелировать национальные культуры, и как вызов этим идеям. Есть, как мне представляется, и еще одна причина столь бурного интереса к специфически русской самобытности мышления, унаследованная от русских философов (Н. Бердяев, И. Ильин и др.) – в силу специфики сознания русского человека утвердить право на его «особый путь» или понять, *куда же мы идем, если мы такие?* Впрочем, как понимает читатель, сказанное – только мысли автора по поводу бума исследований в русской лингвистике на тему отраженного в языке или формируемого языком специфического национального мышления.

Признавая наличие различий в видении мира разными народами, сложившееся в результате их различного опыта взаимодействия с миром в разных климатических, ландшафтных, социально-политических условиях, я смею думать, что эти различия по масштабу соотносимы с различиями в видении мира разными возрастными, гендерными и социальными группами, имеющими разный доступ к образованию. Если субъект культуры – это «субъект номинации» (Телия), то термин «межкультурная коммуникация» вполне может быть применен не только к общению представителей разных этносов, но и к общению носителей одного языка, обладающих разным словарным запасом и синтаксисом в силу того, что источником их языковых знаний и способности к номинации действительности стали «разные тексты» («человек – продукт дискурсов» – постулат постмодернизма). Так, бывший российский

премьер-министр Егор Гайдар употреблял слово *отнюдь* для выражения несогласия, явно не используемое в неинтеллигентской среде, что, по мнению некоторых аналитиков и сатириков, делало его сразу «белой вороной» в этой среде и вызывало чувство того, что он «чужой» народу. Подчеркивая национальную обусловленность мышления народов и, соответственно, их отдельных представителей, мне кажется, забывают продолжение мысли Дюркгейма о двух сознаниях, солидаризирующихся в психике одного индивида: «В каждом из нас, сказали мы, есть два сознания: одно, общее нам со всей нашей группой, которое, следовательно, представляет не нас самих, а общество, живущее и действующее в нас; другое, наоборот, представляет то, что в нас есть личного и отличного, что делает из нас индивида. Солидарность, вытекающая из сходств, имеется тогда, когда коллективное сознание точно покрывает все наше сознание и совпадает с ним во всех точках; но в этот момент наша индивидуальность равна нулю (разрядка моя. – Э. Р.). Она возникает только тогда, когда группа занимает в нас мало места... В момент, когда эта солидарность проявляет свое действие, наша личность, можно сказать, исчезает, ибо мы — более не мы, а коллективное существо. ... Индивидуальное сознание, рассматриваемое с этой точки зрения, есть простое следствие коллективного типа и следует всем связям, налагаемым на него владельцем движения. В обществе, где эта солидарность очень развита, индивид, как мы это увидим, не принадлежит себе; он буквально вещь, которой располагает общество» (Дюркгейм 1996.)

Если все наше сознание этнически обусловлено, то что остается на долю индивидуального, можем ли мы помыслить что-то, что не было бы национально окрашено,

например, теорию относительности? Мне кажется, что слова Дюркгейма должны насторожить нас в отношении того, что собой представляет «единство нации»: если это единство мышления (нация единомышленников), то не вытесняется ли при этом личностное начало, или все мыслящие не в привычных коллективных формах должны быть отнесены к категории инакомыслящих? Как и украинскому протоиерею Николаю Забуте, мне хочется думать, что единство нации основывается на признании всеми членами национального коллектива права каждой личности отличаться от других (Забута 1999).

По словам Дюркгейма, общество, в котором индивидуальное сознание сильнее коллективного в структуре психики индивида, обладает более эффективной степенью солидарности, так как в период, когда коллективное, стандартное сознание оказывается в новой ситуации, оно не может найти выход из несоответствующего такому сознанию положения вещей в мире. Вполне возможно, что сегодняшняя наука, в период, когда, несмотря на глобализацию, в мире обостряются национальные конфликты, продиктованные господством коллективных представлений, берущих истоки в древних пластах психики, должна озаботиться соотношением коллективного (в нашем случае — национального) и индивидуального сознания, способного преодолеть стереотипы коллективного в себе или противостоять этностереотипам, проявляемым в титульных сообществах по отношению к тем, кого называют меньшинствами.

Позволю себе набросать возможную схему взаимодействия индивидуального и коллективного сознания в рамках национальной культуры, чтобы, с одной стороны, соотнести их онтологические свойства, а с другой — попытаться наметить «путь» некоторой

автономизации индивидуального сознания от коллективных представлений.

Существует культурное пространство, которое в духе сегодняшнего дня можно представить как пространство, занятое текстами на национальном языке. В это пространство входят определенным образом зафиксированные тексты, чтобы они могли осуществлять функцию культуры: накапливать исторический и социальный опыт, «хранить, транслировать (передавать от поколения к поколению) и генерировать программы деятельности, поведения и общения людей» (Просветительская роль культуры 2007, с. 7). Конечно, это тексты, созданные не только в рамках национальной культуры, но присваиваемые индивидом в формах родного языка. Форма присвоения – язык, в которую облекается порожденное в другой культуре содержание, есть структура, модифицирующая содержание применительно к мыслительным традициям принимающей культуры. В качестве иллюстрации вспоминается приведенный Р. Якобсоном в статье «Поэзия грамматики» пример перевода пушкинского «Я Вас любил» на польский язык, произведенный таким великим мастером стиха, как Юлиан Тувим: „Kochalem Panią...” Синтаксический строй польского языка, требующий использования третьего лица при обращении к собеседнику, создает впечатление отчужденности субъекта от объекта любви, исчерпанности любовного чувства, что, по мнению Якобсона, явно не совпадает с настроением пушкинского стиха (Якобсон 1983, с. 472).

Думается, что культурное пространство, существующее в рамках национального языка, можно приравнять к национальному сознанию, то есть последнее есть не что иное, как совокупность текстов, существующих на национальном языке. «По обыденной привычке мы, как правило, вписываем акты

сознания в границы анатомического очертания человека. Но, возможно, существенным, каким-то первичным образом сознание размещено вне индивида и представляет собой какое-то пространственно подобное или полевое образование» (Мамардашвили 1992, с. 73). При всей фантастичности нарисованного образа (вспоминается мыслящий океан С. Лемма в его романе «Солярис»), эта идея коррелирует с идеями Вернадского о ноосфере и делает представимым понятие национального сознания следующим образом: в пространстве этноса существует некое ментальное образование (слой биосферы), содержащее знания и представления о мире, знание поведенческих стереотипов (привычки), характерные для того или иного этноса и влияющие на индивидуальные сознания, связанные с работой индивидуального мозга и вписанные в анатомические очертания отдельного человека. Но где границы такого пространства этноса? Думается, что идея М. Мамардашвили о пространственном характере сознания становится более доступной для представления, если говорить о национальном сознании как зафиксированной на национальном языке совокупности текстов. Входят ли в этот корпус устные тексты, например, диалоги, существующие в момент непосредственного общения? Я бы позволила предложить такой ответ: если произнесенное в момент непосредственного общения приобретает статус прецедентности – начинает «тиражироваться» приблизительно в той же форме (например, слухи), то можно говорить о таких «текстах» как составляющих национального сознания. В таком случае национальное сознание имеет дискурсивный характер – овнешняется в дискурсах, и то, что не имеется в дискурсах, не существует в национальном сознании. Думаю, что наряду с национальным сознанием можно говорить о национальном

мироощущении: Под последним я буду понимать традицию отношения к действительности и осмысления ее (понимание связей между предметами и явлениями), не выраженное в словах, но тем не менее с высокой степенью регулярности отражаемое как в речевой деятельности (построение текстов), так и в неречевой деятельности говорящих на определенном языке (напр., в отношении к власти, к природе, к будущему, к отдельной личности; в моделировании пространства и т. п.). Так, русское мироощущение ориентировано на некоторую фаталистичность бытия, от которого носитель культуры ждет, например, разлук как безусловной части этого бытия: судьба представлена в русских текстах как обрекающая на разлuku: *судьба-разлучница*. В русском мироощущении сталкивается ценность *дома* и *дороги*: первая проявляется в психологической потребности иметь защищенный дом, вторая, возможно, в силу исторической неосуществимости этого желания, – в потребности простора, освоения новых пространств, и, как следствие, в чувстве «бездомности», состоянии, когда «покоя нет, уюта нет». Если же говорить об отношении к власти, то, видимо, следует говорить о национальном мироощущении, выстраивающем мир по шкале «верх-низ» и потому побуждающем к постоянно воспроизводимому типу мышления: в нашем случае – сакрализации власти. (См. знаменитую работу В. М. Живова и Б. А. Успенского «Царь и Бог: Семиотические аспекты сакрализации монарха в России».)

Как соотносится сказанное о национальном сознании с понятием индивидуального сознания? «Сознание есть нечто такое, – говорил М. Мамардашвили, – о котором мы как люди знаем все, а как ученые не знаем ничего» (Мамардашвили 1996, с. 214). О трудности определения исходного для большинства наук о человеке понятия говорит

бесконечное разнообразие его определений, – среди них показательным по «ненаучности» (вспомним слова М. Мамардашвили о том, что ученые о сознании не знают ничего) является цитируемое известнейшим русским психологом А. Н. Леонтьевым определение, принадлежащее другому психологу и по форме напоминающее бытовое описание феномена: «сознание есть то, что уменьшается или увеличивается, что отчасти утрачивается во сне и вполне утрачивается при обмороке» (Леонтьев 1975).

Если принять тезис о едином субстрате национальной и индивидуальной части личностного сознания, а национальное сознание признать совокупностью текстов на национальном языке, то следующим шагом должно быть признание индивидуального сознания явлением дискурсивного характера – без каких бы то ни было оговорок о том, что сознание, существующее в языковой форме, есть часть более пространного образования, включающего и неосознанное знание. Если под «неосознанным знанием» (Привалова) понимаются бессознательные структуры психики, то можно вспомнить Ж. Лакана, полагающего, что бессознательное структурировано как язык, или бессознательное есть «речь Другого». Бессознательное, по Лакану, имеет ту же речевую природу, что и сознательные структуры психики (Лакан 1995). С высказанным положением коррелирует тезис В. Волошинова: ««Индивидуальное сознание есть социально идеологический факт. Оно слагается в знаковом материале, созданном в процессе социального общения организованного коллектива. Если лишить сознание его знакового содержания, от него ничего не останется» (Волошинов 1995, с. 221-229). Весьма примечательным является, на мой взгляд, замечание крупнейшего российского философа Г. Щедровицкого о характере индивидуального

сознания: «Мой старый друг Александр Пятигорский вообще утверждал, что каждый человек есть текст, записанный в его сознании, и ничего больше. Он считал человека как бы абонентом, подключенным к большой сети, и в этом смысле не суверенным в принципе, а лишь проговаривающим тексты, уже – ранее – сложившиеся в истории (Щедровицкий 1991).

Говоря о дискурсивной природе сознания, я, разумеется, не имею в виду сознание как функцию мозга, заключающуюся в многообразных формах адаптации человека к миру, в том числе и работу зон головного мозга, в которых локализованы речевые центры. Речь идет о сознании как вместилище знаний (отметим концептуализацию сознания как вместилища в русских выражениях *мелькнуть в сознании, переворот в сознании, образ России в сознании россиян* и т. п.), обуславливающих возможность порождения и понимания текстов любых видов, включая непрототипические «Здравствуйте!» или «Выход».

Как же формируется индивидуальное сознание, если признать его «текстовую» природу? По Выготскому, психическое развитие человека есть вращение в культуру, при этом существенно, что этот процесс не является простым следствием природного развития, он предполагает борьбу природного и культурного. Одновременно и культура, в которую вращается индивид, – это всегда становящаяся, внутренне противоречивая культура. Поэтому культурное развитие человека, формирование его личности, становление его сознания не есть усвоение стереотипных форм поведения, а как раз напротив, развертывание гетерогенных, внутренне противоборствующих сил, в которые входят и борьба естественного и культурного, и борьба разных возрастных эпох в человеке, а главное – **разногласие**

самых культур, сталкивающихся в сознании человека (выд. мной. – Э. Р.) (Выготский 1983, с. 291). И вот тут принципиально важным, на мой взгляд, является то, как в культуре текстов или грамматик формируется индивид. Культурой текстов Ю. М. Лотман называл культуру ранних сообществ, транслировавших знания от поколения через тексты-притчи, содержащие приобретенную социумом мудрость (Лотман 1971). Смее думать, используя, пусть и вольно, терминологию Ю. М. Лотмана, что культуру самой читающей в XX веке страны в мире можно уподобить культуре текстов, ибо образцы поведения, представления об этике черпались именно из допущенных к чтению текстов, а не из рефлексии над отношениями действительности. Отсюда рождалось вербализованное представление о «книжных» мальчиках и девочках, чьи иллюзии разбивались о реальность при встрече с ней: *Книжная девочка с длинной косой. Чем я сегодня тебя успокою? Чем я утешу, укрою от бед?* (Н. Шумак). В условиях культуры текстов на недавнем этапе нашего общего исторического развития существовал «отбор» текстов, предназначенных для «тиражирования» в качестве образцовых. Вспоминается эпизод из фильма «Доживем до понедельника», где учительница литературы «не узнает» стихотворения Е. Баратынского, оправдывая свое незнание тем, что «Баратынский – второстепенный поэт». В ответ звучит реплика героя фильма: *Уже перевели. – Куда?! – В первостепенные.*

Культурой грамматик называют, вслед за Лотманом, инновационную культуру: не мудрость воспринимается в виде интериоризуемых текстов, а тексты рождаются по определенным правилам. Неясным, для меня во всяком случае, остается вопрос – как вырабатываются правила нового текстопорождения, если абстрагирующая работа разума имеет своим объектом тексты прежней эпохи?

Вполне возможно, что отвергаются тексты прежней эпохи, но каким-то образом активизируются в сознании новаторов тексты предшествующих эпох: полемизируя с властью в вопросе патриотизма, диссиденты использовали высказывания П. Чаадаева и Ю. Долгорукого, обосновывая свое видения патриотизма по образцу (грамматике) текстов отстоящей во времени эпохи (Воистину, как в Екклесиасте: «что будет завтра, было и вчера»).

В обществе культуры текстов существует гораздо большая предрасположенность к доминированию коллективной части сознания в психике индивида, ибо члены социума потребляют знания о мире из тиражируемых в данной культуре в качестве образцовых текстов, и разногласие культур в таком обществе минимизируется. Национальное сливается с идеологическим. Единственным противоборствующим фактором остаются архетипы сознания, выработанные на предыдущих исторических этапах существования этноса (например, представление о судьбе как хозяине человеческой жизни в противоположность представлению о человеке как кузнеце своего счастья). В условиях культуры грамматик тексты не определяются и не предлагаются в качестве образцовых – субъект волен выбирать конструкцию по своему вкусовому пристрастию, и здесь многое определяется «духом времени» – доступностью текстов, авторитетностью книжного знания, потребностью самих субъектов в познании.

Говоря о сознании и национальном сознании как о явлениях дискурсивной природы, естественно, возникает необходимость определить соотношение *национального сознания, менталитета, картины мира*. При огромном разнообразии определений картины мира и разграничении в лингвистике *концептуальной и языковой картины мира*

наиболее простой и точной экспликацией этого понятия мне представляется данное Л. Витгенштейном определение:

Мир – действительность во всем охвате, совокупность событий

Мы создаем себе картины фактов

Картина – модель действительности

Объекты (мира) представлены в картине элементами картины и соотношение элементов – представление о том, что так вещи соотносятся друг с другом (Витгенштейн 1994, с. 8).

Мы создаем себе элементы картины в соответствии с нашим опытом взаимодействия с ними (наглядной иллюстрацией такого взаимодействия может быть пример Э. Лурии со словом *уголь* – для домохозяйки и художника актуализируются разные свойства угля: служить топливом / быть средством рисования (Лурия 1979, с. 53-54)). Поскольку национальное сознание складывается с появлением способов фиксации текстов (созданием письменности), то картина мира может существовать до осуществления текстов как предпосылка реализации в них своеобразного опыта этноса, запечатленного в языке. Впрочем, может быть и другое положение дел: картина мира в книжных культурах и слоях общества, чей опыт взаимодействия с миром минимизирован, может извлекаться из текстов как модель мира, его упрощенный образец. В любом случае элементы картины мира представлены в индивидуальном и национальном сознании именами объектов действительности, содержание которых определяется как референтной отнесенностью имени, так и сложившимися у носителя сознания представлениями об этих объектах – очевидно, что мы вправе употребить здесь многострадальный термин *концепт* в понимании А. Вежбицкой как взаимно однозначное соответствие между

одним именем и одним объектом из мира «идеальное».

Что касается менталитета, то если понимать менталитет, вслед за представителями социального знания, как систему глубинно-психических социокультурных установок общества, а под установкой – неосознанную готовность человека воспринимать, оценивать, действовать по отношению к обстоятельствам и окружающим людям, (Полежаев 2003), то в менталитете можно увидеть систему предписаний, которые на языковом уровне выражаются фразами с деонтической модальностью: *следует делать то и то в тех или иных обстоятельствах / нельзя делать то-то...* Такие фразы могут извлекаться из текстов, имеющих целью дидактический характер (в культуре текстов) или формулироваться индивидом на основе осмысления текстов и опыта взаимодействия с миром. Если принять такую точку зрения, то менталитет также имеет дискурсивную природу – но дискурс предельно редуцирован, и «правила» взаимодействия с миром автоматизированы подобно тому, как автоматизированы действия опытного водителя или шахматиста, которые не формулируют себе вербальных команд, ибо это – явление начальных этапов овладения техникой взаимодействия с предлагаемыми ситуациями действительности.

Картина мира относится к менталитету так, как сознание индивида относится к его мышлению – первое дает материал для второго. Знания, зафиксированные в картине мира и сознании, становятся основой для получения новых знаний или инструкций к непосредственному действию.

А теперь мне бы хотелось возвратиться к вопросу о соотношении коллективного и индивидуального начала в психической структуре личности. Если для того чтобы быть личностью, нужно победить в себе

коллективное сознание, то перед нами встает вопрос: следует ли укреплять национальное сознание как один из видов коллективного в структуре личности, если оно склонно вытеснять личностное сознание? Ответ при нашем определении национального сознания как совокупности текстов на национальном языке может быть таким: угроза личностному сознанию возникает тогда, когда оно потребляет тиражируемые в данном сообществе тексты и усваивает набор содержащихся в них истин о бытии с абсолютной степенью доверия. Прежде всего доверие к тексту возникает в той точке национального сознания, где содержатся вербализованные представления этноса о себе – то есть реализуется национальное САМОсознание. Одна из точек зрения на самосознание связана с понятием национального стереотипа, который обычно базируется на противопоставлении «своих» «другим» (обычно противопоставление осуществляется в пользу «своих» (см. Филюшкина 2005, с. 141-142)). Приведу пример, заимствованный мной из работы С. Филюшкиной. Автор пишет: «Главное в стереотипном мышлении – стремление отделить себя и «своих» от «других», свои национальные признаки от тех, которые якобы принадлежат «аутсайдеру». Примечательна самохарактеристика, которую давали себе поляки в XVII веке: «Мы не хвастливы, как немцы, не жестоки, как москаль, не бесцеремонны в использовании яда, как шведы, не воруем, как венгры, не презираем иностранцев, как англичане, не мстительны, как шотландцы» (Филюшкина 2005, с. 141-142). Аналогичным образом построена характеристика русского сознания, данная известным современным русским политологом. В. Асютинцем: «Русский народ религиозно сознавал себя в Православии. Православие – это религия спасения любовью... Спасение для православного чело-

века, прежде всего, в любви к Богу и ближним, а не только в дисциплине и повиновении церковной иерархии (что характерно для католицизма), и не столько в эсхатологическом ужасе, боязни Страшного Суда (как в лютеранстве). Спасение не сводится к земному самосовершенствованию и преуспеванию, как в кальвинизме, где человек воспитывается расчетливым, хладнокровно целеустремленным (Аксючиц 2002). С. Филюшкина пишет о том, что стереотип имеет дискурсивную (текстовую) природу. Смею думать, что такой текст апеллирует к архетипическим структурам сознания, содержащим оппозицию «свой / чужой», поэтому всякое говорение о «своих» принимается прежде всего тогда, когда оно позволяет индивиду повысить степень самооценки за счет интериоризации воспринятого. Национальные стереотипы, бытующие в массовом сознании, многообразны: они связаны с определенными представлениями об истории и культуре (прежде всего – своей), но правило для стереотипа одно – стереотип должен содержать позитивную оценку всего того, что считается «нашим». Думаю, стереотипизация мышления – эффективный путь к достижению состояния, которое зовется «единством нации».

И все-таки должны ли мы стремиться к поддержанию национального самосознания, если оно связано со стереотипным представлением действительности и теснит личностную сферу сознания? Представляю, что вопрос звучит крамольно. Однако смею поставить и ответить: стереотипы национального сознания поддерживают в индивиду уровень должной самооценки в условиях, если общество демонстрирует пренебрежение к его национальному языку и культуре, утверждая в качестве престижных другой язык и другие культурные образцы... Этот уровень самооценки испытывает

кризис, когда представитель меньшинства сталкивается с этнофобией «титულიной» нации. Стереотипное сознание не может реагировать на высказываемые этностереотипы, призванные понизить статус представителя нетитულიной части общества, ибо оно не владеет знаниями Другого о себе и приобретает эти знания из этнофобного стереотипа. Сознание же, способное к преодолению собственных стереотипов, воспитанное на противоборстве культур и потому не подверженное коллективным схемам, может, получив «новые знания» из этнофобного стереотипа как текста, быть готовым осмыслить их во всей диалектической сложности. Так, в ответ на брошенное обвинение «русские – оккупанты» тот, против кого направлен этнофобный стереотип, может задуматься о содержании понятия *оккупанты*, и, признав или не признав правомерным его использование по отношению к себе, «окинув взглядом» сложную историю отношений народов, ответить: «Да, мой дед, возможно, был оккупантом, но он же построил здесь город, и твой отец, может быть, ему помогал». Таким образом, этностереотип становится объектом межкультурной коммуникации, более того – ее функционирующей единицей в том смысле, что общение представителей разных национальных сознаний может не избежать вербализации того или иного этностереотипа.

И пока политкорректность не победила на наших территориях, возможно, эффективной тактикой «диалога» в подобной межкультурной коммуникации мне представляется тактика стереоадаптивного диалога, предложенная Н. Н. Шульгиным: «Назовем диалог стереоадаптивным, если его главной целью является не установление истины в ходе обсуждения аргументов и контраргументов, а преодоление угрозы статусной депрессии в ходе позитивного парирования неправо-

мерных инвектив. В отличие от негативного парирования (*нет, это не так*) позитивное парирование происходит не в акте отрицания, а в акте принятия (*да, это так, ну и что*)» (Шульгин 2003, с. 58). Н. Н. Шульгин предлагает построить своеобразную «стереоадаптационную матрицу» – несколько вариантов одного и того же архетипного образца этнофобии, чтобы создать «соответствующий стереоадаптационный настрой». Я думаю, что к созданию подобной матрицы – знать, что могут сказать о тебе как о носителе чужой культуры – может быть готово развитое личностное сознание. Оно не должно питаться только позитивными этностереотипами в отношении своей культуры и, облеченное знаниями, способно нейтрализовать неполицорректного оппонента или, признав наличие

некоторой истины в его словах, стремиться к такому изменению действительности, при котором слова оппонента лишатся референтной отнесенности. Возможно тогда мы сможем проникнуться мыслью Вл. Соловьева и делать нечто для претворения сказанного им в жизнь: «Не в нашей власти, чтобы другие хорошо относились к нам, но в нашей власти быть достойными такого отношения» (Соловьев 1988, с. 318).

И последнее: при всех различиях между этносами, отмечаемых в антропологии и теории межкультурной коммуникации, следует все-таки не забывать, что поскольку картина мира есть отражение самого мира, который, во всяком случае, для европейских народов, достаточно един, мы не столь уж различны по своей сути, ибо созданы по одному образцу – образу и подобию Божию.

Литература

- АКСЮЧИЦ, Виктор, 2002. *Антирусская перманентная революция*. Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/jurnal/ideas/antirusrevolution.htm> [См. 20.12.2007].
- ВИТГЕНШТЕЙН, Людвиг, 1994. Логико-философский трактат. *In:* Людвиг ВИТГЕНШТЕЙН. *Философские работы*. Москва: Гнозис.
- ВОЛОШИНОВ, Валентин, 1995. *Философия и социология гуманитарного знания*. Санкт-Петербург.
- ВОРОНЦОВА, М. В. 2006. *Менталитет как проблема коммуникации*. Режим доступа: <http://www.iaas.msu.ru/res/lomo06/welan/vorontsova.htm> [См. 20.12.2007].
- ВЫГОТСКИЙ, Л. С. 1983. История развития высших психических функций. *In:* Л. С. ВЫГОТСКИЙ. *Собр. сочинений*. Москва, т. 3.
- ЗАБУТА, Николай, 1999. Единство нации основывается на праве каждого отличаться от других. *День. Ежедневная украинская газета, № 15*. Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/98119> [См. 20.12.2007].
- ДЮРКГЕЙМ, Эмиль, 1990. *О разделении общественного труда: Этюды об организации высших обществ*. Одесса.
- ДЮРКГЕЙМ, Эмиль, 1996. *О разделении общественного труда*. Режим доступа: http://www.ckp.ru/biblio/d/dur_labour.htm [См. 20.12.2007].
- ЖИВОВ, В. М.; УСПЕНСКИЙ, Б. А., 1994. Царь и Бог: Семиотические аспекты сакрализации монарха в России. *In:* Б. А. УСПЕНСКИЙ. *Избранные труды*. Москва, т. 1.
- ЛАКАН, Ж., 1995. *Функция и поле речи и языка в психоанализе*. Москва.
- ЛЕОНТЬЕВ, А. Н., 1975. *Деятельность. Сознание. Личность*. Режим доступа: <http://www.psy.msu.ru/science/public/leontev/> [См. 20.12.2007].
- ЛОТМАН, Ю. М., 1971. Проблема «обучения культуре» как ее типологическая характеристика. *Учен. зап. Тарт. гос. ун-та*, вып. 284.
- ЛУРИЯ, Э. Р., 1979. *Язык и сознание*. Москва: Изд-во Московского ун-та.
- МАМАРДАШВИЛИ, Мераб, 1992. Сознание – это парадоксальность, к которой невозможно привыкнуть. *In:* Мераб МАМАРДАШВИЛИ. *Как я понимаю философию*. Москва: Издательская группа «Прогресс», «Культура».
- МАМАРДАШВИЛИ, Мераб, 1996. О сознании. *In:* Мераб МАМАРДАШВИЛИ. *Необходимость себя. Введение в философию. Доклады, статьи, философские заметки*. Москва: Лабиринт.
- ПОЛЕЖАЕВ, Д. В., 2003. *Идея менталитета в русской философии «золотого века»*. Волгоград: Изд-во ВолГУ.
- ПОПОВА, З. Д.; СТЕРНИН, И. А., 2002. *Язык и национальная картина мира*. Воронеж.

ПРИВАЛОВА, И. В., 2005. *Интеркультура и вербальный знак*. Москва: Гнозис.

Просветительская роль культуры: ориентация на молодежную аудиторию. 2007. Москва: Совет при Президенте Российской Федерации по культуре и искусству.

СОЛОВЬЕВ, В. С., 1988. Три речи в память Достоевского. *Ип*: В. С. СОЛОВЬЕВ. *Соч.*: в 2 томах. Москва, т. 2.

ФИЛЮШКИНА, Светлана, 2005. Национальный стереотип в массовом сознании. *Логос*, № 4/49.

ШУЛЬГИН, Н. Н., 2003. За горизонтами политкорректности. *Вопросы философии*, № 6.

ЩЕДРОВИЦКИЙ, Г. П., 1991. Народ может быть великим, лишь если он имеет и уважает свою интеллигенцию. *Радикал. Научно-общественный еженедельник*, № 7. Режим доступа: <http://gp.metod.ru/gp/publication/1> [См. 20.12.2007].

ЯКОБСОН, Роман, 1983. Поэзия грамматики и грамматика поэзии. *Ип*: *Семиотика*. Москва: Радуга.

Eleonora Lissan

Vilnius University

Research interests: political linguistics, cognitive linguistics, pragmatics.

ON THE RELATION OF CONSCIOUSNESS AND NATIONAL CONSCIOUSNESS IN THE PSYCHICAL STRUCTURE OF A PERSONALITY

Summary

The article analyses the main concepts of cross-cultural communication theory – **national consciousness, mentality, world image** – and it argues that the relation between the content of the terms regardless their enormous popularity in con-

temporary researches remains unreflected. The issue of the relation of collective and individual consciousness in the psyche of an individual is discussed. The author argues that the contemporary science of the humanities should express considerable concern over strengthening of an individual consciousness but not a national one. Thus, this type of consciousness can withstand the ethnophobic stereotypes of the contemporary society; hence, it could become the subject of the cross-cultural communication theory.

KEYWORDS: national consciousness, individual consciousness, mentality, world image, ontological characteristics, discursive origin, ethnophobic stereotype, stereoadaptive dialogue.

Gauta 2007 12 23

Priimta publikuoti 2008 01 18

Алла Лихачева

Вильнюсский университет

Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius, Lietuva

Тел.: (370-5) 270 39 81

E-mail: a.li@takas.lt

Область научных интересов автора: языковое сознание, звучащая речь, язык и коммуникация.

РУССКИЕ СИНЕСТЕМИЧЕСКИЕ ГЛАГОЛЫ ГОВОРЕНИЯ

Анализ лексикографического представления глаголов говорения позволяет вскрыть некоторые аспекты выражения добавочных смыслов, сопутствующих основному значению глаголов речи: значению звукопроизводительного действия, совершаемого отдельным субъектом и имеющего коммуникативную направленность. Подобные ассоциативные смыслы актуализируются в сознании реципиента акта говорения и определяют вторичную, метакоммуникативную функцию говорения, а глаголы, называющие подобное коммуникативное действие, одновременно так или иначе характеризуют его.

Часть таких глаголов и глагольных фразеологизмов, обладающих ассоциативными значениями, имеет звукоизобразительный характер, другую часть составляют глаголы, называющие процессы говорения по аналогии с неречевыми действиями. Развитие их переносного значения обусловлено взаимодействием сенсорной и эмоциональной сфер, или синестемией. Цель данной работы – в описании принципа выделения группы русских глаголов говорения, имеющих синестемическую природу.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: глаголы говорения, ассоциативные значения, метакоммуникативная функция, синестемия.

Высокую общительность принято считать одной из отличительных черт носителей русской культуры, видимо, поэтому русский язык располагает значительным репертуаром общелитературных и жаргонных однословных и фразеологизированных названий процесса говорения. Согласно исследованиям, в русском языке можно выделить не менее 1500 глаголов говорения (для сравнения: в немецком – около 350), при этом глаголы широкой семантики (*говорить, рассказывать*) «наиболее частотны и в сочетании с обстоятельственными словами могут обозначать практически любое проявление говорения» (Храмова 1999; см. также

Васильев 1981). Более специфичные глаголы называют процессы говорения и одновременно указывают на их особенности, не нуждаясь в распространении (например, *верещать, мычать* фиксируют акустическую сторону говорения; *грузить, трепаться* – содержательную; *бухтеть, гундеть* – и ту, и другую). Подобные глаголы, помимо означивания некоего коммуникативного действия, характеризуют его метакоммуникативные параметры, поскольку в высказываниях, включающих эти глаголы, речевое действие не просто называется – оно оценивается, характеризуется; таким образом, «сама коммуникация является

предметом коммуникации... Глаголы говорения занимают в метакоммуникативных высказываниях значительное место, поскольку потребность в оценке речевого процесса, как и любого другого вида деятельности, способствует накоплению тех лексических средств, с помощью которых дается его характеристика» (Храмова 1999).

Как правило, понятия «глаголы речи» и «глаголы говорения» рассматриваются исследователями как полностью тождественные. Например, в книге Л. М. Васильева (1981, с. 4) общее значение глаголов речи формулируется через глагол *говорить*: «выражать посредством устной или письменной речи какие-либо мысли с целью их сообщения кому-либо». Поскольку в своей статье я рассматриваю лишь глаголы, связанные с устной речью, термин «глаголы говорения» в принципе оказывается более предпочтительным, что, однако, не заставляет меня отказываться от его терминологического дублета. К глаголам говорения я отношу названия звукопроизносительных действий, совершаемых отдельными субъектами и имеющих коммуникативную направленность. Анализ словарного представления этой группы глаголов позволяет вскрыть некоторые аспекты выражения добавочных смыслов, сопутствующих основному значению глаголов речи и соответствующих некоторым дополнительным характеристикам коммуникативного действия, названного речевым глаголом. Подобные ассоциативные смыслы обуславливают вторичное – метакоммуникативное – назначение номинаций говорения: выражение оценки речевой манеры и цели собеседника

(напр., *наезжать*), уместности его высказываний (*ляпнуть*), фонационных признаков его речи (*басить*), степени дикционной четкости (*бубнить*), указание на настроение человека, его эмоциональное состояние (*ворчать*) и т. п.

При отборе лексических единиц для данной работы использовались следующие критерии:

1. наличие словарного толкования, свидетельствующего об употреблении конкретного глагола или фразеологизированного выражения (как общелитературного, так и выходящего за пределы литературного употребления) в качестве номинации процесса говорения по крайней мере в одном из словарей, использованных в работе¹;

2. наличие инклюзивных отношений между анализируемым глаголом или фразеологизированным выражением и глаголом-идентификатором, репрезентирующим общую семантическую идею устного речевого производства. Например, одна и та же экстралингвистическая ситуация может быть описана и с помощью ненейтрального глагола *брякнуть*, речевое значение которого не является основным, и с помощью нейтрального глагола общей семантики *произнести*: «*брякнуть* – ‘произнести что-л. необдуманно, неосторожно’...» (ТСРГ, с. 349). В случаях инклюзивных отношений значение каждого конкретного глагола говорения, называющего акт устной коммуникации, толкуется через гиперонимический, или так называемый «базовый глагол». Базовые глаголы приведены по разделу «Глаголы речевой деятельности» «Толкового словаря русских глаголов» (ТСРГ, с. 349-379):

¹ Использовались следующие словари: *Словарь русского языка*: В 4-х т. (1981-1984); *Толковый словарь русских глаголов* (1999) – как специализированный словарь, связанный с темой данной работы; *Словарь русского сленга* (1997) – как словарь, отличающийся от многих подобных интеллигентной умеренностью в отборе материала. Кроме того, десятилетие, прошедшее со времени издания этого словаря, обнаруживает лексико-семантические участки сленга, на которых происходит его разгерметизация и выход его единиц (в том числе и многих номинаций говорения) в свободное узуальное «плавание».

- а) *говорить (сказать), произносить (произнести)* в значении «произносить (произнести) что-л. как-л., каким-л. образом, обнаруживая характерные артикуляционные особенности говорения или выражая при этом какие-л. внутренние эмоциональные состояния». В эту группу входят глаголы характеризованной речевой деятельности (ГХРД) (ТСРГ, с. 349-355), напр. *бормотать* («говорить тихо, невнятно...»);
- б) *говорить (сказать), сообщать (сообщить)* в значении «сообщать (сообщить) адресату что-л. (какие-л. сведения, известия и т.п.) о ком-, чем-л.». В эту группу входят глаголы речевого сообщения (ГРС) (ТСРГ, с. 356-366), напр. *шептать* («сообщать что-л. кому-л. тихим голосом»);
- в) *высказывать (высказать), обращаться (обратиться), разговаривать* со значением «разговаривать друг с другом о чем-л., обмениваясь своими мнениями, суждениями, обсуждая общие проблемы или осуждая кого-л., что-л.». Сюда относятся глаголы речевого общения (ГРО) (ТСРГ, с. 367-371), напр. *шептаться* («разговаривать между собой тихо, шепотом»);
- г) *обращаться (обратиться), называть (назвать)* со значением «обращаться (обратиться) со словами, устной речью к кому-л., называть (назвать) кого-л., что-л. какими-л. именами». Это глаголы обращения (ГО) (ТСРГ, с. 372-373), напр. *окликать* («называть громко кого-л. по имени...»);
- д) *говорить (сказать), произносить (произнести), сообщать (сообщить)* в значении «произносить (произнести) что-л. каким-л. образом, выражая различные эмоции и тем самым воздей-

ствуя на собеседника, приводя его в определенное эмоциональное состояние, а также побуждая его к чему-л., к совершению какого-л. действия». В эту группу входят глаголы речевого воздействия (ГРВ) (ТСРГ, с. 374-379), напр. *льстить* («произносить неискренне, лицемерно слова одобрения...»);

3. наличие у рассматриваемых глаголов ассоциативного содержания, благодаря чему эти глаголы участвуют в означивании, помимо коммуникативной, также и метакоммуникативной функции говорения. Означивание последней может обеспечиваться как глаголами с собственно речевым значением (*воскликнуть, картавить* и т. п.), так и метафорическими глаголами, речевое значение которых развилось в результате переноса ощущения, вызываемого некоторым действием неречевого характера, на действие речевое и актуализируемого в сознании носителей языка при восприятии такого речевого действия. Именно глаголы второго типа находятся в центре внимания в настоящей работе. При этом, согласно выдвигаемой в статье гипотезе, филиация речевых значений подобных глаголов имеет синестемическую – эмоционально обусловленную – природу. Более того, без наличия некоторого устойчивого эмоционального переноса, у таких глаголов вообще не могла бы сформироваться способность означивать процессы говорения, а сама эта способность не отражалась бы в семантической структуре глагола. Напр., глагол *плести* имеет следующие значения (МАС, т. 3, с. 140): 1-е – «Перевивая полосы, нити чего-л., соединять их в одно целое»; 2-е – «Изготавливать что-л. соединением, перевиванием каких-л. полос, нитей, прутьев и т.п.»; 3-е, переносное, разговорное – «Создавать, сочинять что-л. сложное, за-

путанное с целью повредить кому-л.» и 4-е, также переносное, разговорное – «Говорить что-л., обычно несурзное». Подобие эмоционального компонента восприятия двух процессов – плетения руками и речемышлительного «плетения» – может быть объяснено тем, что в основных значениях глагола *плетсти* означает «изготовление», «переплетение», «перевивание», в результате чего возникает новое «целое» – «сложное» и, возможно, непонятное: «запутанное», «несурзное», что эксплицировано в 3-ем и 4-ом, переносных значениях данного глагола.

Применение данного комплекса критериев к рассмотрению национальных особенностей восприятия и языкового кодирования процессов говорения, собственно, и составляет суть данной работы. Но прежде чем будут подробно охарактеризованы синестемические глаголы говорения, целесообразно остановиться на понятиях синестезии и синестемии и разграничить их.

Синестезия – это, по одному из определений, данных классиком российской фоносемантики С. В. Ворониным, «феномен восприятия, состоящий в том, что впечатление, соответствующее данному раздражителю и специфичное для данного органа чувств, сопровождается другим, дополнительным ощущением или образом, при этом часто таким, которое характерно для другой модальности», «один стимул вызывает не одно ощущение, а два ощущения: одно адекватное, второе – неадекватное, вторичное, индуцированное; наличествует перенос качества одного ощущения на другое» (Воронин 1982, с. 82-83). Именно с точки зрения синестезии как психофизиологической основы связи между звуком и

значением принято характеризовать звукоизобразительные глаголы речи (ср. ЛЭС, с. 166), напр.:

шипеть – во 2-м значении разг. «говорить шепотом или сдавленным голосом» (МАС, т. 4, с. 716). В ТСРГ толкуется как глагол звучания: «издавать негромкие, глухие звуки, напоминающие протяжный звук «ш» и являющиеся сигналом угрозы (о животных, птицах)» (ср. англ. *hiss, sizzle, fizz, shush*²) и как речевой глагол: «произносить что-л. шепотом, глухим, сдавленным голосом, обычно зло и недовольно» (ТСРГ, ГХРД, с. 355). Очевидно, аналогия звуков, издаваемых животными, ассоциативно связанными в сознании языкового коллектива с определенным типом звучания (напр., *змя шипит*) и звуков, издаваемых людьми в процессе говорения, становится метафорической основой появления значения говорения у глаголов звучания;

трещать – во 2-ом значении перен. разг. «говорить быстро и много, не умолкая; тараторить» (МАС, т. 4, с. 410). 1-ое значение этого глагола: «издавать треск» (там же), то есть «производить резкий, сухой и дробный шум, стук, напоминающий треск», а также «издавать резкие, сухие звуки, похожие на треск (о насекомых, птицах)». Возможно, впечатление от неприятного, продолжительного звука, режущего слух, становится основой метафорического переноса, в силу которого у глагола *трещать* появляется речевое значение.

Глагол *трещать* присутствует и в толковании звукоизобразительного глагола *тараторить* – во 2-м значении «говорить быстро, без умолку; тараторить, трещать» (МАС, т. 4, с. 340). 1-ое значение глагола *тараторить* –

² О семантизации фонемных сочетаний в английской лингвистике см. монографию (Назарова 1994).

«производить стук, шум, треск», напр., о колесах, пишущей машинке (там же). В ТСРГ *тарахтеть*, так же, как и его синоним *трещать*, относится к глаголам звучания (ср. англ. *rattle, clatter, chug*). Глагол *трещать* является синонимом и другого звукоизобразительного названия говорения: *стреко́тать* – перен. разг. «говорить быстро, без умолку, болтать» (МАС, т. 4, с. 285), в первом значении толкуемого аналогично глаголу *трещать*. В ТСРГ (с. 452) *стреко́тать* относится к глаголам звучания (ср. англ. *chirp, chirrup, chatter*).

Соположение двух акустических феноменов – исходного и воспринимаемого в речевом общении – непосредственно отражается и в фонетической структуре подобных глаголов, поэтому глаголы говорения этого типа обладают наряду с символическими признаками признаками иконическими (о чем говорит и близость фонемотипов, используемых в разных языках для передачи схожих звуковых явлений).

Показательно, что в ТСРГ названные глаголы характеризуются как глаголы звучания, типовая семантика которых, согласно словарному определению, такова: «издавать, производить какие-л. звуки, шумы, не связанные с речью, при помощи голосового аппарата (о живых существах), при взаимодействии, ударе каких-л. предметов друг о друга или при помощи каких-л. инструментов (например, музыкальных)» (ТСРГ, с. 444). Такая дефиниция лишь подтверждает звукоизобразительную функцию тех же глаголов при их употреблении в речевом значении, при этом каждый из подобных глаголов содержит указание на то, как исходное звучание (напр., звуки, издаваемые голубями, насекомыми и пр.) переосмысливается, «переощущается» человеком. Об этом говорит комплекс кинем, «соответствующий» в сознании носителей

того или иного языка конкретному аудио-комплексу.

В свою очередь, при синестемии взаимодействие элементов сенсорной и эмоциональной сфер выражается непосредственно в сенсорно-эмоциональном или чисто эмоциональном переносе, но в любом случае имеет место «соземция» (Воронин 1982, с. 85). Причем, по Воронину, эмоциональный элемент может участвовать в синестемии двумя путями: «как некий вспомогательный элемент при переносе “ощущение1 → эмоция → ощущение2”, либо как самостоятельный конечный элемент в цепи переноса “ощущение→эмоция”. Эмоции ... придают ощущениям специфический “эмоциональный тон”» (1982, с. 86).

В современных лингвистических работах понятие синестемии практически не используется, в отличие от популярного термина «синестезия», актуального для разных областей знания и имеющего интегративный характер (Галеев 2005). Однако не только содержание понятия, но и внутренняя форма термина «синестемия» провоцируют его продуктивное применение в тех случаях, когда в феноменах языка наличествует «ассоциативный перенос, ... медиированный ... общим эмоциональным элементом» (Воронин 1982, с. 85).

Языковые явления такого рода и составляют преимущественный интерес автора этой статьи. Рассмотрим некоторые случаи метафорических переносов, в результате которых у глаголов неречевого характера появляется значение говорения – на мой взгляд, в приводимых ниже глагольных значениях можно усмотреть синестемический тип переноса. Ср. *долбить* как название неречевого действия, совершаемого «путем последовательных частых ударов какими-л. инструментами» (МАС, т. 1, с. 421), во 2-ом

значении – разг. «длительно и упорно ударять, стучать по чему–л.» (там же, с. 422) и в качестве просторечного названия коммуникативного действия: «произносить одно и то же, беспрестанно повторяя что–л., напоминая о чем–л.» (ТСРГ, ГХРД, с. 351). Ощущения, вызываемые у реципиентов «длительными» и «упорными» сигналами разной природы, осознаются носителями языка как негативное воздействие на слуховые раздражители, что рождает отрицательную эмоцию и приводит к появлению глагола говорения с негативной оценкой имеющего место процесса. Реализуется предложенная С. В. Ворониным схема синестемического процесса: «ощущение→эмоция».

Синестемические глаголы могут быть разбиты на две подгруппы:

1. глаголы с первичным неречевым и незвуковым значением в функции речевых, напр.:

ввернуть – разг. «Сообщить что–л. (слово, замечание, шутку и т. п.), очень ловко, к месту вставляя реплику в чью–л. речь» (ТСРГ, ГРС, с. 356). Ср. «Вращая ввести, заставить войти внутрь чего–л.; винтить» (МАС, т. 1, с. 140). Осуществляя неречевое действие, субъект (обычно квалифицированный) заполняет некоторые пустоты, тем самым придавая функциональность целостному устройству, что не может не оцениваться положительно. Речевое действие, обычно вклинивающееся в чужое речевое действие и оцениваемое как уместное (*ввернуть*), также вызывает представление (ощущение) о субъекте речи как о «речевом умельце»: сходство ощущений рождает сходство позитивных эмоций;

цедить – разг. «Произносить что–л. медленно и небрежно, пропуская слова сквозь зубы, как бы говоря без особого желания» (ТСРГ, ГХРД, с. 355). Ср. «Пить медленно, пропуская жидкость сквозь зубы» (МАС,

т. 4, с. 636). Объектом оценки подобных действий и, соответственно, основанием для метафорического переноса может стать скорость их осуществления, а также тот факт, что субъект действия, как речевого, так и неречевого, сконцентрирован на действии «для себя». Это не может не вызвать отрицательной эмоции со стороны его партнера по говорению;

грузить – согласно (СРС, с. 62), «навязчиво передавать, сообщать информацию» (напр.: *Зачем ты меня грузишь?* – то же, что *Зачем ты мне это рассказываешь?*). Син. *знать пургу*. Ср. «Складывать груз куда–л., помещать в качестве груза» (МАС, т. 1, с. 352). Образность, присутствующая в этом глаголе речи, очевидна: принимающий груз испытывает чувство тяжести – сходство ощущений рождает сходство эмоций.

В толкованиях подобных глаголов часто присутствует прямая аналогия с физическим действием неречевого характера, напр.:

обрывать, оборвать – перен. разг. «Произносить (произнести) резкое, грубое и т. п. замечание, заставляя кого–л. замолчать, словно каким–л. физическим действием нарушить цельность и плавность разговора» (ТСРГ, ГРВ, с. 376). 2-ое значение этого глагола – «...нарушить целостность чего–л., разорвать», напр., *оборвать нитку* (МАС, т. 2, с. 556). Очевидно, трудности по восстановлению целостности чего бы то ни было – материальной ли «нити» или «нити разговора» – рождают у участников процесса сходные негативные эмоции, обуславливающие возможность синестемического переноса;

2. глаголы с первичным звуковым значением. В отличие от рассмотренных выше синестемических глаголов, для лексических единиц этой группы существенно впечатление / эмоция, вызываемые звуковым действием, названным таким глаголом, но не

изобразительность их фонетической структуры. Напр.:

ворковать – шутил., ирон. «мягко, нежно говорить, разговаривать между собой» (МАС, т. 1, с. 212). Ср. основное значение: «Издавать переливчатые звуки (о голубях)» (там же). В ТСРГ (с. 445) относится не к речевым глаголам, а к глаголам звучания: «Издавать характерные переливчатые звуки, часто во время брачных игр (о голубях)». *Голуби* в сознании русского языкового коллектива обладают коннотацией способности к нежной и верной любви, в силу чего издаваемые ими звуки интерпретируются как проявление любви. Общение, чаще всего влюбленных, напоминающее нежную любовную игру, рождает те же ощущения, что и при восприятии «голубинового общения» – эмоция не столько характеризует состояние реципиента, сколько приписывается общающимся – «воркующим». При этом «воркование» как звуковой комплекс не передается каким-либо конкретным русским словом звукоподражательной природы;

каркать – во 2-ом значении перен., прост. «Предсказывать неудачу, беду (МАС, т. 2, с. 34; в ТСРГ относится к глаголам звучания, с. 448); *накаркать* – перен., разг. «Разговорами, предположениями и т. п. навлечь, напророчить беду, несчастье», ср. «По суеверным представлениям: карканьем привлечь, наслать беду, несчастье (о вороне)» (МАС, т. 2, с. 358) (*Если ворона летает возле окна и каркает, это предвещает смерть в доме* – русск. нар. примета). В ТСРГ отсутствует. Думается, что глагол *каркать* в речевом значении с наибольшей очевидностью демонстрирует идею синестемического появления метафорического значения у глаголов речи: речевое действие, содержание которого способно вызвать тревогу реципиента в отношении прогнозируемых адресантом

событий, ассоциируется по ощущениям и вызываемым эмоциям со звуком, издаваемым воронами. Следовательно, в сознании воспринимающих подобное речевое действие, актуализируется не основное (звукоподражательное) значение глагола *каркать*: «издавать карканье», т. е. «крик вороны, ворона и некоторых других птиц, похожий на звуки ‘кар-кар’» (МАС, т. 2, с. 34), а его содержательная сторона;

свистеть – глагол, согласно нормативным словарям, не имеющий значения рече-производства, в 1-ом значении: «издавать, производить свист» (МАС, т. 4, с. 51). В то же время в словарях сленга данный глагол присутствует именно как речевой, ср.: «Свистеть (неодобр. Болтать. Рассказывать небылицы, врать» (СРС, с. 199). В ТСРГ (с. 451) относится к глаголам звучания, однако его речевое значение «обмана» (*не свисти!* – в значении: *не выдумывай!*) коррелирует с одним из значений глагола звучания, ср.: «Издавать резкие, высокие звуки, подражая характерному пению различных птиц, обычно приманивая их (например, манком) во время ловли, охоты».

Свистун может ассоциироваться с человеком, от незанятости, бездумности производящим соответствующее звуковое действие – содержательного наполнения это действие (за исключением конвенциональных сигналов) лишено. Отсюда соответствующая негативная эмоция, направленная по отношению к свистунам. Эта эмоция реализуется и при номинации речевого действия глаголом *свистеть* – говорящий выражает недоверие к сказанному и одновременно свое отрицательное отношение к говорящему, ср. словарное толкование разговорного слова *свистун* во 2-ом значении «Пустой хвастун, болтун и бездельник» (МАС, т. 4, с. 51). Ономато-поэтического глагола, называющего звуковое

действие, воспринимаемого как свист, в русском языке также не существует.

В словарях, помимо однословных названий речевых действий, фиксируется немало фразеологизированных выражений как чисто синестемической природы, так и апеллирующих к акустическим параметрам (*трубить*) либо включающих звукоизобразительные компоненты (*жужжать*), напр.:

вешать лапшу (на уши) – «Рассказывать небылицы, небескорыстно врать, формировать неадекватное восприятие действительности» (СРС, с. 43). Абсурдность действия, лежащего в основе переноса, прекрасно демонстрируется фрагментом стихотворения О. Григорьева: *Курили с Колей анашу, сидели на паркете. Он вешал на уши лапшу, а я – спагетти* (там же);

разводить ля-ля – пренебр. «болтать попусту» (СРС, с. 126), син. *болтологию разводить*. Входящее в данное выражение сленговое несклоняемое существительное *ля-ля* означает «Пустая болтовня; вранье» (там же) и имеет, безусловно, звукоизобразительный характер, в то время как глагол *разводить*, *развести*, имеющий одно из значений «Начать пространно, часто не по существу говорить» (МАС, т. 3, с. 592), входит и в просторечные выражения *разводить антимиони / бобы разводить / разводить канитель / разводить разводы (или узоры)* – «Говорить пространно, многословно» (там же)³;

прожужжать (прогудеть / прокричать / протрубить) (все) уши – «Надоесть долгими, постоянными разговорами о ком-, чем-л.» (МАС, т. 4, с. 540);

трубить на всех углах; в трубы (во все трубы) трубить – разг. «Повсюду говорить

о ком-, чем-л., распространять какие-л. слухи, сведения, известия» (МАС, т. 4, с. 416-417).

Очевидно, что звуковое действие, обозначенное глаголами, входящими в состав приведенных фразеологизмов (*жужжать*, *трубить*) может вызвать раздражение слуховых центров, проявляющееся в стремлении избежать восприятия такого звучания. Отсюда возникает негативная эмоция, ведущая к появлению речевого значения у фразеологизмов, включающих соответствующий глагол, – при этом в состав фразеологизма входят распространители, эксплицирующие причину негативных ощущений: излишнюю громкость, назойливость сообщения у *трубить*, непрекращающееся однообразное говорение у *жужжать*.

Значение речепроизводства во всех названных лексических единицах сопровождается дополнительными оттенками, снимающими необходимость распространения имени действия обстоятельственными словами. Очевидно, для русского языкового сознания весьма актуальна возможность компактного указания на особенности процесса говорения: нюансы произношения или интонирования, информативность, эмоциональность речи, ее гендерную или возрастную параметризацию (см. Баженова 2003, Васильев 1981, Потапова 1998, Храмова 1999, Цыганова 2004).

В данной статье была предложена возможность классификации типов метафорического значения глаголов речи на синестетической / синестемической основе. Как уже было сказано, мной были использованы лишь словарные материалы. Возможно, данные художественных текстов, а также записи разговорной речи могли бы значительно расширить представления как о ментальном

³ Этот сленгизм интересен как пример звукоизобразительной трансформации устойчивых просторечных выражений, не обладающих ономапоэтическими свойствами.

«сырье», используемом носителями русского языка для называния самых разнообразных оттенков процесса говорения, так и о ле-

жащих в основе использования такого «сырья» ментальных процессах производства новых значений.

Список сокращений

ЛЭС – *Лингвистический энциклопедический словарь*. 1990. Гл. ред. В. Н. ЯРЦЕВА. Москва: Советская энциклопедия.

МАС – *Словарь русского языка: в 4-х т.* 1981-1984. Под ред. А. П. ЕВГЕНЬЕВОЙ. Москва: Русский язык.

СРС – ЮГАНОВ, И.; ЮГАНОВА, Ф., 1997. *Словарь русского сленга (сленговые слова и выражения 60-90 годов)*. Под ред. А. Н. БАРАНОВА. Москва: Метатекст.

ТСРГ – *Толковый словарь русских глаголов*. 1999. Под ред. Л. Г. БАБЕНКО. Москва: АСТ-ПРЕСС.

Литература

БАЖЕНОВА, И. С., 2003. Гендерные аспекты невербальной коммуникации. *Общество и гендер*, Рязань: Поверенный. Режим доступа: <http://www.gender-cent.guazan.ru/school/bazhenova.htm> [См. 05.01.2008].

ВАСИЛЬЕВ, Л. М., 1981. *Семантика русского глагола*. Уфа: Изд-во Башк. Ун-та.

ВОРОНИН, С. В., 1982. *Основы фоносемантики*. Ленинград: Изд-во Ленингр. Ун-та.

ГАЛЕЕВ, Б. М., 2005. *Историко-теоретический анализ концепций синестезии в мировой психологии*. Российского гуманитарного научного фонда, 2005, № 1 (38), с. 161-168. Режим доступа: http://synesthesia.prometheus.kai.ru/istorico_r.htm [См. 05.01.2008].

НАЗАРОВА, Т. Б., 1994. *Филология и семиотика. Современный английский язык*. Москва: Высшая школа.

ПОТАПОВА, Р. К., 1998. *Коннотативная паралингвистика*. Москва: Триада.

ХРАМОВА, Г. А., 1999. Глаголы речи в метакommunikативных высказываниях. *Аспекты лингвистических и методических исследований*. Архангельск. Режим доступа: <http://www.pomorsu.ru/ScientificLife/Library/Sbornic2/article2.htm> [См. 05.01.2008].

ЦЫГАНОВА, Е. Б., 2004. Семантическая характеристика метафорических глаголов речевой деятельности в русском и английском языках. *Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы*. Казань. Режим доступа: http://www.ksu.ru/f10/publications/2004/articles_1_1.php?id=3&num=47000000 [См. 05.01.2008].

Alla Likhachiova

Vilnius University

Research interests: language consciousness, oral speech, language and communication.

RUSSIAN SYNESTHEMIC VERBS DENOTING THE PROCESS OF TALKING

Summary

The paper deals with the analysis of lexicographical representation of verbs denoting the process of talking, related to both the core of Russian language consciousness and overstepping the limits of literary use. Some aspects of the expression of their additional senses are revealed. These senses accompany the main meaning of speech verbs: the action of enunciation, which is produced by an individual and which has a communicative orien-

tation. Associative meanings determine secondary metacommunicative functions of speech verbs and are actualized in parallel with the first-hand communicative action, named by the speech verb.

A part of Russian speech verbs and verbal idioms with additional senses have sound figurative qualities, another part is arranged by verbs denoting a process of talking on the analogy of non-speech actions. Development of their figurative meaning is the result of interplay of sensory and emotional spheres, or synesthesia.

The aim of the paper is to describe the foundations for selection of a special group of Russian synesthetic speech verbs.

KEY WORDS: speech verbs, associative meanings, metacommunicative function, synesthesia.

Gauta 2007 12 19

Printa publikuoti 2008 01 18

Veronika Brazienė

Vilnius University

Kaunas Faculty of Humanities

Muitinės g. 12, LT-44280 Kaunas, Lietuva

Tel.: (370–37) 42 26 04

E-mail: vbr33@yahoo.co.uk

Research interests: cognitive linguistics, phenomenology, hermeneutics.

WORLDS OF POLITICAL PROPAGANDA: POSSIBLE WORLD APPROACH TO THE FICTIONALITY OF PROPAGANDA

The article analyses the texts of political discourse from the point of view of the possible worlds theory analysing whether the worlds projected by propagandistic political texts are closer to the possible worlds of logic or to the fictional worlds of literature. The analysis is based on texts produced during electoral campaigns of two political opponents George W. Bush and John F. Kerry. The comparison is made between the views of the contemporary situation of the two opponents, representing their political parties, as they describe it to their electorate, thus presenting their vision of the world. The point is made that the analysis allows making a presumption that the possible worlds projected by the texts of political propaganda are closer to the worlds of fiction rather than to the worlds of logic, since they may contain statements, which are inconsistent from the point of view of logic; political entities construct their vision of the world with recourse to those events and actions that characterize them positively or create a negative picture of their opponent; and, moreover, they usually bring forth those aspects, which reinforce their own political beliefs.

KEY WORDS: political propaganda, deconstruction, binary oppositions, possible worlds.

Political propaganda as a type of discourse is aimed at disseminating the ideas of political groups. As Encyclopaedia Columbia puts it “propaganda is a systematic manipulation of public opinion, generally by the use of symbols such as flags, monuments, oratory, and publications. Modern propaganda is distinguished from other forms of communication in that it is consciously and deliberately used to influence group attitudes [...]. Thus, almost any attempt to sway public opinion, including lobbying, commercial advertising, and missionary work, can be broadly construed as propaganda. Generally, however, the term is restricted to the manipulation of political beliefs” (The Columbia Electronic Encyclopedia: Propaganda).

In the case of political propaganda we deal with the type of discourse, which is characterized by the strong presence of binary oppositions. When we speak of elections or war the oppositions involving political opponents become the structuring backbone of texts of political propaganda. The present article analyses political texts first of all extracting binary oppositions, as suggested by the theory of deconstruction by Jacques Derrida (Лассан 1995, c. 39), and then considering the aspect of world creation in the texts of political propaganda.

Traditionally, the first member of binary oppositions is characterised as positive and the second one as negative (Лассан 1995, c. 39). Usually, the positive member in the discourse of

political propaganda represents the political entity, which has produced the text. The opponent is usually portrayed either negatively or neutrally, depending on the situation described in the text.

One of the most interesting points regarding the texts of political propaganda pertains to the description of the same situations and events by the representatives of different political parties. Here we deal with creation of different worlds, which are constructed according to the point of view of that political entity. The theory of possible worlds needs a closer consideration for the purposes of the present article.

Until recently the ways of perceiving the surrounding world have been dwelt upon mainly by philosophers. One of the earliest explorations into the relativity of its apprehension was undertaken by an Italian philosopher Giordano Bruno. As Columbia Encyclopaedia suggests “he believed that our perception of the world is relative to the position in space and time from which we view it and that there are as many possible modes of viewing the world as there are possible positions. Therefore, we cannot postulate absolute truth or any limit to the progress of knowledge. He pictured the world as composed of individual elements of being, governed by fixed laws of relationship. These elements, called monads, were ultimate and irreducible and were based on a pantheistic infinite principle, or cause, or Deity, manifest in us and in all the world” (The Columbia Electronic Encyclopedia: Giordano Bruno).

Later the idea of viewing this world as just one of many possible worlds was developed by Gottfried Wilhelm Leibniz who, unlike Bruno, developed this notion in conformity with the principles of the Christian doctrine.

Leibniz believed that if God does everything for the best, then he could only have created the best of all possible worlds. Leibniz’s thought appeared to be irritating to sceptics, probably because the idea of “possible worlds” made some

people think that “the world we live in is not actually the best of all possible worlds” (The Proceedings of the Friesian School).

In the 20th century the idea of multiple worlds and universes was developed by Saul Kripke, who took Leibniz’s idea and “began to use ‘possible worlds’ as a way of turning modal logic – the logic of terms like ‘necessity’, ‘possibility’, ‘contingency’, etc. – into quantitative logic” (The Proceedings of the Friesian School).

Another disputable issue is the question of relation of the actual world and the possible worlds. According to the view of David Lewis the actual world is the one where the person considering it actually is, all other worlds are actual from the point of view of people situated there. Another view is advocated by philosopher Nicholas Rescher, who claims that the difference between the actual worlds and possible ones lies in their ontological status. The actual world is the only real world and all the other worlds are mere products of imagination thus being just possible worlds.

Furthermore, the 20th century saw attempts to apply the possible world theory to the study of literary fictions. Such linguists as Umberto Eco, Lubomir Doležel, Thomas Pavel were the first to perceive the merits of analysing literary works in terms of the possible world theory. Explorations by Ruth Ronen and Marie-Laure Ryan also provide theoretical background for the interdisciplinary approach.

Gradually, the analysis of possible worlds in literary fictions turned from distinguishing true and false propositions to the development of a comprehensive theory of possible (fictional) worlds in fiction and other discourses.

Elena Semino provides criteria for distinguishing the possible worlds of philosophy from the possible worlds of fiction. She claims that the worlds of fiction “(i) [...] are concrete or ‘furnished’ worlds, in the sense that they deal with specific entities and situations (Doležel 1976,

p. 12n; Eco 1989, p. 346-348, 1990, p. 65-67); (ii) they are 'parasitical' (Eco 1989, p. 352), i.e. they rely on the receiver's knowledge of the actual world for their interpretation; (iii) they are incomplete, since they do not assign truth-values to all conceivable propositions; (iv) they are not always consistent, i.e. they may include logical contradictions and defy necessary truths" (Semino 1997, p. 63). The possible worlds of logic, according to Semino, are "abstract alternatives to the actual worlds postulated for the purposes of performing logical operations. They are complete, insofar as, for every proposition *p*, either *p* or *not-p* is true in each individual world [...]; they are comprehensive, insofar as they include all necessarily true propositions [...]; and they are consistent, insofar as they do not contain logical contradictions" (Semino 1997, p. 63).

Going back to the discourse of political propaganda we may analyse several examples of political texts in order to see whether the worlds created by propagandistic texts are closer to the possible worlds of philosophy or the fictional worlds of literature.

Let us consider three speeches delivered by US presidential candidates at an early stage of election campaign in 2004 and one speech, which was given by George W. Bush in 2000, when he was announced the winner of the presidential election that year.

The main focus of these speeches is the consideration of the previous presidential term and the prospects towards the future four-year period. The description reveals the point of view of the candidates and the way they view the past and future situations.

Firstly, the speech of Texas Governor George W. Bush delivered on 13 December 2000 (Bush, published in *The Washington Post* on January 3, 2001) in response to Vice President Gore's concession in the presidential election is worth considering, because it is a rare example of the

text of political propaganda where the members of binary oppositions are not considered as two opposite extremes. Here, George W. Bush urges his competitor and the Democratic Party to cooperate. He stresses similarities rather than differences between his competitor and himself:

...Vice President Gore and I put our hearts and hopes into our campaigns. We both gave it our all. We shared similar emotions... He offers his condolence to his opponent: ...so I understand how difficult this moment must be for Vice President Gore and his family.

Further, he continues with the idea of similarities and speaks of reconciliation:

...This evening I received a gracious call from the vice president. We agreed to meet early next week in Washington and we agreed to do our best to heal our country after this hard-fought contest. [...] Here in a place where Democrats have the majority, Republicans and Democrats have worked together to do what is right for the people we represent. We've had spirited disagreements. And in the end, we found constructive consensus. [...] Our nation must rise above a house divided. Americans share hopes and goals and values far more important than any political disagreements. Republicans want the best for our nation, and so do Democrats. Our votes may differ, but not our hopes. I know America wants reconciliation and unity. [...] And we must seize this moment and deliver. [...] During the fall campaign, we differed about the details of these proposals, but there was remarkable consensus about the important issues before us: excellent schools, retirement and health security, tax relief, a strong military, a more civil society. We have discussed our differences. Now it is time to find common ground and build consensus [...].

However, notwithstanding the fact that the speaker stresses unity and does not describe his opponent negatively, it is still possible to trace "us and them" attitude in his speech, which is a characteristic feature of binary oppositions.

He implicitly stresses the need for mutual responsibility for the implementation of the objectives:

Together, we will work to make all our public schools excellent, teaching every student of every background and every accent, so that no child is left behind. Together we will save Social Security and renew its promise of a secure retirement for generations to come. Together we will strengthen Medicare and offer prescription drug coverage to all of our seniors. Together we will give Americans the broad, fair and fiscally responsible tax relief they deserve. Together we will have a bipartisan foreign policy true to our values and true to our friends, and we will have a military equal to every challenge and superior to every adversary.

This part of the speech lays out the priorities of the future Bush Administration and their vision of the future of the USA for the coming four-year period. Since G. W. Bush claims that these objectives *will be reached* rather than *may be reached* or they *will try to reach them*:

...we will work to make...; ...we will save Social Security...; ...we will strengthen Medicare and offer prescription drug coverage to all of our seniors...; ...we will give Americans ... tax relief...; ...we will have a military equal to every challenge and superior to every adversary....

we may think that this is his projection of the state of affairs as it will be in 2004. Thus, we can presume that this is the possible world projected by the president-elect to the nation. The statements pertaining to this world are formulated in the future tense. The text does not provide any information on the truth value of the propositions expressed by these statements, because they yet are due to happen.

The truth value of these propositions can be elucidated from other speeches under consideration. This truth value would be relative because it would reflect the point of view of the po-

litical entity assessing the state of affairs. These speeches were delivered in the beginning of 2004 and they provide the evaluation of the previous presidential term (it is analysed further), and again describe future prospects for the coming term (these prospects are outside the area of interest of the present article).

The first speech of the three under consideration was given by President Bush on 23 February 2004 to the Republican Governors Association. Here, there is no tolerance towards the political opponents. George W. Bush speaks of a *very clear choice* that voters will have to make in November and further elaborates this wording involving syntactic reiteration and using a logical structure of disjunction:

It's a choice between keeping the tax relief that is moving the economy forward, or putting the burden of higher taxes back on the American people. It is a choice between an America that leads the world with strength and confidence, or an America that is uncertain in the face of danger. The American people will decide between two visions of government: a government that encourages ownership and opportunity and responsibility, or a government that takes your money and makes your choices.

All the three sentences share the same disjunctive logical structure $p \vee q$.

The binary logical structure represents the binary oppositions, and we can observe that the first positive member here represents the Republican Party and the second negative member represents the Democratic Party.

Going back to the way the world is viewed by the Republican Party in 2004 we can note the following statements describing the achievements of the Bush Administration:

We delivered historic tax relief. And the consumer spending and investment that resulted helped lift our economy back to growth so that

people are getting hired again.[...]...we passed the strongest corporate reforms... [...]...we have pursued terrorists across the world... [...] We confronted the dangers of state-sponsored terror and the spread of weapons of mass destruction. We've used the power of this country to end forever two of the most violent and dangerous regimes on Earth.[...]...we increased the defence budget to give our men and women the tools and training they need to win the war on terror. [...] We passed major reforms to raise the standards of public schools. We passed reforms in Medicare to give prescription drugs and choice to our seniors. [...] With the largest tax relief since Ronald Reagan was president, we have left more money in the hands of those who earned it. [...] My administration has put education at the top of the agenda. We passed the No Child Left Behind Act.

These achievements of the Bush Administration represent the actions that were undertaken within the previous presidential term, picturing the improvements that have been introduced by the Republicans. We can presume that these statements are considered to be true from the point of view of the Republicans. The representatives of this party construct their vision of the present state of affairs with the help of these statements, and present their vision of the world to their electorate.

However, quite a different picture is created in the speeches of J. F. Kerry – the opponent of G. W. Bush in the presidential race. The point of view of the Democratic Party is set forth in two speeches: “An Agenda for All Americans” given by J. F. Kerry on 07 February 2004 and “United for a New America” delivered on 25 March 2004.

These speeches too are constructed using the principle of binary oppositions, and it should be noted that the Democrats are far less tolerant to their competitors. For example, they use metaphoric means to compare their opponents with a criminal gang: *Well, I have news for George Bush, Karl Rove, Ed Gillespie and the rest of their gang...*

The Democrats too use the binary disjunctive

logical structure $p \vee q$ to contrast the two contesting political entities in the Presidential election: *Will we stand with the mainstream values that have defined our country – or will we continue on the extreme path of the Bush Administration...*

Furthermore, the reiteration of syntactic patterns in the speeches of J. F. Kerry occurs frequently too.

However, notwithstanding the structural similarities of the speeches of the Republicans and the Democrats, the description of the present state of affairs is contrary. In some cases we may find some parallels between certain fields and in other cases there are no clear parallels available.

The statements that characterize the way the Democrats view the present situation are:

George Bush, who speaks of strength, has made America weaker – weaker economically, weaker in health care and education. And the truth is – George Bush has made us weaker militarily by overextending our forces, overstraining our reserves, and driving away our allies. [...] This Administration has followed the extreme course of massive tax cuts for those at the top and the highest budget deficits in history. [...]...they have lost manufacturing jobs every single month they have been in office. [...]...instead of a prescription drug benefit for seniors under Medicare, they pass a sham bill that gives the prescription drug companies a \$139 billion benefit and counting. [...] This extreme Administration – even in these dangerous times – denies breathing equipment to firefighters and takes police off the beat... [...] Administration that slashes health care for veterans, attempts to cut combat pay for our troops in the field, makes injured soldiers pay for their own hospital meals, and forces our men and women in Iraq to buy their own body armor (*An Agenda for All Americans* by J. F. Kerry);

[...] The economic policies in place today have not worked, are not working, and will not work. Over the last four years, the middle class's share of the tax burden has gone up while wages have gone down. [...] Every day the deficit gets worse and worse. [...] Businesses and individuals are

getting clobbered. The health care policies of our present leadership have not worked, are not working, and will not work. [...] We reject the false choice of our opponents between energy and the environment. [...] George Bush, who promised to be a uniter, has become the great divider (*United for a New America* by J. F. Kerry).

These statements allow making a comparative table of the ways both parties view the contemporary situation and describe it to their electorate, thus presenting their vision of the world. The statements are presented in a concise and generalised way. Each party sees their version of the state of affairs as the true version, however, this is a relative assessment, because the establishment of the fact whether these statements are really true or false in respect to the actual state of affairs in the actual world is not the aim of the present article, because that would be the object of study of political science.

For the purpose of the comparison, only those issues that are addressed by both the Republicans and the Democrats have been selected:

This table provides different views of the present situation, which in some cases are totally opposite (Medicare), and in other cases view the

issues from a different perspective (Economy). From the philosophical outlook, the relation of these two interpretations to the actual state of affairs or the actual world cannot be interpreted either from the point of view advocated by Lewis (representatives of both parties are situated in the actual world but for propagandistic purposes they provide different interpretations of it omitting certain features and stressing other ones), or from the standpoint of Rescher (it would be fallacious to claim that the views of the world presented by the speakers are mere products of imagination, because they ground their proposition on real facts; the facts, however, are carefully selected to represent their own point of view).

In this case it is worth assessing these worlds projected by political propagandistic texts against criteria provided by Semino and other researchers. If we presume that these worlds are the possible worlds of logic then, firstly, they should be complete and for each proposition p , either p or $not-p$ should be true in each individual world (Semino 1997, p. 63). But the above table shows that some propositions considered to be true in the world presented by the Republican Party are assessed as only partly true by the Democrats (e.g.

Table 1. *Comparison*

Issues addressed	Republican Party	Democratic Party
Economy	Historic tax relief (no groups of tax payers mentioned)	Massive tax cut for upper class; tax burden raised for middle class
Employment	People are getting hired again	Manufacturing jobs lost
Medicare	Prescription drugs given to seniors	No prescription drug benefit for seniors
Education	Major reforms to raise the standards of public schools	America was made weaker in education
Military	Increased defense budget to give tools and training to servicemen	Armed forces overextended, reserves overstrained, allies lost; healthcare for veterans slashed; there are attempts to cut combat pay for troops; injured soldiers pay for their own hospital meals; servicemen buy their own body armor

the issue of tax cut, when tax relief is applied not to all taxpayers, but only to certain social groups). Secondly, the worlds of logic should be comprehensive, but as we have observed from the examples above, not all the necessarily true propositions are included into the worlds projected by the parties. If it was so, then the presidential candidates would have to include those necessarily true propositions that show their negative features, but that would not serve the purposes of propaganda and would produce an undesirable effect. Thirdly, the worlds of logic should be consistent, but certain examples from the speech by G. W. Bush are clearly inconsistent and defy the rules of logic. For instance, the statement “To keep this economy going, the tax cuts must be permanent” (Bush, 2004). Taxes have a clear-cut monetary value and as such cannot be reduced permanently. They can be reduced only up to the point of a “0” value when they become non-existent.

From the above we can make a conclusion that the worlds projected by the texts of political propaganda cannot be ascribed the properties of the worlds of logic.

The worlds of fiction, in their turn, according to Semino, are incomplete. This feature can be observed in the aforementioned examples, when the speakers deliberately choose only those propositions that portray them and their parties positively. Fictional worlds are ‘parasitical’ and we can note that this feature is a characteristic property of propaganda, which ultimately depends on the previous knowledge of the addressees about

the political processes that are under way in their country. Thirdly, fictional worlds may include logical contradictions, which is equally applicable to the possible worlds of the propaganda. And eventually, the worlds of fiction are concrete or ‘furnished’. This fourth property is, probably, less characteristic of the worlds of propaganda. To be more precise, it can be said that the texts of political propaganda can be constructed using both concrete and abstract structures. For example, both G. W. Bush and J. F. Kerry prefer concrete examples to illustrate abstract statements, such as

Everywhere I have been in America, I have seen the yearning for a new direction for our country. [...] I’ve seen it in the eyes of a middle aged couple where a husband lost his job – and his wife, who has breast cancer, has to keep working through her chemotherapy just to keep her health insurance. I have listened to families ask why they had to pay for body armor for sons and daughters on the frontlines in Iraq (*United for a New America* by J. F. Kerry).

The above analysis allows making a presumption that the possible worlds projected by the texts of political propaganda are closer to the worlds of fiction rather than to the worlds of logic, since they may contain statements, which are inconsistent from the point of view of logic; political entities construct their vision of the world with recourse only to those events and actions that characterize them positively or create a negative picture of their opponent; and, moreover, they usually bring forth only those aspects, which reinforce their own political beliefs.

References

- DOLEŽEL, L., 1976. *Narrative Modalities*. Journal of Literary Semantics, V, 1, 5-14.
- ECO, U., 1989. *Report on Session 3: Literature and the Arts*. Allen, S. (ed.) 346-348.
- ECO, U., 1990. *The limits of interpretation*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 65-67.
- RONEN, R., 1994. *Possible Worlds in Literary Theory*. Cambridge: CUP.
- SEMINO, E., 1997. *Language and World Creation in Poems and Other Texts*. London: Longman.
- VINOGRADOVAS, M., 1997. *Fictiveness of Poetic Texts*. Kaunas: Naujasis lankas.
- ЛАСАН, Э. Р., 1995. *Дискурс власти и инакомыслия в СССР: когнитивно-риторический анализ*. Вильнюс: Изд-во Вильнюсского ун-та.
- The Columbia Electronic Encyclopedia*. Sixth Edition. Available from: <http://www.columbia.edu/cu/cup/cee/cee.html> [Accessed 20 May 2004].
- The Proceedings of the Friesian School. Fourth Series*. Available from: <http://www.friesian.com/leibniz.htm> [Accessed 29 May 2004].

Veronika Brazienė

Vilniaus universitetas

Moksliniai interesai: kognityvinė lingvistika, fenomenologija, hermeneutika.

POLITINĖS PROPAGANDOS PASAULIAI:
GALIMŲ PASAULIŲ TEORIJA IR PROPAGANDOS
FIKCIONALUMAS

Santrauka

Straipsnyje nagrinėjami politinio diskurso tekstai, tyrime taikoma galimų pasaulių teorija. Aiškinamasi, ar pasauliai, kuriams politinės propagandos tekstuose, yra galimi pasauliai, aprašyti logikos teorijoje, ar jie artimesni grožinės literatūros kūrinių galimiems pasauliams. Analizuojami dviejų politinių oponentų – Džordžo Bušo (jaunesniojo) ir Džono Kerio – rinkimų kampanijų tekstai. Lyginamas dviejų oponentų, atstovaujančių savo politinėms partijoms, tuometinės šalies padėties vertinimas. Analizuojama, kaip jie pateikia šią padėtį rinkėjams, kaip formuoja savo pasaulio viziją. Tyrimo rezultatai leidžia daryti prielaidą, kad politinės propagandos tekstų kuriami galimi pasauliai yra artimesni grožinės literatūros

Sources

- An Agenda for All Americans*. February 07, 2004. Available from: http://www.johnkerry.com/pressroom/speeches/spc_2004_0207.html [Accessed 3 April 2004].
- United for a New America*. March 25, 2004. Available from: http://www.johnkerry.com/pressroom/speeches/spc_2004_0325.html [Accessed 3 April 2004].
- Bush Outlines 2004 Campaign Before GOP Governors*. February 24, 2004. Available from: <http://www.svdlt.com/sells/cpa/speeches/gwbush.txt.htm> [Accessed 12 April 2004].
- George W. Bush Claims Presidency*. January 3, 2001. Available from: http://washingtonpost.com/wp_srv/onpolitics/elections/bushtext121300.htm [Accessed 3 April 2004].

Veronika Brazienė

Uniwersytet Wileński

Zainteresowania naukowe: lingwistyka kognitywna, fenomenologia, hermeneutyka.

ŚWIATY PROPAGANDY POLITYCZNEJ:
TEORIA ŚWIATÓW MOŻLIWYCH I
FIKcjONALNOŚĆ PROPAGANDY

Streszczenie

Przedmiotem niniejszego artykułu jest analiza tekstów o funkcji politycznej, przeprowadzona z punktu widzenia teorii światów możliwych. Badanie ma na celu sprawdzenie, czy światy kreowane w tekstach propagandowo-politycznych są światami możliwymi opisanymi w teorii logicznej, czy są one bliższe światom możliwym z utworów literatury pięknej. Analizie poddano teksty z kampanii wyborczej dwóch oponentów politycznych – George'a Busha (Jr.) i Johna Kerry'ego. Porównano poglądy dwóch oponentów – reprezentantów swoich partii politycznych – na ówczesną sytuację kraju oraz sposób, w jaki przedstawiają oni tę sytuację wyborcom, kształtując swoją wizję świata. Badanie pozwala wysunąć przesłankę, że światy możliwe kreowane w tekstach propagandy politycznej są

kūrinių pasauliams, nes politinės propagandos tekstuose gali būti prieštaraujančių logikai teiginių. Politikai ir politinės partijos kuria galimo pasaulio viziją pasitelkdami įvykius ir veiksmus, kurie juos apibūdina teigiamai arba kuria neigiamą oponento įvaizdį. Be to, politikai dažnai akcentuoja aspektus, kurie patvirtina jų pačių politines pažiūras.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: politinė propaganda, dekonstrukcija, dvinarės opozicijos, galimi pasauliai.

bliższe światom utworów literatury pięknej, gdyż teksty propagandowo-polityczne mogą zawierać twierdzenia sprzeczne z logiką; politycy i partie polityczne kreują wizję świata możliwego za pomocą wydarzeń i działań, które charakteryzują je pozytywnie, lub tworzą negatywny obraz oponenta; ponadto często akcentują oni aspekty, które potwierdzają ich poglądy polityczne.

SŁOWA KLUCZE: propaganda polityczna, dekonstrukcja, opozycje binarne, światy możliwe.

Gauta 2007 12 24

Priimta publikuoti 2008 01 18

IV. MŪSŲ VERTIMAI / NASZE PRZEKŁADY

DIALOGAS APIE SOKRATO DIALOGĄ¹

Antra dalis

Fernando Leal, Rene Saran
Didžioji Britanija

Prologas

Pirmoji šio dialogo dalis pasirodė antrajame „Etikos ir kritinės filosofijos proginių darbų“ tome (2000 m. balandį). Leidėjai mums pasiūlė bendradarbiauti rašant antrąją dalį. Tęsdami mūsų dialogą, mes numatėme dvi galimas temas. Rašant pirmąją dalį, tarp mūsų atsirado nesutarimų, kurių mes neišsprendėme iki galo. Toje dalyje dėmesys buvo sutelktas į klausimus, pateiktus išgalvotos Annos, kuriai Sokrato dialogas (SD) buvo visiškai naujas patyrimas. Antroji dalis galėtų būti skirta paanalizuoti, kiek mūsų nesutarimai yra gilūs ir tikri, pasvarstyti apie tai, kad gal jie yra visiškai paviršutiniški. Antrojoje dalyje galima būtų panagrinėti naujus klausimus, kurie kilo Annai dalyvaujant Sokrato grupėje.

Mes pasirinkome pirmąją temą, kadangi pats Sokrato dialogo plėtojimo klimatas yra vienas iš eksperimentų. Naujų plėtočių gausa, pateikta atskirų individų ar organizacijų, užplūsta mus tarsi galinga minčių ir galimybių upė. Norėtume, kad antrojoje dalyje mūsų mintys sukeltų diskusijas. Vėlesnėje trečiojoje dalyje analizuojama antroji tema.

Pirmoji scena

Rene nusileidžia laiptais ir pamato Fernandą ramiai sau sėdintį kavos bare.

Rene: Brangusis Fernando, tu atro dai susimąstęs. Ar nieko tokio, jei tau sutrukdysiu?

Fernando: Iš tiesų aš mažčiau apie mūsų vakarykštį pokalbį su Anna. Tikriausiai ir tu pastebėjai, kad mes keletą kartų nesutarėme.

Rene: Taip, aš pamenu.

Fernando: Svarstau, kiek realūs ir svarbūs yra mūsų nesutarimai.

Rene: Kodėl mums neišsiaiškinus? Ar dabar turi laiko?

Fernando: Puiku. Dvi galvos yra geriau nei viena.

Rene: Tai kokie tie mūsų akivaizdūs nesutarimai?

Fernando: Man atrodo, kad tau Sokrato dialogo procesas ir rezultatas vienodai svarbūs, o aš manau, kad procesas yra svarbesnis už rezultatą.

Rene: Koks rezultatas?

Fernando: Tikrasis atsakymas į pirminį klausimą ar bent jau į vieną iš papildomų.

Rene: Tikriausiai tu pabrėži procesą todėl, kad jis susijęs su tuo, ką tu dažnai anksčiau akcenta-

¹ LEAL, Fernando; SARAN, Rene, 2005. *Dialogue on Socratic Dialogue. In three instalments*. London: Society for the Furtherance of the Critical Philosophy.

vai – dabartinė SD praktika apsinkina siekiant konsensuso. Vis dėlto atsakymas randamas tuomet, kai visi grupės nariai jam pritaria.

Fernando: Visiškai sutinku. Rene, iš tiesų man rūpi procesas, kai bandoma suprasti pavyzdžio pateikėją. Tai aš vadinu giliuoju klausymu. Tai ne lėkimas į priekį ieškant atsakymo į klausimą. Mane visuomet stebina, koks galingas nusivylimo jausmas užplūsta žmones, kai jie neranda atsakymo.

Rene: Kai kuriais atvejais šį nusivylimą sukelia nekantrumas, kai pavyzdžio nagrinėjimas tampa nepabaigiamu. Tokius žmones be galo domina tam tikras klausimas ir jie ateina į Dialogą tikėdamiesi rezultatu.

Fernando: Tai svarbu. Žmonės tikisi iš SD skirtingų dalykų ir jie gali pamiršti konkretaus pavyzdžio esminę reikšmę.

Rene: Ką turi omenyje, sakydamas „esminę reikšmę“? Aš sutinku su esmine reikšme, bet man atrodo, kad tu supranti ją kiek kitaip nei aš.

Fernando: Taip, aš ir taip manau. Kai tik pavyzdys yra pasirenkamas, „žaidimo“ esmė pasikeičia.

Rene: Ką tu turi omenyje? Tu juk nelaikai SD žaidimu?

Fernando: Na, kai kurie žaidimai gali būti labai rimti – netgi Platonas taip manė. Kai tik pavyzdžio pateikėjas išdėsto savo patirtį, galima atskleisti kažką panašaus į tiesą.

Rene: Tu kalbi apie vidinę tiesą?

Fernando: Vidinę? Tu verti mane jaustis nepatogiai, nes kalbėjimas apie vidinę tiesą man kelia nerimą ir primena pasakymus „mano tiesa“, „tavo tiesa“, „tiesa man“, „asmeninė tiesa“ – tai žingsnis link reliatyvistinio požiūrio.

Rene: žinoma, aš to nemanau! Mano nuomone, pavyzdžio pateikėjas bando paaiškinti savo išvalgas apie patirties esmę, o tai dažnai besąs ilgas ieškojimų procesas, kadangi sunku apibūdinti vidinę patirtį, o kitiems tikriausiai dar sunkiau yra ją suprasti.

Fernando: Taip, suprantu. Iš tiesų, sunku suprasti kitą žmogų; tai reikalauja labai atidaus klausymo, kitokio nei kasdieninis klausymas. Reikia

didelės kantrybės, nes nusivylimas bandant rasti konsensusą gali tapti kliuviniu.

Rene: Ar tu manai, kad mes jau aptarėme viską, dėl ko gal būt nesutinkame?

Fernando: Iš tiesų dar vienas dalykas. Aš sakiau, kad bet koks klausimas gali būti atskaitos tašku SD, o tu manei, kad tik tam tikri klausimai gali būti tinkami.

Rene: Taip. Filosofiniai, etiniai, matematiniai ir epistemologiniai klausimai.

Fernando: Tai mano problema, bet aš nesuprantu, ką tu nori pasakyti šiais visais įmantriais žodžiais. Man tai tarsi graikų kalba.

Rene: Žinoma, jie kilę iš Graikijos!

Fernando: Taip, aš žinau, bet vis tiek reikėtų paaiškinti.

Rene: Iškėlėme problemą apie klausimo pobūdį – ar dar nesame pasiruošę suformuoti savo darbotvarkę?

Fernando: Pabandykime. Mes turime:

1. procesas ir rezultatas;
2. konsensusas ir gilusis klausymas;
3. klausimo pateikėjo vaidmuo;
4. tiesos klausimas;
5. kokie klausimai yra tinkami.

Rene: Puiku, atrodo, kad darbotvarkė yra labiau nei tinkama. Eikime ir papietaukime.

[Kaip įprasta, ne visa darbotvarkė yra toliau analizuojama. Antroji scena pirmiausiai susijusi su pirmuoju darbotvarkės punktu.]

Antroji scena – procesas ir rezultatas

Fernando: Kalbėdamas su Anna aš pasakiau, kad SD procesas yra svarbesnis nei rezultatas, bet aš prisimenu tave sakant, kad jie yra vienodos svarbos.

Rene: Įdomu, ką aš turėjau omenyje!

Fernando: Na, pirmiausia susitarkime, kaip mes suprantame rezultatą.

Rene: Tai nebūtinai turi būti atsakymas į klausimą.

Fernando: Sutinku.

Rene: Tai galėtų būti atsakymas į papildomą klausimą, tą, kuris kyla visai grupei bandant suvokti pirminį klausimą ar pavyzdį.

Fernando: Vis dėlto bet kuriuo atveju rezultatas turėtų būti bendras grupės priimtas teiginys.

Rene: Taip, grupė kartais pritaria tarpiniams atsakymams.

Fernando: Siekdami tokių atsakymų, žmonės kalba apie tai, kuo jie iš tikrųjų tiki, apie giliausias vertybes, ir pateikia savo priežastis, kurios atskleidžia jų bendras nuostatas.

Rene: Taip, bendras nuostatas. Aš svarstau, ar būtų gerai pradėti dialogą nuo geros mūsų draugės Noros Walter susirūpinimo apie sokratiškąjį požiūrį. Šį požiūrį ji skiria nuo grynojo SD ir kartais grupės darbe pasigenda jų abiejų, rūpinasi dėl to, kaip žmonės traktuoja juos per Sokrato ratelio susitikimus².

Fernando: Aha, taigi Sokrato pagalbininkai ir dalyviai ne visuomet demonstruoja sokratiškąjį požiūrį. Tai galima susieti su klausimu, kurį dažnai užduoda mūsų leidėja Patricija Shipley: koks iš tikrųjų yra dalyvavimo SD grupės darbe poveikis vėlesniam žmonių elgesiui? Rene, ar tu nesi kalbėjusi apie tai?

Rene: Tai tiesa. Aš vertinu SD, kadangi tai yra metodas, leidžiantis žmonėms gyventi pilnavertį gyvenimą, pasijusti racionaliais ir nepriklausomais, galinčiais reflektuoti ir kritiškai mąstyti, savarankiškai sugebančiais susidoroti su dilemomis, su kuriomis mes nuolat susiduriame šeimoje, bendruomenėje ir visuomenėje.

Fernando: Ak, tai aukso žodžiai. Kaip po galais to galima pasiekti? Iš tiesų tai prasmingas ir gražus tikslas. Bet esminis klausimas – „kaip?“.

Rene: Apskritai žmonės nebūtinai turi įgūdžių taip gyventi. Dalyvavimas SD grupėse yra veikla, kuri gali jiems padėti išsiugdyti šiuos įgūdžius – atidus klausymas, kitų supratimas, neskubėjimas kritikuoti ar konfrontuoti.

Fernando: Atrodo, tavo nuomone, tai priklaus

so nuo įgūdžių. Tai reiškia keletą dalykų. Pavyzdžiui, kad tai gali būti išmokstama; kad mokymosi procesas yra labiau praktinis nei teorinis, kad sunku juos paaiškinti, tiksliai aprašyti...

Rene: Taip, tai tarsi važiavimas dviračiu! Išmoksti tai darydamas.

Fernando: Man įdomu, ar tu esi pasirengusi sakyti, kad iš esmės bet kas gali išmokti šių įgūdžių dalyvaudamas SD. Kitaip racionalios ir nepriklausomos asmenybės ugdymo šiuo metodu idealas tampa elitiniu.

Rene: Nemanau, kad jis yra elitinis, tačiau paradoksas, bet aš taip pat manau, kad yra puikių žmonių, kuriems Sokrato metodas visai nereikalingas.

Fernando: Gali būti, kad aš esu vienas iš jų. Tai kodėl aš diskutuoju su tavimi?

Rene: Ar nemanai, kad rašydami mes dirbame kaip du draugai, kurie yra daug patyrę ir džiaugęsi kartu klausdami vienas kito; bandydami išreikšti giliausias vertybes ir įsitikinimus; atidžiai ir kantriai klausydami vienas kito; tikrai suprasdami vienas kitą, pateikdami ir gaudami pagrįstus mūsų žodžių ir darbų įvertinimus.

Fernando: Tai yra būtent tai, ką Nora būtų norėjusi pasakyti. Tai tiksliai apibrėžia sokratiškąjį požiūrį. Staiga aš suvokiau, kad per visus tuos metus mes iš tiesų buvome įsitraukę į sokratiškus pokalbius.

Rene: Ar tai stipriai skiriasi nuo dalyvavimo Sokrato dialoge?

Fernando: Jaučiu, kad aš esu daug geresnis partneris sokratiškame pokalbyje su vienu ar daugiau daugiausia dviem kitais žmonėmis.

Rene: Mes susiduriame su nemažai problemų, bandydami surasti Sokrato dialogo pagalbininkus – nelengva jais būti.

Fernando: Rene, tu ir vėl galvoji apie organizavimą. Sokratiškųjų pokalbių nereikia organizuoti, jiems nereikalingas pagalbininkas ar tam tikra vieta. Iš tiesų jų neįmanoma suorganizuoti. Jie paprasčiausiai vyksta.

² Nora Walter (1923-2001) – GSP įkūrėja, ilgą laiką dirbusi PPA (Filosofijos ir politikos akademija) pirmininko pavaduotoja. Ji buvo Sokrato dialogo plėtros siela, kūrėja ir pagalbininkė Vokietijoje.

Rene: Taip, aš galiu su tuo sutikti, bet turi būti tam tikros sąlygos. Mano nuojauta sako, kad jie paprastai vyksta tarp gerų draugų, kurie jau turi kai kurių mūsų aptartų įgūdžių.

Fernando: Būtent taip, Rene, ir štai kodėl aš tikiu tavimi, kai tu sakai, kad įgijai šiuos įgūdžius dalyvaudama SD. Kai tave sutikau devintojo dešimtmečio pradžioje, tu juos jau turėjai. Mūsų leidėja Patricija Shipley visada nori sužinoti, kiek pagrįsti mūsų teiginiai apie SD poveikį jame dalyvaujantiems žmonėms. Tu pati esi man tikras įrodymas.

Rene: Kai mes susitikome, tu irgi jau turėjai sokratiškų įgūdžių. Kur tu jų išmokai?

Fernando: Atsakymas tavęs nenustebins. Juos išmokau iš knygų.

Rene: Bet mes ką tik tvirtinome, kad įgūdžiai išmokstami ne iš knygų, bet veikloje.

Fernando: Na, man teko išrasti dviratį iš naujo. Buvo taip. Būdamas šešiolikos aš perskaičiau storą knygą, pavadintą „Platono dialogai“, ir ji mane pakerėjo. Pagalvojau: tai bent! Štai kaip galima vadovauti pokalbiui. Kitus dešimt metų aš pralaidau bandydamas tai įgyvendinti tarp draugų ir giminių.

Rene: Ar tau pasisekė?

Fernando: Man siaubingai nepasisekė, kadangi iš esmės man teko žaisti vieno žaidėjo žaidimą. Tačiau aš įgijau vieną įgūdį – atidžiai ir ilgai klausytis skirtingų pašnekovų.

Rene: Galima sakyti, kad sokratiškoji dvasia buvo vienpusiška. Mano ankstyvieji patyrimai yra visai kitokie. Maždaug to paties amžiaus aš jau bandžiau sokratiškas grupes.

Fernando: Taip, pamenu, kaip aš buvau pritrinktas, kai pirmą kartą perskaičiau Nelsono „Esė apie Sokrato metodą“ ir atradau, kad tai, ko ieškojau būdamas paauglys, egzistuoja ir šiais laikais. Bet net ir tai buvo istorija – prieš pusę amžiaus.

Rene: Kaip gi tu galiausiai sužinojai apie SD praktiką pokarinėje Vokietijoje?

Fernando: Tai įvyko, kai aš sutikau Susie Miller, kuri pasakė, kad SD yra organizuojami Vo-

kietijoje. Greitai aš atsidūriau viename iš SD, vadovaujamų mano naujojo draugo Paul'o Brantono.

Rene: Tu tikriausiai žinai, kad jis buvo mano ypatingas draugas. Iš tiesų aš beveik keturiasdešimt metų buvau už jo ištekęsusi.

Fernando: Pirmosios sokratiškosios vedybos [Rene juokiasi]. Bet kalbant rimtai, kokia, tavo nuomone, yra sokratiškojo pokalbio vertė?

Rene: Asmeninė ir dar labiau socialinė.

Fernando: Pradėkime nuo asmeninės. Paprastai ji būna bendresnių dalykų pagrindas.

Rene: Gerai, man visuomet patikdavo užmegzti sokratiškus pokalbius su vienu ar keliais draugais, ypač prie virtuvės stalo, ir jie būdavo ne tik malonūs, bet ir neįkainojami, sprendžiant savo gyvenimo problemas, ugdant savivoką ar priimant sunkius sprendimus.

Fernando: Taip, aš puikiai prisimenu šiuos mūsų pokalbius.

Rene: Vertinga yra ir tai, kad aš pripažinau nesanti savarankiška mąstytoja.

Fernando: Nė vienas iš mūsų nėra toks. Visas apmąstymas vyksta dialoge ir visos mintys kyla iš dialogo.

Rene: Skamba kaip procesas ir produkcija!

Fernando: Teisingai, Rene. Netgi kai skaitai, knyga turi dialogą su autoriumi.

Rene: Taigi galima netgi turėti dialogą su mirusiais.

Fernando: Geri rašytojai man niekuomet nemiršta. Kai kurie iš jų, atrodo, gyvesni už kai kuriuos gyvuosius.

Rene: Kaip įdomu. Tai man primena, kaip dažnai jausdavau, kad skaitydama istorinius dokumentus, aš tarsi dalyvauju pokalbyje su jų veikėjais.

Fernando: Papasakosiu vieną istoriją. Mano brolis ir seserys žaidė paplūdimyje, kai aš buvau išitraukęs į Rousseau „Socialinę sutartį“. Jie įbėgo į kambarį kviesdami mane prisijungti prie jų pramogų. Aš pakėliau akis ir pasakiau: „Negi jūs manote, kad galite varžytis su Rousseau?“

Rene: Ką jie atsakė?

Fernando: Kai jie išėjo, mano brolis tarė: „Nemanau“.

Rene: Toks susidomėjimas taip pat atsiranda ir pokalbyje tarp gyvųjų.

Fernando: Tai ir yra būtent tai, koks, mano manymu, yra sokratiškasis pokalbis.

Rene: Jei tu esi teišus, Fernando, ir jei mąstymo esmę sudaro dialogas, tuomet mano asmeninės Sokrato dialogo vertinimo priežastys susipina su socialinėmis.

Fernando: Kokios jos?

Rene: Visi mes esame socialios būtybės, gal būt kai kurie netgi labiau nei kiti. Tačiau turėti išsiugdytų įgūdžių, kurie leidžia mums prasmingai bendrauti vienas su kitu, pasiekti abipusį supratimą, yra be galo svarbu, ar tai būtų šeima, bendruomenė, ar plačioji visuomenė.

Fernando: Be abejonės, visi žmonės bendrauja, nežiūrint į tai, ar turi jie šių įgūdžių, ar ne.

Rene: Taip, bet jie dažnai nesupranta, ką kitas nori pasakyti, jie neklauso vienas kito, siaubingai ir beprasmiškai ginčijasi.

Fernando: Manychiau, tai turi šiokią tokią prasmę.

Rene: Taip, žodžių sproginimas gali priversti žmones susiprotėti.

Fernando: Jei jau kalbame apie sokratiškojo pokalbio socialinį pritaikymą, norėčiau aptarti mokymą. Kai sutikau tave pirmą sykį, tu pakviete mane į savo magistro studijų paskaitą.

Rene: O taip, pamenu. Tai buvo kursas apie viešų sprendimų priėmimą mokymo procese.

Fernando: Man labai patiko matyti tave dirbančią. Jei aš galėčiau sukurti naują išsireiškimą, tai būtų „geriausio sokratiškojo mokymo pavyzdys“.

Rene: Atrodo, kad būdvardį „sokratiškas“ tu vartoji labai liberaliai: pirmiausia mes kalbame apie sokratiškąjį pokalbį, vėliau mano vedybos apibūdinamos kaip sokratiškos, o dabar ir mano mokymas tapo sokratišku.

Fernando: Bet aš iš tiesų taip manau. Rene, tu esi pats sokratiškiausias žmogus, kokį tik esu pažinojęs. Ar tu tik nesi Sokrato reinkarnacija?

Rene: Kaltinimai nepriimami.

Fernando: Bet jei kalbame rimtai, gal galėtum pasakyti, kokie yra esminiai tavo mokymo principai ir iš kur tu semiesi minčių.

Rene: Dabar, kai aš jau nebedirbu, galiu išduoti šią paslaptį. Niekas negali daugiau manęs atleisti iš darbo, jei pasakysiu, kad aš buvau maištininkė.

Fernando: Tai kokios ta formulė?

Rene: Manau, kad daug svarbiau paskatinti studentus mąstyti pačius, užduoti gerus klausimus, nei kimšti didelius kiekius informacijos į jų galvas.

Fernando: Būkime sokratiški – pateik pavyzdį.

Rene: Ruošdama visas mokymo programas, aš visada ieškojau priėjimo ir struktūros, kurie leistų studentams būti aktyviems. Pasyvus mokymasis yra beprasmis.

Fernando: Prašom pateikti detalių.

Rene: Pavyzdžiui, aš praleidau visas vasaros atostogas, kurdama istorijos pamokoms laikmečių lentelę, kurioje buvo pateikiami patys svarbiausi įvykiai, ir kiekvienas studentas gavo po atskirą kopiją. Tada visi studentai turėjo pasirinkti žymų žmogų ir pateikti jo biografiją taip, kad atsispindėtų to asmens indėlis ir vaidmuo istoriniame kontekste.

Fernando: Tačiau besiruošdama pristatymui, tu priversti kiekvieną kalbėtoją užduoti sau klausimus.

Rene: Taip, manau, kad sukūriau sokratiškai paveiktus mokymo metodus.

Fernando: Ar tai buvo metodai, kurie vertė tave maištauti?

Rene: Studentai lygino mano taikomus metodus su kitų mano kolegų pasitelkiamais metodais, o visi supranta, kad tai nesmagu.

Fernando: Suprantu. Kaip bebūtų, bet ir pats Sokratas pateko į bėdą klausdamas visų tų klausimų. Bet mane kai kas neramina. Mano mokymo metodai yra labai panašūs į tavo. Bet man visuo met buvo sunku suderinti Sokrato dialogo praktiškumą su kurso informacijos pateikimo reikalavimais. Mano galva, pagrindinė mokytojo pareiga yra priversti studentus mąstyti pačius, bet kartais laiko trūkumas tai apriboja.

Rene: Tu kalbi apie tai, kad sunku suderinti egzaminams reikalingos informacijos perdavimą ir kartu skatinti studentus mąstyti kritiškai.

Fernando: Studentams rezultatas atrodo besas

tos pačios vertės, kaip ir mokymosi savarankiškai mąstyti procesas. Bet tu prisimeni, kad man procesas turi didesnę reikšmę SD grupėse. Būtų įdomu aptarti, ar sokratiškasis pokalbis skiriasi nuo sokratiškojo mokymo ir SD tuo, kad procesas turi mažesnę reikšmę.

Rene: Kodėl?

Fernando: Žmonės, dalyvaujantys sokratiškajame pokalbyje, jau būna įgiję aukšto lygio sokratiškų įgūdžių.

Rene: O kur gi tie puikūs pašnekovai būna įgiję aukšto lygio įgūdžių?

Fernando: Na, aš pažįstu keletą, kurie yra įgiję besitreniruodami SD grupės darbe. Tu, Paul's Brantonas ir Nora Walter man yra patys didžiausi pavyzdžiai.

Rene: Sutinku ir manau, kad yra kiti, kurie gal būt išmoko iš Grete Henry-Hermanno ir Gustavo Heckmanno. Tačiau turėtų būti ir dar.

Fernando: Kai kurie, tokie kaip aš, pradinio įkvėpimo sėmėsi iš Platono skaitymo, o tuomet ieškojo galimybių plėtoti ir praktikuoti šiuos įgūdžius.

Rene: Prisimenu savo mamą pasakojant, kokių nuostabių pokalbių ji patyrė keliaudama su visiška nepažįstamais žmonėmis – jėzuitų kunigu lotynų Amerikoje, lenkų komunistu – kai bėgant valandoms atsirado gilesnis abipusis supratimas. Gal būt tie pokalbiai buvo sokratiškojo pobūdžio. Aki vaizdu, kad tie žmonės turėjo sokratiškojo pokalbio įgūdžių.

Fernando: Tą patį galima pasakyti apie mokytojus, kurie žino, kaip formuoti nepriklausomą ir racionalų savo studentų mąstymą, net jei jie niekuomet nėra dalyvavę SD ar girdėję apie Platoną.

Rene: O gal jie yra gimę būti sokratiškais?

Fernando: Esu tikras, kad taip, Rene. Bet vis dėlto SD grupės darbas turi potencialiai didžiulę vertę, kadangi jis gali, kaip matėme anksčiau, skatinti klausymo, supratimo, kalbėjimo į temą, kan-

trybės ir kitų įgūdžių formavimą. Visa tai sudaro Sokrato metodo esmę.

Rene: Man labai malonu girdėti tavo kalbą apie tai, ką tu vertini SD grupės darbe. Aš negalėčiau nesutikti su tavimi.

Fernando: Mano brangioji Rene, aiškėja, kad mūsų nesutarimas dėl santykinės proceso ir rezultato svarbos yra ne tikras, o tik paviršinis.

Rene: Kai mes kalbėjome su Anna, aš pasakiau, kad rezultatas ir procesas yra vienodai svarbūs...

Fernando: O aš pasakiau, kad procesas yra svarbesnis. Bet dabar paaiškėjo, kad čia nėra prieštaravimo, kadangi procesas yra rezultatas. Mes abu siekiame, kad tai būtų proto treniravimas ir tam tikrų įgūdžių įgijimas.

Rene: Puiku, pasiekėme konsensuą. Rezultatai, kurių mes tikimės, yra nepriklausomas kritinis mąstymas, kuriam išvardyti įgūdžiai yra esminiai. Tai vyksta SD proceso metu – taigi procesas ir yra rezultatas.

Fernando: Priešingai – bet koks atsakymas yra negalutinis, o įgyti gebėjimai ir kritinis mąstymas yra ilgalaikiai.

Rene: Teisingai, bet mane vis tiek neramina pagalbininkas, kuris turi susitvarkyti įvairiose SD situacijose, kai skirtingi dalyviai turi skirtingų lūkesčių. Galiu pasakyti iš patirties, kad kai kurie pagalbininkai tikrai jaučiasi sužlugdyti, kai atsakymas lieka toli toli.

Fernando: Būdamas dalyviu, mačiau, kaip tai atsitinka. Ką tu, būdama pagalbininke, tuomet darai?

Rene: Aš galiu paaiškinti, kad grupė dar nepasirengusi suformuluoti atsakymo, kad tam reikia didelės kantrybės, kol bus surastas aiškus ir logiškas pagrindas atsakymui gauti.

Fernando: Būtent apie tai Nora Walter kalbėjo, kai ji apibūdino SD grupės darbą kaip „mąstymą kartu“ grupėje.

*Iš anglų kalbos vertė
Jurga Cibulskienė*

V. MOKSLINIO GYVENIMO KRONIKA / KRONIKA BADAŃ NAUKOWYCH

KONFERENCIJOS / KONFERENCJE

SUSITIKIMAS SU BERND GLIWA

Daiva Aliūkaitė (Lietuva / Litwa)

2007 m. rugsėjo 20 d. VU Kauno humanitariniame fakulteto Sociokultūrinių tyrimų centro Literatūrinės savimonės ir taikomosios kalbotyros tyrimo grupė fakulteto darbuotojus ir studentus, mokslininkus iš kitų institucijų pakvietė pasiklausyti dr. Bernd Gliwa (Latvijos universitetas, Baltų kalbų katedra) seminaro „Vietovardžiai, padavimai ir religinių sąvokų etimologija – žvilgsnis į senovės baltų pasaulėžiūrą“.

Dr. Bernd Gliwa, pakviestas prof. Wojciecho Smoczyński'o, Krokuvos Jogailaičio universitete parengė ir 2006 m. apgynė humanitarinių mokslų srities disertaciją apie lietuvių kalbos augalų pavadinimus „Studien zu litauischen Pflanzennamen im indogermanischen Kontext“. Dr. B. Gliwa šiuo metu tęsia podoktorantūros studijas Rygoje Latvijos universitete ir rengia „Baltų kalbų augalų pavadinimų etimologinį žodyną“. Mokslininkas yra paskelbęs daugiau kaip 40 mokslinių straipsnių įvairiomis temomis. Dr. B. Gliwa moksliniai interesai – etimologija, religijotyra, onomastika. Be to, tyrėją domina įvairūs augalai bei pelkės. Svarbu pridurti, kad seminaro prelegentas yra studijavęs fiziką Magdeburgo, Freibergo bei Vilniaus universitetuose. Mokslininko įvairiapusiškumas seminarą darė įdomų, novatorišką, intriguojantį.

Pranešimą tyrėjas „Vietovardžiai, padavimai ir religinių sąvokų etimologija – žvilgsnis į seno-

vės baltų pasaulėžiūrą“ pradėjo pristatydamas sąvokos *raganos* etimologiją. Aptaręs plačiai paplitusias, žinomas *raganos* etimologijas (pvz., *ragana* 'regėtoja'), dr. B. Gliwa seminaro dalyviams pristatė naują etimologiją, t. y. – *ragana* – „regimas vaizdas, regima būtybė, regėjimas“. Mokslininko manymu, *raganos* semantinė eiga prasideda nuo *ide. *regh-* „atsistoti“ > „būti atsikėlusiam ir todėl matomam“ —> „regėti“; *rus. ved'ma* „*ragana*“ < **,kas matoma, atpažįstama*“; *vok. Hexe* < *sva. hazussa* < *vak. germ. *haga-tusjo* maždaug „*tvoros dvasia*“. Dr. B. Gliwa sąvokos etimologijai pagrįsti pasitelkė onomastikos duomenis.

Antrojoje seminaro dalyje mokslininkas svarstė *raganos* ir *žimos* sąsajas (plg. <...> *kai sniegti, tai tų raganų kaulai laksto*), pagrindė naują sąvokos *šermenys* etimologiją. Tyrėjo manymu, reikia pamąstyti apie sąvokos koreliaciją su *šermuonėliu, šarmu*, taip pat pr. *sirmes*. Be to, pasak tyrėjo, aiškesnę pasaulėžiūros rekonstrukciją užtikrintų ir atidi *kremacijos* analizė.

Kaip pažymėjo dr. B. Gliwa, reikia gerai pasiaiškinti ir įvertinti sąvokų *pragaras, paskanda, prapultis, prarytis, pražūtis, pekla, tartaras, vysčius, skaistykla, rojus, dangus, dausos* etimologijas. Tikriausiai neatsitiktinai, paprastai dėl religinių normų pažeidimų, dažnai per Velykas, padavimuose skęsta miestai, bažnyčios, dvarai, *veselios*; tikriausiai neatsitiktinai padavimuose aprašomi

įvairūs nesėkmingi gelbėjimo scenarijai: paskendusiam mieste girdisi varpai, triukšmas, randasi virvės, grandinės, spynos, prašoma išgelbėti, bet dėsningai gelbėjimas nepavyksta; paskendęs miestas, tiksliau – „paskenduolių“ miestas ir jo gyventojai – tik tam tikrą laiką gali bendrauti su gyvaisiais ir pan.

Kaip pažymėjo prelegentas, tautosakoje dažnas motyvas, kad per vandenį patenkama į kitą pasaulį, todėl dažnas ežerų, sietuvių, pelkių, baltų pavadinimas *Bedugnis* (kartais tik epitetas, ar

yra šalia kitų vandens telkinio vardų) turėtų kelti klausimą, ar tas *Bedugnis* nėra tam tikras praėjimas – žemyn, vandenin, t. y. į kitą, pomirtinį pasaulį? Tokias išvalgas, pasak dr. B. Gliwa, skatina ir kalbiniai duomenys, plg. *paskanda*, *prapultis*: *pulti*, *pragaras*: *gerti*, *garmėti*, *prarytis*: *ryti*...

Apibendrinant reikia pasakyti, kad, kaip teigė dr. B. Gliwa, tik nuosekli ir išsami tautosakos motyvų, vietovardžių analizė, kartais iš pirmo žvilgsnio drąsi etimologija leis rekonstruoti tikslesnę senovės baltų pasaulėžiūrą.

SUSITIKIMAS SU ALGIU MICKŪNU

Gabija Bankauskaitė-Sereikienė (Lietuva / Litva)

Sociokultūrinių tyrimų centro Literatūrinės savimonės ir taikomosios kalbotyros tyrimo grupė 2007 lapkričio 16 dieną VU Kauno humanitariniame fakultete surengė seminarą-pokalbį „Lyginamoji civilizacijų analizė ir mitologinės struktūros“. Pranešėjas – Algis Mickūnas, studijavęs De Paul ir Emorio universitetuose, Klaipėdos universiteto garbės daktaras, profesoriaujantis Ohajo universitete (JAV). Kelne ir Friburge Algis Mickūnas studijavo pas du Edmundo Husserlio asistentus. Vieną jų – E. Finką – itin gerbia kaip savo mokytoją. Prof. A. Mickūnas vienas arba su bendraautoriais parašė nemažai monografijų. JAV, Vokietijos, Anglijos, Olandijos, Gvatemalos ir kitų šalių filosofiniuose žurnaluose paskelbė straipsnių, skaitė pranešimus daugelyje tarptautinių konferencijų ir simpoziumų politinės filosofijos, technikos filosofijos, fenomenologijos ir hermeneutikos, estetikos, civilizacinės komparatvistikos tematika. Lietuviškai kartu su Davidu Stewartu išleido „Fenomenologinę filosofiją“ (1994), su Arūnu Sverdiolu – „Visa aprėpianti dabartis. Prof. Algį Mickūną kalbina Arūnas Sverdiolas“ (2004). Profesoriaus moksliniai tyrimai apima ir šiuolaikinę fenomenologiją bei hermeneutiką. Lietuvos autoriai remiasi pripažintais prof. A. Mickūno šios srities darbais, kurių nemažai yra paskelbta Lietuvos filosofiniuose ir kultūrologiniuose žurnaluose. Su Lietuvos mokslininkais prof. A. Mickūnas bendradarbiauja nuo 1991 m. iki šiol: skaito pranešimus Lietuvos mokslinėse konferencijose;

spausdina straipsnius žurnaluose „Problemos“, „Sociologija“, „Žmogus ir žodis“ ir kituose. Yra žurnalų „Problemos“, „Sociologija“, „Filosofija“ redkolegijų narys, Vilniaus universiteto bibliotekai dovanuoja savo asmeninį mokslinį archyvą. Prof. A. Mickūnas yra Tarptautinės civilizacijų lyginamųjų tyrimų tarybos, Fenomenologijos priekšinių tyrimų centro narys. Kartu su kitais Gvatemalos universitete įsteigė Globalizacijos studijų centrą. Filosofas kviečiamas skaityti paskaitų į garsiausius pasaulio universitetus, tačiau bent kartą per metus lankosi Lietuvoje rengiamose konferencijose, skaito viešas paskaitas studentams ir savo kolegoms, dalyvauja susitikimuose, pokalbiuose. Užsienyje dirbantis mokslininkas prof. Algis Mickūnas kartu su Rimu Vaičiaičiu bei Danu Ridiku tapo pirmaisiais, gavusiais premijas už pasiekimus moksle ir lietuviybės puoselėjimą.

Pranešėjas šį kartą gausiai auditorijai kalbėjo apie įvairias civilizacijas, skirtingų tautų mentalines struktūras, skatino diskutuoti, išsakyti argumentus. Kaip teigė profesorius, suprasti kosmosą reikia be prieštaravimų. Reikia peržiūrėti kitų civilizacijų raštus, mitologijas ir pastebėti, kad apie tuos dalykus galvojama skirtingai. Pavyzdžiui, Indija galvoja apie pasaulį, kosmosą kaip Lila – apie žaislą. Pasaulis nėra daiktai, viskas yra persunkta dinamiškos energijos, visa tai yra valdoma Kali – laiko, tuo atveju energijos žaidžia. Jeigu kosmosą suprantame kaip energijos žaislą arba tam tikrą šokių, kaip Indijoje – kai viskas yra ritmiška ir dinamiška, tai

jau nebegalima kalbėti apie pasaulį kaip apie stabilų. Galima kitaip mąstyti apie pasaulį. Tai veda prie kitų civilizacijų studijų. Atrandi tokių problemų, kurios Vakarų filosofijoje nebuvo išspręstos. Juk Rytų ir Vakarų civilizacijose funkcionuoja skirtingi suvokimai, skirtingi pasaulio pažinimo ir patyrimo būdai. Juos lyginti prasminga – tada tampa aišku, kaip mitologinės struktūros persmelkia įvairius kultūros ir sąmonės lygmenis, kaip ritualiniai mitologiniai dalykai formuoja žmonių elgseną, kokie formuojasi kultūriniai tautų įpročiai.

Mąstymo ir elgsenos įpročiai susiję ir su tautos kalba. Kultūros tikyba, mitai, pasaulėžiūra ir tautosaka, kalbos plotmė ir jos istoriškas išsivystymas – tai kalbos užnugaris. Mituose, tikėjimuose ir tautosakoje pasirodo tautos charakteris, žmonių sukurtos ir išreikštos ypatybės, pasaulio kryptis ir jo sąstatas. Pasaulio supratimas yra poetiškas – tiesioginiu būdu, be jokių tarpininkų ir intelektualinių abstraktumų. Kalba iš-

reiškia tiesioginę pasaulio patirtį, žmogaus su pasauliu tiesioginę sąryšį.

Prof. Algis Mickūnas pateikė ir sandūrų tarp civilizacijų interpretaciją, kai vienos civilizacijos struktūros kitoms civilizacijoms kelia grėsmę, kaip kad Vakarų sekuliarizmas islamui, mat islamo sakralinė struktūra iš esmės prieštarauja sekuliarizmui. Dviejų nesutaikomų struktūrų susidūrimas, jų nesuderinamumas gali būti civilizacijų karų priežastimi. Kita prielaida: paradoksalu, bet kuo labiau civilizacija išsivysčiusi, tuo ji barbariškesnė. Civilizacija pasiūlo ir įtvirtina daugybę taisyklių, dėl kurių žmonės sutrinka ir nežino, kaip gyventi. Prof. Algio Mickūno teigimu, daugelyje civilizacijų ir religijų taisyklių šaltinis yra motinos, moters kultas, o psichoanalizė teigia tėvo autoriteto galią. Tai, ką ji sako, yra įstatymas, o tas, kas jo neatitinka, tampa blogio įsikūnijimu. Įstatymai dažniausiai yra žiaurūs, absoliutūs ir baudžiantys, tačiau laikomi teisingais. Ši tiesa ginama tiek žodžiu, tiek ginklu.

KNYGŲ RECENZIJOS / RECENZJE KJAŻEK

GUDAVIČIUS, Aloyzas, 2007. *Gretinamoji semantika*. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 244 p.

Nijolė Merkienė (Lietuva / Litwa)

A. Gudavičiaus parašyta monografija – reikšmingas ir aktualus darbas tiek šiuolaikinės lietuvių kalbotyros, tiek universitetų jaunųjų filologų rengimo požiūriu. Pirmą kartą Lietuvoje plačiai aprašomi gretinamosios semantikos klausimai, teikiama gausi gretinamųjų tyrinėjimų problematika.

Knygą sudaro įvadas, keturios dalys, apibendrinamosios pastabos lietuvių ir anglų kalbomis, literatūros sąrašas.

Įvade (p. 7-13) autorius apžvelgia gretinamosios kalbotyros raidos kelią pabrėždamas jos kaip savarankiškos kalbotyros mokslo šakos aktualumą, gretinamojo metodo reikšmingumą bei taikomąjį gretinamųjų tyrinėjimų pobūdį. Nurodoma neabejotina kognityvinės lingvistikos įtaka gretinamajai kalbotyrai, aiškina ypatinga gretinamosios semantikos vieta tarp kitų gretinamųjų disciplinų, akcentuojamas platesnis požiūris į gretinamąją semantiką kaip kalbų semantikos gretinimą, neskirstant į leksinę ir gramatinę. Aiškiai apibrėžiamas gretinamosios semantikos objektas – dviejų ar daugiau kalbų sistemų struktūra ir funkcionavimo tyrimas lyginimo metodu. Vertingomis reikia laikyti autoriaus pastabas dėl terminų vartojimo: gretinamoji, kontrastyvinė, konfrontacinė kalbotyra (p. 11-12). A. Gudavičius aiškina, kodėl jis atsisako „semasiologijos“ termino ir siūlo

vartoti vietoje jo „semantika“, beje, jo naudotą jau senokai – prisiminkime paskaitų konspektą „Leksinė semantika. Vienetai. Ryšiai. Struktūros“ (Šiauliai, 1994).

Autorius supažindina su, jo požiūriu, naujais žymesniais kognityvistikos darbais, aiškina tokius terminus, kaip: *idealus kognityvinis modelis*, *sąvokos interpretacinis rėmas*, *konvencinė reikšmė* ir kt. Plačiai aptariama semos sąvoka, denotacinės, konotacinės, emocinės opozicijos, jų hierarchinis pobūdis. Atkreipiamas dėmesys į *vidutinio kalbėtojo* sampratą – ji tikslinama autoriaus todėl, kad kalbinė kultūrinė bendrija (visuomenė) yra nevienalytė. Interpretuojama įvairių žodynų (CAMBRIDGE, LONGMAN, DUDEN, OŽEGOV) medžiaga ir nurodoma, jog minėtų žodynų teikiamos definicijos neatspindi žodžių semantikos skirtingumo, juose stengiamasi aiškinti daiktų reiškinius, bet neteikiamas fiksuotas jų vaizdas. Anot autoriaus, žodynų sudarytojai, aiškinantys žodžio reikšmes, turi atsižvelgti į tris aspektus: prototipiškumo, tautiškumo ir antropocentiškumo (p. 28-39).

A. Gudavičius aptaria gretinamosios semantikos tyrimo principus, aiškina *tertium comparationis* esmę, aptinkamą įvairių tyrėjų mokslo darbuose, plačiai aptaria A. Viežbickos universalių konceptualiųjų elementų idėją bei jos sukurtą *Natū-*

raliją semantinę metakalbą, „kuri turėtų būti kalbos vienetų reikšmių aprašymo ir jų gretinimo pagrindas“ (p. 43). Aptariamas komponentinės analizės metodas kaip priemonė išsiaiškinti semos universalumą, apimtį, tipą, schemiškai teikiamas leksinių sistemų gretinimo principas, nurodomas vienas iš pagrindinių paradigminių metodikų trūkumas, jog apeinamas realus kalbos funkcionavimas, t.y. žodžių ryšiai tekstuose bei jų raiškos ypatumai.

Įdomi A. Gudavičiaus polemika su mokslininkais, teigiančiais, kad žodžiai gali turėti sutampančias reikšmes, tačiau skirtis junglumu; šiuo atveju laikomasi nuomonės, kad „kontekstas yra žodžio reikšmės realizavimo forma, reikšmės, kurią turi žodis kaip pasaulio kategorizacijos rezultatas, kaip nominacijos vienetas“ (p. 59).

Antroje knygos dalyje (p. 67-136) plačiai aprašomi struktūriniai gretinimo lygmenys: semos, žodžio bei semantinės grupės (regėjimo ir ėjimo). Čia autorius teikia pakankamai platų teorinių semantikos mokslo darbų kontekstą, išskiria pagrindinius reikšmės kriterijus, žodžių semantinės struktūros tipus, prideda dar ir ketvirtą polisemijos tipą, kai žodis turi ne vieną, o kelis semantinius centrus (p. 103-104). Be to, teikiamas sintagminės analizės pavyzdys (p. 105-109), – tai labai vertinga medžiaga magistrantams bei doktorantams.

Trečia dalis (p. 137-201) skirta kognityvinams gretinimo lygmenims aprašyti. Didelio autoriaus dėmesio sulaukė koncepto lygmuo: pristatomi

pastarojo dešimtmečio kalbininkų darbai, aiškinama koncepto sąvoka, jo individualumas bei konvencionalumas, atkreipiamas dėmesys į koncepto turinio raišką ne vien žodžiais, bet ir metaforiniais pasakymais, vidine žodžio forma, kolokacijomis, frazeologizmais. Be abejonės, labai vertinga laikytina monografijos dalis apie žodžio ryšių aktualizaciją, kurioje autorius polemizuoja su struktūralizmo atstovais, absoliutizuojančiais žodžio vertę, kurią reikėtų vertinti kaip individualų reikšmės požymį. Aprašomas ir teksto lygmuo – precedentiniai reiškiniai, prie kurių, autoriaus nuomone, reikėtų priskirti ne tik precedentinius vardus, pasakymus, tekstus, patarles, priešodžius, bet ir etninių bei socialinių stereotipų aktualizavimą tekstuose (p. 191-195).

Apibendrinamosiose pastabose, pateiktose lietuvių ir anglų kalbomis (p. 216-232), A. Gudavičius sutelkia skaitytojų dėmesį į aktualius gretinamosios lingvistikos principus, jų kaitą, kognityvinės kalbos sampratą. Teikiamas išsamus literatūros sąrašas (p. 233-239).

Apmaudžiais netikslumais tenka laikyti nekonkrečio ir nevirtuso asmenvardžių perteikimo atvejus, pavyzdžiui: *Uorf* ir *Vorf* (p. 208, 210), *Apresianas* ir *Apresjan* (p. 58, 233), *Peršaeva*, *Potebnja*, *Arutjunova* (p. 233-239), *Vasil'ev*, *Vorkačev* (p. 240-241) ir kt.

Ši monografija – tai laukta knyga tiek kalbininkų, besidarbuojančių gretinamųjų tyrinėjimų srityje, tiek jaunųjų kolegų, pradedančiųjų savo tyrimus. Pasidžiaukime.

ZAJEWSKI, Władysław, 2007. *Most Przechodni – Wilno – Nowy Świat (Wiersze autobiograficzne)*. Gdańsk: wydawnictwo „Marpres”, ss. 59.

Tomasz Chinciński (Lenkija / Polska)

Dziś już trudno młodemu pokoleniu głębiej zrozumieć atmosferę tego dziwnego miasta kresowego, jakim było Wilno przedwojenne i w czasie wojny, miasta, gdzie blisko 30% stanowiła mniejszość żydowska i gdzie życie toczyło się zgodniej, a tolerancja religijna i etniczna była głęboka, gdzie duch I Rzeczypospolitej był obecny. Atmosferę tę przypomina tomik Władysława Zajewskiego „Most Przechodni – Wilno – Nowy Świat”.

Autor, emerytowany profesor zwyczajny historii, wybitny znawca dziejów XVIII i XIX wieku, znakomity erudyta, autor licznych prac naukowych i popularnonaukowych o epoce napoleońskiej, Europie po Kongresie Wiedeńskim, a przede wszystkim o powstaniu listopadowym, zna wybornie to miasto i jego piękno. Stało się ono dla niego niczym Arkadia – kraina szczęśliwości, w której przyszedł na świat i spędził lata chłopięce. Spokój Starego Wilna zburzyła nieodwracalnie druga wojna światowa, która nieoczekiwanie wtargnęła na ulice miasta i zagroziła jego egzystencji.

Jest w tych wierszach o tęsknocie za miastem utraconego dzieciństwa, którego poszukuje się w snach i chwilach zapomnienia. Jest w nich o nieuchronnym przemijaniu ludzkiego istnienia, o tych, „których minął już czas”. Na kartkach tych zostało opowiedziane tym, którzy zostali, o świecie, który odszedł.

Na stronach tego tomiku zawarta została historia, która pewnie odeszłaby w zapomnienie i nigdy nie doczekała się uwiecznienia. Historia

nieuchwytna, nigdzie nie zapisana, przemijająca wraz z odchodzącym w niepamięć czasem. Czasem, którego nie sposób uchwycić poza własnym, osobistym doświadczeniem. Czasem, który pozostaje jedynie w pokładach najgłębszej pamięci. Czasem przeszłym dokonany, przeżyty na ulicach Wilna, spędzonym wokół żelaznej kolei Dworca Głównego i dziś zapomnianego Mostu Przechodniego.

Tomik „Most Przechodni – Wilno – Nowy Świat” stanowi zwięzłą autobiografię Władysława Zajewskiego, napisaną zamiast długiego pamiętnika. Jest to autobiografia autentycznego świadka historii zarówno dziejów samego Wilna, jak i losów całego jego pokolenia zmuszonego do opuszczenia miasta – krainy szczęśliwości. Wilno, jakie opisuje Zajewski, nie jest znane nawet Tomasowi Venclovi, który przybył tam sporo po 1945 roku. Zajewski był w Wilnie od urodzenia w 1930 roku i zdążył poznać to, co można określić jako „ducha Jagiellonów”, ducha niezależności, wolności myśli i słowa, który niekoniecznie był znany, co najwyżej trochę wyczuwalny przez Venclovę.

Tomas Venclova pisał o Wilnie jako „najpiękniejszym mieście Europy Wschodniej”, zaś w *Odzie do miasta* (1975) żegnał się z rozpaczą w sercu z Wilnem. Analogiczne przeżycia znajdujemy w twórczości Zajewskiego, który znał Wilno w całej jego krasie, gdy „duch tego miasta kwitł a nie zanikał”, jak w powieści Ričardasa Gavelisa *Wileński poker* (1989).

Czym jeszcze poza własną autobiografią jest

ta poezja Władysława Zajewskiego? Aby znaleźć odpowiedź na to pytanie, odwołam się do słów Leszka Długosza, który przed kilkunastoma laty na zadane przeze mnie pytanie, czym jest dla niego poezja, powiedział, że poezja jest dla niego „formą dialogu z samym sobą. Stanowi ona próbę określenia samego siebie, rzeczywistości, w której żyję i w pewnym sensie jej ocenę. Jest rewanżem

za własną kruchość, nietrwałość i niedoskonałość siebie i świata” (*Rewanż za własną kruchość. Z Leszkiem Długoszem rozmawiał Tomasz Chincicki*, „Nowości. Dziennik Toruński”, 15 IX 1992 r.). Właśnie tak odbieram wiersze pióra Władysława Zajewskiego: jako formę dialogu z samym sobą, jako rewanż za własną (i świata) kruchość i nietrwałość.

NAUJA AKISTATA SU B. SRUOGOS KŪRYBA

BANKAUSKAITĖ-SEREIKIENĖ, Gabija, 2007. *Balys Sruoga – tarp tradicijos ir modernumo*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 216 p.

Virginijus Norvaiša (Lietuva / Litwa)

Gabijos Bankauskaitės-Sereikienės monografijoje „Balys Sruoga – tarp tradicijos ir modernumo“ pasirinkta heterogeninio modernizmo samprata yra labai palankus teorinis vardiklis tyrinėti kūrybinės sąmonės pokyčius XX amžiaus pirmųjų dešimtmečių lietuvių literatūroje. Jis padeda identifikuoti ir plačiau apmąstyti (neo)romantizmo, realizmo, simbolizmo, impresionizmo, ekspresionizmo ir kitų literatūrinių judėjimų idėjų sudėtingą samplaiką. Literatūrologui iškyla uždavinys ne tik išryškinti atskirų tos samplaikos dėmenų atspindžius Sruogos poezijoje ir literatūros kritikoje, bet ir – kas dar svarbiau – pabandyti apibrėžti tų atspindžių specifiškumą ir jų tarpusavio santykį. Taip šis tyrimas įsilieja ir į grupę darbų, tikslinančių komplikotą ankstyvojo lietuvių literatūrinio modernizmo tapatybę.

Monografijos teorinėje dalyje bandoma derinti dvi modernizmo sampratos strategijas. Pirmiausia aptariami tarpusavyje glaudžiai susiję trys skirtingi modernumo (modernybės) kultūrinės epistemos (meninės sąmonės raidos) etapai (romantizmas, realizmas ir modernizmas). Taip pat detalizuojama ir literatūrinio modernizmo dvipakopė raida: heterogeniškas *fin-de-siècle* (XIX amžiaus antrosios pusės) ir avangardinis XX amžiaus modernizmas. Sąsajos pagrindas – eklektinio XIX amžiaus pabaigos modernizmo sąsaja su modernumo kultūrinės epistemos etapais. Kaip tei-

giama knygos apibendrinime, tai reiškia, jog modernistinė literatūra suvokiama ne kaip racionali atskirų ir vientisų srovių sistema, bet kaip platesnis reiškinys, esantis tarp klasikinės bei postmodernistinės epistemų, glaudžiai susijęs su romantizmu ir realizmu (p. 181). Iš dalies – ir su kai kuriomis avangardo idėjomis. Dėl to Sruogos kūryba turėtų būti aiškinama ne tik siaurame rusų ar prancūzų simbolizmo lauke, o ir dar platesniame – Maironio ir Vilniaus romantikų mokyklos, vokiečių ir rusų romantizmų – kontekste (p. 59). Minėtos sąsajos svarbą liudija ir lietuviškasis neoromantinis simbolizmas, jungiantis impresionistinį stilių su rusiškojo simbolizmo teurgine tendencija, lietuviškojo tautiškumo apraiškomis bei avangardo elementais (p. 41). Taip rašytojas tampa centre ankstyvojo lietuvių modernizmo figūra.

Bene novatoriškiausia monografijos dalis – Sruogos literatūros kritikos analizė. Įspūdingas šio žanro jo kūrybinis palikimas – trys literatūros kritikos, du teatro kritikos bei suplanuoti išleisti dar du (kultūros klausimų ir publicistikos) „Raštų“ tomai – reikalauja naujų išsamių studijų. Pirmieji brandūs žingsniai jų link matomi Bankauskaitės-Sereikienės mokslo veikale. Tiesa, šis tas apie kritiką rašyta Algio Samulionio darbuose – monografijoje „Balys Sruoga“ ir atskiroje studijoje „Balys Sruoga – dramaturgijos ir teatro kritikas“. Pagirtina, jog, tyrinėdama Sruogos modernizmo vi-

ziją ir integralų literatūros analizės metodą, autorė pasitelkia platų vokiečių estetišės minties kontekstą, o aptardama jo simbolizmo sampratą – įvairiapusę rusų simbolizmo estetikos refleksiją. Tiesa, norėjosi daugiau pavyzdžių, kaip minėtas integralus metodas taikomas interpretuojant konkrečius literatūros tekstus. Arūnas Sverdiolas yra samprotavęs, jog kai tarpukario lietuvių filosofai, kultūrologai teorines formuluotes bandydavo pritaikyti praktikoje, paaiškėdavo, kad tų formuluočių interpretacija yra labai specifinė. Kitaip sakant, atsiskleidavo, kaip skiriasi teorinių principų bendrasis pristatymas ir kaip tų principų supratimas pakinta, kai jie imami taikyti konkrečių reiškinių analizei¹.

Labai įdomus ir kitas aspektas. Kaip tarpusavyje derinami tokių skirtingų mąstymo tradicijų, kaip Immanuelio Kanto, Johanno Wolfgango Goethe's, Friedricho Shillerio, formalistinės (Heinricho Wölflino), hermeneutinės (Wilhelmo Dilthey'aus, Augusto Boeckho), principai? Kaip jungti psichologinį, istorinį ir estetinį požiūrius į literatūrą? Sruogos žodžiais tariant, kas būtų tie „bendri siūlai“, kurie leistų susieti „pavienių mokslininkų laimėjimus“? Straipsnyje „Literatūros mokslas ir jo metodai“ pateikiama transformuota vokiečių literatūrologo Paul'o Merkerio schema²? Ar mentalistinės estetikos principai, apie kuriuos kalbama monografijos skyriaus apie Sruogos literatūros kritiką apibendrinime (p. 99)? Galbūt. Ne tik Sruoga, bet ir kiti to meto lietuvių humanitarai yra svarstę apie integralinį metodą literatūros moksle (ir ne tik). Mąstyta, kaip pagrįsti labai skirtingų idėjų sintezę.

Pagaliau būtų prasminga savęs paklausti ir dar plačiau: kodėl integralumo idėja tarpukario Lie-

tuvoje buvo pakankamai populiarī? Kodėl net skirtingiausių orientacijų autoriai, aršiausi oponentai, remdamiesi absoliučiai priešingais teoriniais pagrindais, kalbėjo apie pilnutinės pasaulėžiūros būtinybę? Tarkim, Jonas Grinius agitavo, jog „naujųjų viduramžių“ siūloma sąmonės revoliucija padės Lietuvai išvengti Europą kankinančios moderniosios kultūros krizės⁴. Akivaizdžiai savaip plėtodamas ir plačiau pagrįsdamas Julijono Lindės-Dobilo idėjas, Juozas Keliuotis ne kartą rašė apie naujojo humanizmo projektą, kuriame būtų harmoningai suderinti viduramžiškieji (universalizmo) ir renesansiškieji (laisvos žmogaus asmenybės) pradai⁵. Kokios priežastys tai lėmė? Universalumo troškimas, kai universalumas Vakarų mąstyme buvo suskilęs į fragmentiškai išsibarsčiusių šukių mozaiką? Tikėjimas, kad integralumas galėtų būti kaip kompensacijos forma, kuri padėtų tegu ir tik tam tikra dalimi susigrąžinti tai, ką grėsė prarasti net nesuspėjus giliau įsisąmoninti? Ar, kaip Grinius ir kitų teocentrinio integralizmo lietuviškųjų propaguotojų atveju, tramdomųjų marškinių poreikis: dialogą su savimi užgniaužti, abejones ir prieštaravimus išstumti į pasąmonę ir grįžti į saugią *super ego* instancijos globą?

Sruogos lyrikos analizė monografijoje išskirtina dėl bandymo užčiuopti skirtingus heterogeninio modernizmo požymius bei kas dar svarbiau – gebėjimo aiškiai suformuluoti komplikotą jų tarpusavyje santykį. Atskleidžiama, kuriais atvejais tęsiama maironiškoji romantinė poetinė tradicija, kada jau ryškūs simbolistiniai, impresionistiniai, ekspresionistiniai ar net iš dalies siurrealistiniai eilėraščių struktūros, lyrinio subjekto, poetinės kalbos pokyčiai. Labai vertingas ir platus rusų simbolizmo soliarinės tradicijos kontekstas, kuris pa-

¹ SVERDIOLAS, A., 1983. *Kultūros filosofija Lietuvoje*. Vilnius: Vaga, p. 143

² SRUOGA, B., 2001. Literatūros mokslas ir jo metodai. In: B. SRUOGA. *Raštai. Literatūros kritika 1924-1929*. T. 7. Vilnius: Alma littera, p. 165.

³ Ten pat, p. 179.

⁴ GRINIUS, J., 1936. *Prancūzai integralinės poetikos kūryboje*. Kaunas, p. 251.

⁵ KELIUOTIS, J., 1937. Naujasis humanizmas. *Naujoji Romuva*, Nr. 15, p. 321-323.

deda geriau suvokti poeto eilėraščių soliarinius įvaizdžius. Tiesa, norėtusi, kad šioje monografijos dalyje (ir apskritai visame mokslo veikalė) autorė drąsiau ir daugiau diskutuotų su Sruogos poezijos tyrinėtojais. Knygoje, matyt, labiau simpatizuojama transpersonalinės literatūros teorijos minčiai, jog meno kūrinys yra jo interpretacijos istorijos momentų bendroji suma (p. 42).

Ypač džiugu, jog monografijos autorė skyrė vietos lietuvių literatūrologų gerokai apleistai tyrimo sričiai – vertimams. Įdomiausia šio skyriaus vieta – Sruogos išverstų Paul'o Verlaine'o, Annos Achmatovos eilėraščių analizė: vertimo ir origi-

nalo lyginimas. Vertimams pasirinktų autorių apžvalga susiejama su monografijos struktūra – lietuvių rašytojo poetiniais bei estetiniais interesais.

Baigdamas monografijos autoriui norėčiau palinkėti parašyti platesnę studiją, skirtą Sruogai kaip literatūros kritikui ir publicistui. XX amžiaus pradžios ir tarpukario lietuvių literatūros kritikoje išskylantys probleminiai svarstymai yra ne tik tuometinio intelektualinio gyvenimo aktualijų atspindys. Jie taikliai įvardija ir bėdas, kurios kankino ne tik to laikmečio visuomenę, bet ryškios ir mūsų viešojoje erdvėje net ir XXI amžiaus pradžioje. Dėl to atsiskleistų ir specifinis Sruogos literatūros kritikos aktualumas.

ЮДИНА, Наталья Владимировна, 2006. Сочетания «прилагательное + существительное» в лингвокогнитивном аспекте: монография. Москва; Владимир: Институт языкознания Российской академии наук, Владимирский государственный педагогический университет. 427 с.

Ольга Камалудиновна Ирисханова (Rusija / Rosja)

Представляемая книга Н. В. Юдиной посвящена комплексному лингвокогнитивному описанию лексической сочетаемости на материале более чем тридцати тысяч единиц, построенных по модели «прилагательное + существительное» и отобранных методом сплошной выборки из произведений русской классической прозы XIX-XX вв. и из современных русскоязычных периодических изданий (2000-2006 гг.) с привлечением соответствующих английских и немецких аналогов.

В рецензируемой монографии Н. В. Юдина предлагает новый взгляд на отношения сочетаемости между существительным и прилагательным и выстраивает свою концепцию таким образом, что данная проблема, ставшая уже традиционной, предстает перед нами в ином свете. Исследование помогает не только еще раз осознать неисчерпаемость темы лексической сочетаемости, но, с позиций когнитивной семантики, задуматься над вопросами, которые и сейчас сохраняют свою актуальность, – а именно: над причинами универсальности и чрезвычайной продуктивности конструкции «прилагательное + существительное», над способностью этой конструкции соотноситься с разными по объему и расчлененности концептуальными структурами, над ее ролью в построении «непрямых» значений в языке, над взаимосвязью композиционности и интегративности в семантике словосочетаний и пр.

Комплексность поставленных автором целей и задач приводит к необходимости анализа самых разных аспектов сочетания прилагательного и существительного – лексико-семантического, морфологического, синтаксического, культурологического и др. Однако эта разноплановость не создает чрезмерности, т. к. обилие представленных в работе концепций и трактовок, языковых примеров и способов их анализа (от экспериментальных до таксономических) скрепляется общей мыслью: умение строить словосочетания и приспособлять их к разнообразным нуждам коммуникации является продолжением когнитивной способности человека к концептуальной композиции. Сама по себе идея композиции смыслов, как отмечает Н. В. Юдина со ссылками на работы Ю. Д. Апресяна, Е. С. Кубряковой, М. В. Никитина, Дж. Лакоффа, Р. Лангакера, Э. Рош, А. Ченки, Г. Фреге и др., не нова. Однако в большинстве современных работ композиционность как суммативность итогового значения комплексной единицы противопоставляется интегративности, предполагающей не всегда предсказуемое «наращивание» новых смыслов при сочетании языковых единиц. Теоретическая значимость данного исследования видится, прежде всего, в том, что здесь концепция сочетаемости строится не по принципу дихотомии композиции и интег-

рации, а с учетом их взаимодействия в едином пространстве сочетаний «прилагательное + существительное». В данном случае автор вслед за Е. С. Кубряковой исходит из более широкого понимания композиционности, не подчиняющейся полностью известному правилу Фреге и не исключающей интеграцию. Этот общий принцип композиционности разворачивается в дальнейшем в виде логической цепочки исследовательских шагов, каждый из которых характеризуется актуальностью и новизной.

Новаторство данной работы следует усматривать, прежде всего, в построении шкалы композиционной семантики для исследуемых конструкций, что позволяет Н. В. Юдиной сделать ряд существенных в теоретическом плане выводов. Приведу в качестве примера тот вывод, который представляется наиболее значимым: при производстве и воспроизводстве комплексных языковых единиц говорящие в большинстве случаев стараются избегать крайностей, т. е. как бы находятся между двумя экстремальными областями этой шкалы – полной композиционностью (зоной свободных словосочетаний) и полной интегративностью (зоной идиоматических выражений в узком понимании).

Эту особенность можно рассматривать как одно из важнейших условий лингвокреативной деятельности, так как мы, с одной стороны, уходя от абсолютной суммативности семантики, можем создавать непрямые значения и устанавливать новые проекции между разными когнитивными областями. С другой – сохраняя прозрачность мотивировки итогового значения той или иной конструкции, мы не лишаем себя возможности вносить в ее структуру и семантику частичные изменения, смещая акценты в описании уже известных объектов и их классов. Иными словами, в процессе языкового творчества велика роль промежуточных конструкций, в которых концептуальная компо-

зиция сопряжена с интеграцией, семантическая предсказуемость – с непредсказуемостью, а относительная структурная свобода – с частичной смысловой устойчивостью.

Свойство языковых единиц балансировать между абсолютной композиционностью и абсолютной некомпозиционностью в полной мере проявляет себя, как показано в монографии Н. В. Юдиной, и в словосочетаниях «прилагательное + существительное». В работе впервые предлагается понятие **атрибутивно-субстантивного комплекса (АСК)** для описания промежуточных единиц, находящихся в условном центре композиционной шкалы – между фразеологическими единицами и полностью свободными словосочетаниями. Данный класс единиц неоднороден, и в зависимости от характера концептуального взаимодействия своих компонентов эти конструкции занимают разное место на шкале, тяготея либо к выводимости значения (*красное солнышко, милый друг*), либо к семантической невыводимости (*черное золото, божья коровка*).

Выделение АСК как особой единицы номинации особенно значимо для когнитивной семантики, так как демонстрирует, что промежуточным словосочетаниям соответствует особый формат знаний, представляющий собой одновременно и гештальтный концепт, и сложную разложимую структуру знаний – фрейм или матрицу фреймов. Окончательный вид этот гибридный фрагмент знаний принимает, по-видимому, в непосредственном акте коммуникации и во многом зависит от характера референта (предмета или события), фоновых знаний конкретных говорящих, от их лингвокультурной принадлежности, исторической эпохи и т. д.

Кроме того, проведенная Н. В. Юдиной таксономия АСК убеждает в той немаловажной роли, которую играют промежуточные конструкции в существовании, развитии и функционировании языка. Дело здесь не только в

мобильности данных языковых выражений, или в их высокой частотности в разных типах дискурса, но и в том разнообразии функций, которое им присуще. Классификация АСК отражает их полифункциональность: они могут быть именами концептов, т.е. служить концептуализации (*Солнечная система*); уточнять структуру категорий, т.е. участвовать в категоризации (*натяжные потолки*); описывать свойства объектов, или осуществлять дескрипцию (*буйный ветер*), создавать непрямую референцию (*супружеский долг*), а также являться прагматическими, национально-культурными, хронологическими и гендерными маркерами (*уважаемые коллеги, французская галантность, женские капризы*).

Далее, в заслугу автору следует поставить также и то, что в процессе выделения различных типов конструкций «прилагательное + существительное» уточняется характер связи между именем и его атрибутом, а сама эта связь ставится в зависимость от места словосочетания на композиционной шкале, от его удаленности от крайних зон этой шкалы, а следовательно, от того, какие композиционно-интегративные процессы задействуются в ходе концептуального взаимодействия двух лексических единиц. Так, близость к свободным конструкциям в большинстве случаев определяет однофокусный характер промежуточных словосочетаний, когда в фокусе внимания остается существительное (его концептуальная структура), а прилагательное служит в основном для дескрипции, реже идентификации объекта (*золотая осень, дорогая мама*). Чем дальше от простой композиционности, тем больше промежуточная конструкция начинает тяготеть к двуфокусности. Происходит перераспределение когнитивной нагрузки в сторону прилагательного, и тогда рождается новый концепт (*европейский союз*), «антиконцепт» (*мнимая болезнь, бывший президент*), новая субкатегория (*пластмассовая роза, лазерный*

принтер); активизируются процессы метафоризации (*авгиевы конюшни*), или происходит частичная десемантизация, как в случаях с клише (*взаимовыгодное сотрудничество*).

Наконец, в работе Н. В. Юдиной получает развитие мысль, представляющая значительный интерес для изучения конкретных языковых единиц как средства доступа к общим моделям восприятия мира и поведения человека: сочетания «прилагательное + существительное» в значительной мере отражают когнитивный стиль современного человека. Под когнитивным стилем здесь, вслед за В. З. Демьянковым, понимается свойственный тому или иному поколению «предпочитаемый подход к решению проблемы» в целом ряде ситуаций. В этом плане представляемая монография выгодно отличается от тех работ, в которых исследование картин мира или их фрагментов ведется с привлечением, главным образом, фразеологических единиц. Замечу, что анализ наиболее частотных на данный момент атрибутивных сочетаний, значительная часть которых лишь недавно вошла в русский язык, более точно отражает мироощущение современного человека, его когнитивный стиль, в отличие от фразеологических сращений и единств, многие из которых вышли из активного употребления и нередко представляют собой осколки старых картин мира.

Несомненной заслугой автора рассматриваемой монографии является и ее вклад в теорию композиционной семантики и выстраивание единиц номинации, оформленных в виде конструкции «прилагательное + существительное» на шкале, организованной по принципу возрастающей степени несвободы рассматриваемых единиц и степени их семантической слитности, целостности. Подобной семантической целостности, проявляющейся в разной степени и в «разных отношениях» концептуальной интеграции прилагательного

с существительным, происходящей в рамках конструкции, могут, как отчетливо демонстрирует Н. В. Юдина, достигать не только разные группы прилагательных, но и конструкции «прилагательное + существительное», сформированные за счет одного и того же прилагательного (ср. *русские газеты* и *русский характер* или *осенняя погода* и *осенний марафон*). Механизмы порождения подобных единиц явно нетождественны, как нетождественны и источники того описываемого в диссертации материала, который в своей массе выступает как неоднородный, и того промежуточного пласта в этом материале, который автором диссертации правильно трактуется как «гетерогенный и гетерохронный». Отсюда и основной вывод работы: сочетаемость лексических единиц, объединяемых в рамках на первый взгляд одинаковых конструкций, может приводить и приводит на деле к разным семантическим последствиям, зависящим, в свою очередь, не столько от лексических значений соединяющихся в указанные конструкции слов, сколько от их концептуального взаимодействия и взаимовлияния.

Перечисленные теоретические положения и выводы автора базируются на анализе значительного по объему языкового материала (свыше 30000 словосочетаний), который дает адекватное представление об инвентаре атрибутивных сочетаний в языке. На основании последовательного применения к этому материалу целого комплекса методов и приемов, Н. В. Юдиной удалось выявить лингвокогнитивные особенности сочетаемости существительных с прилагательными, провести классификацию данных конструкций в зависимости от их места на композиционной шкале, а также сделать некоторые выводы о

последних тенденциях в сочетаемости лексем.

Рецензируемая книга содержит немало глубоких мыслей, которые, в свою очередь, побуждают читателя к со-размышлению и постановке новых вопросов. Эти вопросы касаются прежде всего такого сложного и еще не достаточно разработанного понятия, как «когнитивный стиль». Н. В. Юдина справедливо полагает, что атрибутивные сочетания могут служить иллюстрацией когнитивного стиля современной языковой личности, и на основе их анализа предлагает такие ее характеристики, как аналитичность, креативность, динамичность, импульсивность и некоторые другие. Исследование определенной группы словосочетаний может дать нам лишь набросок портрета современного человека, и понимание этого в работе имплицитно присутствует. В этой связи возникает вполне правомерный вопрос: можно ли установить, являются ли приведенные выше свойства когнитивного стиля национально-специфическими или же они в равной степени характеризуют современного человека вне его культурно-национальной принадлежности?

Подводя итоги, подчеркну, что книга Н. В. Юдиной представляет собой серьезное теоретическое исследование, творчески развивающее основные положения языковедческой науки в избранной проблематике, открывающее дорогу новым научным исследованиям в области теории лексической сочетаемости. Думаю, нелинейное мышление автора в сочетании с его общелингвистической и культурологической компетенцией позволяют говорить о новом продуктивном научном мировидении, позволяющем открывать новые глубины в, казалось бы, исследованных явлениях.

ANONSAI / ZAPOWIEDZI

5-6 September, 2008. International conference “**Semantic Conception of Case in the Slavic Languages**” will take place in **University of Bielsko-Biala, Poland**. University of Bielsko-Biala Institute of General Linguistics and Methodology of Humanities Research invites all linguists investigating the semantics of cases working within different theoretical frameworks and those linguists who represent the cognitive approach. The languages of the conference are Slavic and Polish. Abstracts are accepted in both these languages. Deadline for submission of abstracts is **30 April, 2008**. More information: <http://www.skp.ath.bielsko.pl/en.php>

26-28 сентября 2008 г. Кафедра русской и зарубежной литературы Гродненского государственного университета им. Янки Купалы проводит XII международную научную конференцию «**Взаимодействие литератур в мировом литературном процессе. Проблемы теоретической и исторической поэтики**». Центральная проблема конференции – автор и его бытие «**между**» – текстом и интертекстом, текстом и комментарием, реальностью и воображением, общим и индивидуальным и т. д. Заявки принимаются до **25 июня 2008 г.** по адресу: 230023 Беларусь, г. Гродно, ул. Ожешко, 22, Гродненский госуниверситет, кафедра русской и зарубежной литературы, оргкомитет конференции. Адрес организаторов <semak@grsu.grodno.by>. Предполагается публикация материалов конференции.

Уважаемые коллеги!

Информацию о конференциях, семинарах и других научных событиях Вашего вуза для публикации в “Respectus Philologicus” присылайте нам по адресу <ala.diomidova@vukhf.lt>.

Call for Papers: Russian Language Journal, “**Language Culture in Contemporary Russia**”. Russian Language Journal will be dedicating its 2008 issue (vol. 58) to the issue of “**Language Culture in Contemporary Russia**” and would like to invite all scholars with related research interests to submit articles for consideration. Authors interested in submitting articles for double-blind peer review should send copies of their completed manuscripts, in English or Russian, using submission guidelines posted at <http://www.russnet.org/rlj>, by **July 1, 2008**. For more information about Russian Language Journal: <http://www.russnet.org/rlj>.

23-24 октября 2008 г. Гуманитарный факультет Шяуляйского университета проводит четвертую международную научную конференцию «**Картина мира в языке**». Предполагается обсуждение следующих проблем этнолингвистики: содержание и форма выражения концептов, культурная детерминация лексического значения, прототипы и стереотипы в системе и тексте, языковой этикет, национальная специфика фразеологии, концептуальная метафора в языке и тексте. Анкеты участника и тезисы докладов (до 3000 знаков) принимаются до **30 июня 2008 г.** по адресу <gudavicius@hu.su.lt>.

VI. REIKALAVIMAI STRAIPSNIAIS

„Respectus Philologicus“ yra tarptautinis regioninis filologijos mokslo srities leidinys, skirtas gramatikos, semantikos ir semiotikos krypties (H 352) tyrinėjimams.

Pagrindinės „Respectus Philologicus“ kalbos: lietuvių, lenkų, anglų, rusų.

Leidinyje „Respectus Philologicus“ skelbiami Centrinės ir Rytų Europos regiono mokslininkų probleminiai straipsniai, vertimai, recenzijos, diskusijos, mokslinės veiklos apžvalgos. Straipsnių apimtis – iki 30 000 spaudos ženklų (0,75 autorinio lanko), apžvalgos, recenzijos – iki 10 000 spaudos ženklų (0,25 autorinio lanko). Dėl didesnės apimties publikacijų būtina iš anksto susitarti su redakcija. Tekstai redakcijai pateikiami atspausdinti dviem egzemplioriais, 12 punktų Times New Roman šriftu, 1,5 eilutės intervalu. Prie atspausdinto teksto turi būti pridėta ir elektroninė teksto rinkmena (teksto redaktorius – „Microsoft Word“, „Office’97“ arba naujesnė versija, rinkmeną galima atsiųsti elektroniniu paštu adresais <eleonora.lassan@flf.vu.lt>, <respectus@gmail.com>, <makarovavv@gmail.com>. Tekstai turi būti parengti pagal toliau pateikiamus publikacijų struktūros reikalavimus. Straipsniai, parengti nesilaikant šių reikalavimų, redakcijos nesvarstomi. Redakcija pasilieka sau teisę, esant reikalui, redaguoti tekstą ir kartu nekeisti jo esmės.

Leidiniui „Respectus Philologicus“ teikiamus mokslo straipsnius vertina mažiausiai du redaktorių kolegijos paskirti recenzentai. Iš jų bent vienas yra ne redaktorių kolegijos narys. Recenzentų pavardės neskelbiamos. Straipsnio pabaigoje redakcija nurodo datas, kada jis gautas ir kada priimtas publikuoti. Leidinyje skelbiami tik straipsniai, neskelbti nei viena iš pagrindinių leidinio kalbų.

„Respectus Philologicus“ publikacijų struktūra

Leidiniui „Respectus Philologicus“ teikiami mokslo straipsniai turi atitikti tokius reikalavimus. Juose turi būti suformuluotas mokslinių tyrimų tikslas bei metodologija, aptarta nagrinėjamos problemos tyrimų būklė, pateikti ir pagrįsti tyrimų rezultatai, padarytos išvados, nurodyta naudota literatūra. Prie lietuviškai skelbiamo mokslinio straipsnio turi būti pridėta anotacija lietuvių kalba, nurodyti reikšminiai žodžiai ir ne mažiau kaip 1 000 spaudos ženklų santrauka anglų, o prie skelbiamo nelietuviškai – anotacija ir reikšminiai žodžiai straipsnio kalba bei ne mažiau kaip 1 000 spaudos ženklų apimties santrauka anglų kalba.

Publikacijos pradžioje, kairėje puslapio pusėje, nurodomi autoriaus vardas ir pavardė, įstaiga, kuriai ji(s) atstovauja (straipsnio kalba), autoriaus įstaigos (autoriaus pageidavimu – namų) adresas (autoriaus atstovaujamos šalies kalba), telefonas, elektroninio pašto adresas, moksliniai interesai. Toliau puslapio centre spausdinama publikacijos antraštė. Straipsnio pavadinimas, autoriaus vardas ir pavardė, atstovaujama įstaiga kartojami prieš *Summary* straipsnio pabaigoje anglų kalba.

Nuorodos pateikiamos pagal tarptautinę Harvardo nuorodų sistemą (išsamiau apie šią sistemą žr.: http://www.bournemouth.ac.uk/library/using/harvard_system.html).

Nuorodos pagrindiniame tekste pateikiamos pagal tokią schemą: skliausteliuose nurodoma šaltinio autoriaus pavardė, leidimo metai, puslapis ar puslapiai. Pvz.: Skaitytojas ar kalbėtojas „pasitelkia

savo kultūrinę patirtį aiškindamasis kodus ir ženklus, kurie sudaro tekstą“ (Fiske 1998, p. 17). Autoriaus pavardės galima neminėti, jei iš konteksto visiškai aišku, kuriam autoriui priklauso nurodomas darbas. Jeigu šaltinis turi daugiau negu du autorius, nurodoma tik pirmojo autoriaus pavardė: (Kubilius *ir kt.* 1999, p. 131). Jei literatūros sąrašė du ar daugiau autorių yra bendrapavardžiai, autoriaus pavardė nuorodoje papildoma vardo inicialu: (Kubilius V. 1999, p. 15).

Paaškinimai ir pastabos pateikiamos pagrindinio teksto puslapio apačioje 10 p. šriftu. Jų numeracija ištisinė.

Literatūros sąrašas pateikiamas po pagrindinio teksto (arba po paaškinimų, jei jie yra). Šaltiniai sąrašė išdėstomi abėcėlės tvarka pagal autorių pavardes. Šaltiniai kirilica arba kitais nelotyniškais šriftais pateikiami sąrašo pabaigoje. Šaltiniai nurodomi pagal šiuos pavyzdžius:

Nurodant knyga:

AUTORIAUS PAVARDĖ, Vardo inicialai, leidimo metai. *Knygos pavadinimas*. Leidimo numeris (jei ne pirmasis). Leidimo vieta: Leidėjas.

Nurodant grožinį kūrinių, straipsnį ar kitą smulkesnį tekstą iš knygos:

AUTORIAUS PAVARDĖ, Vardo inicialai, leidimo metai. Grožinio kūrinių, straipsnio ar kito smulkesnio teksto pavadinimas. *In:* Knygos autoriaus ar sudarytojo (pastaruoju atveju prieš sudarytojo pavardę pridedama santrumpa Sud.) Vardo inicialai. PAVARDĖ. *Knygos pavadinimas*. Leidimo vieta: Leidėjas, puslapiai.

Nurodant straipsnį iš periodinio leidinio:

AUTORIAUS PAVARDĖ, Vardo inicialai, leidimo metai. Grožinio kūrinių, straipsnio ar kito teksto pavadinimas. *Periodinio leidinio pavadinimas*, numeris, puslapiai.

Nurodant straipsnį iš elektroninio leidinio:

AUTORIAUS PAVARDĖ, Vardo inicialai, leidimo metai. *Grožinio kūrinių, straipsnio ar kito smulkesnio teksto pavadinimas*. Priega: Interneto puslapio adresas [Žiūr. data].

Jei tas pats autorius tais pačiais metais paskelbė daugiau negu vieną nurodomą šaltinį, jie skiriami raidėmis a, b, c ir t. t., rašomomis prie leidimo metų. Literatūros sąrašė šaltiniai pateikiami chronologiškai pagal išleidimo datą.

Lietuviškame tekste senesni lietuviški asmenvardžiai rašomi pagal dabartinės rašybos normas, o nelietuviški asmenvardžiai – originalo forma pagal leidinio *Lietuvių kalbos rašyba ir skryba* (parengė SLIŽIENĖ, N.; VALECKIENĖ, A., 1992. Vilnius: Mokslas, 81-89) reikalavimus. Pirmą kartą tekste pateikiamas visas vardas (vardai) ir pavardė, o toliau galima rašyti tik to paties asmens pavardę. Nelietuviškame tekste asmenvardžiai rašomi pagal tos kalbos rašybos tradicijas. Nuorodose visi aprašai rašomi originalo forma.

Tekste minimus kitakalbius arba senesnius literatūros kūrinių, mokslo veikalų, periodinių leidinių pavadinimus rekomenduojama rašyti originalo forma. Jeigu jie verčiami arba trumpinami, skliaustuose arba išnašoje reikia nurodyti originalų pavadinimą. Nuorodose ir literatūros sąrašė visi pavadinimai rašomi originalo forma.

Knygų, žurnalų ir kitų atskirų leidinių pavadinimai tekste rašomi kursyvu, o smulkesnių, atskiro leidinio nesudarančių, grožinės literatūros kūrinių, straipsnių ir kitų tekstų – kabutėse.

Grožinę literatūrą tekste rekomenduojama cituoti originalo kalba išlaikant autentišką rašybą ir skrybą. Kitakalbės grožinės literatūros citatos gali būti išverstos išnašose. Kitakalbės mokslinės literatūros citatas rekomenduojama išversti.

ZASADY OPRACOWYWANIA PUBLIKACJI

„Respectus Philologicus” – to międzynarodowe regionalne czasopismo naukowe z dziedziny nauk humanistycznych, ze szczególnym uwzględnieniem gramatyki, semiotyki i semantyki (H 352).

Podstawowymi językami „Respectus Philologicus” są języki polski, litewski, angielski i rosyjski.

W „Respectus Philologicus” publikowane są artykuły naukowe o charakterze problemowym, przekłady, recenzje, dyskusje uczonych regionu i przeglądy działalności naukowej w państwach Europy Środkowej i Wschodniej. Wielkość artykułu – do 30 000 znaków drukarskich (0,75 arkusza autorskiego); przeglądy, recenzje – do 10 000 znaków drukarskich (0,25 arkusza autorskiego). Przekroczenie dopuszczalnej wielkości publikacji wymaga wcześniejszego uzgodnienia z redakcją. Przesłane do publikacji materiały powinny być wydrukowane przy zastosowaniu 1,5 odstępu między wierszami, czcionka: 12 Times New Roman w 2 egzemplarzach. Jednocześnie powinna być przedłożona wersja elektroniczna (edytor tekstów – Microsoft Word, Office’97 i późniejsze wersje; materiały można przysłać pocztą elektroniczną na adres: <eleonora.lassan@flf.vu.lt>, <respectus@gmail.com>, <makarovavv@gmail.com>). Teksty powinny odpowiadać wyszczególnionym poniżej wymogom odnośnie struktury publikacji. Prace nie spełniające wymogów stawianych przez redakcję nie będą przyjmowane. Redakcja zastrzega sobie prawo do dokonywania zmian redaktorskich w nadesłanych publikacjach bez zmiany istoty treści.

Każdemu artykulowi naukowemu, który otrzymuje redakcja, kolegium wyznacza dwóch recenzentów, z których jeden nie jest członkiem kolegium redakcyjnego. Recenzja jest przeprowadzana anonimowo. Na końcu artykułu redakcja wpisuje datę otrzymania i przyjęcia artykułu do druku. Publikowane są jedynie oryginalne prace naukowe, które nie były publikowane w żadnym z podstawowych języków czasopisma.

Struktura publikacji w „Respectus Philologicus”

Do „Respectus Philologicus” przyjmowane są artykuły naukowe, odpowiadające wymogom dotyczącym takiego rodzaju publikacji. W artykule koniecznym jest sformułowanie i określenie metodologii badania naukowego, przeanalizowanie istniejących badań dotyczących danego zagadnienia, przedstawienie i uzasadnienie rezultatów analizy materiału, wyszczególnienie wykorzystanej literatury. Artykuł naukowy w języku polskim powinien mieć dołączoną adnotację (nie mniej niż 1 000 znaków drukarskich) w języku polskim, słowa kluczowe w języku polskim i angielskim i streszczenie w języku angielskim (nie mniej niż 1 000 znaków drukarskich). Na początku artykułu, z lewej strony, podaje się imię i nazwisko autora, instytucję, którą reprezentuje autor, adres instytucji i adres domowy (wg życzenia autora), telefon i adres poczty elektronicznej, zainteresowania naukowe. Poniżej, pośrodku strony – tytuł artykułu. Tytuł artykułu, imię i nazwisko autora, instytucja, którą reprezentuje autor, należy powtórzyć w języku angielskim na końcu artykułu, przed *Summary*.

Odsyłacze bibliograficzne są cytowane według systemu harwardzkiego (więcej o systemie zob. http://www.bournemouth.ac.uk/library/using/harvard_system.html).

Odsyłacze w tekście podstawowym zaznaczamy następująco: w nawiasie – nazwisko autora, rok wydania, po przecinku – strona lub strony.

Np. „Część ciała nie może występować w funkcji instrumentu” – pisał Grochowski (Grochowski 1974, s. 163).

Nazwisko autora można pominąć, jeżeli z kontekstu jednoznacznie wynika, że jest on autorem cytowanej pracy. Przy pracach zbiorowych podajemy nazwisko pierwszego autora (Kubilius *i in.* 1999, p. 131). Jeżeli w spisie wykorzystanych źródeł i opracowań dwóch lub więcej autorów ma to samo nazwisko, to w odsyłaczu przy nazwisku autora należy umieścić inicjał imienia (Kubilius V. 1999, p. 15).

Objaśnienia i uwagi należy umieszczać na dole strony i opracowań czonką 10. Numeracja ciągła pozycji w całości spisu.

Spis wykorzystanych źródeł i opracowań umieszczamy po tekście podstawowym (lub po objaśnieniach, o ile takowe są). Źródła w spisie podajemy w układzie alfabetycznym według nazwisk autorów. Źródła zapisane cyrylicą lub innym, nie łańskim alfabetem umieszczamy na końcu spisu. Źródła opisujemy następująco:

Dla monografii:

NAZWISKO AUTORA, Inicjały, rok wydania. *Nazwa książki*. Numer wydania (jeżeli nie pierwsze). Miejsce wydania: Wydawca.

Dla utworów literatury pięknej, artykułów lub innych, niedużych tekstów z książki:

NAZWISKO AUTORA, Inicjały, rok wydania. Tytuł utworu literackiego, artykułu lub innego, niedużego tekstu z książki. *In:* Inicjały. NAZWISKO autora lub red./oprac./ed. książki (w takim wypadku przed nazwiskiem należy umieścić skrót red./oprac./ed.). *Tytuł książki*. Miejsce wydania: Wydawca, strony.

Dla artykułów z wydań periodycznych:

NAZWISKO AUTORA, Inicjały, rok wydania. Tytuł utworu literackiego, artykułu lub innego, niedużego tekstu. *Tytuł wydania periodycznego*, numer, strony.

Dla artykułów z wydań internetowych:

NAZWISKO AUTORA, Inicjały, rok wydania. *Tytuł utworu literackiego, artykułu lub innego, niedużego tekstu z książki*. Dostępne na stronie: Tytuł strony internetowej [od data].

Jeżeli ten sam autor w tym samym roku ogłosił więcej niż jedno cytowane źródło, należy je opatrzyć literami a, b, c itd., umieszczając przy roku wydania. W spisie wykorzystanych źródeł i opracowań umieszczamy od najstarszego do najpóźniejszego.

Imiona własne pisze się zgodnie ze współczesnymi zasadami ortografii. W odsyłaczu, pojawiającym się w tekście po raz pierwszy, podaje się nazwisko i inicjały, dalej można ograniczyć się tylko do nazwiska tego autora.

Występujące w tekście zapożyczone i przestarzałe nazwy źródeł literackich, badań naukowych, wydań periodycznych zaleca się podawać zgodnie z oryginałem. W przypadku, kiedy są one tłumaczone lub skracane, w nawiasie lub w odsyłaczu trzeba koniecznie podać nazwę w oryginale. W odsyłaczach i spisie wykorzystanych źródeł i opracowań wszystkie nazwy i tytuły należy podawać w oryginale.

Tytuły książek i innych publikacji oddzielnych w tekście pisze się za pomocą kursywy, a tytuły niedużych utworów literackich, artykułów i innych tekstów nie będących publikacją samodzielną – w cudzysłowie.

Literaturę piękną zaleca się cytować w języku oryginału, zachowując zasady pisowni i interpunkcji źródła. Tłumaczenie cytatu z utworu literackiego w języku obcym można przytoczyć w przypisie. Cytaty z literatury naukowej w języku obcym zaleca się przytaczać w tłumaczeniu.

GENERAL REQUIREMENTS FOR PUBLICATIONS

“*Respectus Philologicus*” is a philological periodical dealing with the problems of grammar, semiotics and semantics (H 352).

The main languages of the journal are English, Lithuanian, Polish and Russian.

“*Respectus Philologicus*” publishes scholarly articles, translations, reviews, overviews, and discussions of the philological research in the region. The size of articles is up to 30 000 printed characters; the size of reviews and overviews is up to 10 000 printed characters. In case the paper exceeds the normal length the editors’ consent for its publication is needed. Texts for publication should be submitted in two hard copies printed in Font 12 Times New Roman with 1,5 space between the lines. A copy on a floppy disc (Microsoft Word, Office’97 or newer version) should be added to the hard copy. Contributions can also be sent by e-mail: the address is <eleonora.lassan@flf.vu.lt>, <respectus@gmail.com>, <makarovavv@gmail.com>. The authors of the manuscripts are expected to conform to the format and documentation requirements that are given below.

All articles submitted for publication in “*Respectus Philologicus*” are reviewed by at least two academics appointed by the Editors’ Board: one of the reviewers is not a member of the Editorial Board. Reviewers stay anonymous. The dates of submission and acceptance for publication of the paper are indicated by the editors at the end of the manuscript.

Format and Documentation Requirements

Articles submitted for publication in „*Respectus Philologicus*“ should include the aim(s) and methodology of the research, give an overview of the work previously done on the investigated problem, substantiate the achieved results of the research and have a list of references. The manuscript should also contain an abstract of at least 1 000 printed characters in volume in English, key words in English and Lithuanian, and a summary of at least 1 000 printed characters in Lithuanian.

The author’s full name, academic affiliation, office (or home) address, telephone, e-mail address and research interests should be typed in the top left-hand corner of the first page, and the title of the article should be given below in the centre of the page.

References should be presented according to the international Harvard System (comprehensive explanation in: http://www.bournemouth.ac.uk/library/using/harvard_system.html).

Citations in the text are referred to in the text by giving the author’s surname, the year of publication and the page numbers.

e.g. As Harvey (1992, p. 21) said, “good practices must be taught” and so we...

The author’s surname is not given in parentheses if it naturally occurs in the context. If there are more than two authors, the surname of the first author should be given followed by et al.

e.g. Office costs amount to 20% of total costs in most business (Wilson *et al.* 1997)

If there are several authors with the same surname, the author’s name is supplemented with initials.

Explanations and notes should be given as footnotes and should be printed in Font 10. The numeration is continuous.

References to documents cited in the text should be listed at the end of a piece of work (or after the notes). They are arranged in alphabetical order by author's surnames. References in Cyrillic and other non Latin type should be given at the end of the list. They are referred according to the examples:

Reference to a book:

Author's SURNAME, INITIALS., Year of publication. *Title*. Edition (if not the first). Place of publication: Publisher.

Reference to a work of artistic literature, article or short texts from a book:

Author's SURNAME, INITIALS., Year of publication. Title of a fictional work, article or short texts. *In*: INITIALS. SURNAME, of author or editor of publication followed by ed. or eds. if relevant. *Title of book*. Place of publication: Publisher, Page number(s).

Reference to an article in a journal:

Author's SURNAME, INITIALS., Year of publication. Title of article. *Title of journal*, Volume number and (part number), Page numbers.

Reference to an article from web recourses:

Author's SURNAME, INITIALS., Year. *Title* [online]. (Edition). Place of publication, Publisher (if ascertainable). Available from: URL [Accessed date].

When an author has published more than one cited document in the same year, these are distinguished by adding lower case letters (a, b, c, etc.) after the year. In References they should be listed chronologically (earliest first).

Proper names should be spelt in accordance with the latest orthographical norms. When mentioned for the first time, a personal name should include both first and last names, but when repeated the family name is sufficient. If the work is written in another language, proper names should be written according to the spelling rules of that language.

When books or periodicals published in foreign languages are mentioned in the paper, their titles are to be put in the original language. If their titles are translated or abbreviated, their original title should be indicated in brackets or in footnotes. All titles in footnotes are to be written in their original language.

Titles of books, journals and other periodicals should be italicized. Titles of other works that are not separate publications are to be given in quotation marks.

Quotations from the fictions should be written in their original language and their original spelling and punctuation should be preserved. Citations from the fictions in foreign languages may be translated in footnotes, while quotations from scholarly works are expected to be translated.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

“Respectus Philologicus” – филологический журнал, посвященный исследованиям в области грамматики, семиотики и семантики (Н 352).

Основные языки “Respectus Philologicus” – литовский, польский, английский, русский.

В журнале “Respectus Philologicus” публикуются проблемные научные статьи, переводы, рецензии, дискуссии ученых региона и обзоры научной деятельности в регионе. Объем статей – до 30 000 печатных знаков (0,75 авторского листа), обзоры, рецензии – до 10 000 печатных знаков (0,25 авторского листа). Превышение объема публикации следует заблаговременно оговаривать с редакцией. Присылаемые для публикации материалы должны быть отпечатаны через 1,5 интервала, шрифт 12 Times New Roman в 2 экземплярах. Одновременно должна быть представлена электронная версия (текстовый редактор – Microsoft Word Office’97 и выше). Материалы можно присылать электронной почтой по адресам: <eleonora.lassan@flf.vu.lt>, <respectus@gmail.com>, <makarovavv@gmail.com>.

Тексты должны соответствовать приводимым ниже требованиям к структуре и оформлению публикации. Статьи, оформленные с нарушением настоящих «Требований», редакция к рассмотрению не принимает. Редакция оставляет за собой право в случае необходимости вносить в текст редакционные изменения, не искажающие основное содержание статьи.

Для каждой поступающей в редакцию “Respectus Philologicus” научной статьи редакционная коллегия назначает двух рецензентов, один из которых не является членом редакционной коллегии. Рецензирование проводится анонимно. В конце статьи редакция указывает даты поступления и принятия статьи к печати.

“Respectus Philologicus” публикует только статьи, не выходившие ранее на языках журнала.

Структура публикаций в “Respectus Philologicus”

В “Respectus Philologicus” принимаются научные статьи, соответствующие требованиям, предъявляемым к публикациям такого рода. В статье необходимо сформулировать цель и определить методологию научного исследования, рассмотреть соответствующие исследования по данной проблеме, представить и обосновать результаты анализа материала, указать использованную литературу. Научная статья на русском языке должна быть снабжена аннотацией (не менее 1 000 печатных знаков) на русском языке, ключевыми словами на русском и английском языках и резюме на английском языке (не менее 1 000 печатных знаков).

В начале статьи, слева, указываются имя и фамилия автора, учреждение, представляемое автором (на языке статьи), адрес учреждения (на языке представляемой автором страны), контактный телефон, адрес электронной почты, область научных интересов автора. Ниже, в центре страницы, располагается название статьи. Название статьи, имя и фамилия автора, аффилиация повторяются перед *Summary* – на английском языке.

Библиографические отсылки оформляются по международной гарвардской системе (подробнее см.: http://www.bournemouth.ac.uk/library/using/harvard_system.html).

Библиографические отсылки в тексте оформляются следующим образом: в круглых скобках указывается фамилия автора, год издания, страница (или страницы).

Напр.: В середине прошлого века прозвучал знаменитый призыв разобраться в сущности явления, называемого «разрушительным залпом словесной артиллерии по крепости рассудка» (Болинджер 1987, с. 24).

Фамилию автора можно не упоминать, если авторство указываемой работы понятно из контекста. Если отсылка дается на работу нескольких авторов, указывается фамилия первого автора, напр.: (Баранов *и др.* 2004, с. 15). Если в списке литературы есть однофамильцы, в таком случае фамилия автора в отсылке сопровождается инициалом, напр.: (Баранов А. 1990).

Пояснения и замечания располагаются в конце страницы в виде постраничных сносок (шрифт 10, нумерация сносок сплошная).

Список литературы располагается в конце текста. Источники приводятся в алфавитном порядке по фамилиям авторов. В начале списка указываются источники на латинице, затем – на кириллице и иных графических системах. Источники оформляются следующим образом:

Для книг:

ФАМИЛИЯ АВТОРА, Инициалы, год издания. *Название книги*. Номер издания (если это не первое издание). Место издания: Издательство.

Для произведений художественной литературы, статей или других небольших текстов из книги:

ФАМИЛИЯ АВТОРА, Инициалы, год издания. Название художественного произведения, статьи или другого небольшого текста из книги. *Ил.*: Инициалы автора или составителя. (В последнем случае перед инициалами составителя добавляется сокращение «Сост.».) ФАМИЛИЯ. *Название книги*. Место издания: Издательство, страницы.

Для текстов из периодических изданий:

ФАМИЛИЯ АВТОРА, Инициалы, год издания. Название художественного произведения, статьи или другого небольшого текста. *Название периодического издания*, номер, страницы.

Для текстов из электронных изданий:

ФАМИЛИЯ АВТОРА, Инициалы, год издания. *Название художественного произведения, статьи или другого небольшого текста*. Режим доступа: адрес страницы в Интернете [См. дата].

Если в тексте упоминаются опубликованные в том же году труды одного автора, в таком случае в библиографической отсылке и списке литературы год издания сопровождается буквой а, б, в и т. д. (в хронологическом порядке, если это возможно).

В тексте на литовском языке литовские **антропонимы** пишутся в соответствии с современными нормами правописания, остальные антропонимы – в оригинальной форме согласно правилам, изложенным в «Орфографии и пунктуации литовского языка» (Сост. SLIŽIENĖ, N.; VALECKIENĖ, A., 1992. *Lietuvių kalbos rašyba ir skyryba*. Vilnius: Mokslas, 81-89). В тексте на других языках антропонимы пишутся в соответствии с традициями правописания в тех языках. При первом упоминании в тексте указываются полностью имя и фамилия, в дальнейшем тексте можно указывать лишь фамилию того же лица.

Упомянутые в тексте иностранные или старинные названия литературных произведений, научных трудов, периодических изданий рекомендуется писать в оригинальной форме. Если подобные названия даются в переводе, в скобках или сноске следует указать оригинальное название. В сносках, библиографических отсылках и списке литературы все названия пишутся в оригинальной форме.

Художественную литературу рекомендуется цитировать на языке оригинала, сохраняя правописание и пунктуацию источника. В сносках можно приводить перевод цитаты из художественной литературы на иностранном языке. Цитаты из научной литературы на иностранном языке рекомендуется давать в переводе.

RESPECTUS PHILOLOGICUS 2008 Nr. 13 (18)

Leidžiamas nuo 1999 m.

2008 03 26. Tiražas 150 egz.

Leidžia VU Kauno humanitarinis fakultetas ir
Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego –
Wydział Humanistyczny w Kielcach

Maketavo “Vilniaus universiteto leidykla”, Universiteto g. 1, 01122 Vilnius
Spausdino “Vilniaus universiteto leidyklos” spaustuė